

ФІЛОЛОГІЯ

УДК 82.09

**СВОЕОБРАЗИЕ ПОЭМЫ «МЛАДЕНЧЕСТВО» ВЯЧ. ИВАНОВА
В КОНТЕКСТЕ СИМВОЛИСТСКОГО ЖИЗНЕТВОРЧЕСТВА***Э. М. Свенцицкая*

Как известно, у истоков концепции жизнетворчества стоит западноевропейская «философия жизни» – А. Шопенгауэр, В. Дильтей, А. Бергсон. А. Бергсон, в частности, считал жизнь «непрерывным творчеством» [1, с. 20], а жизнетворчество определял как суть человека. В сущности, это было доведением до предела закономерностей романтического мирозерцания и даже выходом за его пределы. Романтическое двоемирие предполагало наличие двух реальностей: жизненной и эстетической, и хотя подлинная жизнь – жизнь поэта – протекает в реальности эстетической, но романтическая ирония объективно эти две реальности связывает, не дает им успокоиться в самодостаточности. В «философии жизни» происходит выведение эстетического за рамки художественного, распространение его на реальность жизненную, что и создавало предпосылку для пересоздания жизни по законам красоты.

Кроме того, существует еще собственно российские предпосылки для возникновения данного феномена. Речь идет о дискуссии, касающейся природы искусства, – «искусство для искусства» и «искусство для жизни». Сама необходимость выбора указывает на романтическую природу постановки вопроса: романтическое двоемирие предполагает конфликт, разделение, разноприродность жизненной и эстетической реальностей. Сторонники обоих направлений выявили бесплодность каждого из них: «искусство для искусства» вылилось в «творчество прекрасных форм» (Вл. Соловьев), совершенно безразличных жизни, а «искусство для жизни» обернулось грубым эмпиризмом, копированием жизненных ситуаций и тенденциозным учительством. Серебряный век безусловно наследует свойственную всему XIX веку идею воздействия искусства на жизнь, но ищет каких-то иных способов этого воздействия, прежде всего избегая при этом расчленения, отдельности, стремясь к собиранию и цельности.

Очень характерно, что Вл. Соловьев, развивая в трактате «Критика отвлеченных начал» концепцию человеческого духа как «положительного всеединства», искусству в этом всеединстве ставит следующую задачу: «Задача искусства в полноте своей, как свободной теургии, состоит, по моему определению, в том, чтобы пересоздать существующую действительность, на место данных внешних отношений между божественным, человеческим и природным элементами установить в общем и в частности, во всем и в каждом, внутренние, органические отношения этих трех начал» [2, т. 1, с. 744]. О том же он пишет в статье «Общий смысл искусства»: «Совершенное искусство в своей окончательной задаче должно воплотить абсолютный идеал не в одном воображении, а в самом деле, – должно одухотворить, пресуществить нашу действительную жизнь» [2, т. 1, с. 395]. Как видим, сама цель искусства определяется как синтез жизненной реальности и абсолюта, искусство же при такой постановке вопроса переносится из сферы эстетики в сферу бытия как целого, универсума.

Вяч. Иванов, вслед за Вл. Соловьевым, утверждает, что искусство не самодостаточно, что оно с необходимостью воздействует на жизненную реальность, и это воздействие имеет неутилитарный и иррациональный характер. Так, в работе «Предчувствия и предвестия» он пишет: «Искусство ... утверждает себя не обособленной сферой культуры, но

частью общей культурной энергии, развивающейся в форме текущей, в форме процесса и становления, и потому или стремится к бесформенности, или непрестанно разбивает свои формы, не вмещая в них им несоразмерное содержание» [66, с. 37]. Обратим внимание, что искусство присутствует в культурной целостности не как субстанция, а как энергия, проникающая эту целостность. Уже здесь возникает проблема существования искусства в плане сохранения его границ, угроза растворения в универсуме культуры.

Собственно, это уже глобальная проблема серебряного века: свойственное данному периоду стремление к собиранию, синтезу оборачивается потерей границ отдельных феноменов, вычленение же отдельных феноменов оборачивается разрывом связей. Кроме того, «нераздельность и неслиянность» существует здесь не только как идеальная перспектива всех и всяческих взаимоотношений (жизни и искусства, веры и знания и т.д.), но скорее как проблема: чем более утверждается нераздельность тех или иных сущностей, тем яснее проявляется их неслиянность.

Именно поэтому Вяч. Иванов настаивает на различении художника и человека даже в процессе художественного творчества, именно они являются нетождественными друг другу субъектами нисхождения и восхождения. В работе «Мысли о символизме» читаем следующее: «Деятельность художника есть некое дерзновение и вместе некая жертва, ибо он, поскольку художник, должен нисходить, тогда как общий закон духовной жизни... есть восхождение к бытию высочайшему. Отсюда противоречие между человеком и художником: человек должен восходить, а художник нисходить. Как разрешается это противоречие? Практическое разрешение, о котором мы говорим, дано в разделении, или разводе, художника и человека в творческой личности: один не знает, что делает другой. Когда же человек осведомится о художнике, а художник о человеке, чаще всего возникает на этом пути в личности непримиримый внутренний разлад... Но большею частью художник, видя смысл своей жизни и ее высочайшие вершины в своем искусстве, просто считает человека в себе низшею и потому пренебрегаемою частью своего озаренного художественным гением существа» [3, с. 205].

Заметим, что аналогичным образом формулирует проблему взаимоотношений жизни и искусства М.М. Бахтин, говоря о взаимоигнорировании и автономности этих двух сфер: «Когда человек в искусстве, его нет в жизни, и обратно. Нет между ними единства и взаимопроникновения внутреннего в единстве личности» [4, с. 5-6]. М.М. Бахтин находит связь этих сфер в единстве ответственности. Вяч. Иванов пока не произносит слово «ответственность», однако предвестием именно такой постановки вопроса является, по-видимому, перенесение центра тяжести за пределы искусства, на личность.

Теургические, жизнетворческие в широком смысле интенции отразились в поэме Вяч. Иванова «Младенчество». Поэма написана онегинской строфой (как и поэма А. Белого «Первое свидание»), в ней присутствует, как и в вышеуказанной поэме, целый ряд цитат из пушкинского произведения:

«Большой Театр! Я в эмпирии
Твой восхищен, радость глаз!...»;

«Почто я помню гладь морскую
В мерцаньи бледном – и тоскую» [5]

и т.д., не говоря уже об общей установке на воссоздание эпохи в ее деталях, а также представлении о герое именно как о герое времени (что характерно и для поэмы «Возмездие» А. Блока). В этой связи можно сказать, что все три поэмы носят автобиографический характер, то есть именно поэт – в духе романтизма – становится героем времени, а его генезис (к этому, в итоге, в большей или меньшей степени сводятся все три поэмы) – тем процессом, через который проявляются базовые интенции культурной эпохи.

Самое же главное, что роднит все три поэмы с пушкинским «Евгением Онегиным», – зримое присутствие автора именно в ипостаси пишущего данное произведение. Так, в поэме «Младенчество» уже во второй строфе читаем:

«Мне сказывала мать, и лире
Я суеверный тот рассказ
Поведать должен...».

И далее:

«Мать у Большого Вознесенья
Сам-друг живет своим домком
С Татьянушкой... Какую тень я
Из мглы времен позвал тайком!»;

«Мечты ли сонные смешались
С воспоминаньем первых дней?
Отзвучья ль древние носились
Над колыбелию моей?..».

В результате такой актуализации возникает иллюзия синхронности процесса создания произведения и процесса восприятия его. В контексте же житетворческих чаяний, стремления к преобразению жизни искусством, данная закономерность может быть представлена как выведение на поверхность теургического деяния поэта, то есть претворения собственной жизни в искусство, выявления в собственной биографии творческого начала.

Уже во вступлении к поэме актуализируется эта задача переложения жизни в искусство и претворения жизни искусством:

«Вот жизни длинная минея,
Воспоминаний палимпсест,
Ее единая идея –
Аминь всех жизней – в розах крест.
Стройна ли песнь и самобытна
Или ничем не любопытна,
В том спросит некогда ответ
С перелагателя Поэт».

Как видим, с самого начала творческий субъект раздваивается на «перелагателя» и «Поэта», то есть на того, кто перелагает материал жизни в искусство, и Поэта, живущего уже в претворенной реальности. В этой связи характерно, что Вяч. Иванов называет свое произведение не «поэма» (хотя по жанру это, конечно, поэма), а «стихи». Название это маркирует лишь стихотворную форму, но не жанр художественного произведения, точнее – что это в принципе поэзия. Данную мысль подтверждает название вступительной строфы: «Вступление в поэтическое жизнеописание». Заметим, что данное название определяется не фактической стороной произведения, которое описывает лишь начальную пору жизни. Речь идет о взаимообращенности жизни и искусства, о произведении как среде, в которой происходит это взаимопретворение: произведение выявляет в жизни заложенную в ней поэтичность.

Цель этого претворения, как сказано во вступлении: «Аминь всех жизней – в розах крест». Данный символ прежде всего соотносится с искусством. В статье «Два лада русской души» о драме А. Блока «Роза и крест» Вяч. Иванов пишет: «Слова А. Блока: «радость, страдание – одно» – этот главенствующий мотив в гениальной, глубинной напевности его лирической драмы «Роза и Крест» – написаны в сердце высокого трагического человека: этот иероглиф – узор пламенных роз, страдальчески вырастающих из живой плоти его душевного креста» [3, с. 373]. Радость, органически вырастающая из страдания, действительно является одним из итогов поэмы:

«Лобзает вежды луч янтарный
И пишет «радость» на стене, –
И полнотою светозарной
Вдруг сердце замерло во мне!».

Получается, что переживание претворения страдания в радость из одного произведения искусства переходит в другое, а посредником между ними является жизненная реальность.

Во вступлении намечена одна из главнейших тем поэмы – тема памяти. Память здесь присутствует в двух ипостасях: как память личная –

«Ту груду звучную, чьи звенья
Досель из сумерек забвенья
Мерцают мне, – чей странный вид
Все память смутную дивит...»;

«Моей старушка стала няней;
И в памяти рассветно-ранней
Мерцает облик восковой...»,

и как память культурная

«В Музей я взят...
Объяты мраком переходы,
И в них, как белый мавзолей,
Колосс сидящий – «Моисей»
Воображение в сень Музея
Рогатый лик перенесло,
С ним память плавкую слило...»

(память соединяет Возрождение и современность);

«Чтоб о родимой Фиваиде,
Кто в мир шагнул, за скитский тын,
И, лика Божия отыде, –
Вспомнил в день свой, блудный сын?»

(память соединяет античность и современность).

Все события поэмы представлены именно как вспоминаемые, и в произведении накладываются друг на друга два видения: изнутри воссоздаваемых событий и извне, из другого времени. Это особенно четко проявляется в эпизоде явления Старца. С одной стороны, воссоздано виденье ребенка:

«Глядел я долго на монаха –
И, схвачен судорогой страха,
Вскричал, как тонущий. И сир,
Как плач родившегося в мир,
Был крик земной...»;

с другой стороны, в этих же строфах представлено восприятие данного видения в перспективе уже совершенной судьбы:

«Напутствовал на подвиг темный
Ты волю темную мою?
Икону ль кроткую свою
В душе мятежной и бездомной
Хотел навек запечатлеть...».

Так, в перетекании этих двух видений, возникает в произведении взгляд на события прошлого со стороны, преобразующий все эти события, изымающий их из жизненной реальности в реальность художественную.

То, что память как раз является средой, в которой происходит воплощение событий жизни в произведение искусства, в поэме очень четко отрефлектировано. Сам процесс воспоминания воссоздан в поэме в категориях искусства, в частности, живописи:

«Так по младенческому злату
Воспоминая – чародей
Бросает краски – все живе...»;

«Но стерлись сельские картины,
Как пятна грифеля, во мне»;

«Я отличил от мрака ночи
Тень старца. Был на черном он
Отчетливо отображен,
Как будто вычерчен в агате
Искусной резчика иглой...».

Память приравнена к искусству, а искусство – к памяти на основе собирания и концентрации разрозненных жизненных впечатлений. Кроме того, память создает отдельную реальность прошлого, в которую необходимо перейти из реальности жизненной. Сквозной мотив корабля, несущегося на всех парусах, как раз маркирует этот переход:

«Как зыбью синей океана,
Лишь звезды вспыхнут в небесах,
Корабль безлюдный из тумана
На всех несет парусах...»;

«Крепчая, пестун – вал качает
Мой челн: за моном плещет ширь».

Перенесение в эту отдельную реальность, претворение в нее жизненных переживаний поэта проясняет, прежде всего, что изначально поэзия заложена во всех ее составляющих, и необходимо только проявить ее присутствие:

«Стихи я слышу: как лопата
Железная, отважный путь
Врезая в каменную грудь
Из недр выносит медь и золото, –
Как моет где-то желтый Нил
Ступени каменных могил, –...
Слов странных наговор приятен,
А смысл тревожно непонятен...».

Кроме того, в этой реальности, конечно же, существуют исторические приметы:

«Отец мой был не *sieur* Номайс,
Но – века сын! Шестидесятых
Годов земли российской тип...»;

«Настало Руси пробужденье.
Мать родилась февраля
В день девятнадцатый. Рожденье
Народной вольности земля
В тот день соборно править стала».

Однако не они определяют судьбы людей в этой реальности. Главная закономерность воссоздаваемой поры – влияние мира невидимого на мир видимый. Именно невидимый мир, проявляющийся в видениях, определяет судьбы героев. О матери поэта сказано:

«Заране храм ей снился, – тот,
Где столько лет ее приход;
В нем луч в нее метнул Георгий;
Под жалом Божьего посла
Она в земную глубь вросла».

Поворот отца от неверия к вере также определяет видение Николая Чудотворца:

«Утешься, верую теперь,
Причастье душу мне излечит...
...Тот же вид

Подносит Чашу и велит
За ним причастное моление
Твердить...»

И, конечно, поэтическое призвание главного героя также определяет ряд видений – и его матери, и его собственных:

«Она, молясь пред образами,
Вдруг слышит: где же? – точно, в ней –
Младенец вскрикнул...»,

«Но стал у ложа Посетитель
И будит отрока от сна.
И вдруг, раскрыв широко очи,
Я отличил от мрака ночи
Тень старца...»;

«...Видит у подножья
Высокой лестницы во сне –
Мать духа тьмы и духа Божья
В бореньи трудном обо мне...».

Таким образом посредником между миром видимым и миром невидимым оказывается личность, и прежде всего личность поэта, которую создает именно контакт с этим невидимым миром.

Поэтому процесс создания из своей жизни поэтического текста таким поэтом представлен как сакрализация. Определяющим и символичным в этом плане моментом является то, что окончательно судьбу героя как судьбу поэта определяет именно сакральный текст:

«Мать новолетие встречает,
Гадает, разогнув Псалтырь:
«В семье отца я, пастырь юный,
Был меньшим. Сотворили струнный
Псалтирион мои персты...»
Дар песен вещие листы
Тебе пророчат...».

Тот, чья судьба предопределена сакральным текстом, естественно в развертывании этой судьбы создает тексты, сакрализующие жизнь.

Искусство определяется как процесс сакрализации уже во вступлении:

«Вот жизни длинная минея,
Воспоминаний палимпсест,
Ее единая идея –
Аминь всех жизней – в розах крест».

Видим, что жизнь, воссоздаваемая и пересоздаваемая в данном произведении, определяется через сакральный текст (минея) и сакральный символ (крест). Воссоздаваемое в произведении прошлое определяется как рай:

«Уходит все родное, чем
Недавно были мы богаты, –
В Эдем недвижимый, где вновь
Обрящем древнюю любовь»;

«Я три весны в раю, и Змия
Не повстречал, а между тем
Завесы падают глухие
На первозданный мой Эдем».

Само пространство, в котором протекает прошлое, определяется также как рай:

«Зоологического сада
Чуть не за городом в те дни
Тянулась ветхая ограда...
Как эхо флейт в притворе гулком
Земной тюрьмы, – не умирай,
Мой детский, первобытный рай»;

«Меж окон, что в предел Эдема
Глядели, было – помню я –
Одно слепое...»;

«Зверям присвоенного рая
Служил преддверием наш сад...».

Рай здесь, следовательно, оказывается топосом не идеальной, а жизненной реальности. Переведение жизни в искусство слова делает, таким образом, невидимое видимым и воздействующим на личность, определяющим ее судьбу.

Воздействуют на личность не только незримые Божественные силы, но и демонические. Их проявление концентрируется в теме двойничества и тесно связано со смертью:

«...Исчезли старики,
Чьи перед смертью двойники
Близ матери...
Прошли в видении дневном...»
«Но чах отец, слабел – и слег.
«Нить скоро Парка перережет», –
Пророчат измененный лик,
Мелькнувший за окном двойник,
Железный над постелью скрежет.
В накате ищут меж стропил –
Костей таинственных и пил».

В конце поэмы эти силы – Божественная и демоническая – сталкиваются в борьбе за личность поэта:

«...Видит у подножья
Высокой лестницы – во сне
Мать духа тьмы и духа Божья
В бореньи трудном обо мне...».

Более того, личность поэта определяется именно этой двойственностью:

«Тут – ангел медный, гость небес,
Там – ангел мрака, медный бес...
И два таинственные мира
Я научаюсь различать,
Приемлю от двоих печать».

Таким образом, вокруг поэта – и даже за него – происходит борьба двух противоположных начал, в поэте же они соединяются («приемлю от двоих печать»). Поэт не то чтобы противостоит окружающему миру, однако он существует отдельно от него, в своей собственной реальности. Именно поэтому для него зоологический сад – рай, а театр – эмпирей, исторические катаклизмы, борьба веры и неверия в душе отца, его умирание, страдание матери, – все существует, но как бы в другом измерении:

«Не знал я ни о чем: обитель
Невинных снов была ясна».

По мнению некоторых исследователей, поэма «Младенчество» создана Вяч. Ивановым в полемике с блоковским «Возмездием». Возможно, полемика заключается не только в

повествовании от первого лица, то есть в открытой личности текста, но и в утверждении отдельной реальности для поэта, его нахождения не в истории, а в бытии.

Характерно, что в поэме присутствует взаимопереплетение бытия и искусства. Бытие оказывается «чреватым словом» (М.М. Бахтин), причем словом художественным. Как уже было показано, стихи органически возникают из природного бытия (строфы XXIX, XXX). Особенно ясно об этом сказано в XVIII строфе:

«...О, поэма
Видений ранних бытия!
Волшебной жизнью живые
Вещей загадки...».

Следовательно, видения, посещавшие героя, органично перелагаются в поэму, а поэма является путем претворения личности поэта.

В конце поэмы как раз и происходит это претворение, изменение всего внутреннего состава личности:

«Впервые солнечная сила,
Какой не знал мой ранний рай,
Мне грудь наполнила по край
И в ней недвижно опочила...
Пробился ключ; в живой родник
Глядится новый мой двойник...».

Здесь снова возникает тема двойничества, однако связана она не со смертью, а с новой жизнью, которая оказалась способной охватить всю полноту бытия. И символично, что новая личность, едва родившись, оказывается отраженной в движущемся, текучем начале природного бытия – в воде, то есть преображение оказывается не разовым актом, а бесконечно продолженным в бытии.

Таким образом, житнетворчество Вяч. Иванов понимает как взаимообращенность человека и художника в процессе и художественного творчества, и творчества бытия. За ним стоит «особая интуиция и энергия слова, каковое непосредственно ощущается поэтом как тайнопись неизреченного, вбирает в свой звук многие, неведомо откуда отозвавшиеся эхо и как бы отзвуки родных подземных ключей – и служит, таким образом, вместе пределом и выходом в запредельное» [3, с. 186].

Так Вяч. Иванов определяет вершинное проявление художественного слова, но отсюда же следует его глубинная трагедия. Это слово действительно подходит к пределам художественности и даже выходит за ее пределы, к тому слову, которое творит миры уже не фигурально, а буквально. Но поэт остается поэтом, и как бы он ни называл себя жрецом и пророком, он все-таки не может не понимать, что это лишь еще одна риторическая фигура. Может быть, этим объясняется, что «иератическая речь» Вяч. Иванова сменяется «гуторком», может быть, этим объясняется и его многолетнее молчание.

Поэтическое слово здесь стоит между двумя реальностями. С одной стороны – реальность сакральная в самом общем смысле, с которой поэтическое слово роднит, во-первых, мышление символами, во-вторых, представление о настоящем как о воспоминании прошлого. С другой стороны, перед поэтом находится жизненная реальность, которая в системе мировидения модернизма осмысливается как хаос. Собственно, необходимо было понять жизненный хаос с помощью религиозного космоса, обратить их друг к другу в некоем взаимопроникающем освещении, вочеловечив жизнь, приблизив религию к конкретной личности с ее духовными проблемами, главная из которых – она сама.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена аналізу поеми В'яч. Иванова «Дитинство» як художнього вияву концепції життєтворчості. Прослідковано розвиток основних мотивів твору, а також

процес внутрішнього перетворення особистості задля досягнення взаєсозв'язаності людини й митця як в процесі художньої творчості, так і в процесі творчості буття.

Ключові слова: концепція життєтворчості, мотив твору, художня творчість, творчість буття.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of poem «Infancy» by Vyacheslav Ivanov an artistic reflection of the concept of life-creativity. The development of the basic trends of the poem and the process of internal transformation of the personality for interaction of human and artist in process of artistic creativity and creative existence are traced.

Key words: concept of life-creativity, trend of the poem, artistic creativity, creative existence.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бергсон, А. Творческая эволюция [Текст] / А. Бергсон. – М., 1998. – 382 с.
2. Соловьев, Вл. Сочинения: В 2 т. [Текст] / Вл. Соловьев. – М., 1988.
3. Иванов, Вяч. Родное и вселенское [Текст] / Вяч. Иванов. – М., 1994. – 428 с.
4. Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества [Текст] / М. М. Бахтин. – М., 1979. – 424 с.
5. Иванов, Вяч. Стихотворения. Поэмы. Трагедия. В 2 кн. [Текст] / Вяч. Иванов. – СПб., 1995. – Кн. 2. – С. 7-28.

Надійшла до редакції 03.09.2010 р.

УДК 821.161.2-3

РЕДАГУВАННЯ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ ЯК ЧИННИК ЗМІНИ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОДІЇ: ВИДАННЯ РОМАНУ ГЕО ШКУРУПІЯ «ДВЕРІ В ДЕНЬ» 1929 Й 1968 РОКІВ

О. В. Пуїна

Збірка вибраних творів Гео Шкурупія, що вийшла 1968 р. у видавництві «Радянський письменник» (Київ) «після тривалої перерви» [1, с. 4], маніфестується як та, до якої «включено все краще з написаного автором: роман «Двері в день», оповідання «Січневе повстання», цикл монгольських оповідань і частина поетичного доробку письменника», що «витримало іспит часу і становить для читача чималу художню й пізнавальну цінність» (курсив наш. – О. П.) [1, с. 4]. Ці редакторські зауваги сьогодні викликають щонайменше постановки двох ключових питань у напрямку від віртуальних «автора-творця – тексту – читача» до реципієнта реального.

По-перше, чому вмовчується під ні до чого не зобов'язуючим висловленням після тривалої перерви біографічна постать письменника, що, як відомо, потрапив під обвалу тоталітарного режиму за буцімто приналежність «до київської групи української націоналістичної контрреволюційної терористичної організації ОУН» [2, с. 466] і був розстріляний у Соловецьких таборах 8 грудня 1937 р. І, по-друге, чому в якості кращого і що витримало іспит часу в автора із чотирнадцятирічною літературною діяльністю та доробком, який налічує близько двадцяти прозових і поетичних книжок, презентується така мізерна кількість творів, причому значна частина яких підібрана ідеологічно (зокрема, поезії «Замах на революцію», «Одеса», «Армія армій», «Жовтневий роман», «Десятий», «Шерк серця», «З нами Ленін», «Стяг землі», «Чудесний патичок»).

Відповідь не потребує особливих логічних операцій: навіть за часу хрущовської відлиги, культурного руху шістдесятництва продовжувала діяти програми «о-радянщування» української літератури, окремі факти в якій, як біографічного, так й історико-літературного плану, не могли бути (стати) життєвими, а відтак і формувати «інакшу» свідомість радянського читача. На ґрунті такої програми вибудована й передмова Аро-на Тростянецького «Жарини слів» до вибраного: віднині Гео Шкурупій не якісний письменник-авангардист, а характерний представник «української радянської літератури», увагу якого приваблює «людина з її звичаями, свідомістю, психологією і боротьбою» [3, с. 17]. Це ж стосується й безпосередньо комунікативної події художнього твору – «незлитого і невідокремленого спів-буття суб'єкта, об'єкта й адресата певної єдності (часом складною за структурою) висловлення» [4, с. 80].

Дискурс роману «Двері в день» на час свого перевидання в добу «о-радянщування» радянської України не міг лишитися тотожним дискурсу твору 1929 р. (Харків: «Пролетарий»), адекватно-полярно оціненого тогочасною критикою – відгуки Григорія Гельфанд-бейна, Фелікса Якубовського, Єлизавети Старинкевич, Ів. Теліги [5-9]. Йдеться не стільки про зміни прозової одиниці, пов'язані із правописними узгодженнями (кешеня / кишеня, курево / куриво тощо), редагуванням на фонемному, морфологічному (залі / залу, марширували / маршували та ін.), граматичному (напр.: ночі / ночи), синтаксичному («Дами, одягнені в примхи коштовних одягів...» / «Дами, одягнені з примхами і коштовно...») рівнях¹, скільки про виникнення смислових змін при втручанні у текст художнього твору, що веде за собою й трансформацію комунікативної події з її складовими: суб'єктом – автором-творцем, адресатом – віртуальним читачем, об'єктом – текстом.

Дві форми редагування на текстовому зрізі – модифікація фрази-висловлення й уніфікація, застосовані до роману Гео Шкурупія виданого 1929 р., видозмінюють комунікативну подію в виданні 1968 р. у такий спосіб, що в тексті анулюються окремі смислові поля чи, слушно вжити термін Р. Барта, коди (див.: [10]), а відтак іншого вияву набувають віртуальні автор і читач: автор не передає певний смисл чи передає спотворено (подання, оцінка, осмислення дії / предмета тощо), читач, відповідно, не сприймає необхідний смисл чи отримує його в спотвореному вигляді. У цілому опущеними чи зведеними в вираженні до мінімуму в усьому тесті епічного твору неодноразово постають код призначення (комунікації), культурний та його субкоди: соціальний, еротичний, релігійний, гендерний, історичний, літературний, національний.

Наявний у романі «Двері в день» 1929 р. код *призначення*, що будується на оціночній точці зору віртуального автора, опускається в кількох розділах («Бюро трун», «Розділ історичний», «Блакитні фіорди», «Дія знову вертається на своє місце», «Єство речей», «Дивовижний похорон», «Екскаватор»). Його відсутність впливає на зміну таких компонентів структури твору, як подія, що викладається, та герой. Характеристики персонажів, їх учинки часто гублять у пародійному конотуванні (додатковому смислі) – портрету: «Коли Гай вийшов з перукарні, він мав вигляд солідного вченого, лікаря або громадянина, що кохається в своїй бороді й вусах [...]. Між іншим, козляча борода на обличчі – це перша ознака самозакохання й певної вузькості в характері людини» (курсивом позначена та частина висловлення, що була уніфікована в перевиданні 1968 р.; надалі вживаємо цю ж форму розмежування видань. – О. П.) [11, с. 28]; портретного паралелізму: «Такою людиною був і Андрій. І при ближчому знайомстві з ним на його обличчі можна було помітити суворі риси, що вкрили його обличчя, як *порох віків вкриває обличчя пірамід*» [11, с. 77]; авторської характеристики: «Перші дні в Кичкасі проминули для Теодора Гая та Петра Пустовійта як експрес, що вражає своїм блискучим рухом, мигтінням та гуркотом. / *Теодор Гай та Петро Пустовійт деякий час відчували себе героями американського фільму, що в ньому дія відбувається на золотниках у Каліфорнії за тих часів, коли лише починалася золота пропасниця. І справді,*

¹ Аналіз змін на мовних рівнях не менш актуальний, але не в межах літературознавчої статті.

вони бачили, як перед ними зростало нове місто, що одягнене в намети й дерев'яні бараки, але рухливе, бундючне, гомінке. / На шляхах, які курили пилюкою...» [11, с. 221]; романтичного й сентиментального бачення ситуації: «Гай і Марія, яка винесла йому води, наче зачаровані, дивилися один на одного. Вони були захоплені, вражені, немов вони колись бачили один одного, наче колись вони один одному приснилися, наче така сама зустріч була кілька віків тому і вони тепер дивуються з того, що знову зустрілися в таких самих умовах» [11, с. 67], або – «Теодор щільно підійшов до неї. І тільки тепер вона помітила його. Вона спочатку відсахнулася від нього, ніби захищаючись долонями рук, а потім зіщулилась і дивилась на нього, широко розплющивши очі» [11, с. 80]. Частково пародійного ефекту в романі позбавляються й авторські псевдофілософські роздуми: «Пісок знову розсиплеться і піщинки відстануть одна від одної. Ця сила, що з'єднує камінь, надзвичайна сила і нема рівної їй ніде. Коли б знайти цю силу, можна було б робити надзвичайні речі. Ця сила з'єднує і дерево, і воду, і рішуче все. Що то за сила єсть? З чого вона? І чи має якусь форму?» [11, с. 153]; описи-пейзажні замальовки: «Заводські споруди, що нагадують театральні ліві конструкції, та каре струнких димарів стережуть неоцінені скарби щирого, чистопробного багатотисячного пролетаріату, що складає переважну більшість конгломерату міста та передмість навколо велетнів-заводів» [11, с. 207]. У таких випадках стилізований компонент не має можливості виконати свою функцію і, відповідно, подати систему установок віртуального автора на створюваний ним художній світ, що в подальшому реалізується читачем.

Відсутній (чи підмінений лояльнішим) у виданні 1968 р. субкод еротичного (розділи «Хто він такий», «Хатне будівництво», «Вперед») у романі під обкладинкою видавництва «Пролетарий» конотується системою фалічних цінностей, зорієнтованих на універсалізацію маскулінних первнів (див.: [12; 13]), реалізацію чоловічої втіхи, і охоплює рівень героя. Теодор Гай з боку сексуальності сформований як такий, що фіксує деталі жіночого конструкту: «Але тепер він мимоволі розглядав її струнки з гарними рожевими жилками ноги, що звужувалися коло п'яток...» [11, с. 39], відтак бажає статеву, а не духовно, порівн.: «Двері в день» 1929 р. – «А в найрішучіші моменти, коли ось вже міг зважитися на новий крок, він напинався на тіло Марії, що знову повертало йому його розкішний полон» [11, с. 91]; 1968 р. – точка зору «напинався на тіло» підмінена на «зустрічав кохання» [1, с. 85]. У стилізованих під щоденниковий запис роздумах персонажа Гая під час подорожі на Дніпрельстан героєва свідомість продукує й відповідні асоціації (оціночна точка зору з позицій віртуального автора): Серед скель острова у воді Дніпра стояв вороний гордий кінь [...]. Гола дівчина [...] навколішках стояла на його спині й мила його. [...] Здоровенний, чорний зад коня і білий, не менший зад дівчини породжували в уяві легенду про амазонок. / Ми тихо й зачаровано пропливли повз них...» [11, с. 215]. Цей асоціативний зв'язок, наявний у виданні 1929 р., веде до вищого рівня – ідейного змісту, зокрема формулюється проблема соціального характеру: «...ми знову попливли, підпираючись веслами об воду, щоб хоч трохи наздогнати час.

– І що його робити, – зітхнув кермовий, – коли не аліменти, то жінці аборт роби. Все одно з біди не вилізеши.

– О, для цього є презервативи, – переконано сказав Пустовійт.

– Це дорого коштує і рветься, – сказав Іван, пускаючи весла і витираючи чоло. – От у вас у місті багато різних засобів є.

– Хо-ха-ха-ха! – дружно розсміялись ми.

Пустовійт порадив ще кілька засобів, але всі вони чомусь не подобались нашим лоцманам і лише останній засіб, що його пригадав Пустовійт, був їм до вподоби.

Так, пливучи рікою [...] ми розмовляли про аліменти, згадуючи блискучу голу амазонку і чорний блискучий зад вороного коня» [11, с. 216].

Відгомін еротичності несе й гендерний субкод, вибудований на своєрідному запереченні жіночого в маскулінному колективі й, що не менш показово, чоловічого в фемінному. Цілком слушно при формуванні віртуального реципієнта радянського типу в

виданні 1968 р. вжити суспільно важливі штампи на зразок рівності статей у будь-якій сфері. Шляхом усунення відповідного протилежного смислового навантаження це і реалізується: «Вони, як і всі самиці, дуже відрізнялися від чоловіків» [11, с. 113]. Інший гендерний вимір знаходить свою реалізацію в пародійному ключі: «Взагалі ж усіх жінок звали сестрами, а чоловіків братами, хоча часто вони й не були родичами» [11, с. 113], весь розділ «Нове пристанище» – життя первісного племені на новому місці – задуманий як пародійний щодо укладу соціалістичного життя. Пропагований персонажем спосіб вільного життя, на відміну від життя на благо праці, так само не знаходить місця у виданні твору 1968 р.: «Звичка жити з однією жінкою призводить до утворення власності й зміцнення капіталістичних традицій. Чоловік стає рабом свого власного добробуту. [...] Досить з мене жіночих примх, безтурботного життя і зайлозених наперів установ. Не хочу я незмінно грати роль роконося і витратити гроші на розкішину, вередливу самицю. Дальні обрії й бажання рухатись, бажання бачити нове й творити нове тягнуть мене вперед. Я спадкоємець тих, що підклали бомби під набридливу усталеність...» [11, с. 196] (аякже?! Хіба таке впишеш в схему ідеальної радянської сім'ї без статевих зносин!).

Соціальний субкод («Розділ історичний») зазнає найменших деформацій у перевиданні 1968 р. Проте й він утрачає в розрізі конотації: модифікацією фрази-висловлення зменшується смислова напруга на соціальній проблемі тогочасного села, а відтак й урбаністичного топосу – куркульства: «- Кажуть, що у вас на все село лише троє незможників? [...]. / - Троє зареєстрованих, – відповів Максим, – а так то є багато, особливо на лівому кутку біля лісу. Тільки всі вони ще бояться одверто щось сказати [...]? От тому і троє, як більмо на оці в куркулячої коняки» [11, с. 60] (видання 1968 р.: замість курсивованого висловлення – «Наші їм як більмо на оці» [1, с. 62]).

Субкод релігійного вживаний у виданні 1929 р. із метою створення комічного ефекту: у «Розділі історичному» це нагнітання і без того комічної ситуації із продажем токарних стружок куркулям («Їх дуже добре класти до їжі замість соли або укропу, крім того можна настоювати самогон або свячену воду!» [11, с. 57]); розділ «Блакитні фіорди» демонструє своєрідну авторську (точка зору Марії) нехоть до осіб духовної сфери: «- Батько мій, – оповідала Марія, – водиться з такими людьми, що зовсім не подобаються мені. [...] Водиться з якимись темними особами, з колишніми ченцями, з колишніми попами, бабами, юродивими» [11, с. 70].

Із наголосом на кількох смислах існує в «Дверях у день» 1929 р. національний субкод: іронічному з зовнішньої позиції – при створенні портретної характеристики куркуля Степана Терещука («На ньому були добрі чоботи [...], а комір пов'язаний тонкою жовтоватою українською національною краваткою [11, с. 64]), при розгортанні щоденникових міркувань Гая щодо українізації пролетаріату («Отже, ми мали цілковиту рацію сподіватися, що в редакціях місцевої української преси знайдемо, що-правда, невеличкий (ми ж бо знаємо нашу культурну «незможність»), але міцний гурт хороших, енергійних хлопців, що високо тримають прапор української пролетарської культури в цьому могутньому пролетарському центрі... / Глибочезне розчарування...» [11, с. 207; див. і далі до с. 209¹], тут же – агітковому²); з внутрішньої позиції – пізнавальному – при авторській характеристиці називань членів орди («Були й інші мисливці, що мали назви: Мисливець-Биків, Оленячий-Ріг, Клецоногий, Завзятий та інші. [...] Можливо, з таких прізвищ і повстали теперішні фамілії людей» [11, с. 112]); та патріотичному – у ситуації кав'ярського бандуриста («Це якийсь молодий бандурист, аматор старовини та етнографії. / Грошей він не бере, а во славу Шевченка та України що-дня не досипає,

¹ Зазначимо, що видання 1968 р. в розділі «Вперед» уніфікує близько 10 тисяч знаків тексту художнього твору.

² «Робітникам Дніпрельстану потрібна хороша преса, їм потрібна книжка й культурна розвага» [11, с. 220].

бо їде пароплавом од Канева до першої зупинки, виконуючи доброхотно обов'язки пропагатора та співця, боячись, щоб слава цих круч не вмерла» [11, с. 204]).

Цей субкод безпосередньо пов'язаний із літературним та історичним. Літературний реалізується в видавничій версії 1929 р. на рівні події, що викладається. Щоденникові нотатки Гая фіксують асоціативні поля: Дніпро – поезія Т. Шевченка: «*Тарас Григорович Шевченко був великий гіперболіст. Ця думка виникає несамохіть, коли подорожуєш Дніпром і бачиш його цілу добу. Тоді поволи переконуєшся, що всі його якості трохи перебільшив великий співець його просторів та берегів. [...] / Тепер стає зрозумілим, чому наспівується... [...]. Наспівуєш, а настирлива критична думка все нагадує: хіба не гіперболіст?.. / Такий спокійнісінький старуган Дніпро, хіба він може ревти? Він лише муркотить, гріючись, як кіт під сонцем, або прохолоджується під зоряним блиском. / А гори весь час наближаються до пароплава...*» [11, с. 201-202]; кручі – М. Семенко та його урбаністична лірика: «*Ось впливає височенна круча, вона над самою водою і тепер зовсім не дивуєшся [своїм у вид. 1968 р. – О. П.] екстравагантним бажанням Михайля Семенка... / Згадуєш його [якогось у вид. 1968 р. – О. П.] вірша і справді хочеться збудувати на самому шпилі такої кручі палац у стилі Растреллі з усіма напівсимволічними причаудами. Цей замок мав би з Дніпра надзвичайний вигляд і весь відбивався б у воді*» [11, с. 203].

Історичний субкод консолідує розділ «Вперед», значна частина якого набуває через ряд фактів інформаційного характеру: Запорізька Січ, махновський рух, (див. уніфіковані фрагменти: [11, с. 210, 217, 222]). Наприклад: «*Трипільські гори. Що вони бачили?.. / Вони бачили озброєні орди потурбованого й злого, як осиний рій, села; вони бачили дивовижних ватажків, що, заразившись національною отрутою, проливали кров на ці вкриті травою гори і темні, порослі лісом, байраки. / Можливо, що тут повторилась історія, що її не записано в літописах і що її не дослідили вчені, але тут дійсно відбулась трагедія між одуреним і засліпленим селом і гарячою на різні витівки міською, робітничою молоддю. / Тут зішлись в поєдинку село й місто, і кремезне село перемогло, але історія перемогла їх обох, помиривши їх і розплющивши їм очі на те, що вони рівні, що вони брати однієї крові. / Тут, у байраках і межигір'ях...*» [11, с. 199]. Ключовою постає викреслена авторська ідеологічна точка зору – оцінка історичних подій на відстані часу з ракурсу власного сприйняття: «*Острів Хортиця, як живий свідок минулого, ще тримав на собі рани від руйнації Січі. Але ці рани були вже дуже непомітні, вони виліковувалися, бо історія повертала своє колесо найрадикальнішим способом, що не тільки виліковував, але й мстився за попередні знущання*» [11, с. 222], й нав'язаної суспільної думки: «*Не оглянувши порогів, враження від Дніпрельстану не буде повне; крім цього, романтика Запорізької Січі, романтик козацьких боїв та переходів, що вже змалку отруює наш мозок, не дозволяла нам скористуватись з сучасних засобів сполучення*» [11, с. 210]. Уніфікація цих смислів контролює й віртуального читача, вже позбавленого можливості реалізувати попередню, закладену в виданні 1929 р., комунікативну подію.

Дискурс видавничої версії роману Гео Шкурупія «Двері в день» 1968 року із численними змістовими фразовими змінами й лакунами-опущеннями висловлень, що презентують смислові поля (коди) – комунікації, культурний (еротичний, національний, історичний та ін.) – в виданні епічного твору 1929 р., набуває відмінного вияву в усіх трьох компонентах. Комунікативна подія у випадку із «о-радянським» виданням постає на ґрунті збідненого в змістовному плані тексту, із віртуальним автором-творцем схильним умовчувати оцінку й віртуальним читачем «ідеального радянського» суспільства.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются две издательские версии романа «Двери в день» (первая публикация 1929 г. и «советское» переиздание 1968 г.) передового «левого» прозаика двадцатых годов XX столетия, поэта, публициста Гео Шкурупия. Цель статьи – вы-

явить смысловые «упущения» и «подмены», что изменяют содержательное наполнение художественного произведения, трансформируют его коммуникативное событие, то есть корректируют уровень читательского восприятия.

Ключевые слова: коммуникативное событие, редактирование, роман.

SUMMARY

In clause two publishing versions of the novel «Doors per day» (first publication 1929 and «Soviet» reprinting 1968) advanced «left» prose writer of the twentieth years XX of century, poet, publicist Heo Shkurupij are considered. The purpose of clause: to reveal semantic «omissions» and of «substitution», that change substantial filling of art product, transform his communicative event, that is correct a level of reader's perception.

Key words: communicative event, editing, novel.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шкурупій, Гео. Двері в день: [вибране] [Текст] / Гео Шкурупій. – К. : Рад. письменник, 1968. – 325 с.
2. Никанорова, О. Гео Шкурупій [Текст] / О. Никанорова // 3 порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій. – К. : Рад. письменник, 1991. – Вип. 1. – С. 464–468.
3. Тростянецький, А. Жарини слів [Текст] / А. Тростянецький // Двері в день: [вибране] / Гео Шкурупій. – К.: Рад. письменник, 1968. – С. 5–18.
4. Теория литературы: [учеб. пособие]: в 2 т. [Текст] ; под ред. Н. Д. Тмарченко. – М. : ИЦ «Академия», 2004 – Т. 1. Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика. – 2004. – 512 с.
5. Г-н, Г. Рецензія на роман Гео Шкурупія «Двері в день» [Текст] / Г. Г-н. // Красное слово. – 1929. – № 3. – С. 108–109.
6. Якубовський, Ф. Перед «Дверима в день» (Гео Шкурупій – від «Психетоз» до роману) [Текст] / Ф. Якубовський // Критика – 1929. – № 5. – С. 45–62.
7. Якубовський, Ф. Шукання «лівих» новелі й роману (Гео Шкурупій) [Текст] / Ф. Якубовський // Від новелі до роману: етюди про розвиток української художньої прози ХХ ст. – Харків : ДВУ, 1929. – С. 226–265.
8. Старинкевич, Л. Рецензія на роман Гео Шкурупія «Двері в день» [Текст] / Л. Старинкевич // Червоний шлях. – 1929. – № 5-6. – С. 270–272.
9. Теліга, Ів. Рецензія на роман Гео Шкурупія «Двері в день» [Текст] / Ів. Теліга // Молодняк. – 1929. – № 6. – С. 109–110.
10. Барт, Р. S/Z. [Текст] / Ролан Барт; пер. с фр. – 2-е изд., испр. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 232 с.
11. Шкурупій, Гео. Двері в день: [роман] [Текст] / Гео Шкурупій. – Харків : Вид-во «Пролетарий», 1929. – 231 с.
12. Пікар, Е.-М. Фаллоцентризм [Текст] // Ен-Марі Пікар // Енциклопедія постмодернізму; [за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора] ; пер. з англ. В. Шовкун. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – С. 441–442.
13. Поксен, Л. Дж. Гендер [Текст] / Джудіт Л. Поксен // Енциклопедія постмодернізму; пер. з англ. В. Шовкун. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – С. 107–108.

Надійшла до редакції 15.09.2010 р.

УДК 821.161.2 – 31.09

«ДОНЕЦЬКИЙ ТЕКСТ» УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ (ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ)

О. Є. Соловей

Що таке регіональний текст української літератури? Питання, здавалося б, максимально просте й зрозуміле. Вчителі-словесники щоденно зустрічаються з ним у освітнянській практиці під час уроків літератури рідного краю. Втім, методологічна проблема лишається й потребує ґрунтовного наукового з'ясування. Є велика спокуса залучити до формування «донецького тексту» персоналії в найширших обсягах задля наступної приватизації гучних письменницьких імен на кшталт Леоніда Лимана, Володимира Сосюри, Сави Божка, Варвари Чорної, Василя Стуса, Миколи Руденка, Івана Дзюби, Василя Голобородька, Олега Орача, Миколи Руденка, Василя Захарченка, Анатолія Гарматюка, Леоніда Талалая, Емми Андіївської, Володимира Діброва, Ірен Роздобудько, Неди Нежданой... Втім, чи насправді згадані письменницькі персоналії є творцями по суті *донецького* тексту, поза тим фактом, що всі вони народилися або, як В. Стус, – від раннього дитинства, – мешкали в Донецьку або на Донеччині. А відтак, чи можна їх вписати до донецького *локального* літературно-художнього топосу? Навряд чи, бо остаточне становлення цих письменників відбувалося вже поза Донецьком, а дехто, як В. Сосюра чи Е. Андіївська в доволі ранньому віці назавжди залишили місто, аби надалі хіба що відвідувати його у якості гостей. (Проблема приналежності В. Сосюри до творців питома донецького тексту, як на мене, ще потребує свого вирішення. Попри деяку парадоксальність твердження, вважаємо, що В. Сосюру навряд чи варто включати до парадигми власне *донецького* тексту. Передовсім, через *всеукраїнський статус* поета, який однозначно є вагоміший і масштабніший за будь-який регіональний). У віці семи років разом із батьками назавше залишив місто В. Діброва (нар. 1951 р.), опинившись аж за океаном у США, де сьогодні викладає в Гарвардському університеті. Будучи ще молодшою за віком, разом із мамою виїхала зі Сталіно до Києва Емма Андіївська (нар. 1931 р.), діставшись у підсумку німецького Мюнхена, в якому і нині мешкає. Але справа навіть не у фізичній відсутності цих письменників, усе значно складніше й водночас, простіше. Найголовніше питання полягає у тому, чи причетні вони своєю творчістю до *реалізації* міського й *по суті донецького* топосу? Так, шойно згадувана Е.Андіївська, на нашу думку, в суті своїй зовсім непричетна до реалізації донецького тексту, попри навіть те, що дехто стверджує, ніби «вона також вірна тематиці Донбасу» [1, с. 167]. Можна, звичайно, подібно до Івана Костирі зарахувати до регіонального тексту всіх, хто так чи інакше пов'язаний із регіоном (у випадку І. Костирі це – Межівська сторона на Дніпропетровщині) [2; див. також: 3], або спробувати створити власний канон письменників Краю (така спроба була у літературного краєзнавця Вадима Оліфіренка (хоча для нас і досі лишається загадкою, які підстави мав автор внести до посібника постать Івана Світличного (жодним чином не пов'язаного з Донеччиною), проігнорувати натомість свого землянина Олексу Тихого) [4; див. також: 5]). Зрештою, з подібною «бухгалтерською» метою, треба думати, було видано й довідник «Письменники Донеччини» [6]. І, все-таки: що означає бути *власне донецьким* письменником? Як на нашу думку, не обов'язково бути духовним і біологічним ендеміком. Можна народитися та сформуватися в зовсім іншому ментальному середовищі, потім приїхати до регіону й побачивши, «Як коротко, сильно і страшно» живуть тут люди, створити на честь їх пісню. Не пісню, а правдивий гімн (як волів у таких патетичних випадках висловлюватися М.Хвильовий), – у будь-якому літературному роді й жанрі – від ліричної поезії до роману й драми (як це вчинив, наприклад, поет Ігор Римарук, який, провівши в лютому 2007-го року лише одну добу в донецькому відрядженні, створив свій відомий ліричний

триптих «Пейзаж», у якому зумів передати сувору ауру сучасного промислового міста з детальними конкретними речовими артефактами-інсталяціями [7, с. 97-99]). Саме таке глибоке відтворення життя місцевих мешканців і гарантуватиме авторові статус *донецького*, втім, І.Римарука навряд чи можна вважати донецьким автором: ліричний триптих – це, мабуть, замало. Інша справа, що йому добре вдалося відчутти чуже для нього місто й об'ємно та фактурно виразити його в лірико-експресивному тексті. Не менш притомним є зображення міста Сталіно з його топографічними прикметами та психологічним ландшафтом повоєнних років у оповіданні Галини Гордасевич (1935-2001) «Поїздка на схід» [8]. Історична монументальність невеличкого твору виростає з його предметної переконливості. Сама Г. Гордасевич писала до автора цих рядків: «Оповідання «Поїздка на схід» історичне не стільки за подіями <...> як за описом повоєнного Сталіно. Адже я приїхала туди в січні 1956 року, і все було саме так: і руїни, і бараки, і на теперішній площі Леніна був циганський посьолок і велика калюжа...» [8, с. 55]. Подібних творів відчутно бракує донецькій українській літературі. Саме з таких творів складаються правдиві й рельєфні образи міста, а не з радянських фальшивих бравурних звітів, стилізованих під художню літературу, з якої навіть сучасникам і очевидцям тогочасних суспільних подій і процесів нелегко впізнавати самих себе. Мав-таки безперечні підстави Петро Свенцицький (1950-2006) у 1981-му році закидати своїм землякам-поетам відсутність у їхніх творах найголовнішого – правди: «І Ластовенко, і Білаш / Мабуть-таки поети гарні... / Їх урятовує пейзаж, / Де не побачиш буцегарні / Чи привокзальної тюрми. / На чому всі горимо ми, / Бо не уміємо хвосту / По правилах розташувати – / І цісарю копійку дати, / І Богу дулю піднести» [9, с. 46]. В іншому творі, з промовистою назвою «Гіркота» (1982), минаючи пейзажні й інші неважливі подробиці, поет дав виразну й болючу характеристику своїй добі та своєму ж оточенню, що виростає та розпросторюється до обширів Краю:

Тож треба одягати перуку?
І пудром посипатись?
Хто ж повірить?
Шльондра тільки шльондра є.
Я народився на землі, де вірші
Багато довші за життя,
Де звикли до брехні, неначе
Вона – щоденний хліб.
[9, с. 36].

А поруч була зовсім інша література й інша поезія – якщо це була поезія. Й, напевно, з історії донецького тексту, хай навіть і фальшивого, заледве живого, – її так просто не викреслиш, – та й викреслювати не варто. Зрештою, на те вона й історія, аби пам'ятати й таке, наприклад, узятє з творчості знаного донецького поета Віктора Соколова: «Йде вугілля на-гора невпинно, / Квітне наше поле молоде. / Значить, не дарма свої зусилля / Так вони злили в один струмок! / Поки тонну підруба вугілля / Він, / Вона – прополіє рядок. / І коли, як завжди, в час вечірній, / Втомлені у битві трудовій, / Зійдуться вони, ці друзі вірні, / У своїй кімнаті затишній, – / Буде йти розмова до зорі: / І про шахту рідну на горі, / І про ниви весняні, димчасті, / І про наше невимовне щастя» [10, с. 19-20]. Окрім віршів про *таке щастя* була ще у Віктора Соколова й «Ода бульдозеру» (свідомо тут оминаю найбільш одіозні партійну й ленінську теми): «Хай оди писали колись вельможам, / Та знов скористаюся жанром старим. / Я оду – єдину у світі, може, – / Співаю бульдозеру...» [11, с. 66]. Зрештою, мотив оновлення колишнього капіталістичного міста, що складалось усучіль із халуп і бараків, й трансформацію його в модерну урбаністику зрозуміти можна. Навіть привітати можна. Типовий, так би мовити, ледве не в дусі українських футуристів і конструктивістів 1920-х років, *функціо-*

нальний вірш. Але вже, скажімо, ліричну фальшивку-агітку під назвою «Рідне слово» виправдати значно складніше. Особливо, якщо врахувати, що цей віршований опус походить зі збірки 1966-го року (як відомо, на той час русифікація Донеччини вже була остаточно завершена): «І вже біля брами Комуни / Лунаєш ти, слово рідне, – / І древнє, і вічно юне, / І слави своєї гідне» [11, с. 84]. З іншого боку, коли В.Соколов відходив від суспільних мотивів (говорячи про суспільно значиме, він, звичайно, не міг говорити правду – альтернативою могло бути хіба що мовчання), він таки демонструє зразки доброї міської лірики, людяної за духом і вправної за формою. Як у непримітній зовні, аполітичній поезії «... І раптом – від нього пішла дружина!», в якій ставиться складна етична проблема інтимних людських стосунків [11, с. 69-70]. Або, у «Триптиху», який відкриває збірку «Крило під вітром», і в якому поет згадує тяжке голодне дитинство в багатодітній родині, заранню смерть матері й власне неприкаєне сирітство. Вірш виразно автобіографічний, тому ліричний суб'єкт і автор зливаються в єдиний вібруючий голос. Й це вже на правду висока поезія, пропущена крізь очисний фільтр дитячих страждань:

Чорна колиска, з старого корита,
Тихо гойдалась, рипіла тихо.
А на ослоні, ряднинкою вкрита,
Мама моя помирала від тифу.

Потім – свіча над високим лобом,
Потім – на цвинтар печальний шлях.
Семеро сиріт ішло за гробом,
Восьмого – люди несли на руках.
[11, с. 7].

Петро Свенцицький, своєю чергою, ніби відповідаючи на творчість своїх, зокрема й україномовних земляків доби розвинутого соціалізму (не минаючи й фальшивий патос літератури офіціозу, що виявляв себе навіть у назвах книг («Сейсмічна станція душі») [див.: 12]), писав у складному та вельми небезпечному 1972-му році:

Йй-богу, нарешті набридло
Слухати юних ослят і почесних ослів,
То ж послушайте ви, титуловане бидло,
Позаштатні співці України і брів.

Співчуваючи вам у великім нещасті,
Що колись коновал під хвостом учинив,
Не торкнусь я сьогодні значних педерастів,
Їх обісраних ніг і збережених сил.

Я ходив по епосі та був там хазяїн,
Посувався вперед, озирався назад.
Ну а тих, що доноси писали,
А також кому сраки лизали,
Я дозволив собі вже, як розкіш, не знать.
[9, с. 22-23].

У цього поета на диво сміливо виглядають саме вірші «сімдесят другого, посадного для України року», – як писав сам поет у преамбулі до гротескної (в дусі В. Стуса зразка кінця 1960-х – поч. 1970-х років) поезії «Лист покайний» [9, с. 23]. Дивно, що донецькі чекісти прогавили ще одного свідомого дисидента, хай навіть і дещо латент-

ного за характером вияву. Втім, із цього приводу висловлювався вже Леонід Талалай, зауваживши, «що низький рівень розуміння поезії наглядачами за літературним процесом, їхнє невміння осмислити і зрозуміти твори поета врятували останнього від наслідків далеко гірших, ніж заперечення його таланту» [9, 2-га стр. обкладинки]. Загалом, творчість П. Свенцицького, яка сьогодні відома передовсім за єдиною невеличкою збіркою оригінальних віршів і перекладів [9], потребує детального подальшого вивчення та відповідної популяризації – починаючи з середньої школи. Це питома український донецький автор із його характерним гострим відчуттям *прикордоння* [див.: 9, с. 6] свого Краю та категоричним вибором на користь рідної мови й культури в умовах, наближених до неможливих. Свенцицький уражає, можливо, не так глибиною філософської рефлексії, як чесною людською та громадянською позицією непричетності до зла й своїм свідомим вибором на користь добра; він увесь на боці своєї культури й своєї нації; при цьому він є відкритий усім іншим людям доброї волі й іншим культурам, що і засвідчують нечисленні перекладацькі спроби поета.

Тим часом ситуація в Донецьку в середині 1960-х років була надзвичайно складною, й для українського письменника остаточно, мабуть, безрадісною. З одного боку, маємо яскравий книжковий дебют новеліста Станіслава Цетляка [13], а з іншого – конфіскацію й заборону спецслужбами в 1965-му році рукопису дебютної (але так і не матеріялізованої у вигляді книги) збірки поезій Галини Гордасевич «Мажорна гамма» [14, с. 103-120]; не говорячи вже про перманентні репресії проти Олекси Тихого (1927 – 1984) й загальну гнітючу атмосферу [15] в духовному житті регіону. Варто в цьому контексті згадати й збірку новел С. Цетляка «Одинокість» [16], яка в середині 1960-х, опісля успішного дебюту автора в Донецьку зі збіркою «А світ такий великий», готувалася до друку вже у республіканському видавництві «Молодь», але дотепер так і не дійшла до свого читача.

Ім'я Станіслава Цетляка (1937-1993), донецького прозаїка середини 1960-х років на сьогодні виявилось ґрунтовно забутим, фактично – вилученим із актуальної історії української літератури – і то навіть із контексту регіонального. Цей невтішний факт зайвий раз підкреслює найновіше довідникове видання [6], у якому немає навіть короткої згадки про цього талановитого письменника. До речі, І. Білий, один із двох упорядників цього видання, пояснив відсутність згадки про С. Цетляка тим простим фактом, що письменник не був і досі не є членом Спілки письменників України. У такий невибагливий спосіб сучасні упорядники презентабельного довідника ніби узаконюють те, що зробила свого часу тоталітарна репресивна система минулого.

Отже, сорок п'ять років тому в донецькому видавництві «Донбас» дебютував український письменник, про якого сьогодні не знають навіть фахівці. Про письменника С. Цетляка, що за віком і початком літературної діяльності міг би вважатися шістдесятником, немає жодних згадок у сучасних літературно-краєзнавчих дослідженнях [4]. Новелістика С. Цетляка на сьогодні зовсім невідома сторінка донецької української літератури. Тим часом, навіть побіжне ознайомлення з єдиною прижиттєвою невеличкою збіркою його новел «А світ такий великий» (1965) дає можливість зрозуміти особливе місце цього автора в контексті донецької літератури середини 1960-х років. Він буквально виламується із загального дискурсу соціалістичного реалізму, – як в аспекті тематично-ідеологічному – постановкою доволі дразливих питань, так і своєю розкутою, не зовсім «радянською», стильовою манерою. Про перипетії життя С. Цетляка, на жаль, майже нічого не відомо. (Опитані нами місцеві письменники, які особисто знали й ще пам'ятають С. Цетляка, – Петро Бондарчук та Іван Білий, – по суті, так і не змогли окреслити більш-менш виразний портрет цієї людини, окрім того, що обидва вказали на *індивідуалізм і підкреслену незалежність* С. Цетляка в розмовах і стосунках із іншими людьми). Деякі скупі відомості можемо почерпнути лише з надмір лаконічної передмо-

ви (зрештою, цілком зрозуміло, її авторка не могла передбачити, що хтось через сорок п'ять років буде шукати біографічні відомості про письменника саме в її невеличкій передмові) Марії Лісовської до дебютної книги письменника [17].

Станіслав Іванович Цетляк народився 1937-го року в селі Любівка Волноваського району на Донеччині. Автор переднього слова, М. Лісовська, лише пунктирно означила основні життєві кроки письменника, якому на час дебюту було максимум 28 років: «Як бджолиний рій, промайнули в Оленівській школі десять дзвінких літ, потім – рік праці бурильником на трасі каналу «Північний Донець – Донбас», строга, як клич сурми, служба в армії, і знову степ, та вже не донецький, а цілинний. Таким змістовним і багатим на враження був шлях до древніх стін Львівського університету, до якого Станіслав Цетляк вступає в 1959 році» [17, с. 3]. Одразу можна відзначити доволі пізній вступ майбутнього письменника до університету; більшість людей в 22 роки вже мають вищу освіту. Це може свідчити про цілковито усвідомлений вибір майбутнього фаху й наявність не зайвого життєвого досвіду. Після здобуття освіти С.Цетляк повертається на Донеччину, де працює вчителем української мови та літератури в м. Макіївці. Невдовзі, приблизно за рік, С.Цетляк уже дебютує невеличкою збіркою новел. Ще до виходу дебютної книжки письменник друкував окремі твори (новели й рецензії) у донецькій і львівській періодиці – в газетах «Комсомолец Донбасса», «Радянська Донеччина», «Социалистический Донбасс», «Вільна Україна», «Ленінська молодь» [17, с. 4]. Про подальше життя письменника з певністю нічого сказати не можна. Доводилось чути тьмяні натяки про переслідування письменника з боку політичного режиму. Безпосередніх репресій він, ніби-то не зазнав, але від середини 1960-х років шлях в літературу для нього був закритий і, треба думати, назавжди. Йому, крім того, довелося залишити не лише Донецьк, але і Макіївку. За словами сучасного донецького літератора Івана Білого, С. Цетляк помер 1993-го року в м. Слов'янську, що на Донеччині, в якому працював і мешкав після виїзду (з примусу, під тиском обставин, рятуючись від переслідувань? – достеменно нічого сказати сьогодні не можна) з Макіївки. Доводилося чути й невиразні натяки про самогубство письменника. Так чи інакше, але письменника, мабуть і справді немає серед живих, якщо він не повернувся до читача впродовж останніх двадцяти років, сприятливих для друку саме таких, як у нього, пронизливих змістом і стилістично вправних творів.

Збірка новел «А світ такий великий» об'єднує лише вісім невеличких за обсягом творів. Це, власне, ще тільки натхненний заспів письменника – перша обережна спроба заявити про своє існування в літературі, донести своє відчуття цього широкого світу до потенційного читача-співрозмовника. На дебютну збірку в «Літературній Україні» з'явилася рецензія Леоніда Бойка з дещо одіозною і водночас такою симптоматичною, як на той час, назвою – «Не треба красивостей». Хоча загалом, саму рецензію можна кваліфікувати як цілком об'єктивну, ба навіть – приязну й прихильну до початківця. З рецензії, вже з її першого абзацу, стає зрозумілим, що „молодого літератора з Донеччини Ст. Цетляка” в Україні вже знали «як автора критичних статей, рецензій та оповідань, що друкувалися в газетах» [18, с. 3]. Критик висловив ряд посутніх міркувань, наприклад, стосовно жанрових та стильових особливостей творів молодого прозаїка, слушно відзначивши, що «автор тяжіє до зображення драматичних, ба навіть трагічних конфліктів» [18, с. 3]. Рецензент також відзначив «строкатість книжки, відсутність художньої цільності, сліди пошуків власного почерку», але разом з тим стверджує, що «прочитавши збірку, можемо певною мірою говорити про стиль, естетичні смаки й мистецьку уподобання дебютанта» [18, с. 3].

Тематично, вісім невеличких етюдів (жанровій специфіці збірки С. Цетляка варто присвятити окреме дослідження, бо це зовсім окрема й надзвичайно цікава проблема, що постає в зв'язку з творчістю цього письменника. «Психологічними образками, поетичними етюдами, шкiцями й начерками», а не новелами чи оповіданнями слушно вважав ліричну прозу С. Цетляка ще перший його рецензент Л. Бойко [18, с. 3]), що

склали дебютну збірку С.Цетляка «А світ такий великий», присвячені осмисленню людського життя після страшною виснажливої війни. Власне, тема війни опосередковано відлунує ледве не в кожному творі. Проблеми війни тягнуться далі – разом із людськими долями, тавруючи їх незагойними ранами – як фізичними (каліцтво Гната у шкіці «Волейбол»), так і душевними (неможливість матері примиритися з сином, українським націоналістом, у «Блакитному автобусі»). Недавня війна найчастіше стає на заваді нормального людського життя і людського щастя. Вся проблематика збірки концентрується, знов-таки, на осмисленні загроженого людського щастя. Хоча й війна є не єдиним детермінантом, що заважає нормальному людському життю. Часом це зіткнення двох моралей, двох розумінь сучасності та майбутнього (як от уже в першому етюді «Перша прелюдія», де зіткнулися два погляди на те, яким має бути весілля – церковним («традиційним»), чи світським, «комсомольським»). Ще в іншому випадку це одвічна проблема нещасливого шлюбу (Зося, яку віддали в чотирнадцять років за старого нелюба Кіндрата, та її жіноче бажання бути щасливою, яке в етюді «А світ такий великий» (а в неї зав'язаний) воно може бути реалізоване лише тимчасово з випадковим коханцем, ровесником-студентом із міста). Є й інший варіант жіночого щастя, реалізованість матері й, відповідно, майбутньої бабусі («Мати плакала»), яка чекає на приїзд невістки; що може викликати в пам'яті новелу Григора Тютюнника «Син приїхав», але у вигляді лише експозиції (бо на невістку лише чекають); причому батьки-селяни стримують своє радісне хвилювання за показною селянською суворістю, «і ще довго син не міг збагнути, чому в кутку сидить тиха-тиха мати і плаче. Він не бачив її щасливого лиця» [13, с. 17].

Найчастіше проблематика творів С.Цетляка концентрується в царині родинного побуту, точніше – родинних стосунків. У етюді «Захмелене сонце» зображено родинний конфлікт, що виник на ґрунті зловживання алкоголем. У Петра помер батько й він запив: «Так продовжувалося місяць, другий. Олена понуро шукала виходу, а його так тяжко, так болоче тяжко було знайти» [13, с. 19]. Дружина забрала сина й кудись виїхала. Петро, залишившись сам, кинув пити та неймовірно потерпає від самотності й неможливості бути поруч із дружиною й сином. Його рятує виснажлива праця, після якої непросто вертатись в самотню хату: «Стелиться заросла травою доріжка. Зараз буде садок, потім двері, порожня хата – тільки в її кутиках ще клубочиться веселе дитяче „хі-хі“, зараз буде садок...» [13, с. 22]. Цей твір у письменника має винятково щасливе завершення: дружина, дізнавшись, що Петро більше не п'є, повертається і зустрічає його на подвір'ї разом із сином. В ліричній мініатюрі «Бджоли летять у сонце» знов-таки – лапідарна картинка людської муки через неможливість гармонії в родинному житті. Дід думає про закордон і над усе любить бджіл. Коли в нього з'явився онук, він просить його вчитися на журналіста, аби мав колись можливість поїхати за кордон. Дід плекає надію, що онук візьме його з собою, і десь там вони знайдуть його рідного сина, який ще до Жовтня поїхав на заробітки в якусь країну і більше не повернувся. Лише бджоли й мрія знайти колись сина – тримають діда на цьому світі. Онук вже завершує своє навчання, але дід поступово розуміє, що вже ніколи не зможе побачитись із сином. Письменникові на диво удається передати невимовну муку старого: «З дідових очей вилітають дві бджоли і вплавляються в сонце». Можливо, саме тому автор передмови до збірки, М.Лісовська, порівняла письмо письменника «з суворим лаконізмом новел Стефаника» [17, с. 4]. Хоча рецензентові натомість, «таке порівняння здається передчасним» [18, с. 3]. На нашу ж думку, можливо, дебютанта й не варто порівнювати зі Стефаніком, але вибір проблематики й потужна експресивність у опрацюванні матеріялу, справді, виказують школу великого майстра. Іншою помітною проблемою, що присутня в багатьох творах, є проблема людської байдужості та, як зворот – людської взаємності й можливість співчуття іншому. У більшості творів ця проблема є приглушеною й присутня у плетиві помітніших, яскравіших проблем, відтінюючи міжродинні чи міжлюдські стосунки. А в етюді «Дід Мукий» вона є в центрі письменницької уваги, є стрижнем твору. Мисливець Іван Бучель випадково поранився в лісі. Йому зустрілися двоє

людей – піший дід Мукий і односелець Папуца із конями й возом. Дід Мукий поніс пораненого на собі, а Папуца відмовився взяти пораненого на воза. Ситуація з відмовою виглядає просто дико, бо до села далеко, а година уже вечірня. Але дід Мукий не має сумнівів, що винесе пораненого, а на черствого Папуцу згодом селяни знайдуть управу. Спектр проблематики збірки С. Цетляка «А світ такий великий», з першого погляду, є не надто широким, а швидше навіть – лаконічним і свідомо густо концентрованим, як це й передбачає новела та її численні жанрові ліричні модифікації. Проте молодому авторові вдалося зачепити й привернути увагу читача до найбільш чітких і безпосередніх проблем людського існування, що дозволяє з відстані часу розглядати цю творчість у контексті найбільш гуманістичних доби українського шістдесятництва – Григора Тютюнника й Василя Стуса.

Після першої книги наклад якої, між іншим, становив 9800 примірників, автор, очевидно, окрилений ще й доволі приязною рецензією в «Літературній Україні» з одного боку, а з іншого – бажанням республіканського видавництва «Молодь» невдовзі видати другу книжку письменника-початківця (про це, зокрема, згадує у своїй рецензії Л.Бойко), продовжував далі напружено працювати в жанрі малої прози. Про це свідчить збірка його новел під назвою «Одинокість» [16], що містить 27 творів, більшість із яких можна за багатьма ознаками вважати цілком викінченими, хоч деякі з них і мають авторські (або чийсь інші, дослідити це сьогодні навряд чи можливо) правки рукою. Напевне, саме ця збірка і планувалася автором до друку у столичному видавництві, бо складно уявити, що двадцятивосьмирічний письменник-початківець мав у своєму активі вже декілька готових до друку рукописів. Поготів, що всі твори у машинописі, під якими є дати, свідчать, що написані вони впродовж 1965-1966 років. Але побачити світ новій збірці новел С. Цетляка вже не судилося. З причин цілком зрозумілих, якщо, наприклад, знати хоча б мінімально тогочасний контекст української донецької літератури. Так, у 1965-му році в Донецьку була вилучена й заборонена поетична збірка Галини Гордасевич «Мажорна гама», що містила виключно пейзажну та інтимну лірику [див.: 14, с. 103-120]. Чому? Абсурдність політики тогочасних керівників від літератури та ідеології в наш час годі насправді збагнути. У Донецьку нищилось абсолютно все, що хоч трохи виламувалось за межі антимистецького канону соціалістичного реалізму та, – поготів, – якщо воно мало бодай мінімальну національно-зорієнтовану художню своєрідність. А саме такої творчості прагнула донеччанка з примусу, письменниця Галина Гордасевич; саме на такого художника виростав, що помітно вже з дебютної збірки творів, талановитий місцевий новеліст-початківець Станіслав Цетляк.

Василь Довжик, поділившись із журналом «Київська Русь» спогадами про мистецьке життя 1960-х років, не оминув і ситуацію в тогочасному Донецьку, в якому він відбував військову службу й тоді ж безпосередньо познайомився з багатьма донецькими літераторами: «Японець Г.Куромія слушно зауважив: Донбасу боялися завжди. Його ядро майже повсякчас називають „робітничий клас”». Можна зрозуміти: Стус, І.Світличний та І.Дзюба були витиснуті; із ними воювали, щоб вони не впливали на робітничий клас, щоб Стус не написав чи не заявив на письменницькому з'їзді, ніби в Донбасі вимагають чогось. Їх потроху виганяли. В.Захарченко потрапляє в Черкаси, К. Світличний, директор видавництва «Донбас», теж... А.Гарматюк аж у Вінниці опиняється... <...> Лишили в „басейні” тільки тих, хто писав „інтелектуальну поезію”. А „інтелектуальна” завжди була російською» [19, с. 256]. Варто також пригадати лист Василя Стуса (від 12 грудня 1962-го року) до Андрія Малишка, в якому поет і молодий викладач української мови та літератури ділиться з метром радянської літератури правдивим відчуттям: «На Донбасі (та й чи тільки!) читати українську мову в російській школі – одне недоумство. Треба мати якісь моральні травми, щоб це робити. <...> Як можна далі ждати? Як можна з усім цим миритись? Зовсім не важко знайти факти найгрубішого шовінізму, найбезсоромнішого національного приниження, проти чого достатньо зброї в ленінському національному арсеналі. Чому ж ми такі байдужі, звідки у нас сті-

льки покори перед долею як фатумом? Я вважаю, що доля Донбасу – це майбутня доля України, коли будуть одні солов'їні співи» [20, с. 371]. Воістину, в середині 1960-х років усе питома українське за змістом і формою мусило рятуватися втечею з регіону, або ж зазнавати поразки та неминучої деградації. Щойно сформульований поведінковий алгоритм донецького українського письменника майже не знає винятків, – ось у чому полягає найбільша біда. Упродовж шістдесятих років ХХ століття можна нарахувати понад десяток українських письменників у донецькому регіоні, а почитати сьогодні майже немає чого. Її проблема не так у відсутності талановитих, як у неприсутності справжніх. Майже всі вони опинилися поза межами Донеччини або добровільно маргіналізувалися, не бажаючи оспівувати утопічні або й просто фальшиві візії комунізму та, фактично, покинувши літературну діяльність, як це вчинив Станіслав Цетляк – можливо, найбільший письменник регіону в 1960-ті роки.

У другій половині ХХ століття в українській літературі Донеччини склався канон, який уже навряд чи буде суттєво змінений і переглянутий, – навіть незалежно від суто політичних кон'юнктурних міркувань і обставин. Можна констатувати, що українська література Донеччини на сьогодні досить слабо досліджена. Наукові та науково-популярні розвідки, присвячені окремим письменникам, практично відсутні. Як виняток, можемо згадати нарис В.Романька про творчість поета Станіслава Жуковського [21]. Навіть колективних збірників літературно-критичних статей, присвячених ювілейному пошануванню донецьких письменників, відверто небагато [22; 23]. Дещо краще виглядає ситуація з науковими статтями та рецензуванням творів, що з'явилися друком в останні півтора десятиліття. Можливо, одним із найбільш прочитаних місцевих авторів є Еліна Свенцицька, яка пише поезію українською мовою [24; 25; 26], а художню прозу – російською. З появою в Донецьку літературно-мистецького альманаху «Кальміус» (1998) [див.: 27; 28; 29; 30], а потім і журналу «Родомысл» (2001) її творчість місцевими критиками є вже значною мірою прочитана та осмислена [див.: 31; 32; 33; 34; 35].

Українська поезія на Донеччині – це кожного разу предмет доволі незвичний або й несподіваний. Упродовж останнього десятиліття в Донецьку з'явилося біля двох десятків україномовних поетів – різної вартості й, сказати б, відмінного ставлення до поезії. Для молодих поеток це, зазвичай, супровідна прикмета гуманітарних ініціатив на тлі приватної фізіології та мінімального національного відродження в регіоні. Для хлопчиків – теж, щось на кшталт тяжкої хвороби росту та інших, не вповні усвідомлених бажань. І лише поодинокі персонажі сього дивного зоопарку залишаються вірними тому, що зветься поезією, упродовж тривалого часу або й назавжди.

До таких я можу сьогодні віднести й Еліну Свенцицьку, яка дебютувала в 1995-му році цікавими й дещо несподіваними, як на мене, віршами у складі синтетичної книги прози й віршів «Із життя людей», а потім видала й окрему збірку віршів «Пустельні риби» (1999). На сьогодні додалася ще книга віршів «Білий лікар» (2008). Читаючи вірші й новелі Е.Свенцицької якось не випадає згадувати, що вона є викладачем теорії літератури із помітним стажем, а на сьогодні, – ще й зі званням доктора філологічних наук і професора катедри російської літератури Донецького національного університету. Коли читаєш її художні твори, то докторат авторки залишається ніби за дужками її особистості. Не в тому сенсі, що докторові наук пасувало би писати виключно у дусі неокласицизму, чи, поготів, що її віршам бракує високої філологічної культури. А в тому розумінні, що Еліна Свенцицька зі своїми стражденими віршами (як, до речі, й прозою) перебуває у вирі простого людського життя, що найінтенсивніше та найдраматичніше триває у захланних завулках і злидених похмурих передмістях; на авторці немає білих лякованих рукавичок, її руки торкаються життєвого бруду, а горло артикулює не спів, але крик. І в цьому полягає висока правда її творчості. Можливо, це волення про допомогу, можливо, про відчай і розпач, зневіру і, все-таки, віру – в просту

маленьку пересічну людину. Не хотілось би надуманих порівнянь, але в моїй пам'яті історика української літератури неодмінно зринають поети на кшталт Тодося Осмачки і Євгена Плужника. З більш близьких у часі перед очима стає француз Уельбек, який повідомляє *невтішну* й зовсім не нову істину: «Не треба боятися щастя: його немає» [36, с. 23]. Те саме в романі В.Підмогильного «Місто» (1928) виголошує поет Вигорський, прототипом якого, як відомо, був щойно згаданий Плужник.

Вірші Еліни Свенцицької для мене цікаві зокрема тим, що унаочнюють одну з провідних тенденцій сучасного літературного процесу. Поруч із суто споживацьким супермаркетом літератури (белетристика, белетризовані портрети політиків, розважальні жанри й інша добре оплачена *заказуха*) відроджується *власне* художня література, зокрема й лірика. Техногенна й гуманітарна загроженість сучасної людини провокує актуальність призабутого й давно відправленого до уявного архіву історії експресіонізму. Вірші, якими можна поранитись, порізатись, скалічитись; які, щонайменше, торкаються вас особисто і починають усерйоз непокоїти, – це і є поезія експресіонізму, поезія в обороні людини. Невідомо, що це за образ – образ Білого лікаря, але підозрюю, що це може бути власне сама поезія. Поезія, чи пак її болісне й сласне переживання, що суть тотожні речі; поезія, що від болю стає чорною, а надалі біліє, стискається, перетворюючись на білу, ледве помітну цятку. Направду, від болю чорніють людські обличчя, а сам біль лишається білим, можливо навіть, чистим, а відтак – ледве не єдиним дезинфікуючим засобом. Звісно, є ще любов, урешті, є ще й кохання, – це на рахунок засобів самозбереження. Але, напевно, ніщо не може зрівнятися з болем і співчуттям до того, кому реально болить. У моєму розумінні поезії – це одне з найперших її завдань – ставати на захист знедолених і приречених, помножуючи їх ряди, але водночас і лишаючи шанс, бодай невеличку надію на визволення, себто – на порятунок.

У 1995-му році вийшла знакова збірка Юрія Доценка (нар. 1954 р.) – «Дерев мотив глибинний» [37]. Але це вже була друга спроба поета. Перша мала місце ще в 1984-му році, коли у видавництві «Донбас», з'явилася дебютна збірка поезій «Літо чебрецеве». Цьому поетові не надто пощастило з критикою й загальним осмисленням його творчості у 1980-х роках. Тим часом, повторний «дебют» поета засвідчив прихід у літературу Донеччини насправду потужного майстра версифікації й глибокої філософської рефлексії. На жаль, наступний шлях поета виявився відверто спадним, або просто мало цікавим у художньому сенсі. І на сьогодні він уже не є актуальним для розвитку літературно-художнього дискурсу Краю. Але поетична сторінка, вписана Ю. Доценком до історії донецької літератури, виглядає доволі привабливо та повчально.

Що ж до художньої прози, то на межі століть найцікавішою спробою представляється творчість Дмитра Білого (нар. 1967 р.). На сьогодні він є уже автором чотирьох романів, але найуспішнішим із десятирічної дистанції представляється його дебютний твір – роман «Басаврюк ХХ» (1999), який спочатку був надрукований у альманасі «Кальміус» [38; 39], а невдовзі перевиданий у столичному видавництві «Смолоскип» [40]. Невдовзі в Донецьку з'явиться наступний том його історично-пригодницької прози [41], яку на сьогодні можна вважати до певної міри осмисленою [42; 43] та включеною в контексти регіонального тексту. Щоправда, тематико-проблемні овиди прози Д.Білого значно ширші за потенційну проблематику регіону й апелюють до загальноукраїнських масштабів у аспекті осмислення історичного розвитку українського народу.

Цікавою з'явою в актуальній донецькій прозі є збірка етюдів, новел та оповідань Барбари Редінг (нар. 1985 р.) «Вплив суч. укр. поезії на сексуальність неземних істот» [44; див. також: 45]. Ця проза дихає передовсім життям і чуттєвістю, і вже потім, можливо, культурою, – не зважаючи навіть на велику кількість абстракцій, інтелектуальний схематизм та інші наслідки колишнього відмінного навчання на філологічному факультеті. Це проза про інтенційність, можливість та дискретність ініціацій кохання – передусім про це. Десь на цьому перехресті, можливо, виникають солодкі привиди так званих *атракторів кохання*. Водночас – це проза про неможливість чи пак, безперспекти-

вність такого предмету, як кохання. Мабуть, саме тому це і *проза*, бо у віршах говорити про щось подібне майже не випадає; хіба що у віршах, які просто приречені стати піснями. Натомість – художня проза. Проза, присвячена не так душі, як тілу. Молодому й привабливому жіночому тілу. Коли ж з'являється він, то в певному сенсі ходить уже й про душу; точніше – про неможливість єднання цих душ. Звідси – логічні та зрозумілі травми й рубці, що мають всі шанси трансформуватися в стигми, які будуть тривало кривавити й просто боліти. Причини, в принципі не важливі, тому про них, мабуть, нічого й немає. Натомість є дещо про мало помітні механізми драми, викликані до життя цією остаточною неможливістю. Цікаво, або й симптоматично, що в цій прозі немає героїв у сенсі структурному. Оповідачка, озброївшись особливою трансмісією, збирає колекцію своїх власних реакцій на цей світ, зосереджуючись передовсім на внутрішній фізіологічній атестації. Така собі, говорячи патосно, інтерполяція власної *території смутку*. Світ, що складається з безлічі інших істот, наразі ще не цікавить; це прийде, напевно, пізніше. Сьогодні ця проза більше нагадує внутрішній інтимний щоденник. Реалії світу, безперечно, присутні; вони часом уречевлені або й агентурно-інформативні, але це тайнопис, який мало хто зрозуміє, насправді. Можна упевнено говорити про становлення молодої людини, не зовсім сучасної за своєю домінантною інтенційністю. Чималої ваги у цьому процесі, як було сказано, набувають прочитані книги; чимало з письменників та їх творів безпосередньо беруть участь у творенні текстової тканини й настрою в тексті; присутні й спроби діалогу з деякими з них.

Гомодієгетичний наратор провадить своє існування, обклавшись книгами сучасних і не дуже письменників. У цьому її секрет і в цьому її потенція. Зрештою, її денне життя так само мало кому помітне. Тим часом, у надрах тіла клекоче магма свідомості, що має доволі високий тиск і будь-якої миті готова вирватися за межі умовної оболонки. Саме тоді й відбуваються акти фіксації – слова й тіла. Власне, тоді і з'являється крик, – хоч за Едвардом Мунком, або і за Барбарою Редінг. Тоді з'являється шанс бути нарешті почутим. Це може бути нічне sms-повідомлення (доволі поширений, нині комунікативний жанр); це можуть бути й аркуші на моніторі, але в кожному випадку це оприєвлена та зафіксована праця індивідуальної людської екзистенції. Це, очевидно, щось більше за літературу як вид мистецтва. Це, можливо, напівусвідомлене *стріміння до бароко* (якщо піти за Хосе Ортегою-і-Гасетом). Це аргументи на користь буття, до того ж, буття не елементарного, завантаженого численними *проклятими* питаннями. Й тут знову стає актуальною література, чи пак – *простір літератури*. Бо саме література є тим вагомим засобом інтерполяції досвіду індивідуальних екзистенційних осянь. Магма екзистенційних потоків затоплює аркуші на моніторі. Втім, не варто чекати готових рецептів чи пак, легітимних порад. Знову (укотре!) йдеться лише про мінімальну здатність до передбачень, яка своєю чергою вкотре нашоухується на неможливість змінити прогноз погоди на завтра. *Погода вкотре не переміниться*. І це усвідомлення не стільки дарує надію, скільки дозволяє пересвідчитись: світ усередині нас – можливий, і цей світ ще триває. Все решта – не має жодного значення. Включно із тим, який саме прогноз погоди на завтра можна почути сьогодні увечері. Бо світ створено не для раціонального пізнання чи, поготів, – прагматичної його експлуатації транснаціональними корпораціями. Світ створено для страждання. Світ існує, аби внутрішньо йому посміхатись, – навіть тоді, коли реально болить під нігтями. Не більше, але й не менше. Відтак песимізм авторської концепції виглядає не таким уже й песимістичним. Хай науковці й надалі переконують нас у відсутності Бога та в хаотичній структурі Світу, – письменники мають право їм не повірити, маючи власні переконання.

Доволі цікаво виглядають декілька інших сучасних авторів. Поет і прозаїк Олег Зав'язкін (нар. 1971 р.) демонструє часом віртуозне письмо як у поезії, так і в короткій прозі [46; 47]. Щоправда, сфера його художніх і стилістичних зацікавлень лежить переважно в українських 1920-х роках. Власне ж, оригінальне письмо автора, позначене сильним струменем гротеску, що можна пояснити травматичним ефектом народження

україномовного тексту в континуумі не лише регіональному, але і в контексті творчості самого письменника, який успішно працює також і з російською мовою. Двомовність у донецьких умовах однозначно не є комфортною, й часто викликає незрозуміння з боку оточення. Драматургія в актуальному донецькому тексті представлена по суті єдиним твором – це трагікомедія Олексія Росича (нар. 1975 р.) «Останній забій» [48]. Шкода, що місцевий театр ігнорує настільки потужний твір, який безпосередньо торкається життя нашого регіону. Наскільки мені відомо, це єдиний твір про життя донецьких шахтарів та їх родин, до того ж, написаний талановито й, сказати б, сучасно. Синтетичний жанр, що відсилає до корпусу текстів драматургії експресіонізму, дає можливість панорамно й складно відобразити не менш складне й драматичне життя робітників Донеччини та їх небезпечну працю. За п'єсою вже знято художній фільм.

Про питому український за змістом і формою донецький текст можна говорити передовсім на кількох часових етапах: 1920-ті роки (Лев Скрипник, С. Божко, В. Сосюра, Варвара Чорна); 1960-ті роки (В. Стус, С. Цетляк, Г. Гордасевич, П. Бондарчук, П. Байдебура) й сучасний етап, який почався в другій половині 1990-х років і пов'язаний із загальним постколоніальним відродженням української культури. Письменник і науковець Володимир Даниленко вважає, «що Донецька область дала найсильніші характери українській літературі ХХ століття, що це, попри міфи про гуманітарну відсталість і зрусіфікованість Донбасу, базовий регіон української літератури, і що Україна підніметься лише тоді, коли прокинеться і встане з колін український Донбас» [49]. Дещо романтичне, можливо, уявлення. Втім, Донеччина дала українській літературі насправду багато. Й українська література здавна й уважно приглядалась до Донеччини [50] й продовжує уважно стежити за літературним життям нашого регіону [див. хоча б: 51; 52; 53; 54; 55; 56; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 63; 64; 65; 66; 67]. В останнє десятиріччя в донецькій літературі з'явилося кілька молодих продуктивних критиків, які так само активно виступають зі статтями й рецензіями про явища й події місцевого літературного процесу [див. хоча б: 31; 35; 68; 69; 70; 71; 72; 73; 74; 75; 76; 77; 78; 79; 80].

У цій статті була здійснена спроба лише попереднього окреслення загального ареалу й, відповідно – можливого *справедливого* й *науково обґрунтованого* канону української літератури Донеччини в її модерну та постколоніальну добу. За уважного погляду (а ліпше – ґрунтового вивчення) донецький текст української літератури виявляється доволі таки насиченим, цікавим і, що вагомо, перспективним у сенсі свого подальшого розвитку. На нашу думку, сьогодні слід усвідомлено розрізняти донецьких письменників, як мінімум на чотири групи: на авторів, що народилися або сформувалися у донецькому регіоні, але не втілили й не виписали його у своїй творчості (В. Чорна, Л. Лиман, В. Бендер, В. Гайдарівський, Е. Андіївська, М. Руденко, О. Борґардт, В. Діброва, Неда Неждана (Н. Мірошниченко), І. Роздобудько, Д. Білий, О. Зав'язкін, Ю. Ємець-Доброносова, А. Біла й ін.); на авторів, що формально писали про Донеччину і Донбас (ці топографічно-психологічні маркери не є, до речі, тотожними), але навряд чи можуть бути включеними до донецького тексту саме через формальний компонент у їх творах про наш регіон (М. Скуба, І. Дніпровський, В. Поліщук, М. Хвильовий, І. Сенченко, Г. Баглюк й ін.); до третьої групи варто віднести письменників, чия творчість своїми масштабами значно виходить за межі поняття регіонального тексту, – попри те, що Донеччина, як географічно-психологічний феномен, досить повнокровно реалізована в їхньому тексті (Лев Скрипник, С. Божко, В. Сосюра, В. Стус, І. Дзюба, Г. Гордасевич, Л. Талалай, В. Захарченко, О. Росич, ін.); і, нарешті, в четвертій групі можна об'єднати письменників, які й витворюють поняття й зміст донецького тексту української літератури, сучасний можливий його *канон* (О. Тихий, П. Байдебура, С. Цетляк, Є. Летюк, В. Соколов, Г. Кривда, І. Білий, П. Бондарчук, С. Жуковський, І. Костира, В. Оліфіренко, П. Свенцицький, В. Павловський, Ю. Доценко, Е. Свенцицька, О. Соловей, Б. Редінг, О. Пуніна, В. Куюмурджи, М. Великодна,

О. Демченко, О. Чупа й ін). Цікаво, що письменники останньої, за нашим розподілом, групи переважно постійно мешкали або мешкають на Донеччині. Й на жодному Пер-Лашез у зоні Шенгену їх не чекають; у ліпшому разі, – на Мушкетівському цвинтарі м. Донецька (де поховані Павло Байдебура, Олександр Боргардт й ін.). І це логічно. Це їхня земля. Це їхня й наша література.

РЕЗЮМЕ

Статья является одной из первых попыток определения места и роли донецкого регионального текста в современной украинской литературе. В статье определяются лишь ракурсы проблемы специфики современной украинской литературы Донетчины с акцентами на основных идеологических и стилевых параметрах регионального художественного дискурса середины 60-х годов XX ст. – первой декады XXI столетия.

Ключевые слова: региональный текст, украинская литература, Донетчина.

SUMMARY

The article is one of the first attempts to define space and role of Donetsk region's text in modern Ukrainian literature. The aim of article is to declare a problem in the bound of determined specific of modern Ukrainian literature in Donetsk region with finding basic ideological and stylish parameters of region arts «dyskurs» (не знаю, як це буде англ.) in middle 60-s of XX century – first decade of XXI century.

Key words: region text, Ukrainian literature, Donetsk region.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ішук-Пазуняк, Н. Післяслово [Текст] / Н. Ішук-Пазуняк // Оліфіренко В. Уроки правди і добра: Джерела літератури рідного краю // Донбас. – 1995. – Спецвипуск. – С. 163-167.
2. Костира, І. Межівська сторона: Ліричні сповіді, есеї, бібліографічні довідки, твори, статті, спогади, листи [Текст] / Іван Костира. – Донецьк : Каштан, 2003. – 580 с.
3. Соловей, О. Згадувати, аби пам'ятати [Текст] / Олег Соловей // Кальміус: Літературно-мистецький альманах [Донецьк]. – 2006. – Число 1. – С. 175 – 178.
4. Оліфіренко, В. Уроки правди і добра: Джерела літератури рідного краю / Вадим Оліфіренко. – Журнал «Донбас», 1995. – Спецвипуск. – 168 с.
5. Оліфіренко, В. Розгром літературного руху в Донбасі у 30-х роках минулого століття [Текст] / Вадим Оліфіренко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка / Література. – Том 27. – Донецьк: Укр. культурологічний центр / Східний видавничий дім, 2009. – С. 295 – 304.
6. Письменники Донеччини: Довідник [Текст] ; упоряд. І.О.Білий, С.В.Жуковський. – Донецьк : Національна спілка письменників України, журнал «Донбас», 2005. – 428 с.
7. Римарук, І. Бермудський трикутник: Книга триптихів [Текст] / Ігор Римарук. – К. : Брама – V, 2007. – 112 с.
8. Гордасевич, Г. Поїздка на схід: Історичне оповідання / Галина Гордасевич // Кальміус: Літературно-мистецький альманах [Донецьк]. – 2005. – Число 1. – С. 43 – 55.
9. Свенцицький, П. Путні вірші [Текст] / Петро Свенцицький. – Донецьк : Точка опори, 2006. – 70 с.
10. Соколов, В. Роботящим рукам: Поезії [Текст] / Віктор Соколов. – К. : Радянський письменник, 1955. – 100 с.
11. Соколов, В. Крило під вітром: Поезії [Текст] / Віктор Соколов. – Донецьк : Донбас, 1966. – 104 с.
12. Соколов, В. Сейсмична станція душі: Вірші та поеми [Текст] / Віктор Соколов. – К. : Радянський письменник, 1972. – 76 с.

13. Цетляк, С. А світ такий великий: Новели [Текст] / Станіслав Цетляк. – Донецьк : Донбас, 1965 – 32 с.
14. Москвич, Ю. Українська література Донеччини 20-х – 80-х років ХХ століття [Текст] : дисер. ... к. філол. н. / Юлія Москвич. – Донецьк: Дон НУ, 2006. – 174 с.
15. Бондарчук, П. «І я зійшов на грань...»: Літературні спогади [Текст] // Петро Бондарчук // Лад: Альманах українських письменників Донбасу [Донецьк]. – 1997. – Число 3. – С. 27-48.
16. Цетляк С. Одинокість: Новели. – Машинопис / Зберігається у приватному архіві О.Є. Солов'я.
17. Лісовська, М. [Передмова] / Марія Лісовська // Цетляк С. А світ такий великий: Новели. – Донецьк: Донбас, 1965. – С. 3-4.
18. Бойко, Л. Не треба красивостей [Текст] / Леонід Бойко // Літературна Україна. – 1965. – № 82. – 12 жовтня. – С. 3.
19. Довжик, В. Про модерну «поганську студію», гіпі на Хрещатику та жарти Параджанова [Текст] / Василь Довжик // Київська Русь. – 2009. – Книга 1-2 (XXXII-XXXIII). – С. 253 – 258.
20. Стус, В. Твори: У чотирьох томах шести книгах [Текст] / Василь Стус. – Львів : Видавнича спілка «Просвіта», 1994. – Т. 4. – 546 с.
21. Романько, В. Освідчення в любові Станіслава Жуковського: Літературно-критичний нарис [Текст] / Валерій Романько. – Донецьк : НСПУ / Журнал «Донбас», 2001. – 76 с.
22. Байдебура, П. Вибрані твори. Спогади про письменника. Дослідження творчості / Уклад. Ю.Байдебура. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2001. – 220 с.
23. Чолом до слова: Відгуки та рецензії на поетичну творчість Віталія Павловського [Текст]. – Донецьк : Український культурологічний центр / НТШ / Східний видавничий дім, 2007. – 60 с.
24. Свенцицька, Е. Білі роси Потомаку [Текст] / Еліна Свенцицька // Свенцицкая Э. Из жизни людей. – Донецьк : РИП «Лебедь», 1995. – С. 137-149.
25. Свенцицька, Е. Пустельні риби [Текст] / Еліна Свенцицька. – Донецьк : Юго-Восток, 1999. – 60 с.
26. Свенцицька Е. Білий лікар: Поезії [Текст] / Еліна Свенцицька. – К. : Укр. письменник, 2008. – 80 с.
27. Севрасевич, М. «Кальміус» і навколо нього: Огляд [Текст] / Мар'ян Севрасевич // Форма[р]т. – 2001. – Число 1. – С. 40 – 42.
28. Андрусяк, І. «Кальміус»: накликання дощу [Текст] / Іван Андрусяк // Книжник-Ревю. – 2002. – Число 11. – С. 12.
29. Михед, О. «Товсті» й «живі» журнали новітньої української літератури (спроба лікнеп-довідника) / Олександр Михед // Дніпро. – 2009. – № 1. – С. 152 – 156.
30. Шумейко Т. І мертві, і живі, й напівнароджені [Текст] / Тарас Шумейко // Критика. – 2001. – Число 7-8. – С. 20 – 26.
31. Черняк, М. [Біла, Анна]. [Рецензія-есеї] на: Свенцицька Е. Пустельні риби. – Донецьк : Юго-Восток, 1999. – 60 с. // Кальміус: Літературно-мистецький альманах [Донецьк]. – 1999. – Число 2 (6). – С. 22-24.
32. Хаткіна, М. Життя бездомне [Текст] / Марія Хаткіна // Кальміус: Літературно-мистецький альманах [Донецьк]. – 2000. – Число 3-4 [11-12]. – С. 66-69.
33. Кораблев А. Без божества [Текст] / Александр Кораблев // Родомысл [Донецьк]. – 2001. – № 1 (3). – С. 71-72.
34. Орлова, О. Холодная осень конца ХХ века. О стихах Элины Свенцицкой [Текст] / Оксана Орлова // Родомысл [Донецьк]. – 2001. – № 1 (3). – С. 76-79.
35. Соловей, О. У пошуках неможливого [Текст] / Олег Соловей // Родомысл [Донецьк]. – 2001. – № 1 (3). – С. 79 – 81.
36. Узльбек, М. Оставаться живым: Стихи [Текст] / М. Узльбек. – М. : Иностранка, 2005. – 343 с.

37. Доценко, Ю. Дерев мотив глибинний: Поезії [Текст] / Юрій Доценко. – Донецьк : ТО «Лад», 1995. – 64 с.
38. Білий, Д. Басаврюк ХХ: Роман [Текст] / Д. Білий // Кальміус: Літературно-мистецький альманах [Донецьк]. – 1999. – Число 2 (6). – С. 34-76.
39. Білий, Д. Басаврюк ХХ: Роман (Продовження) [Текст] / // Кальміус: Літературно-мистецький альманах [Донецьк]. – 1999. – Число 3-4 (7-8). – С. 60-149.
40. Білий, Д. Басаврюк ХХ: Роман [[Текст] / Д. Бі. – К. : Смолоскип, 2002. – 188 с.
41. Білий, Д. Заложна душа [Текст] / Д. Бі. – Донецьк : Альфа-прес, 2004. – 496 с.
42. Баран, Є. „Басаврюк ХХ”, або Українська історія за Дмитром Білим [Текст] / Євген Баран // Білий Д. Басаврюк ХХ: Роман. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 5 – 7.
43. Соловей, О. У світі художньої прози Дмитра Білого [Передмова] [Текст] / Олег Соловей // Білий Д. Заложна душа. – Донецьк : Альфа-прес, 2004. – С. 3-8.
44. Редінг, Б. Вплив суч. укр. поезії на сексуальність неземних істот: Збірка етюдів, новель та оповідань [Текст] / Барбара Редінг. – К. : Смолоскип, 2008. – 304 с.
45. Соловей, О. Про художню прозу Барбари Редінг [Текст] / Олег Соловей // Редінг Б. Вплив суч. укр. поезії на сексуальність неземних істот: Збірка етюдів, новель та оповідань. – К. : Смолоскип, 2008. – С. 5-18.
46. Зав'язкін, О. Жереб Енея: Оповідання, нариси, есе [Текст] / О. Зав'язкін. – Донецьк : НСПУ / Журнал „Донбас”, 2005. – 64 с.
47. Зав'язкін, О. Українавтика або Оптимістична плавба: Вірші [Текст] / О. Зав'язкін. – Донецьк : НСПУ / Журнал „Донбас”, 2005. – 64 с.
48. Росич, О. Останній забій: Трагікомедія [Текст] / Олексій Росич // У пошуку театру: Антологія молоді драматургії / Упоряд. Н. Мірошніченко. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 424-469.
49. Даниленко, В. Лист до Олега Солов'я від 15 травня 2009 р. [Текст] / Володимир Даниленко / Приватний архів О.Є. Солов'я (м. Донецьк).
50. Дніпровський, І. Донбас: Поема / Іван Дніпровський. – Харків : ДВУ, 1924. – 80 с.
51. Деркачова, О. Мазохізм як смислотворча домінанта художнього світу в поезії Олега Солов'я (На матеріалі збірки «Аль Катик») [Текст] / Ольга Деркачова // Українознавчі студії [Івано-Франківськ]. – 2007 / 2008. – № 8 – 9. – С. 190 – 197.
52. Деркачова, О. Опозиція „місто / село” у немімесисній та нереферентній ліриці (на прикладі поезій Івана Драча та Олега Солов'я) [Текст] / Ольга Деркачова // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: міжвуз. зб. ст. / Відп. ред. В. А. Зарва. – Бердянськ: БДПУ, 2010. – Вип. XXIII. – Частина. II. – С. 393-400.
53. Харчук, Р. Поет гетто, який намагається гратися: про збірку Олега Солов'я «Маргіналії» [Текст] / Роксана Харчук // Смолоскип України. – 1999. – № 12. – С. 3.
54. Бондар-Терещенко, І. Донецький Enteres / [Текст] / Ігор Бондар-Терещенко // Кальміус: Літературно-мистецький альманах [Донецьк]. – 2001. – Число 3-4. – С. 34 – 43.
55. Бондар-Терещенко, І. Стріляні гільзи [Текст] / Ігор Бондар-Терещенко // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – Число 154 (вересень). – С. 184 – 187.
56. Бондар-Терещенко, І. Ненаписана книга про уродов и людей [Текст] / Ігорь Бондар-Терещенко // Столичные новости. – 2005. – № 37 (27 сентября – 3 октября). – С. 20.
57. Тебешевська-Качак, Т. Танок дівчаток, а книга прози [Текст] / Тетяна Тебешевська-Качак // Перевал [Івано-Франківськ]. – 2005. – Число 3. – С. 201 – 202.
58. Кочевих, О. Бурлеск без балагану і буфонади [Текст] / Олег Кочевих // Українське Слово. – 2003. – 18 – 24 вересня. – С. 15.
59. Баран, Є. Осінній хадж Олега Солов'я [Текст] / Євген Баран // Форма[р]т. – 2002. – Число 5. – С. 46-48.
60. Хмелюк, М. Вірші можуть і повинні покращити світ [Текст] / Майя Хмелюк // Філологічні студії: Збірник наукових праць. – Луцьк : Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2008. – Число 1-2. – С. 677-679.

61. Хоменко, О. Ландшафти невідформатованого досвіду [Текст] / Олександр Хоменко // Сучасність. – 2008. – Число 9. – С. 107.
62. Андрусак, І. „Загірня Мекка” [Текст] / І. Аедрусак // Андрусак І. Латання німбів. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2008. – С. 98 – 102.
63. Бондар-Терещенко, І. Небесний Армавір [Текст] / Бондар-Терещенко, І. // Бондар-Терещенко І. Неоліт: Літературно-критичні статті. – Луцьк : ПВД „Твердиня”, 2008. – С. 152-154.
64. Бондар-Терещенко, І. Красуня і чудовисько [Текст] / Бондар-Терещенко, І. // Бондар-Терещенко І. Неоліт: Літературно-критичні статті. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. – С. 239-240.
65. Ільків, А. Екзистенційні мотиви прози Олега Солов'я, або Про що мовчать порожні дзеркала? [Текст] / Анна Ільків // Перевал [Івано-Франківськ]. – 2009. – Число 3. – С. 141-143.
66. Бондар-Терещенко, І. Танцюючий шива [Текст] / Ігор Бондар-Терещенко // Україна молода. – 2009. – № 245. – 30 грудня.
67. Кручик, І. Богема Донбасу [Текст] / Ігор Кручик // Український тиждень. – № 4 (117). – 29 січня – 4 лютого 2010. – С. 61.
68. Біла, А. Червоний бенкет, чи Фієста смерті? [Текст] / Анна Біла // Соловей О. Фієста інфікованих: Поезії. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 5-12.
69. Соловей, О. Тривожний будень поета [Текст] / Олег Соловей // Чолом до слова: Відгуки та рецензії на поетичну творчість Віталія Павловського. – Донецьк: Український культурологічний центр / НТШ / Східний видавничий дім, 2007. – С. 42 – 47.
70. Соловей, О. Життя як безумна гонитва, або Час убивць. Деякі міркування з приводу оповідання Дмитра Пастернака «Гонка» [Текст] / Олег Соловей // Кур'єр Кривбасу. – 2009. – Число 236-237 (липень-серпень). – С. 328-337.
71. Соловей, О. Молода донецька поезія [Текст] / Олег Соловей // Українська літературна газета. – 2010. – № 16 [22]. – 6 серпня. – С. 6-7.
72. Драг В. «OST»: Перше наближення. Проза життя і життя у прозі [Текст] / В.Драг, С. Гапич // Enter: Книга донецької прози. – Донецьк, 2001. – С. 10-17.
73. Гапич Сашко [Біла, Анна]. Гендерні війни бетмена [Текст] / С. Гапич // Кальміус: Літературно-мистецький альманах [Донецьк]. – 2001. – Число 1-2. – С. 38-40.
74. Біла, А. Людина з романом [Текст] / Анна Біла // Форма[р]т. – 2002. – Число 3. – С. 42-43.
75. Скрипник, Л. Про Варвару Чорну (Чернову) [Текст] / Леонід Скрипник // Кальміус: Літературно-мистецький альманах [Донецьк]. – 2005. – Число 1 [22]. – С. 82 – 83.
76. Куюмурджи, В. Коли з'являється усміхнений Ісус [Текст] / Васирина Куюмурджи // Київська Русь. – 2008. – Книга 1. – С. 258 – 260.
77. Редінг, Б. Єдиноможливе спасіння [Текст] / Барбара Редінг // Золота пектораль. – 2008. – Число 1-2 (2-3). – С. 146 – 147.
78. Пуніна, О. Біль, який керманить духом... [Текст] / Ольга Пуніна // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Збірник наукових праць. – Випуск 24. – Частина 2. – К. : Акцент, 2006. – С. 628 – 634.
79. Пуніна, О. Знекровлений український футуризм: Варвара Чорна під впливом чоловічої експериментаторської гвардії [Текст] / Ольга Пуніна // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць. – Вип. 26. – К. : Акцент, 2007. – С. 472 – 478.
80. Пуніна О. Гештальт смерті в поезіях «Веселого цвинтаря» В. Стуса та «Живих і Мертвих» О. Солов'я [Текст] / Ольга Пуніна // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. / Література. – Том 23. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2008. – С. 251-258.

Надійшла до редакції 04.11.2010 р.

УДК.82.1

СТАНОВЛЕНИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ РУССКОЙ ОДЫ В ЛИТЕРАТУРЕ XVIII в. (на материале одического творчества М. Ломоносова)

Л. Т. Сенчина

Известно, что жанр оды – один из популярнейших типов произведения в русской литературе XVIII в. Такая востребованность, такая «нужность» оды обусловлена прежде всего ее многофункциональностью.

Главнейшая функция – «идеологическая»: похвала Государству, Просвещению, Трону. И Государство, и Просвещение, и Трон мыслятся и осознаются в единстве и взаимообусловленности; это – бесспорные ценности, определяющие самосознание человека XVIII столетия. Возвеличивание идеала государственности, бесспорность абстрактных ценностей порой приводит к явным крайностям. Так, в конце XVIII с. в Успенском соборе г. Владимира в обновленном иконостасе появляется изображение Екатерины II, которое уже никого не удивляет. В таком переосмыслении религиозных канонов, несомненно, определенную роль сыграла ода.

Явно выраженная направленность оды прославлять государство и государственность актуализировало вопрос о переименовании в современном литературоведении «торжественной» оды в оду «государственную» [1, с. 7]

Особо следует подчеркнуть важность и значимость одического жанра в плане воспитания гражданина Отечества. Для достижения этой цели был использован опыт воздействия на слушателя, накопленный в ораторском искусстве, в частности в проповедях, в Похвальных Словах и других родственных жанрах. Этот опыт был осознан русскими поэтами одописцами и активно использовался в «борьбе за своего слушателя». Вспомним в этой связи известное высказывание М. Ломоносова: «Красноречие есть искусство о всякой материи красно говорить и тем преклонять других к своему об оной мнению» [2, с. 91]

Целесообразно подчеркнуть, что обретение своего «пространства» жанром оды происходило в трудных поисках, где были как свои находки, так и потери.

Известно, что первые обращения А. Кантемира к оде остались незамеченными. Четыре оды поэта были подготовлены к печати, но опубликованы только в 1762 г., после его смерти.

Можно предположить, что первые опыты А. Кантемира были связаны с традициями гораціановской оды, а все последующие обращения к этому жанру, как правило, возрождали оду Пиндара. Этим обстоятельством, возможно, и объясняется отсутствие интереса к первым опытам А. Кантемира в этом жанре.

«Самая первая ...на нашем языке» ода принадлежит Тредиаковскому, «Ода торжественная о сдаче города Гданьска...» была написана в 1734 году, тогда же в качестве послесловия был создан трактат «Рассуждение об оде вообще».

Своим первым практическим опытом в жанре оды Тредиаковский остался недоволен, по-видимому, с этим связано и появление послесловия, где автор признавался, что не считает свою оду «совершенным образцом в сем роде сочинения» [3, с. 68], подчеркивал, что подражал Буало, его оде «На взятие Намюра» и не был оригинален. «Признаюсь необыкновенно, сия самая ода подала мне весь план к сочинению моей (оды) о сдаче города Гданьска; а много я в той взял и изображений; да и весьма тщался, чтоб мою так отличить, дабы никто не узнал», – отмечает Тредиаковский [3, с. 69].

Фактически Тредиаковский стремился познакомить русского читателя с новым жанром, и послесловие выполняло роль своеобразного «толкователя» нового типа произведения. Автор рассуждает об оде вообще, указывает на главные свойства жанра, определяет специфику материи и стиля оды, а также называет «вершинных» поэтов, об-

разцовых одописцев – Пиндара и Горация. «Подлинно, Пиндар, лирический пиит на греческом языке, и Гораций, подобного же искусства на латинском, толь совершенно писали оды, что желающие ныне в том иметь успех, не могут им не последовать», – пишет Тредиаковский [3, с.69]

Необходимо признать, что Тредиаковский «упредил Ломоносова, но не победил его» (Е. Лебедев)

«Ода на взятие Хотина» (1739) – это первое произведение Ломоносова в одическом жанре. Появление этой оды ознаменовало собой возникновение целого направления в русской литературе. Уже первый опыт Ломоносова свидетельствует о том, что ему удалось органически соединить достижения западноевропейской литературы в одическом жанре и отечественную традицию, складывающуюся в жанрах генетически близких к оде. Это прежде всего панегирик и проповедь. Именно это свойство обусловило, на наш взгляд, близость этих жанров одическому типу произведений.

В панегирической литературе формировались и развивались темы, ставшие определяющими в оде. Именно в панегирике складывался особый стиль и специфические ораторские приемы (обращение, риторические вопросы, сравнения, восклицания и т.п.). Интересны в этой связи наблюдения О. Покотиловой о том, что в панегирической литературе XVII в. уже сложились определённые поэтические шаблоны.

В частности, исследовательница отмечает устойчивые формулы: сравнения царствующих особ с солнцем, с луной, звездами и т.п. О. Покотилова пишет: «Отождествление счастливого царства с картиной ликующих небес, участие Бога в судьбах царя и государства, олицетворение царя и России в виде орла – шведов в образе льва... были уже в употреблении у панегиристов XVII ст., и в их творчестве сложились уже в литературные шаблоны» [4, с.11]. Все эти «штампы» находят реальное воплощение в одах Ломоносова. Вспомним известные строки из одических произведений поэта:

Великое светило миру,
Блистая с вечной высоты
На бисер, злато и порфиру,
На все земные красоты,
Во все страны свой взор возводит,
Но краше в свете не находит
Елисаветы и тебя [5, с.44]

Или:

Как ясно солнце воссияло
Свой блеск впервые на тебя,
Уж счастье руку простирало,
Твои приятности любя [5, с.41]
Великолепными верхами
Восходят храмы к небесам;
Из них пресветлыми очами
Елисавет сияет к нам; [5, с.60]

Примеров подобного рода множество.

Закономерно, что в панегирике и в жанре оды разрабатывалась общая тема – прославление Отечества. Эта тема во многом определялась идеологией государства, всячески пропагандирующего «пользу Отечеству». Следует подчеркнуть в этой связи речь Петра I, которая произнесена им перед Полтавской битвой: «Воины! Вот пришел час, который решит судьбу отечества. И так не должны вы помышлять, что сражаетесь за Петра, но за Государство, Петру врученное... о Петре ведайте, что ему жизнь не дорога, только бы жила Россия в блаженстве и славе, для благосостояния нашего» [6, с. 52].

При создании оды на русской почве Ломоносов опирался на опыт, который был накоплен в многочисленных «похвальных словах». «Слово похвальное о флоте россий-

ском и о победе...» Ф. Прокоповича имеет прямые переключки с одами Ломоносова. В частности, в Слове прославляются победы России: «Продолжает Бог радости твоя, о Россие, и данная тебе благополучия новыми и новыми благополучии дополняет... и се над чаяние прилетает и нам 6-го дня июня весть радостная щастливого наших воев действия с немалою неприятеля утратою... и се летит другая и гласит нам викторию, в 27 день иулия полученную. Се уже пред очима нашими и плоды ея довольнии, взятии фрегаты...» [7, с.25]

Эта же тема звучит и в «хотинской» оде Ломоносова:

Крепит отечества любовь
Сынов российских дух и руку [5, с.25]
Шумит с ручьями бор и дол:
Победа, русская победа! [5, с.29]

Любовь России, страх врагов...[5, с.32]

Несомненно, общей темой в одах Ломоносова и в «Словах...» Ф. Прокоповича является прославление деятельности Петра I. В «Слове на погребение Всепресветлейшего державнейшего Петра Великого...» Ф.Прокоповича читаем: «Когда отечество свое защищал, купно и возвращением объятых земель дополнил и новых провинций приобретением умножил... неслыханное в тебе от века дело совершивший, строении и плавание корабельное, новый в свете флот...» [7, с. 127]

Для Ломоносова Петр – идеал монарха, его «тень» присутствует во многих одах поэта:

Взирая на дела Петровы,
На град, на флот и на полки...[5, с. 33]

Примеры многочисленных тематических совпадений свидетельствуют о том, что возникающая на русской почве ода могла опираться на опыт, накопленный в родственных жанрах.

Целесообразно, на наш взгляд, подчеркнуть, что «Слова...», как и ода, близки друг другу и по выполняемым функциям: традиционно «Похвальное Слово» и ода произносились в присутствии большого количества людей, были посвящены, как правило, знаменательным событиям, ориентированы на «звучание». «Слово...» и ода – это жанры, которые рассчитаны на декламацию.

Закономерно, что жанр оды оказался близок проповеди. Исследователь В. Живов отмечает функциональный и формальный параллелизм этих двух жанров. В частности подчеркивается, что священник произносит проповедь «не от своего лица, но от лица церкви, так и оды могут подноситься от лица Академии или Университета» [8, с. 119]. В. Живов отмечает близость поэтики оды и проповеди. Интересные и верные замечания исследователя подтверждают наш вывод о том, что становление и развитие жанра оды на русской почве было обусловлено не только влиянием западноевропейской литературы, но и имело свои национальные корни. В этой связи перспективность начинаний Ломоносова очевидна. «Для своих од Ломоносов воспользовался всеми трудами своих русских предшественников, – взял у них все лучшее, взятое развил и дополнил, облагородил своим высоким пафосом и свое возвел в степень совершенства», – замечает В. Сиповский [9, с. 11].

К заслугам Ломоносова можно отнести и тот факт, что обращаясь к одическому жанру, поэт разрабатывал несколько разновидностей этого типа произведений, что во многом определило продуктивность и «жизнь» оды. Известно, что ода торжественная, духовная изучены достаточно полно. Однако, внимание исследователей почти не привлекала такая жанровая разновидность, как «замаскированная» ода (термин С. Бонди) или идиллия-посвящение (термин Л. Сенчиной). Именно эта разновидность одического жанра оказалась весьма продуктивной и повлияла на развитие и формирование нее только оды. Но и способствовала становлению на русской почве такого жанра, как идиллия.

Ломоносов создает произведение «Полидор», представляющее собой своеобразный «сплав» жанра оды и идиллии. Исследователи литературы XVIII в. подчеркивают близость таких жанров, как идиллия и ода. Н. Алексеева пишет: «Первыми жертвами произошедшей в начале XIX в. революции в поэзии были идиллия и ода. Близкие даты смерти разных по своим внешним признакам жанров заставляют задуматься об их внутреннем родстве» [1, с. 6].

Обращение к жанровой разновидности (идиллия – посвящение) было связано, на наш взгляд, с тем, что традиционно русская ода посвящалась, как правило, *только* правящему монарху или членам его семьи, но никогда «частному человеку». «Полидор» адресован графу К. Разумовскому, который был назначен гетманом Украины. Это событие и послужило поводом для создания произведения. Называя «Полидор» идиллией, М. Ломоносов, однако, сохраняет в этом произведении многие одические черты (похвалу, пафосность, «высокий» штиль, устойчивую композицию и т.п.).

Целесообразно обратить внимание на такую жанровую разновидность, как духовная ода (перевод псалмов). Именно в духовных одах развивается и крепнет личное начало. Оно обуславливает и выбор псалмов для перевода (известно, что Ломоносов переводил не все песни Давида), и наличие устойчивых мотивов в псалмах поэт явно переосмыслил и трансформировал.

Традиционная для псалмов тема прославления Бога у Ломоносова преобразуется в тему мщения врагам, Бога поэт ценит прежде всего как своего защитника и покровителя, который отомстит врагам. И такое переосмысление во многом определяется фактами биографии Ломоносова. Личное, автобиографическое становится предметом изображения в духовных одах.

В псалмах перед нами предстает личность поэта со своей индивидуальной судьбой, настроением, эмоциями. «Я» поэта пытается выразить то, что порождено внутренним миром, а не дано заранее готовым и завершенным.

Оды М. Ломоносова стали каноном в русской литературе XVIII в. и повлияли на развитие русской поэзии в последующие эпохи.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается процесс формирования жанра оды в русской литературе XVIII в. Анализируется одическое творчество М. Ломоносова. Характеризуются жанровые разновидности од, которые разрабатывались поэтом.

Ключевые слова: жанр, ода, жанровые разновидности.

SUMMARY

The article regards the formation and the development of oda genre in the Russian literature of the 18-th century. Special attention is paid to the Lomonosov's oda creative work. It is emphasized, that the poet worked at some varieties of the oda genre basing on the experience of the Russian and Western European poetry.

Key words: genre, oda, variety of genre.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алексеева, Н. Ю. Русская ода. Развитие одической формы в XVII – XVIII веках [Текст] / Н. Ю. Алексеева. – СПб., 2005. – 361 с.
2. Ломоносов, М. В. Краткое руководство к красноречию [Текст] / М. В. Ломоносов. – Т. 3. – СПб., 1895. – 131 с.
3. Тредиаковский, В. К. Рассуждения об оде вообще [Текст] / В. К. Тредиаковский // Русская литературная критика XVIII века. – М., 1978. – 178 с.
4. Покотилова, О. И. Предшественники Ломоносова в русской поэзии XVII-го и начала XVIII века [Текст] / О. И. Покотилова. // Сб. М. В. Ломоносов. – СПб., 1911. – С. 8-17.

5. Ломоносов, М. В. Избранное [Текст] / М. В. Ломоносов. – М., 1984. – 257 с.
6. Бутурлин, Д. П. Военная истории походов россиян в XVIII ст [Текст] / Д. П. Батурлин. – СПб., 1821. – 301 с.
6. Прокопович, Ф. Сочинения [Текст] / Ф. Прокопович. – М.- Л., 1961. – 267 с.
7. Живов, В. М. Кошунственная поэзия в системе русской культуры конца XVIII – начала XIX века [Текст] / В. М. Живов // Из истории русской культуры. – В 4 т. – Т.4. – М., 2000. – С. 701-755.
8. Сиповский, В. В. Русская лирика [Текст] / В. В. Сиповский. – Вып.1., XVIII век. – Петроград, 1914. – 133 с.

Надійшла до редакції 04.11.2010 р.

УДК 82.1

ЭВОЛЮЦИЯ ЖАНРА ЭЛЕГИИ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XVIII ВЕКА (Ф. ПРОКОПОВИЧ, В.К. ТРЕДИАКОВСКИЙ, А.П. СУМАРОКОВ)

Ю. О. Концур

Элегия – это жанр, который на протяжении долгой истории своего развития радикальным образом меняет свой облик согласно тому или иному культурному контексту. Зародившись в Древней Греции, где поэзия исполняла важную общественную роль, она в траурных одеждах оплакивала смерть доблестных граждан, искусно сплетая эпическое полотно их подвигов и заслуг. Позже римляне позволили элегии заговорить языком влюбленных, окунуться в мир лирических переживаний. Таким образом, оказавшись на границе двух литературных родов – эпоса и лирики, элегия синтезирует в себе их признаки, которые расширяют ее возможности в освоении художественной действительности. В эпоху классицизма, когда в заслугу жанра ставилась его монолитность и четкое следование правилам, элегия отличается отсутствием какой-либо структуры и определенности в ее характеристиках. Н. Буало в «Поэтическом искусстве» лишь очерчивает круг присущих элегии тем:

В одеждах траурных, потупя взор уныло,
Элегия, скорбя, над гробом слезы льет.
Не дерзок, но высок ее стиха полет.
Она рисует нам влюбленных смех и слезы,
И радость, и печаль, и ревности угрозы ... [1, с.68].

Именно в таком аморфном виде предстает элегия перед русскими теоретиками XVIII века, которым было необходимо охарактеризовать и адаптировать для отечественной литературы новую художественную форму. Одним из первых эту задачу попытался решить Ф. Прокопович: в «De arte Poetica» он формулирует общие требования к созданию элегии, склоняясь более к ее латинскому варианту. К слову, его первые элегии также написаны на латыни, как и многие светские тексты рассматриваемого периода. И это было оправдано с точки зрения того, что «латинский стих представлял пишущему выработанный поэтический язык, систему жанров и размеров, которые в русской поэзии только начинали складываться» [2, с.212]. Поэтому латинские элегии Ф. Прокоповича, созданные в качестве упражнений для овладения стихотворной наукой, четко следуют теоретическим указаниям автора.

Иначе дело обстоит с русскоязычной элегией «Плачет пастушок в долгом ненастии», которая нарушает предписанные ей характеристики. Уже в своем названии она заключает свидетельство ее неразрывной связи с архаичной ритуальной формой – плачем. В данном случае герой оплакивает затянувшееся ненастье, задавая риторические

вопросы и рисуя безрадостную картину своей жизни. Вопросание к богу о прекращении непогоды усиливается повторением синтаксических конструкций:

Коли дождусь я весела ведра
 И дней красных?
 Коли явится милость прещедра
 Небес ясных? [3, с.35].

Преобладающее настроение безнадежности обуславливает единство содержания. С каждой новой строкой накапливается пласт эмоциональных переживаний, кульминацией которых становится заключительное обращение к всевышнему, в чьих силах «нас освободит от печали». В связи с этим (и вопреки предписанию для элегии на родном языке быть сочиненной одиннадцатисложным стихом) Прокопович выбирает для своего произведения 7-стопную строку, делимую цезурой на два различных по длине полустишия, акцентируя внимание на заключительных словах лаконичных предложений. Создается ощущение обрывания строк, обеспечивающее тональность спонтанности в выражении испытываемых героем чувств:

Хотя ж малую явит отраду
 И поманит,
 И будто нечто польготит стаду
 Да обманет [3, с.35].

Элегия «Плачет пастушок в долгом ненастии» во многом заимствует элементы идиллии, разрушая этим целостность жанра (необходимое условие классицистической эстетики). По словам Прокоповича «буколическая поэзия есть подражание сельским действиям... почти всегда бывает аллегорической» [4, с. 437]. Аллегорией в данном случае выступает биографический подтекст, изображающий тяжелое и смутное время в жизни автора. Более того, в рукописных сборниках XVIII века эта элегия располагалась рядом с ответным ей утешительным произведением «*Epodos consolatoria ad oden pastoris Pimini sortem gregis sub tempestatem deplorantis*» (Эпод утешительный на песнь пастуха Пимена, оплакивающего участь стада во время ненастья), которое приписывают А. Кантемиру. Очевидным становится, что под пастушком подразумевается духовный пастырь, пекущийся о своей пастве и испытывающий на себе гонения ростовского епископа Георгия Данилова. Справедливо утверждение исследовательницы пасторали Т.В. Саськовой, которая отмечает двуплановость жанров, вобравших в себя признаки идиллии: «конкретная эмпирика, переведенная в мифологическую плоскость, получает всеобщность, реальные биографические подробности наделяются расширительным смыслом, становясь средством выражения масштабных закономерностей» [5, с. 10].

Пастушок – субъект лирического повествования, который «исходя из понимания человека как части социоприродного организма» [5, с. 5], является реальностью для идиллического сознания (пастораль от латинского *pastor* – пастух). Эмоция безысходности является общей для человека и природы. Затянувшаяся непогода, как и ощущение безнадежности, создают единый ассоциативный ряд: ненастье – многобедное счастье – мокротный хлад – вопли плачевные – кручина – печаль. Элегия не просто заимствует образную топику буколической поэзии, но и адаптирует, видоизменяет ее согласно своим жанровым требованиям. Межжанровые связи обогащают художественные формы и, вместе с тем, нивелируют границы между ними, что явно противоречит риторической эстетике Ф. Прокоповича. Иными словами, наблюдается расхождение между теорией и практикой создания элегического жанра, что становится закономерным явлением в истории его развития.

Обращение В.К. Тредиаковского к элегии обусловлено, прежде всего, его глубоким интересом к жанровым разновидностям поэзии. Опираясь на опыт европейских и античных авторов, он создает, с учетом традиций русской литературы, своеобразные лирические произведения. Тредиаковский считает возможным посвятить элегию печали, вызванной не только утратой близкого человека, но и любовными переживаниями.

Таким образом, он формирует два вида элегии: Треническую и Эротическую. «Элегия о смерти Петра Великого» относится к первому виду.

По пафосу и силе выразительности это произведение сравнимо с одами. Масштабность поэтического события, активизация мифологических персонажей, всепоглощающее чувство сближают эти два жанра. Элегия приурочена к смерти Петра I, личности, символизирующей собой целую эпоху, отмеченную преобразованиями в науке и обществе. Аллегоричные фигуры мифологических богов знаменуют собой те сферы деятельности, в которых прославился российский царь: Паллада (Афина) символизирует его мудрость, Марс – воинскую славу, Нептун – покорение морских просторов. То, как скорбят эти персонажи, гиперболизация их страданий в точности соответствует требованиям театральных постановок. Драматичны изображения убивающихся героев:

... Марс завопил жестоко;

Пал было, но встал зараз; на небо взвел око:

«О небесни! небесни! и вы зависть взяли,

Что толико прехрабра у земных отняли?... [6, с. 59].

Типичные риторические приемы, такие как частые обращения, повторы, восклицания, эмоционально насыщенные языковые элементы призваны формировать у читателя ощущение сопричастности к национальной трагедии. Частое употребление глаголов привносит динамику в элегическое повествование. Так, Паллада, узнав о смерти российского царя, «оцепенела», «падает», «обмирает», «власы комит», «терзает», «руки ломит», «зилет», «воздыхает», «мутится очима», «не слышит ушима», «в себя приходит», «гласом заводит». В одно мгновение Паллада совершает 12 действий, что придает ее фигуре исключительную подвижность и нарочито преувеличенное проявление скорби. Вместе с тем, Тредиаковский обращается к фольклорным истокам элегии, которая, как известно, произошла от ритуального плача. Перечисление заслуг Петра I перед отечеством (как элемент эпического повествования), наряду с печальным содержанием, – характерная черта данного жанра. Сближают элегию с плачем и многочисленные восклицания, сопутствующие причитанию над покойным:

Увы, мой Петре!

Ах! покинул всех нас Петр...

О Петре! Петре! Петре! о воине сильный...

Мое солнце и слава! моя ты Паллада!

Куды ныне убегла? до коего града? [6, с. 59].

Можно утверждать, что в «Элегии о смерти Петра Великого» наблюдается органичное соединение эпических и драматических элементов. Вместе с тем, это, безусловно, лирическое произведение, в нем доминирует эмоциональное ощущение утраты: чувство, а не событие, вызвавшее его. И то, что автор доверяет высказать своим героям надличные переживания, свидетельствует о появлении тенденции к разрушению безоговорочного авторитета риторики. Более того, элегия продемонстрировала готовность выходить за рамки своего жанрового облика и заимствовать признаки родственных ей художественных форм.

В любовных элегиях Тредиаковский обращается к той сфере человеческого бытия, которая в литературе классицизма находила выражение лишь сквозь призму надличного сознания. И хотя автор оправдывает себя тем, что «описывает в сих двух элегиях не зазорную любовь, но законную, то есть таковую, какова хвалится между благословенно любящимися супругами» [6, с. 395], сам факт обращения к области чувств, к изображению внутреннего мира человека свидетельствует о смещении художественного акцента в сторону индивидуализма.

Определяя элегию как «стих плачевный и печальный», Тредиаковский здесь сочетает любовные переживания с оплакиванием смерти близкого человека. Формируется такой вид элегии, в котором отсутствуют типичные для риторического искусства приемы; автор осознает их несоответствие стремлению передать всю гамму чувств и ощущений. Он вынужден искать более точные способы передачи горестных переживаний,

открывая, тем самым, путь к развитию «стилистической чувствительности». Во многом этому способствовало влияние французских поэтов с их изысканной вычурностью и витиеватостью слога. Тредиаковский использует разнообразные выразительные средства поэтической речи, такие как антитеза, метафора, развернутые сравнения и т.п., которые не только декорируют элегию, но и передают глубину человеческих страданий. Так в Элегии I Тредиаковский сравнивает своего героя с кораблем, не находящим себе «пристанище нигде» и отданным на волю волн:

Тако дерзостный корабль море на просторном,
Вихрями со всех сторон страшно взволнованном,
Порывается в страну, а потом другую,
И теряючи свой путь страждет беду злую... [6, с. 397].

В данных элегиях целостность горестного монолога героя нарушают довольно обширные вставки. В Элегии I печаль разлуки разбавлена описанием счастья супружеской пары. В Элегии II герой подробно изображает облик своей возлюбленной. Как справедливо отмечает Г.А. Гуковский, «отступления двоят тему элегий» [7, с. 76]. «Плачевная и печальная речь» прерывается восторженным описанием счастья (I Эл.) и умершей Илидары (II Эл.). Смещение элементов различных типов художественных произведений приведет к дальнейшему сглаживанию межжанровых границ, расширению возможностей и обогащению элегии в способе передать необходимую для познания человеческой души эмоциональную гамму. И в этом плане Тредиаковский, допуская в печаль своего героя положительные эмоции, выходит за пределы единственно возможной темы.

Однако структура элегий, несмотря на ее аморфность и кажущуюся несвязность, адекватна риторическим канонам. Здесь находит применение так называемый линейный способ организации текста, характеризующийся отсутствием причинно-следственной связи между строфами. Автор собирает воедино мысли и настроения героя, которые могут возникнуть при определенной ситуации. Иначе говоря, он описывает формы выражения скорби, вызванной разлукой с близким человеком. Риторическое произведение, представляющее закодированное миропонимание художника, организовано как знаковая система, где связующим фактором выступает не «сфера выражения», а «сфера содержания» [8, с. 197]. Таким образом, несмотря на самодостаточность и фрагментарность строк, их содержание интегрируется в единое смысловое пространство.

Таким образом, Тредиаковский разработал элегический жанр и значительно расширил его возможности в освоении сферы человеческих переживаний. Взяв за основу элегии древнеримских и современных ему европейских авторов, он создал образец, в котором архаическая традиция плача соединилась с любовными переживаниями несчастного героя. Тредиаковский, как было отмечено выше, различает два вида элегии, скрепленные общей эмоцией печали. Элегии, посвященные любовному чувству, явились значительным вкладом в развитие данного жанра. Необычное для российского читателя внимание к сфере субъективных переживаний создало возможность в дальнейшем разрушить непререкаемый авторитет внеличных ценностей и обогатить внутренний мир элегических героев.

Сумароков, воспользовавшись теоретическими и практическими наработками своих предшественников, создает своеобразную и четко определившуюся элегическую систему, в основу которой кладет принцип «естественности». Он убежден, что поэтическое произведение должно быть простым и естественным, воплощая в себе природные чувства, реальные и соответствующие изображаемому предмету.

Кудряво в горести никто не говорил:
Когда с возлюбленной любовник расстанется,
Тогда Венера в мысль ему не попадется [9, с. 162], –

замечает Сумароков в «Эпистоле о стихотворстве». Этим обусловлено и его отношение к слову, рассчитанному «на одно-единственное и притом отвлеченное понимание» [10, с. 242]. Он отвергает принцип ассоциативной образности, настаивая на том, чтобы слово было однозначным, единично выражая какое-либо значение. Таким обра-

зом, простота и естественность стиля является неотъемлемым условием подлинности изображения, открывающим возможность ввести «в поэтический обиход темы личных индивидуальных человеческих переживаний» [7, с.54].

Значительное место в творчестве Сумарокова занимает, бесспорно, песенный жанр, в рамках которого поэт совершает переход от «декоративного» описания любовного чувства к попытке передать его психологию. Песню, как и элегию, характеризуют открытость в изображении чувств, вызванных счастливой либо несчастной любовью. В то же время развлекательное начало песни противоречит заданности элегии на проникновенное восприятие изображенных переживаний. На примере стихотворения «Тщетно я скрываю сердца скорби люты» можно проследить, как песенный жанр трансформируется в элегический. Здесь Сумароков стремится показать противоречие чувств, испытываемых безответно влюбленной героиней, доводя до крайности их проявление. Внутренний конфликт, борьба с самой собой, выразившиеся в антитезах свобода – неволя, утеша – горесть, страсть – стыд свидетельствуют о попытке дать психологическую картину:

Зреть тебя желаю, а узрев, мятуся

И боюсь, чтоб взор не изменил:

При тебе смущаюсь, без тебя крушуся,

Что не знаешь, сколько ты мне мил;... [9, с.171].

Конечно же перед нами эмоциональная зарисовка, предназначение которой – изобразить определенный момент переживаний девушки в условиях отсутствия каких-либо упоминаний об обстоятельствах, вызвавших их. Иначе говоря, в песне представлена не ситуация, которая потребовала бы дополнительных деталей, а лишь описание «жестокой брани» в сердце героини. Тем не менее, в этом произведении формируется тот пласт лексики, который наиболее выразительно способен передать «грустное содержание»: «скорби люты», «лютейшая мука», «страсть презлая», «тяжкие стоны», «токи слез» и т.д. По сравнению с «игровой» формой песен, носящих несколько фривольный характер, здесь Сумароков серьезен не только в плане выбранной тональности, но и в подходе к созданию стиха (за исключением нескольких строк рифма точна, выдержан размер). Можно утверждать, что песенное творчество автора своим обращением к сфере чувств открывает возможность сосредоточиться, пережить их и в этом плане предreshает пути развития элегического жанра.

Основная тематика элегий Сумарокова посвящена любовному чувству и возникающим вследствие этого лирическим ситуациям: совершившаяся или наступающая разлука, несчастная любовь, вызывающая страдания героя. Ряд элегий приурочен трагическому событию – смерти близких людей («На смерть сестры авторовой Е.П. Бутурлиной», «На смерть Ф.Г. Волкова»). Все элегические произведения построены по принципу моноцентризма, в них нет места объекту, к которому мог бы обратиться автор. Герой произносит монолог, изливает читателю душу. Построенные от первого лица сумароковские элегии посвящены перечислению внутренних признаков душевного состояния героя. Изображение его страданий образуют «субъективно-описательные отрывки», создающие эффект вневременного переживания лирической ситуации. Отсутствие времени в элегии Сумарокова обусловлено тем, что в них ничего не происходит, ничто не изменяется. Статичность в событийном плане препятствует и эволюции психологической ситуации, скоординированной на тематическом единстве стихотворения. Новшеством для элегии является то, что в них начинает проникать личностное авторское «я». Здесь уже не просто воспевается «плачевным голосом» любовное чувство, но и отражена жизнь самого поэта. Так, элегия «В болезни страждешь ты» написана Сумароковым по случаю болезни его жены. Элегии «Терпи моя душа...», «Страдай прискорбный дух...» несут на себе отпечаток реальной творческой биографии Сумарокова. Последняя из названных элегий повествует о нелегкой судьбе стихотворца, трудом добившегося благосклонности Муз. Тематически не соотносимые ни с Тренической, ни с Лю-

бовной разновидностями элегий, эти произведения тем самым расширяют возможности данного жанра в освоении психологической сферы жизни индивида.

Помимо значимого голоса автора, само обращение поэта в элегии к изображению любовного чувства давало личности свободу самовыражения. «Сосредоточенная на себе и своем чувстве личность отъединяется от своей ипостаси, которая обязалась исповедовать верность политическим, социальным и религиозным основам в одах и переложениях», – отмечает Б.О. Корман [11, с.77]. Иными словами, субъект, обретая право на выражение своих чувств, отделяется от объекта, освобождается от ограничений надличного начала. Действительно, в элегиях Сумарокова присутствует тенденция к разрушению риторической модели жанра. Так, в элегиях «Уже ушли от нас игrania и смехи» и «В болезни страждешь ты...» наметилось движение к осознанию конкретного «ты»:

А ты в спокойствии и в радостях живи [9, с.169].

... муки те,

Которы ты нашла в несчастной красоте [9, с.168].

Это дает основания говорить о том, что здесь намечено появление объекта, к которому обращена речь автора. «Я» у Сумарокова говорит о себе, анализирует свои обстоятельства и свою судьбу, свои чувства и состояние. Данное явление можно считать тем внутренним фактором, который привел в дальнейшем к разрушению риторической сущности классицистической элегии. Таким образом, в элегиях Сумароков смог воплотить свое стремление к естественности и простоте художественного слова. Нормативность классицистического жанра была нарушена попыткой психологически правдиво изобразить исключительно личностные переживания человека. Автором были разработаны лексические средства, наиболее органично передающие душевные переживания. Это позволило исследовательнице Ренате Лахманн утверждать, что Сумароков сумел создать «язык нежности», «язык слезности» [12, с.115].

Проанализировав истоки формирования элегического жанра в русской литературе XVIII века, мы приходим к выводу, что теоретические указания к написанию данного типа произведения расходятся с литературной практикой. Прежде всего, это было обусловлено необходимостью осмыслить и охарактеризовать новый жанр и одновременно попытаться создать его художественные образцы. В «De arte Poetica» Ф.Прокопович четко обозначает тематику и языковые средства элегий, соответствующих риторической эстетике. Но на практике его русскоязычное произведение «Плачет пастушок в долгом ненастии» нарушает один из главных принципов классицизма – неприкосновенность жанровых границ (здесь в элегические переживания добавляются буколические мотивы). Новаторством В.К. Тредиаковского становится расширение возможностей элегии посредством обращения к интимной сфере человеческого бытия; объектом художественного внимания становятся любовные переживания. Наряду с плачем о смерти близкого человека, автор позволяет элегии изображать горесть разлуки и несчастную любовь, таким образом формируя два вида данного произведения: Тренический и Эротический. Заслугой Сумарокова в развитии элегии становится перестройка лирического монолога, наметившая появление объекта, к которому обращается литературный герой. Попытка приблизиться к правдивому изображению чувств, выразившаяся в следовании принципу «естественности», становится первым шагом на пути к психологическому портрету.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються витоки формування елегійного жанру у російській літературі XVIII століття. Аналіз елегій показує відмінність між теоретичною та літературною практикою у творчості Ф. Прокоповича, В.К. Тредіаковського і О.П. Сумарокова.

Ключові слова: елегія, жанр, риторика, риторичний канон, моноцентризм.

SUMMARY

The article regards formation sources of elegy genre in the Russian literature of the XVIII century. The analysis of elegies shows the difference between theory and literary practice in the creativity of F. Prokopovich, V. Trediakovsky and A. Sumarokov.

Key words: elegy, genre, rhetoric, rhetorical canon, monocentrism.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Буало, Н. Поэтическое искусство [Текст] / Н. Буало. – М. : «Художественная литература», 1957.
2. Либуркин, Д. Л. Русская новолатинская поэзия: материалы к истории XVII-первой половины XVIII века [Текст] / Д. Л. Либуркин. – М. : Российский государственный гуманитарный университет, 2000.
3. Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори [Текст]. – К. : Наукова думка, 1983.
4. Прокопович, Ф. Сочинения [Текст] ; под редакцией Еремина И. П. – М. – Л. : Из-во АН СССР, 1961.
5. Саськова, Т. В. Пастораль в русской поэзии XVIII века [Текст] / Т. В. Саськова. – М. : МГОПУ, 1999.
6. Тредиаковский, В. К. Избранные произведения [Текст] / В. К. Тредиаковский ; вступительная статья и подготовка текста Л. И. Тимофеева. – М.- Л., 1963.
7. Гуковский, Г. А. Ранние работы по истории русской поэзии XVIII в [Текст] / Г. А. Гуковский. – М. : Языки русской культуры, 2001.
8. Лотман, Ю. Семиосфера [Текст] / Ю. Лотман. – СПб. : «Искусство», 2001.
9. Ломоносов, М. В., Сумароков, А. П., Тредиаковский, В. К. Стихотворения. Письма. – М. : Олимп, 1999.
10. Гуковский, Г. А. Очерки по истории русской литературы и общественной мысли XVIII в. [Текст] / Г. А. Гуковский – Л. : Гос. изд-во «Худож. Литература», 1938.
11. Корман, Б. О. Практикум по изучению художественного произведения [Текст] / Б. О. Корман. – Ижевск, 1977.

Надійшла до редакції 08.11.2010 р.

УДК 821.161.1-3.09

«ГОГОЛЕВСКИЙ СЮЖЕТ» АНДРЕЯ БЕЛОГО: ИГРА ИЛИ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ

О. А. Кравченко

Восприятие Гоголя русским модернизмом начала XX века происходило согласно законам авторефлексии. Символистская критика усматривала в Гоголе воплощение классического канона, переосмысливаемого постклассической культурной парадигмой. Как отмечает В. Паперный, «русскому символизму необходим был Гоголь, но в Гоголе необходимо было увидеть себя» [1, с. 31]. Теоретики и практики русского символизма выдвинули задачу «нового прочтения Гоголя» [2, с. 38], осуществив в «ревизии былых иерархий» опыт «метаописания самих себя» [3].

В этой ситуации актуализируются представления о «целом» гоголевского творчества и его мистической родственности судьбе России. И. Делекторская, в частности, отмечает: «Духовная мистерия Гоголя рассматривается Белым как прообраз общероссийской духовной мистерии» [4]. А. Белый пишет об особой духовной связи Гоголя с

современностью: «видение Гоголя ближе нам всего, что было сказано о нас и о родине нашей» [5, с. 369]. Но эта близость к Гоголю в творчестве Андрея Белого перерастала в такую связь, в которой преемственность граничила с личностным отождествлением.

Истории самоутверждения Белого «в роли наследника Гоголя» посвящена статья И. Делекторской «“Гоголевский сюжет” в житнетворчестве Андрея Белого (к проблеме реконструкции)» [4]. Автобиографическую стратегию Белого исследовательница рассматривает как игру, длительно навязываемую писателем публике, и в конечном итоге ею принятую. При этом позитивная или негативная окраска общественной реакции на «нового Гоголя» представляется моментом не столь существенным: «Главное – прочитан ли, пойман ли «публикой» изначальный авторский посыл. В этом смысле игру Андрея Белого в Гоголя без сомнения можно признать удачной» [4]. Мы же, в свою очередь, полагаем, что гоголевская составляющая творчества А. Белого должна быть исследована не только на уровне провокационных манифестаций, но – в контексте всей философско-эстетической системы Белого. В этой перспективе «гоголевский сюжет» возвышается до понятия действительности индивидуального «Я».

Такой исследовательский ракурс актуализирует житнетворческий потенциал понятия «целое» у Белого. Стремление к целостности проявлено уже в самом имени поэта-философа-филолога: белый – световой луч – полнота спектра, божественное единство мирового многообразия. «Белый цвет – символ воплощенной полноты бытия; бесконечное может быть символизировано бесконечностью цветов, заключающихся в луче белого цвета», – сказано в статье «Священные цвета» [6, с. 201]. Белый цвет включает в себе код мироощущения, реализовавшийся в жизненной программе «цельного мировоззрения».

Подобная символизация собственного имени заставляет более внимательно относиться к использованию Белым псевдонима «Яновский», которым он подписывал рецензии, публикуемые в «Весах» в 1908 году. По мнению В. Паперного, А. Белый таким образом «стремится утвердить своеобразное мифологическое отождествление себя с Гоголем путем присвоения его имени» [7, с. 123]. Очевидно, речь в данном случае идет не о самозванстве Белого, но о процессе введения им Гоголя в собственный личностный круг. «Мифологическое» отождествление с Гоголем – событие в основе своей духовно-мировоззренческое, вызревающее «в годах». И потому здесь вряд ли можно говорить о долгосрочной провокации, венчаемой эпатажем в книге «Мастерство Гоголя». Такой взгляд на использование Белым второй фамилии Гоголя высказывается в статье И. Делекторской: «Этот явно провокационный ход, рассчитанный на реакцию «публики», не получил тогда ожидаемого отклика, не потому ли через двадцать с лишним лет писатель повторит свою провокацию, доведя ее до откровенного эпатажа? В «Мастерстве Гоголя» он скажет: “...так пишет Белый-Яновский (Бугаев-Гоголь) <...>”» [4].

Интересно в этой связи и замечание Н. Жуковой о логической непоследовательности Белого-критика. Размышляя о беспристрастной объективации Белого от самого себя, исследовательница размышляет: «...Бугаев – Гоголь, Белый – Яновский; почему не Алов? – параллелизм литературной мистификации был бы поддержан и цветовым параллелизмом...» [8, с. 6]. Нам представляется, что и в данном случае творческое поведение Белого осмысливается в перспективе от запросов «публики», падкой на мистификации. В обозначенных парах нет ни мистики, ни параллелизма. Белый также не равен Алову, как белый цвет в символистско-теософской логике «Священных цветов» не равен красному и его оттенкам. И также, как красный – лишь составляющая спектра, так и Яновский – ипостась Белого. Здесь не параллелизм, а иерархия целого и части. Белый не приравнивает себя к Гоголю, а проясняет единство порождающей основы. Предвидя, очевидно, обвинения в мистификаторстве, критик предлагает читателям вполне приемлемые объяснения. В черновых материалах книги о Гоголе, первоначально озаглавленной «Гоголь в тенденции стиля», находим такого рода «производственные» пояснения: «Автор – не литературовед, а скромный исследователь сырья и немного ремесленник со стажем 30-летней работы в сфере словесного искусства, т.е. человек, могущий видеть и печать «станка» на высекаемом

изделии, чего не увидит иной из критиков, производством не занимающийся и недооценивающий роли «литературного станка», дающего нюанс самим тенденциям; «литературный станок» свой у каждого писателя, но есть и что-то общее у всех «станков», что сближает, например, автора и с Гоголем, требовавшим бережного отношения со словом, и с Маяковским, много писавшим о том, как он *производит*» [9, с. 166] [здесь и далее курсив в цитатах принадлежит Белому – О.К.]. Общее, что есть у всех «станков», – платоническая в своей основе идея литературного труда – предлагается Белым в качестве доказательства родства с Гоголем.

Следует отметить, что логика «станка» оказалась принципиальной в осмыслении связи Белый – Гоголь. Мы полагаем, что три статьи В.Паперного «Андрей Белый и Гоголь» [7; 10; 11] исследуют по преимуществу «механику» текстов Белого как «координацию ходов в комплекс Гоголя». Вследствие чего механистичность заслоняет для исследователя разномасштабность явлений стилизации и стиля. Так в статье второй читаем: «Мифологически отождествляя себя с Гоголем, А.Белый стремился быть новым Гоголем, и стилизация была осознана им как средство достижения этой цели. Понятно поэтому, что стилизация не исчерпывалась для А.Белого использованием отдельных приёмов или цитат, но явилась таким механизмом, который должен был обеспечить полное «присвоение» гоголевского стиля» [10, с. 86].

Мы полагаем, что анализ механизмов «присвоения» гоголевского стиля, равно, как и гоголевского имени, ведёт если не по ложному, то по обходному пути понимания гоголевского кода Андрея Белого. В ориентации писателя на гоголевский стиль мы усматриваем не адаптацию чужеродного, но актуализацию собственного, «родного и близкого». Это скорее «обымание» Гоголя вселенной собственного «Я». Данная перспектива нарушает привычную историческую логику наследничества. Здесь Белый – не «новый Гоголь», но в определённом смысле – его исток-первофеномен. В Гоголе манифестируется «Я» Белого. Понять смысл этой манифестации помогает обращение к трактату «Основы моего мировоззрения». В самосознании, в «Я» осуществляется, по Белому, познание целого как «вечно-сущего в нас», поэтому «исторический и биографический процессы перекрещены в точке «Я»...». Прошлое включается в поле зрения нашего сознания особым образом: «здесь Гераклит, Парменид и Платон – суть мы: в нашем сущем» [12, с. 25]. Белый следующим образом объясняет гераклитовское начало в каждом из нас: «Так, как мысль образуется в нас, образовалась и в Гераклите она; понятие Гераклита – понятие себя в образованиях сознания, рождающих зрение Гераклита на мир» [12, с. 25]. Подобным же образом понятие Гоголя – понятие целостность самосознающего «Я» как действительность «человечности», как «культуру человека во мне» [12, с. 24].

В многоцветной цельности Белого, в гранях индивидуального «Я», как в спектре, преломляются и Гоголь, и Данте, и Петрарка, и Гете. «Гоголевский сюжет» Белого – это сюжет целого культуры как «культуры культур» («...опыт, соответствующий опыту культуры культур, есть опыт самосознания нашего» [12, с. 26]). И этой же возвышающей перспективой объясняется позиция Белого в литературном определении Гоголя. Называя направленческий спор за любимого писателя «борьбой за этикетку», Белый подчеркивает в Гоголе особого рода «пленажность»: «Говорят, реалист Гоголь – да. Говорят, символист он – да» [5, с. 365]. Подобная цельность роднит Гоголя с величайшими деятелями культуры. «Гоголь – гений», и гениальность – знак целого человеческой культуры в нем. «Целое, – пишет Белый, – это и есть культура. Данте – творец культуры. А Леонардо – кто он? Художник, мыслитель, анатом, механик? Творец культуры. И – Гете: биолог, поэт, классик, мыслитель, физик – кто больше? Никто. Выше ученого, поэта, мыслителя гений в Гете» [12, с. 24] Гений, целое, культура, действительность самосознающего «Я» – таковы, как нам представляется, истинные составляющие «гоголевского сюжета» Андрея Белого. Это сюжет о «работе миротворца»: когда действительность «Я» охватывает «горизонт целостности; вселенная оказывается внутри горизонта как часть пейзажа действительности; работа самосознания через включение все-

ленной и субъекта «Я» в мир «Я» подлинного становится не работой отъединенного от мира «Индивидуума» в банальном смысле слова, а работою миротворца: *работою всего, что ни есть, во всем, что ни есть*» [12, с. 22]. Подлинное «Я» Белого-автора «Мастерства Гоголя» – сверхсубъективно (следовательно, далеко от эпатажа и достижения «стратегической цели» самоутверждения) и сверхобъективно (не улавливаемо «механикой» стилизаций). Но в то же время, в это индивидуальное «Я» включены «все признаки субъективного и все признаки объективного; и тем: преодолено субъективное и объективное; индивидуальное всегда объективно плюс еще что-то; и индивидуальное всегда субъективно плюс еще что-то» [12, с. 22].

В этом контексте гоголевская составляющая действительности Белого предстает уже не как «гоголевский сюжет» житетворчества, но как «целое Гоголя» или как «Гоголь в целом». Последнее определение более верно как раз в силу скрытой в нем многозначности: это «Гоголь-целое» в целом Андрея Белого. Биографически-поведенческая сюжетика Белого при этом не нивелируется, но отступает на второй план на фоне «прорастания» Гоголя в Белом. Эти два подхода типологически сходны с характеристиками пушкинского и гоголевского творческого процесса в интерпретации Белого: «Прозаические произведения Пушкина замкнуты; автор, написав каждое, ставит его, как статуэтку, перед нами; и переходит к следующему. Гоголь обрастает продуктами своего творчества как организм, питающий свои ногти, которые он держит на себе, хотя они и срезаемы без ущерба; они, и отданные читателю, никогда не могут закончиться, ибо законченность их – не они сами, а целое питающего организма...» [13, с. 17].

Предпочтение действительной, питающей связи Белый – Гоголь игре в «нового Гоголя» ставит перед нами достаточно сложную задачу: доказать, что исследование «Мастерство Гоголя» возникает не столько из предшествующего состояния гоголеведения, сколько из собственного онтологического опыта исследователя.

Пути решения нам видятся в раскрытии теоретического потенциала понятия «целое». Соприродность целого символу, ритму, стилю, цвету вовлекает это понятие в широкую сферу философии Белого. Антропософская установка на понимание индивидуума как «идеи в явлении», как целостности высшего порядка, данной в метаморфозах, в контрапункте реализаций, позволяет рассматривать концепт «Гоголь целое» как форму существования духовной целостности Андрея Белого.

Идея целого играет в эстетике Андрея Белого ведущую роль, значение которой, как нам представляется, еще не получило должного осмысления. В трактате-исповеди «Почему я стал символистом и почему не перестал им быть во всех фазах моего идейного и художественного развития» целое предстает производным символа: «Неудивительно, что ... идея многообразия, комплексности индивидуума, в чем бы он не выражался ... стала естественным приращением к теме символа» [6, с. 420]. Целое задает практический путь к постижению символа. Его действенность проявлена в логике детских игр с пунцовой коробкой, в которой безобразное и предметное сливалось в «третий мир» – в символ, преодолевающий хаос испуга и предметность внешнего мира. На языке взрослых символистские игры четырехлетнего Бореньки были озвучены следующим образом: «он борется за целостность “Я”» [6, 418-419]. Единая основа понятий символа и целого – это потенциал сублимации, идея сверхсубъективной и сверхобъективной значимости. Как символ есть «...соединение целей познания с чем-то находящимся за пределом познания» [6, 36], так и целое личности – не «прямолинейное усилие вперить индивидуум в личность», а режиссура ее «контрастов и противоречий» [6, с. 420].

Сближение целого и символа наглядно прослеживается в гоголеведческих трудах Андрея Белого. Восприятие Гоголя как «неразложимой цельности великой души» сопряжено с утверждением символистской природы его творчества. Но, подобно тому, как цельность «заоблачных вершин» и «бездонных болот» [5, с. 361-362], не измеряется человеческим аршином, так и символизм Гоголя не подлежит «школьным опреде-

лениям». Это символизм, приемлющий и Гоголя-реалиста, и Гоголя-романтика, но как бы с тем условием, что в последнем пределе «нет у нас слова, чтобы назвать Гоголя» [5, с. 369].

Глубинный символизм Гоголя выходит на поверхность «невозможностью» его образов («Что за образы? Из каких невозможностей они созданы?» [5, с. 362]). Перед ними блекнет любое символистское «ухищрение»: «Бедные символисты: еще доселе упрекают их критики за «голубые звуки», но найдите мне у Верлена, Рембо, Бодлера образы, которые были бы столь невероятны по своей смелости, как у Гоголя». При этом даже на поверхности гоголевские образы претворяют идею целого как единства многообразия: «... все перемешано в них: цвета, ароматы, звуки» [5, с. 362].

Однако Белый прозревает у Гоголя единство высшего порядка: когда «нечеловеческие образы» отражают «нечеловеческие муки» великой души. Именно в стиле Гоголя Белому открывается взаимообусловленность формы и духа, «если под стилем разумеешь на слог только, а отражение в форме жизненного ритма души» [5, с. 371].

Так Белый писал в дни 100-летнего гоголевского юбилея. Но уже во второй половине 20-х годов ситуация советского литературоведения накладывает запрет на символизм почти во всех его проявлениях. Символизмом попрекают и от него открещиваются. Показательна в этом отношении полемика по поводу постановки «Ревизора» в театре имени Мейерхольда. В письме к Иванову-Разумнику Белый рассказывает о реакции на его доклад «Гоголь и Мейерхольд», прочитанный на никитинском субботнике: «У Никитиной мне возражали профессора, что я построил защиту Мейерхольда не на здоровом Гоголе, общественном сатирике, а на больном Гоголе: Гоголе-ретрограде..., и что я напрасно подчеркиваю гиперболизм Гоголя, то есть символизм; здоровый «символизм» быта не имеет общего де с «символистской школой», к которой принадлежу я и которая де, как всем известно, занималась пропагандой «потустороннего» мира...» [14, с. 448-449]¹. В подобной обстановке, как подчеркивается в статье М.Спивак и М.Одесского, «Белый пытался скрыть символистские и антропософские источники своего творчества и использовал марксистский дискурс как маскировку» [16, с. 626]. Однако и вне навязанного временем тезауруса Белому удавалось сохранять символистский горизонт собственной мысли. И решающую роль здесь играет обращение к целому, как понятию-соответствию символа. Мы полагаем, что проблема «Гоголь в целом» восходит к тем же истокам, что и символизм и антропософия Белого.

Итак, в переписке с Ивановым-Разумником высказывается следующий взгляд на постановку Мейерхольда: «Главное: из «Ревизора» вылезает Гоголь в целом, или, лучше сказать, Гоголь в «целом» сквозь призму наших глаз; а Гоголь в целом больше Гоголя одного «Ревизора»» [14, с. 431].

Трижды повторенное «Гоголь в целом» убеждает нас в чрезвычайной значимости самого этого концепта, широко развернутого Белым в статье «Гоголь и Мейерхольд»².

Можно предположить, что «Гоголь в целом» – это реакция на режиссерский метод Мейерхольда в работе с текстом комедии, а именно на замысел «собрать» «Ревизора», реконструировав изначальную полноту гоголевского текста. Это предположение подкрепляется тем, что в своей оценке спектакля Белый подчеркивал его новаторский характер как с театральной, так и с литературоведческой точки зрения: «Сам каркас постановки – овеществление «Ревизора» в комплексе «Собрания сочинений Гоголя»: яркий дар постановщика выявить в данном участке и целое творческого процесса» [13, с. 336].

И все же нам представляется, что за словами «... а Гоголь в целом больше Гоголя одного «Ревизора»» стоит не текстовый, а стилиевой критерий. Размышляя о современ-

¹ Профессорские возражения Белому оборачивались в широкой печати откровенной травлей символизма: «Мейерхольд ... ввел в пьесу многочисленные элементы пошлого «символизма»... Неужели понравилось Мейерхольду дьявольски шикарное смешение элементов фарса и элементов «символизма»?» [Цит.по: 15, 212].

² Этой работой открывался сборник «Гоголь и Мейерхольд» (М.: Никитинские субботники, 1927).

ной драме, А.Белый утверждал: «элементарной единицей творчества является не произведение как текст, но переживание, или цепь интенсивностей». Т.е. в эстетике Белого закреплена прерогатива некоего теургического ритма как энергии преобразования. По собственному определению Белого стиль есть осознанный ритм, это звукообраз, рождающийся из звучащей внутри мелодии. Именно в следовании ритму видится Белому «реставрация» гоголевского «живого жеста». Псевдо-лирические отступления в спектакле Белый объясняет особым правом Мейерхольда, обеспеченным «уразумением ритма в процессе, а не в текстовом оформлении» [13, с. 338]. По мнению критика сам Гоголь «сказал свое слово в защиту М. [Мейерхольда – О.К.], давши *«лучшему художнику»* сцены право согласовать в музыкальной тональности текст с целым творчеством...» [13, с. 338]. Мейерхольдовский спектакль – это и есть сверхтекстовая «цепь интенсивностей», не замкнутая на «Ревизоре», но разомкнутая в целое стиля как целое творчества.

Именно поэтому столь существенно в оценке Белого замечание: «... или, лучше сказать, Гоголь в «целом» сквозь призму наших глаз...». Целое Гоголя фокусируется призмой зрительского взгляда, уподобляющегося пушкинскому «магическому кристаллу», и позволяющего созерцать в сатирически-«здоровом» «Ревизоре» гоголевские дали «дочеловеческой» и «сверхчеловеческой» земли. В письме Мейерхольду Белый пишет об открывшемся ему новом горизонте зрения: «Всю жизнь я живу Гоголем, люблю его, думаю над ним, а Вы мне открываете новые горизонты: впервые вижу «Ревизора» и, вероятно, впервые его прочту» [17, с. 259].

Можно сказать, что «наши глаза», сквозь призму которых предстает Гоголь в целом, – это именно те глаза, которые видят впервые, и которые предстают своеобразным моноклем оцельнения Гоголя. В этом случае «Гоголь в целом» – не данность, а заданность, некая теургическая задача, переданная в поколения. Гоголь – «ток, по нас пробегающий; током несется неумирающий автор сквозь телеграфные столбы поколений» [13, с. 51].

Белый в мейерхольдовский постановке словно бы почувствовал «электрическое потрясение» и осознал для себя гоголевский завет: в кристаллизации приемов гоголевского мастерства выявить строй «великой души».

Собственно, этот «строй», или «стиль», или «целое» получают скрупулезное изучение в труде «Мастерство Гоголя». Однако за ними встает проблема, вводимая, как сказал бы Белый, «не с фаса, а ... с черного хода» [13, с. 17]. Это идея трансформизма как «темы в вариациях», разработанная в трактате «История становления самосознющей души» (1926). В цитированной выше статье М. Спивак и М. Одесского убедительно показана реализация трансформизма в стиховедческих работах Белого. В свою очередь, мы полагаем, что концепция трансформы находит свое отражение и в книге о Гоголе. В целях прояснения философско-эстетического генезиса концепта «Гоголь в целом» мы считаем возможным соотнести антропософскую в своей глубине проблематику ритма с фундаментальным для гоголевской книги понятием «формосодержательный процесс».

В этой связи необходимо коснуться вопроса об эволюции ритма в понимании Белого. Как отмечает М.Л. Гаспаров, из «Символизма» Белого, опубликованного в 1910 году, «выросло все сегодняшнее русское стиховедение» [18, с. 462]. Белый предложил различать метр (схему, которая задает регулярность чередования ударных и безударных слогов) и ритм (как индивидуальную модификацию метра). В 1929 году была опубликована монография «Ритм как диалектика и “Медный всадник”», представившая дальнейшее развитие стиховедческих идей Белого. Здесь изучается уже не статический, а динамический ритм: «ритм отношений, переходов между строками... ритм не пространственный, а временной, картина не симметрии, а нагнетения» [18, 449]. Ритм у Белого – явление живое, даже «физиологическое», отличное от «номенклатурного костяка» формалистов: «Ритм есть ухо, взятое в СЛУХЕ, а не ухо, взятое в МЕТРОНОМЕ; в стиховедении оживает давний спор формалистов с физиологами ... физиология строки победит номенклатурные костяки, не оплетенные соединительной ритмической тканью» (цит.по: [16, с. 631]). При этом соотношение метра и ритма есть обусловленность

непрерывности – прерывностью; темы как внутреннего значения – ее вариациями. Данное соотношение выступает как частный случай универсального явления трансформизма, раскрытого Белым в сфере лирики. Но это – лишь одна из актуализированных манифестаций; целое, «определяющее свои части» «предстает во многих обличьях, в разных уделах системы наук, – в языке ..., в этнографии, психологии, физике...» [19, с. 425]. Этим целым задана в конечном счете «сокровеннейшая сущность самосознающей души, выявление ее символизма». В свете сказанного с несомненной очевидностью раскрывается смысл названия трактата-исповеди Белого «Почему я стал символистом и почему я не перестал им быть во всех фазах моего идейного и художественного развития». «Фазы» идейного и художественного развития – это и есть вариации темы под названием «Андрей Белый». А методология фазового членения претворена в свою очередь в «творческих фазах Гоголя» как вариациях темы «Гоголь в целом». Творческие фазы – это трансформы целого: «от звукообраза к образу мысли» [13, с. 51].

Белый отмечает, что его исследование есть лишь введение к «исследованию собственно». Очевидно, таким образом и задается масштаб целого, сознательно не реализуемый, а только намечаемый ученым. Но важно, что этот подразумеваемый масштаб уже дан в его динамических вариациях. Генеральная тема, раскрытая лишь на одну девятую в изучении стиля, предстает не в статичных утверждениях, но в становлении, в переходах и отношениях. Белый дает этому становлению название «формосодержательный процесс». При этом важно отметить, что вне этого процесса содержание и форма «пусты» [13, с. 51]. Только будучи вовлеченными в становление, они результируют новым качеством: стилем, соотносимым в философском своем потенциале с понятием «индивидуума» или «действительности нашего “Я”».

Как подчеркивает И.Лагутина, «парадокс подобной действительности заключается в том, что в ней не просто уничтожается дуализм разума и чувства, бытия и понятия, «Я» и «не-Я», но возникает новое качество, в котором один элемент одновременно репрезентирует другой: например, «дух» в этом смысле всегда проявляется как «пластическая форма» – образ; сознание не отделяется от индивидуального «тела» [20, с. 691]. Подобным же образом «...форма и содержание даны в формосодержании, что значит: форма – не только форма, но и как-то содержание; содержание – не только содержание, но и как-то форма; весь вопрос в том: как именно?» [13, с. 51]. Вопрос «как именно?» все же не окончательный, хотя и адекватный поставленной цели – «показать след первичного процесса» [13, 50]. Главный интерес – это, конечно, не «след», а собственно «первичный процесс» – трансформаций целого.

Влияние антропософской концепции трансформации на книгу о Гоголе, скромно обозначенную ее автором как «введение к элементам поэтической грамматики Гоголя», выявляется в особом внимании к цвету и цветописи. Белый неоднократно упоминает «Трактат о цвете» Гете, переадресуя таким образом читательское внимание к труду 1915 года «Рудольф Штейнер и Гете в мировоззрении современности. Ответ Эмилию Метнеру на его первый том “Размышлений о Гете”» (опубликован в начале 1917 года в московском книгоиздательстве «Духовное знание»). В полемике с известным гетеведом («гетистом») Э.Метнером Белый реабилитирует значимость естественно-научных трудов Гете и, в частности, его «физики» как учения о цвете. Позиция Белого выражается в утверждении того, что Гете «восстанавливает древнейшее, герметическое понимание «света» как единой нематериальной субстанции, противоположной тьме, видит в нем «духовный первоисток» реального «цветного» мира» [20, с. 694]. Оригинальность исследовательского ракурса Гете – особая физиология зрения. Для него «свет» является внутренним свойством человеческого глаза, а проявления того или иного «цвета» зависят от того, через какую по своей интенсивности преграду – «мутную среду» (т. е. тьму) проходит свет. Таким образом, духовное, божественное, и одновременно человеческое начало формируют красочный облик мира. Как отмечает И.Лагутина, «Гетевская «научная» идея «света», открыто противоположная ньютоновской оптике, допол-

няет теоретические, антропософско-символические интуиции Белого» [20, с. 695]. Мы же, в свою очередь, добавим к этому перечню и литературоведческие идеи.

Аллюзии к «Трактату о цвете» позволяют на новом уровне оценить реплику Белого о «Гоголе сквозь призму наших глаз». В этом контексте «Гоголь в целом» – это аналог движения божественного светового луча сквозь толщу тьмы как метафизического зла. В этой перспективе цветопись Гоголя, оцифрованная Белым в статистических выкладках и таблицах – это не просто анализ гоголевской «живописи в слове», но – особая ритмология божественного света и тьмы. Первичной точкой их преломления является гоголевский глаз и, соответственно, гоголевский стиль.

Гоголевский глаз, фокусирующий субъективно-объективную действительность, сопрягающий и разводящий в себе и собою свет и тьму – аналог идеи «самосознания» как исходной точки индивидуальных реализаций «Я». Действительность «Я» – это сфера напряженного сближения-противостояния мировых полюсов. Показательны здесь в качестве иллюстрации два варианта стихотворения Белого «Я»:

В себе, – собой объятый
(Как мглой небытия),
В себе самом разъятый
Светлею светом «Я».

В себе самом разъятый
Как мглой небытия
В себе самом распятый
Светлею светом «Я».¹

Нам представляется, то варианты начальных строк – это своего рода вариации остающейся неизменной темы. При кардинальном различии смыслового движения («объятый» – «разъятый») здесь принципиально единство возвышающего итога (Светлею светом «Я»).

Таким образом, «Трактат о цвете» Гете через физику открывает путь к поэтике, к смысловому углублению концепта «Гоголь в целом» как иноформе индивидуального «Я». Причем через свет и преломление его в гоголевском глазу-стиле опосредованно проясняется и целое исходное: индивидуальности Белого-исследователя. В этой перспективе «целое Гоголя» – это форма существования целого «Я» Андрея Белого. В статье «Основы моего мировоззрения» (1922 г.) Белый писал: «Индивидуальное – целое чего бы то ни было: понятий, идей, чувств, импульсов, или целостностей всего вместе...» [12, с. 22]. Характеризуя книгу о Гоголе как поэтическую грамматику, Белый тем самым утверждает ее индуктивный характер, предполагающий за наблюдением частных фактов установление общих законов. Мы полагаем при этом, что и стиль, и формосодержательный процесс, и само «целое Гоголя», будучи «индукцией a posteriori», раскрывают априорные закономерности высшего целого. «Гоголь в целом» таким образом – есть форма существования Андрея Белого.

Возвращая к исходной точке наших рассуждений о соприродности понятий целого и символа, следует отметить единую логику их эволюции. Так в 1900-х годах символ у Белого нес в себе семантику невыразимого, проясняя некий высший Смысл. В теоретических же работах антропософского периода в символе проступает конкретно-индивидуальное начало. Подобная линия прослеживается и в динамике гоголеведческих работ. В статьях 1909 года Гоголь – певец «мирового», «невоплотимого» экстаза; Гоголь не знал людей, но «знал великанов и карликов; и землю Гоголь не знал тоже – знал он «сваянный» из месячного блеска туман или черный погреб» [5, 363-364]. В книге же 1934 года сделан акцент на конкретном выявлении в стиле метафизической трагедии писателя. Так предельная абстрактность зла предстает фигурой фикции, а неуловимое «ни то ни сё» оплотняется «мордашкой» Чичикова.

Таким образом, проблема «Гоголь в целом» вбирает в себя принципиальные начала философской мысли Белого: символа, трансформации, индивидуума, стиля, ритма,

¹ Разночтения в данном стихотворении были прокомментированы в примечаниях Л.А.Сугай к статье «Кризис культуры» [6, 504].

цвета. Исследование «Мастерство Гоголя» обнаруживает методологическое единство как со стиховедческими трудами, так и с анализом «физики» Гете. Идея «Гоголь в целом» предполагает утверждение всеобщего характера взаимообуславливающих связей: формы и содержания, света и цвета, идеального и чувственного, субъективного и объективного. Сама эта связь предстает как первопринцип целого. И в этом смысле «целое Гоголя» не только изоморфно целому «самосознающей души» Белого-критика, но и производно от нее. Если целое – протофеномен, то «Мастерство Гоголя» – это феномен. Исходное целое – основа мировоззрения, реальность существования индивидуальности Андрея Белого как «целостностей всего вместе».

РЕЗЮМЕ

У статті аналізується проблема «гоголівського сюжету» в житті та творчості Андрія Белого. У полеміці з концепцією І. Делекторської про ігрову стратегію письменника як «нового Гоголя» стверджується ідея дійсності індивідуального «Я» Андрія Белого як специфічної цілостності, що співвідноситься з цілим Гоголя. На основі концепції трансформізму встановлюється зв'язок понять «символ», «ціле», «стиль», «ритм», «формозмістовний процес», «колір». Робиться висновок про те, що «Гоголь в цілому» є поняття похідне від першопринципа «самоусвідомлюючої душі» Андрія Белого.

Ключові слова: ціле, дійсність, індивідуум, стиль, ритм.

SUMMARY

The problem of «gogolian plot» in the life and works of Andrei Belyi is analyzed in the article. In polemics with the concept of I. Delektorkaia about writer's playing strategy as a «new Gogol» is claimed the idea of individual «I» reality of Andrei Belyi as a peculiar wholeness which correlate with the whole of Gogol. On the basis of conception of transformation the links between such notions as symbol, the whole, rhythm, «form and content process», colour are established. The conclusion is drawn that «Gogol in the whole» is a derivative phenomenon from the «self-conscious soul» of Andrei Belyi.

Key words: the whole, reality, individual, stile, rhythm.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Паперный, В. М. В поисках нового Гоголя [Текст] / В. М. Паперный // Связь времен: Проблемы преемственности в русской литературе конца XIX-XX в. – М. : Наследие, 1992. – С.21-47.
2. Сугай, Л. А. Гоголь и символисты [Текст] / Л. А. Сугай. – М.: ГАСК, 1999. – 374 с.
3. Полонский, В. Взгляд на столетие сто лет спустя, или Гоголь в 1909 году: вековой юбилей писателя по материалам русских газет [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.nlobooks.ru/rus/magazines/nlo/196/1855/1870/> – Загл. с экрана.
4. Делекторская, И. «Гоголевский сюжет» в житнетворчестве Андрея Белого (к проблеме реконструкции) [Текст] / И.Делекторская // Toronto Slavic Quartely № 33. – University of Toronto. – Academic Journal in Slavic Studies [электронный ресурс].
5. Белый, А. Гоголь / А.Белый. Символизм как миропонимание; [сост., вступ. ст. и прим. Л.А.Сугай]. – М. : Республика 1994. – С. 361-371.
6. Белый А. Символизм как миропонимание [Текст] / А. Белый; [сост., вступ. ст. и прим. Л.А.Сугай]. – М. : Республика, 1994. – 528с.
7. Паперный, В. М Андрей Белый и Гоголь. Статья первая [Текст] / В. М. Паперный // Труды по русской и славянской филологии. Литературоведение. – Тарту, 1982. – Вып. 604. – С.112-126.
8. Жукова, Н. О мастерстве Гоголя, о символизме Белого и о формосодержательном процессе [Текст] / Н. Жукова // Белый А. Мастерство Гоголя: Исследование. – М.: МАЛП, 1996. – С. 3-10.

9. Белый, А. Мастерство Гоголя (Из неопубликованных материалов). [Подготовка текстов и комментарии Л.А. Сугай] [Текст] / А. Белый // Русский символизм и мировая культура; [ред. Л.А.Сугай]. – Вып.1. – М. : ГАСК, 2000. – С. 163-172.
10. Паперный, В. М Андрей Белый и Гоголь. Статья вторая [Текст] / В. М. Паперный // Труды по русской и славянской филологии. Литературоведение. – Тарту, 1983. – Вып. 620. – С. 85-98.
11. Паперный, В. М Андрей Белый и Гоголь. Статья третья [Текст] / В. М. Паперный // Труды по русской и славянской филологии. Литературоведение. – Тарту, 1986. – Вып. 683. – С. 50-65.
12. Белый, А. Основы моего мировоззрения [Текст] / А. Белый [Вступит. статья, публикация, примечания Л.А.Сугай] // Литературное обозрение. – 1995. – № 4-5. – С. 10-37.
13. Белый, А. Мастерство Гоголя: Исследование [Текст] / А. Белый. – М. : МАЛП, 1996. – 351 с.
14. Белый, А. и Иванов-Разумник. Переписка / Андрей Белый и Иванов-Разумник; [Публ., вступ. ст. и коммент. А.В. Лаврова и Дж. Мальмстада; Подг. текста Т.В. Павловой, А.В. Лаврова, Дж. Мальмстада]. – СПб.: Athenum, Феникс, 1998. – 736с.
15. Сугай, Л. А. Гоголь в жизни и творчестве символистов: летопись событий [Текст] / Л. А. Сугай // Русский символизм и мировая культура; [ред. Л.А.Сугай]. – М. : ГАСК, 2004. – Вып. 2. – С. 156-230.
16. Спивак, М. Андрей Белый между антропософией и советской властью: Символизм стиховедения vs. Стиховедение символизма [Текст] / М. Спивак, М. Одесский // Symbol w kulturze rosyjskiej. – Kraków : Wydawnictwo WAM, 2010. – S. 625-636.
17. Мейерхольд, В. Э. Переписка: 1896-1939 [Текст] / В. Э. Мейерхольд. – М. : Искусство, 1976. – 464 с.
18. Гаспаров, М. Л. Белый-стихoved и Белый-стихотворец [Текст] / М. Л. Гаспаров // Андрей Белый. Проблемы творчества. Статьи. Воспоминания. Публикации. – М. : Советский писатель, 1988. – С. 444-460.
19. Белый, А. История становления самосознающей души [Текст] / А. Белый. Душа самосознающая; [Сост и вступ. статья Э.И.Чистяковой]. – М. : Канон+, 1999. – 560 с. – (История философии в памятниках).
20. Лагутина, И. Н. В поисках утраченной истины [Текст] / И. Н. Лагутина // Белый А. Собрание сочинений. Рудольф Штейнер и Гете в мировоззрении современности. Воспоминания о Штейнере [Общ. ред. В.М.Пискунова; Сост., коммент. и послесл. И.Н.Лагутиной]. – М. : Республика, 2009. – С.686-697.

Надійшла до редакції 05.11.2010 р.

УДК 821. 161. 1

МИР ГЛАЗАМИ ХУДОЖНИКА В РАССКАЗЕ «ДОМ С МЕЗОНИНОМ» А. П. ЧЕХОВА

А. А. Сорокин

Достаточно часто, обращаясь к анализу известного рассказа «Дом с мезонином», исследователи творчества А.П. Чехова меньше всего обращают внимание на название. В этом смысле особенно показательно замечание критиков вскоре после первой публикации рассказа: «Дом с мезонином не играет никакой роли в «Доме с мезонином». Он мог быть и без мезонина» [1, с. 178]. Между тем за этим названием кроется не столько сопряжение в противоборстве «малых дел» и большого, фундаментального предназна-

чения, сколько соединение неестественных по природному замыслу вещей и явлений. Рассказ представляет собой определённую «символическую модель с доминирующим символическим образом замкнутого пространства, на которое чаще всего указывает название произведения» [2, с. 132]; «именно иносказательный план произведения способствует появлению глубокого смыслового подтекста, обуславливает открытый финал произведения» [2, с. 132].

«Дом» – мифологема, образный интеграл кардинальных оппозиций бытия («жизнь/смерть», «вечное/временное», «своё/чужое»), отражённых ... приёмами обороны жилища» [3, с.34].

Поскольку «оппозиции бытия» чеховедами достаточно полно рассматриваются по мере их проявления в произведениях писателя (в том числе, и в «Доме с мезонином»), мы затронем те из них, которые волнуют, в первую очередь, главного героя – в силу его специфического, профессионального предназначения.

Неестественность в естественном видна, прежде всего, зримо, поэтому-то произведение имеет уточняющий подзаголовок – «Рассказ художника». За этим подзаголовком просматривается не только фрагмент жизни художника, но наблюдаемая им жизнь вообще.

Выбор художника в качестве рассказчика для Чехова важен ещё и потому, чтобы идейный план социальной жизни не превысил жизни нравственной вообще. Стоит, на наш взгляд, обратить внимание на следующую мысль известного литературоведа А. П. Чудакова: «Дается множество «неважных», побочных черт личности, нейтральных идей, в которых идея с необходимостью не высвечивается. В результате создается впечатление, что важна не столько сама идея, сколько поле её существования – сам человек со всеми посторонними и случайными идеями чертами. Не столько сама мысль, сколько её конкретное бытие; не качество костюма, а манера носить его и сам носитель. В союзе «личность – идея» в мире Чехова важнейшее значение приобретает первое. Следует оговориться, что речь идёт о случаях, когда у героя вообще есть чётко осознанная идеологическая платформа, – о героях типа Рагина («Палата № 6»), фон-Корена («Дуэль»), Якова Терехова («Убийство»), Лиды Волчаниновой («Дом с мезонином»), Саши («Невеста») и т. п.» [1, с. 256].

Художник, как это видно в рассказе, не силён в буквальной памяти на числа. То, что глубоко засело у него в душе и кричит в минуты одиночества, должно бы было означаться через точно вспоминаемые события. Однако точность в этом ракурсе не присуща герою рассказчику. Историю своего знакомства с Волчаниновыми он не может вспомнить по времени отдалённости события – «шесть-семь лет тому назад» [4, с. 102]. Зато он может заметить читателю: «Все эти мелкие подробности я почему-то помню и люблю, и весь этот день живо помню, хотя не произошло ничего особенного» [4, с. 106]. На наш взгляд, слово «живо» является здесь определяющим. Всё, что живо, дышит жизнью, даже увядая, всегда в центре внимания художника, всегда передаётся красочно, точно, не без впечатления от созерцаемого.

Живя в имении помещика Белокурова, художник Н., «обречённый судьбой на постоянную праздность», «иногда» бродит по окрестностям живописного уездного края. Он наблюдает вечернее солнце, длинные тени, старую еловую аллею, в которой не только тихо и темно, но ещё и душно от хвои. Он даже помнит, как скользит по еловым иглам, «на вершок» покрывающим землю. Вместе с этими наблюдениями о еловой аллее контрастируют другие наблюдения: рядом с «вершками» художник ставит вершины елей, сквозь которые «кое-где дрожал яркий золотой свет и переливал радугой в сетях паука» [4, с. 103]. Далее, на липовой аллее, рассказчик вновь отмечает «запустение и старость», то, как «печально» шелестит под ногами листва. Однако опять ищет «живое» и показывает его нам, читателям: «в сумерках между деревьями прятались тени» [4, с. 103].

А далее перед глазами художника пространство расширяется и раздвигается («неожиданно развернулся вид»). Художник «представляет» читателю целую панораму образов с постоянным контрастом живого и неживого: барский (неживое) двор (живое),

пруд с купальней (неживое), «с толпой зелёных ив, с деревней на том берегу» (живое), «с высокой узкой колокольней» (неживое), «на которой горел крест, отражая в себе заходившее солнце» (живое) [4, с. 103]. Заметим, что рассказчику последняя картина напомнила детство.

В целом аллеи и фруктовый сад олицетворяют старость, увядание, и контрастируют с проявлениями противоборствующей умиранию жизни.

Поэтому так закономерен контраст «старинных крепких ворот со львами» (старое, неживое) со стоящими около двумя девушками (молодое, живое).

Стоит обратить внимание и на пограничную черту между живым и неживым, молодым и старым. На этой черте – то, что символизирует власть, властность.

На наш взгляд, символизирующими власть элементами в тексте выступают вершины елей, нехотя поющая иволга, колокольня, львы, барское начало вообще.

Вопрос о власти, как стремлении быть выше предлагаемых условий существования, – один из центральных вопросов рассказа, решением которого по-разному заняты герои рассказа.

Для Лиды Волчаниновой этот вопрос решается выборными местами в земстве, поездками на рессорной коляске, отдаваемыми с хлыстом распоряжениями для работников, даже пешими походами под зонтиком в деревню. Однако более всего этот вопрос власти коснулся близких людей, боящихся не то и не так сказать при Лиде, спешащих во всём с ней согласиться, признать её правоту.

Она всегда суетлива, заставляет себя подолгу ждать и искать, говорит всегда громко, даже, в частности, способна при посторонних грубо назвать сестру «Мисюська».

И.Н. Сухих отмечает, что презрение Лиды Волчаниновой «к иноверцам и чужакам», а также, следует, на наш взгляд, добавить, и к близким ей людям, «почти физиологично, фатально, бездумно и основано на полном невнимании к аргументам противоположной стороны» [5, с. 182]. Однако заметим, что презрение подобного рода свойственно людям деспотичным и властным.

Полярная сторона подобной власти непосредственно связана с художником. Он говорит Жене: «К явлениям, которых я не понимаю, я подхожу бодро и не подчиняюсь им. Я выше их. Человек должен сознавать себя выше львов, тигров, звёзд, выше всего в природе, даже выше того, что непонятно и кажется чудесным, иначе он не человек, амышь, которая всего боится» [4, с. 106].

Однако ошибочным было бы думать, что художник следует своим утверждениям. Здесь важнее отметить другую мысль рассказчика N. Определяя себя как человека беззаботного, он объясняет себя «ищущим» «оправдания для своей постоянной праздности» [4, с. 105].

Подобно Лидии Волчаниновой, споря с ней, он, по всей видимости, делает это так же, как она, не глядя на неё. Но делает это не из презрения к ней, а потому что вынужден оправдывать свою праздность, – по крайней мере, в отношениях с ней. Этим он как бы демонстрирует то, что находится выше её, на самом же деле – намного ниже.

«Обыкновенно я сидел на нижней ступени террасы; меня томило недовольство собой, было жаль своей жизни, которая протекала так быстро и неинтересно» [4, с. 104]; «она <Лиде> никак не выражала своего нерасположения ко мне, но я чувствовал его и, сидя на нижней ступени террасы, испытывал раздражение и говорил, что лечить мужиков, не будучи врачом, значит обманывать их и что легко быть благодетелем, когда имеешь две тысячи десятин» [4, с. 105].

Таким образом, художник, сидя на *нижней* ступени террасы, парадоксально пытается убедить себя в первую очередь в том, что он *выше* явлений жизни. Сидя на этой самой нижней ступени, он мало того, что вряд ли смотрит на своего оппонента, – monsieur N. ещё пытается доказать, что он также «выше» приусадебных львов, которых он видел у ворот в поместный дом Волчаниновых, львов, символизирующих власть, доставшуюся Лиде, Жене, Екатерине Павловне от отца и мужа, титулярного советника.

В контрасте с небрежением в отношениях между Лидой и рассказчиком, как во внешнем проявлении, так и в мировоззрении, проявляются «пристальность, открытость» младшей сестры, которые «из внешних портретных деталей станут превращаться во внутренние психологические»[5, с. 181].

Обратим внимание, прежде всего, на те из деталей, которые в Мисюсю нам зримо показывает художник, показывает и выделяет как рассказчик. В отличие от старшей сестры, Женя с удивлением рассматривает господина N., впервые появившегося в усадьбе Волчаниновых. Художник показывает в подробных деталях, как «чтение утомляло её мозг»[4, с. 105], как ей гораздо интереснее самой рассказывать о бытовых мелочах дворовой или крестьянской, заметим, а не собственной усадебной, «праздной» жизни. Она тоже *наблюдает* и, «глядя ... в лицо своими большими глазами», рада поделиться наблюдениями с художником, которому это качество – *наблюдать* – дано в силу его профессии.

Женя пытается изо всех сил показать, что она способна хоть к какой-либо деятельности – во всяком случае, хотя бы в глазах художника. Вот она рвёт вишни для варенья, но, чтобы достать их с веток, вынуждена подпрыгивать. Она садится на вёсла, когда катается с художником в лодке, однако тот отмечает, что её руки тонкие и слабые. Рассказчик заранее ставит около белых грибов метки, чтобы Мисюсю можно было их вместе с ним легко найти.

Зоркий художник не мог не влюбиться в «чудесную, поэтичную, ищущую, открытыми глазами смотрящую на мир Женю»[6, с. 248].

Кроме того, в девушке есть и те качества, которых художник на протяжении рассказа ни в ком больше не замечает. Она без сомнений и споров принимает всё то, в чём рассказчик, прежде всего, хочет убедить самого себя. Женя не просто так забегает вперёд художника во время их прогулки, но пытается, по-видимому, видеть искренность в его глазах и видит её.

И звёзды, «выше» которых может быть человек, не зря подмечаются художником падающими вниз в сцене, когда он не может уже расставаться с Женей. И Женя, которая пугается падающих с небес звёзд, уже не пугается, в отличие от своей матери, видеть правоту не в «малых делах» сестры, а в мысли рассказчика о том, что «если бы люди, все сообща, могли отдаться духовной деятельности, то они скоро бы узнали всё»[4, с. 110].

«Правота» Лиды, ради которой младшая сестра готова была пожертвовать собой, сошла на нет с фразой: «Мисюська, выйди...». Добровольная жертва не может стать чьей-то «маленькой королевой». Поэтому жертвенность, определяемая как главное мерило жизненных ценностей и диктуемая Лидией в отношении всех домашних, должна состояться – и Мисюсю покидает родительский дом навсегда.

Соотношение дома и мезонина на протяжении рассказа почти не видится. В своих первоначальных наблюдениях художник знакомит читателя со всеми его тремя внешними составляющими – непосредственно домом, террасой и мезонином. Однако в дальнейшем мезонин как будто куда-то исчезает, выпадает из поля зрения рассказчика.

Художник предпочитает держаться в стороне от дома Волчаниновых, он наблюдает за его жизнью со стороны.

«Герои Чехова – люди, утратившие Эдем домашней безопасности и душевной взаимности (...), растерявшихся с утратой привычных аспектов мира. Действительность воспринимается изнутри событийного калейдоскопа...»[3, с. 35].

Именно поэтому рассказчик сообщает нам, как во время обеда (в тот день, «мелкие подробности» которого он «живо» помнит), когда все ждали Лиду за столом, она «с деловым, озабоченным видом ходила по комнатам, отворяя то один шкаф, то другой, уходила в мезонин; её долго искали и звали обедать...»[4, с. 106]. «Искали» и «звали», конечно же, дворовые, поэтому событие, о котором подробно рассказывает художник, тем не менее проходит вне его поля зрения.

Однако, наконец, снова упоминается мезонин, вторично входит в событие.

В третий раз мы о нём узнаем тогда, когда наблюдаем его извне глазами влюблённого в Женю художника.

«Я прошёл мимо террасы, сел на скамье около площадки для lawn-tennis, в темноте под старым вязом, и отсюда смотрел на дом. В окнах мезонина, в котором жила Мисюся, блеснул яркий свет, потом покойный зелёный – это лампы накрыли абажуром. Задвигались тени... Я был полон нежности, тишины и довольства собою, довольства, что сумел увлечься и полюбить, и в то же время я чувствовал неудобство от мысли, что в это же самое время, в нескольких шагах от меня, в одной из комнат этого дома живёт Лида, которая не любит, быть может ненавидит меня. Я сидел и всё ждал, не выйдет ли Женя, прислушивался, и мне казалось, будто в мезонине говорят» [4, с. 111].

Из этого фрагмента мы узнаём, что мезонин – это место, в котором живёт Женя. Но мы также понимаем, что старшая сестра с этим не считается и в конечном итоге лишает младшую родного пристанища.

Номинативно А.П. Чехов ещё не пришёл к мысли о человеке в футляре, о даме, привязанной к собачке. Эти рассказы у писателя впереди. Здесь же, в рассматриваемом нами произведении, всё выглядит ещё иначе. Дом Волчаниновых не привязан к мезонину, скорее – наоборот: для этого дома определяющим оказывается мезонин.

По мысли, развиваемой через наблюдения художника, жизнь в доме может быть заметной, пока в нём живёт Женя. И хотя рассказчик покидает усадьбу так, как будто пытается повернуть время вспять, к некоему абсолютному началу («И я ушёл из усадьбы тою же дорогой, какой пришёл сюда в первый раз, только в обратном порядке...» [4, с. 111]), тем не менее, он уже лишён «обречённости на праздность».

Определённая искусственность двух разных призваний в рассказе также даёт о себе знать. Казалось бы, за прошедшие шесть-семь лет в жизни героев должны бы были наступить серьёзные перемены. Лида Волчанинова от «малых дел» должна бы была перейти к высокой цели, но она по-прежнему работает в школе, и самое большое её «малое дело» – из кружка «симпатичных ей людей» составление «сильной партии» в уезде.

Если художник способен признать некую утопичность своих взглядов на предназначение интеллигенции, поэтому объяснима его неизменяемость в финале рассказа, то остаётся констатировать, что мало что изменилось у Лиды, помимо утверждения её власти в уезде.

В своё время критик В. Назаренко выдвигал «удобную» гипотезу о несостоявшейся любви старшей сестры Волчаниновой и художника, в какой-то мере видя в них общее устремление к призванию интеллигенции [7, с. 124-137].

Видимо, подобные домыслы велись и по выходе рассказа в печать.

На наш взгляд, А. П. Чехов сумел дать должный ответ на такого рода суждение в рассказе «Ионыч».

Напомним, что в губернском городе С., в доме «самой образованной и талантливой» семьи Туркиных Вера Иосифовна читает гостям свой роман. Она «читала о том, как молодая, красивая графиня устраивала у себя в деревне школы, больницы, библиотеки и как она полюбила странствующего художника, – читала о том, чего никогда не бывает в жизни, и всё-таки слушать было приятно, удобно...» [4, с. 221].

Такого рода «удобность» не могла произойти ни с людьми в жизни вообще, ни с художником из рассказа «Дом с мезонином», потому что его «праздную» душу надломили, в ней теперь поселилась хоть и «смутная», но надежда на встречу с Женей.

Таким образом, визуальный мир рассказчика сопрягается с миром не осмысляемых художником поступков остальных героев произведения. Женя Волчанинова не входит в этот своеобразный круг сопряжения в силу общности со зрительными (и умозрительными) наблюдениями господина N. Именно такой подход к изображаемым героям позволяет Чехову поставить на первое место не социальные, а ещё более острые – нравственные вопросы. Эти вопросы связаны со смыслом жизни человека, с его предназначением и возможностью исполнения этого предназначения. Социальные вопросы

при этом не снимаются и не перестают быть актуальными. Но их «вечность», как и мезонин при доме, ставятся под сомнение.

РЕЗЮМЕ

Відомий твір А.П. Чехова «Дом з мезонином» має підзаголовок – «Розповідь художника». Виходячи з цього, наочний світ, явища, вчинки людей аналізуються з позицій безпосередньо розповідача, візуальної рефлексії головного героя. У статті звертається увага на співвідношення «дом» – «мезонін».

Ключові слова: розповідач, головний герой, контраст, уособлення, символ

SUMMARY

The well-known work by A. P. Chekhov «A house with attic» has a subtitle – «A painter's story». Hence the material world people's occurrences and actions are analyzed directly from the narrator's point of view and visual reflection of the main character. Here in the article attention applies to the correlation «house» – «attic».

Key words: the narrator, the main character, contrast, personification, symbol.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Чудаков, А. П. Поэтика Чехова [Текст] / А. П. Чудаков. – М., 1971.
2. Еранова, Ю. И. Уровни художественной символики в прозе А. П. Чехова [Текст] / Ю. И. Еранова // Вестник Астраханского государственного технического университета. – Астрахань, 2006. – С. 126 – 132.
3. Исупов, К. Г. Образ России в словарном освещении [Текст] / К. Г. Исупов // Образ России: Сборник научных статей. – СПб., 2009.
4. Чехов, А. П. Сочинения [Текст] / А. П. Чехов : В 2 т. – Т.2. Повести; Рассказы 1894 – 1903; Пьесы. – М., 1982.
5. Сухих, И. Н. «Дом с мезонином»: герой и идея в мире Чехова [Текст] / И. Н. Сухих // Сухих И. Н. Проблемы поэтики Чехова. – СПб., 2007.
6. Белкин, А. А. «Дом с мезонином» [Текст] / А. А. Белкин // Белкин А. А. Читая Достоевского и Чехова. – М., 1973.
7. Назаренко, В. Н. Лида, Женя и чеховеды [Текст] / В. Н. Назаренко // Вопросы литературы. – 1963. – № 1. – С. 124-137.

Надійшла до редакції 03.11.2010 р.

УДК 821.161.2 – 31.09

СПЕЦИФІЧНІ ХРОНОТОПИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ПРОЗИ: ХРОНОТОП ПОРОГА МІЖ НАУКОВИМ ТА РЕАЛЬНИМ СВІТОМ

С. О. Білокінь

Серед основних жанрових ознак інтелектуальної прози: концептуальність або концептуальна ідея; головний герой – інтелігент чи інтелектуал; зображення або моделювання часто умовних ситуацій, наявність параболічної думки, тобто притчі, історії; зростання ролі інтелектуального начала порівняно з емоційним, переважання абстрактних, інтелектуально-раціональних елементів образного мислення митця [1] особливе місце посідає специфічний хронотоп.

Часо-просторова організації творів інтелектуальної прози ускладнена тим, що крім традиційних (наприклад: хронотоп дому (кімнати), дороги, зустрічі, порогу та ін.), у ній можемо виділити й специфічні для цього типу прози хронотопи:

- 1) хронотоп порога між науковим та реальним світом;
- 2) хронотоп філософської теорії;
- 3) хронотоп технізованого суспільства.

Предметом нашого дослідження – хронотоп порога між науковим та реальним світом, який розглянемо на матеріалі української інтелектуальної прози 20-х років ХХ століття.

Об'єктом дослідження є три романи: «Доктор Серафікус» В. Домонтовича, «Невеличка драма» В. Підмогильного, «Честь» М.Могилянського.

Хронотоп порога між науковим та реальним світом – це інваріант хронотопу порога, який є характерним для інтелектуальної прози. Традиційно, хронотоп порога визначають як «хронотоп кризи та життєвого зламу» [2, с. 280]. «Поріг» у цьому випадку постає не тільки як просторова, але й часова координата, що співвідноситься з певною кризою, що зображена у межах художнього твору.

В інтелектуальній прозі можемо говорити про хронотоп порога між науковим та реальним світом, наявність якого є найчастіше актуальною для головного героя твору. Головний герой інтелектуальної прози – зазвичай високоосвічена людина, справжній інтелектуал, тобто яскравий репрезентант наукового, книжкового світу.

Реальне життя вривається у його книжкове різними шляхами: його «приносять» з собою інші персонажі твору, воно прагне «достукатися» до героя у вигляді різних природних явищ, але найбільшою «провокацією» справжнього, не книжкового життя є кохання.

Герой-інтелектуал не усвідомлює власної відірваності від реального життя. Він наче своєрідна «людина у футлярі» не бачить трагізму власного існування, яке є однобічним, переважно сконцентрованим на наукових дослідженнях, у його житті відсутнє щось особисте, інтимне. Таке життя позбавлене індивідуального, натомість воно підпорядковане штучно створеному «розкладу» та вимогам суспільства.

Спочатку тільки автор та читач твору бачать проблему неперехідного порогу між книжним світом та реальним життям, а герой неспроможний її усвідомити, а тільки відчуває певне невдоволення, неповноцінність власного існування.

Так, під час розгортання сюжету інтелектуального роману герой відчуває, що опиняється у своєрідній «пастці», він ніби «зависає» між усталеним та добре йому відомим книжковим світом та зовсім йому невідомим реальним життям, в якому вирують пристрасті – найзгубнішою серед яких є кохання.

Як зазначає Н.Т. Римар, «...поріг – це місце, простір, який передбачає перехід межі, але семантичний центр хронотопа («символу») порога становить все-таки момент перебування в цьому просторі, особливий стан [3, с. 110].

Цей «особливий стан» характеризує героїв інтелектуальної прози, адже вони опиняються у ситуації вибору: чи залишатися у своєму розміреному науковому світі чи спробувати вийти у світ реальний.

У романі В. Домонтовича – головний герой професор Комаха навіть виробив власну теорію «серафічності», яка виключає стосунки з жінками, і все своє життя присвятив науці. Він цілком і повністю занурився у науковий світ, не помічаючи при цьому світу реального.

Інші персонажі твору бачать невпевненість головного героя у його стосунках з соціумом та намагаються допомогти йому подолати цей «поріг», перейти від пасивного споглядання до реальних дій у царині людських взаємин. Так, студентка Тася могла свого часу стати тим «містком», який би поєднав книжний світ молодого професора з реальними життям, розширив би зумисно звужені ним обрії. Проте, професор Комаха відмовляється від запропонованої дівчиною недільної прогулянки за місто, і тим самим черговий раз у своєму житті робить вибір на користь науки, а не реального життя.

Це був один з вирішальних моментів у його біографії, згадана відмова утверджує його намір бути цілковито «серафічним», позбавленим будь-яких інтимних стосунків з жінкою. Звичайні розваги молоді – поїхати в неділю за місто, погуляти разом з красивою дівчиною, випити келих вина – були для нього небезпечні та непотрібні, адже могли порушити внутрішню рівновагу та завадити написанню наукових праць.

Проте, набагато гостріше ситуація порогового «зависання» героя між двома світами реалізується у стосунках вже зрілого професора Комахи та спортсменки Вер Ельснер. Професор вже настільки «серафікувався», що був нездатний на нормальні стосунки, а натомість сповідував безстатеве «експериментальне» кохання, яке виключало фізичну близькість.

Фінал твору залишається відкритим: Комаха пише листи про своє кохання до Вер, але жодного з них не надсилає, він глибоко страждає, але не здатний щось змінити. Герой не може ані розлюбити Вер і повернутися до свого звичного спокійного книжного світу, ані прийняти умови реального світу, в якому передбачаються звичайні стосунки з жінками, а не «експериментальне» кохання.

Хірург Дмитро Калін, головний герой роману М.Могилянського «Честь», ще з молодих років повністю присвятив себе медицині, тому першим випадком, коли реальне життя увірвалось до його розміреного служіння хірургії, була зустріч з Інною Сергіївною. Замкненість його існування, на відміну від професора Комахи, не була штучно створеною, так склалося життя. Він не відмовлявся від реального життя, просто був зосереджений на досягненні досконалості у власній професії: «ні доброї волі, ні охоти, ні душевної потреби одчинити комусь двері до свого інтимного Дмитро Андрійович досі не відчував. Та він, мабуть, і здивувався б, коли б хтось сказав, що воно, оте «інтимне життя» є в нього» [4, с. 113].

Він подолав поріг між науковим, професійним світом та реальним досить легко. Сприяла цьому поява у його житті жінки. Інна Сергіївна була дружиною одного зі знайомих Каліна – Трохима Падалки. У шлюбі з чоловіком вона жила за звичкою, адже почуттів між ними давно вже не було. Проте, ця жінка зізнається Каліну: «...мені завжди хотілося бути тільки людиною, утворити поему не із звуків, не із слів, а з життя, справжнього, реального життя» [4, с. 108].

Саме вона стає тим «містком», який поєднує хірурга з реальним, таким новим для нього життям: «Просто саме в цих відвідинах вперше народжувалось для Дмитра Андрійовича поруч з його напруженим розумовим життям, поруч з професорською діяльністю, роботою в клініці і ще якесь нове, досі невідоме життя, власне, майже беззмістовне і, може, тому і привабливе для переобтяженого змістом життя...» [4, с. 113].

Однак світ професійний стикається з реальним життям, коли герой робить операцію Ірмі Ляліній: Калін-хірург не може повністю зосередитись на роботі, адже весь час тримає у голові майбутню зустріч з коханою жінкою – Інною Сергіївною. Так само увечері з Інною Сергіївною він не може забути про зроблену вдень операцію, і тут вже професія заважає Каліну-чоловіку спілкуватися з коханою. Протягом цього дня він весь час знаходиться у пороговому стані своєрідного «зависання» між двома світами. Зрештою, пацієнтка помирає і лікар Калін вирішує накласти на себе руки, адже вважає себе винним у зраді професійному кодексу честі, тобто світу науковому. Реальне життя не має більше для нього принад, тому самогубство є логічним кінцем.

Таком чином, герой М. Могилянського не зміг гармонізувати власні стосунки зі світом науковим (професійним) та реальним, думки про кохану завадили йому на найвищому рівні зробити складну операцію. Поріг між науковим та реальним світом було подолано, однак це мало негативні наслідки, тому що поява у героя інтимного життя позначилась на його професійній діяльності і зрештою призвела до трагічної смерті.

Головний герой роману В. Підмогильного «Невеличка драма», біохімік Юрій Славенко, на початку своєї кар'єри сприймав книжний, науковий світ як головний у житті, а реальне життя його майже не цікавило. Єдине, що турбувало – це статеве питання, яке він спочатку вирішував шляхом самозадоволення, а згодом простими стосу-

нками з хатньою робітницею. Однак робітниця змушена була виїхати з міста і тоді ця проблема знов стала актуальною. Славенко знаходить гарний вихід: він вирішує невдовзі одружитися з підходящою жінкою, донькою відомого лікаря Маркевича. Ірен Маркевич – красива, вихована жінкою, яку не соромно виводити у світ. При цьому про жодні почуття мови ніколи не йшло. Це мав би бути щасливий шлюб за обопільним розрахунком. Одруження Славенка мало бути так само точно математично розраховане, як і формули в його дослідженнях. Так, одруження і, що найскладніше для Славенка, – переїзд разом з усіма речами до будинку батьків Ірен заплановано було на той час, коли він закінчить важливу частину своїх наукових досліджень.

Проте реальне життя вривається до усталеного та наперед визначеного існування молодого дослідника у вигляді молодої та цікавої дівчини Марти. Біохімік Славенко «втрачає голову», він починає витрачати час на любовні втіхи замість кропіткої праці. Він швидко переступає поріг між двома світами, приділяє більше уваги коханий, ніж науці. Герой присвячує час спілкуванню з Мартою замість того, щоб читати наукові журнали та провадити листування з колегами. Науковий світ здається йому вже не таким принадним, під час однієї з відветих розмов з Мартою він визнає, що наука не все-сильна: «Наші пояснення всі нікчемні і нічого, зрештою, не пояснюють. У великому X, що ми силкуємось розв'язати, завжди лишається трохи менший x, а в ньому знов ще менший, і так до безкінця, аж поки замість одного великого X не здобудемо безліч ма-нюсіньких, але однаково незрозумілих» [5, с. 119].

Автор так коментує перехід героя зі світу науковго до реального: «Він ніби глянув у бік путі, якою досі простував, у той бік, де дивитись йому й на думку не спадало, і побачив світлі ясні простори» [5, с. 114].

Ці зміни у собі відчуває і сам герой. Він тепер вважає, що у житті є речі важливіші за науку, а на першому місці тут кохання, Славенко поетизує це почуття, говорячи: «воно відриває нашу душу назустріч життю, дає нам пізнати неперевершену, первісну радість і зв'язок із далекими поколіннями» [5, с. 123]. Він як справжній науковець займається самоаналізом, і докази зміни свого світобачення вбачає у ставленні до сусідського kota та до поезії. Славенко навіть зізнається: «Марто, я твій учень, я доросле дитя, яке ще не жило!» [5, с. 119].

Кохання захоплює молодих людей, його апофеозом стає інтимна близькість, на яку зрештою зважається молода і безтямно закохана дівчина Марта.

Проте несподівано нагадує про себе світ науковий – Славенко читає статтю, в якій американський дослідник висловлює міркування, що наближені до його власних досі не опублікованих висновків. Це змушує біохіміка по-новому подивитися на своє життя протягом останнього часу: він відчуває, що змарнував багато часу на кохання і Марта тепер не здається йому привабливою: «Тепер зробилася така, як усі, одною з істот у спідницях, поринула в ту гущу жінок, з якої він її у захваті висунув» [5, с. 175].

Закоханість минає, це був тимчасовий стан героя, він закінчився, адже це, за влучною характеристикою критика Ю.Шереха, було лише «забурення білка» (Славенко-біохімік саме вивчає ці органічні сполуки) і більше нічого. Змінюються і думки Славенка про кохання, як твердить автор: «Отак біохімік спізнавав кохання, як чинник суто руйніницький, як показник невинуватості істоти» [5, с. 176].

Герой вирішує унормувати власні стосунки з реальним, біологічним світом і одружитися. Одруження має єдину мету – задоволення чоловічих потреб героя, він прагматично ставиться до цього питання.

Тверезо ставиться до шлюбу зі Славенком і його майбутня дружина Ірен Маркевич, яка не переймалася, коли довідалася про його роман з Мартою: «Скільки він зможе жертвувати роботою задля тої дівчини – це тільки питання часу...з планами наукової роботи зв'язана в нього я, а не вона. Поворот до роботи буде zarazом і поворот до мене! [5, с. 158]. Ірен мала рацію, Славенко справді повертається до неї, як тільки вирішує повернутися до світу науки.

Бачимо, що від цього часу Славенко вже навряд чи дозволить реальному життю, а тим більше кохання, істотно вплинути на своє майбутнє. Воно тепер чітко визначене: він повністю присвятить себе науці, порине у науковий світ, щоб більше не виходити з нього.

Отже, долання або спроба подолання порогу між науковим та реальним світом є одним з найважливіших, знакових моментів у житті героя-інтелектуала. Перехід межі світів означає зміну життєвих пріоритетів та орієнтирів. Спільним вектором руху є спрямованість героя-науковця з книжного, наукового світу до реального життя, найсильнішим проявом якого є кохання. Проте, у кожному з аналізованих інтелектуальних романів цей перехід має різні наслідки: просте та безболісне повернення до наукового світу у випадку з Юрієм Славенком; руйнація цілісності особистості професора Комахи, «зависання» героя між двома світами у «Докторі Серафікусі»; фатальне зіткнення двох світів професійного (наукового) та реального для хірурга Каліна, яке закінчується самогубством.

Таким чином, хронотоп порога між науковим та реальним світом – це модифікація хронотопу порога, цей різновид хронотопа є характерним для інтелектуальної прози, зокрема для української інтелектуальної прози 20-х років XX століття.

РЕЗЮМЕ

В статті на матеріалі української літератури 20-х років XX століття розглянуто один із специфічних хронотопів інтелектуальної прози: хронотоп порога між науковим та реальним світом. Визначено його основні особливості порівняно з традиційно виокремлюваними в літературознавстві хронотопом порога.

Ключові слова: хронотоп порога, хронотоп порога між науковим та реальним світом, інтелектуальна проза

SUMMARY

In the article on material of Ukrainian literature of 20th of XX century is investigated one of the specific chronotops of intellectual prose: the chronotop of the threshold between the scientific and real world. The main peculiarities of it are identified in comparison to traditionally selected in literary criticism chronotop of the threshold.

Key words: chronotop of the threshold, chronotop of the threshold between the scientific and real world, intellectual prose

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Синицька, Н. Характерні ознаки інтелектуальної прози [Текст] / Н. Синицька \ // Слово і час. – 2003. – №11. – С. 75-80.
2. Бахтин, М. М. Форми времени и хронотопа в романе [Текст] / М.М.Бахтин // М.М. Бахтин. Литературно-критические статьи. – М., 1986. – С. 121-290.
3. Рымарь, Н. Т. Порог и язык порога [Текст] / Н.Т. Рымарь // Граница и опыт границы в художественном языке. Вып. 4: Поэтика рамы и порога: функциональные формы границы в художественных языках. – Самара : Самар. гуманитар. акад., 2006. – С. 108-124.
4. Підмогильний, В. Невеличка драма [Текст] / В. Підмогильний // Досвід кохання і критика чистого розуму: Валер'ян Підмогильний: тексти та конфлікт інтерпретацій / [упоряд. О.Галета]. – К. : Факт, 2003 – 432с.
5. Могилянський, М. Честь [Текст] / М. Могилянський // Вітчизна. – 1990 – № 1. – С. 92-147.

Надійшла до редакції 08.11.2010 р.

УДК 821.133.1.091 «18»

ДВА ПОГЛЯДИ НА ДИТИНСТВО: «ЗАМОГИЛЬНІ НОТАТКИ» Ф.-Р. ДЕ ШАТОБРІАНА Й «ІСТОРІЯ МОГО ЖИТТЯ» ЖОРЖ САНД

Г. В. Попова

Розповідь про дитинство стає невід'ємною частиною особистої історії з легкої руки Ж.-Ж. Руссо, який першим не лише згадав дитинство в контексті розповіді про себе, але й заговорив про нього як про важливий етап у житті людини, фактор, що формує її особистість. Згодом наявність в тексті оповіді про дитинство автора стає типологічною ознакою мемуарно-автобіографічних жанрів. Так, Ф. Лежен, визначаючи об'єм і межі того типу літературних текстів, який він називає «*litterature intime*», окрім тотожності автора й оповідача, а також автобіографічного пакту наголошує саме на цьому елементі, включаючи його до переліку естетичних ознак, що маркують автобіографію: «*Écrire son autobiographie c'est essayer de saisir sa personnalité dans sa totalité, dans un mouvement récapitulatif du synthèse de moi*» [1, с. 13]. В мемуарах доби романтизму тема дитинства зазнає подальшого розвитку, набуваючи нового змісту. В ній утілюється одвічний романтичний конфлікт між ідеалом і дійсністю. Образ дитини урізноманітнюється в порівнянні з просвітницькою традицією, набуває дедалі більш індивідуальних рис. Мемуари письменників першої половини XIX століття дають змогу дослідити як у процесі самоідентифікації долаються існуючі канони, формується й осмислюється новий образ дитинства. Продуктивним видається також і зіставлення чоловічого та жіночого способів відтворення дитинства, що дозволяє віднайти загальноромантичну доміную і гендерні особливості самосприйняття мемуаристів. В сучасному вітчизняному літературознавстві саме гендерний аспект автодокументальних текстів стає предметом численних розвідок. Про це свідчать роботи І Савкіної [2], Г. Улюри [3], В. Агеєвої [4] та інших. Водночас зазначимо, що в більшості досліджень на цю тему йдеться переважно про українську або російську мемуаристику. Втім, зважаючи на європоцентричний характер розвитку української культури, вивчення досвіду французької мемуаристики XIX століття дає змогу значно розширити наукові уявлення про виникнення і еволюцію основних топосів еґо-літератури.

«Замогильні нотатки» (1848) Шатобріана й «Історія мого життя» (1854-1855) Жорж Санд поряд зі «Сповіддю» (1782) Руссо і «Спогадами еґотиста» (1832, вид. 1892) Стендаля являють собою чотири основні моделі автобіографічного писання, які визначили подальший розвиток французької мемуарно-автобіографічної прози. Розважаючи над формуванням своєї особистості, над своїм письменницьким призначенням, і Шатобріан, і Жорж Санд особливе місце приділяють розповіді про дитинство. Обидва звертають увагу на ситуації, що маркують дитинство як чисту, безтурботну пору, сповнену чар і таємниць. Жорж Санд прямо називає цей час «золотою добою» («*âge d'or*») і раєм («*paradis*») в той час як Шатобріан віддає почуття безмежного щастя і спокою опосередковано, через змалювання краси оточуючого світу. З висоти минулих років реальні, не завжди приємні факти біографії письменника осягаються м'яким світлом спогадів, яким перші враження дитини надають зачарування свіжості і чистоти: «*J'aime à rappeler ces félicités qui précédèrent de peu d'instant dans mon âme les tribulations du monde. ... notre enfance laisse quelque chose d'elle-même aux lieux embellis par elle, comme une fleur communique un parfum aux objets qu'elle a touchés*» [5, с. 248]. Морський вітерець, птахи, квіти – всі ці дари «призначені зачарованому дитинству» [6, с. 35]. Оточуючий світ здається райським садом, а квітуча яблуня перетворюється на образ втіленого щастя. Шатобріан згадує про дивовижний стан сп'яніння, в який приводили його одвічні ліси Комбурґу: «*je tombasse épuisé de forces palpitant, enivré de folâtreries et de liberté*» [5, с. 272]. Про садочок у Шайо як про «райський куточок» («*lieu de délices*») згадує і

Жорж Санд [7, с. 158]. Зачарування і таємничість містин, в яких пройшли дитячі роки мемуаристів, підкреслюється також змалюванням замку як казкового локусу (у Шатобріана це родовий замок у Комбурзі, у Жорж Санд – палац князя Годуа в Мадриді і напівзруйнований середньовічний замок у Ноані). Обидва також звертають увагу на те, яке заворожуюче враження справляло на них споглядання відкритого вогню (язики полум'я в каміні й вогник свічки в дитячій кімнаті), як розбурхували їх дитячу уяву звурушливі й водночас моторошні народні пісні й легенди, почуті від домашніх (і в «Замогильних нотатках», і в «Історії мого життя» є розділи, в підзаголовках яких згадується про привид («revenant»). Ці та інші паралелі певною мірою пояснюються тим, що обидва тексти належать до однієї епохи, то ж, звичайно, відтворені в них дитячі розваги і взагалі спосіб проведення часу будуть подібними – родинні вечори біля каміну, тривалі переїзди каретою, прогулянки на лоні природи, тощо. З іншого боку, на характер оповідання впливає романтичний світогляд його авторів, які раз у раз підкреслюють жвавість уяви, притаманну дитині, її здатність занурюватись у світ фантазій («les enfants, comme les poètes, sont amoureux de ce qui n'existe pas» [7, с. 251]).

При цьому наявні і суттєві відмінності як в інтерпретації особистого досвіду, так і в засобах його художнього віддання. Шатобріан створює в мемуарах образ самотнього мандрівника, позначеного печаткою винятковості. Звідси і підкреслена відстороненість як від одноліток, од яких він ховається в узбережних скелях, стидаючись свого бідного вбрання, так і від батьків, чия зовні шаноблива, але нищівна в своїй об'єктивності характеристика, жажнула сучасників письменника. Єдність з природою, навпаки, абсолютизується: «Jeunes comme les primevères, tristes comme la feuille séchée, purs comme la neige nouvelle, il y avait harmonie entre nos récréations et nous» [5, с. 275]. Включаючи в свою історію біблійний мотив, Шатобріан переосмислює традиційну тему втраченого раю. Світ, який письменник відтворює в мемуарах, сповнений щасливою поезією дитинства, але, разом з тим, просякнутий тугою за часом, що безповоротно поринув у минуле: «Replongé dans ma jeunesse, je vais essayer de me saisir dans le passé, de me montrer tel que j'étais, tel peut-être que je regrette de n'être plus» [5, с. 271]. До того ж, якими б яскравими й щирими не були спогади дитинства й юності, на них незмінно падає тінь прожитих років. Ці спогади про безтурботну, щасливу пору життя дозволяють ще більш гостро відчувати гіркоту майбутніх страждань. За словами М. Гревльонд, на кожній сторінці «Замогильних нотаток» ми стикаємось з «сукупністю всього життєвого досвіду, на основі якої Шатобріан будує історію свого життя в перспективі «з-за могили» в ту мить, коли він уже може досягнути всі періоди своєї долі» [6, с. 177]. Варте уваги і те, що при всій ніжності, з якою мемуарист згадує про своє дитинство, власне до дітей він ставиться досить відсторонено, називаючи їх то потворами («magot»), то бабуїнами («les babouins bretons»). Підсумовуючи свій життєвий досвід і переносючи його на все людство, Шатобріан, в решті решт, говорить про себе і тільки про себе. Згадуючи про щасливі дні, проведені в будинку бабусі, він, маючи на увазі свій теперішній статус, робить сумний висновок: «En ce temps-là, la vieillesse était une dignité; aujourd'hui elle est une charge» [5, с. 195]. Жорж Санд, навпаки, прагне вписати свій особистий досвід в колективний досвід людства, дотримуючись так званого «солідарного пакту», згідно з яким мемуаристка зобов'язується виступити від імені більшості таких як вона, але позбавлених можливості висловитись. В написанні історії свого життя вона вбачає моральний обов'язок: «raconter ... l'histoire de son propre esprit et de son propre coeur, en vue d'un enseignement fraternel [7, с. 50]».

Автор «Історії мого життя» має на меті створити універсальний образ дитинства. Вона не тільки порівнює свої спогади з пізнішими спостереженнями вже в якості матері і бабусі, а й закликає читачів у свідки справжності того, що змалювано. З точки зору гендерної методології, така апеляція до власного досвіду як не до окремого, а до гендерного досвіду групи є одною з особливостей жіночої автобіографії [8, с. 559]. Щоправда, Жорж Санд не конкретизує статеву приналежність адресата свого оповідання, звер-

таючись до нього нейтрально – друже-читач («ami lecteur») Разом з тим, цілком відповідно до пізніших гендерних практик, мемуаристка ретельно відтворює різноманітний світ речей, що оточував її в ранньому дитинстві, детально змальовує своїх ляльок, вбрання, пристрасть до перевдягання, говорить про захоплення чарівними казками з неодмінними принцом та принцесою. І якщо Шатобріан з цілого своєї біографії виокремлює лише періоди, важливі для формування особистості, то Жорж Санд все життя з його повсякденними хатніми клопотами, хворобами, хвилюваннями видається гідним відтворення.

Парадоксальним чином у Шатобріана, який наголошує на особистому характері своїх «Нотаток» і час від часу звертається до своїх читачів з проханням не нудьгувати над сторінками, де йдеться про інтимні переживання автора, образ дитини виявляється напрочуд узагальненим. Як і в «Поезії і правді» Гете, тут «акцентується не вихідна, а кінцева точка онтогенези» [9, с. 128], а саме «дитина віку», модель романтичного героя, створена самим письменником і реалізована ним у власному житті. З погляду цього романтичного канону автор мемуарів робить ретельний відбір своїх дитячих вражень, які повинні підкреслити те, що вже в дитинстві віщувало його унікальність – потяг до усамітнення, мрійливість, пристрасність, неподібність до інших, тощо. Образ дитини у Жорж Санд, яка весь час підкреслює загальне значення свого індивідуального досвіду, навпаки, вражає своєю неповторністю. Причина тому, на наш погляд, криється у принаманій автору «Історії» емоційності та ширості, увазі як до побутових дрібниць, так і до найтонших психологічних нюансів. Маленьку героїню «Історії мого життя» зображено в складному і безперервному процесі зростання, вона мінлива і позбавлена сталих рис. Змінюються її уподобання, звички, зовнішність, ставлення до рідних (матері та бабусі) і знайомих (вчитель Дешарт, покоївка Роза). До того ж, на відміну від Шатобріана, який за допомогою афективної пам'яті ніби висмикує з минулого ті чи інші ситуації, що відповідають актуальному емоційному стану оповідача, щоб потім завершити епізод ефектною сентенцією («le dattier de l'Arabe, a peine ma tige était sortie du rocher qu'elle fut battue du vent» [5, с. 209]; «premier pas d'un Juif errant qui ne se devait plus arrêter» [5, с. 219]), Жорж Санд намагається зберігати лінійність оповідання. Щоправда, оповідач весь час звертає з прямого шляху, щоб поміркувати на теми, пов'язані з особливостями дитячої психології, принципами виховання, тощо. Так, згадуючи пісню, яку вона чула в дитинстві, Жорж Санд робить відступ щодо відсутності традиції дитячої літератури у Франції, а розповідаючи про прогулянку в Шайо і стару жінку, яка налякала дівчинку, заглиблюється у міркування про значення почуття страху в емоційному розвитку дитини. Оповідання розгалужується, набуваючи тієї самої універсальності, на зразок бальзаківської, якої прагне автор.

Розрізняється також і спосіб, у який автори змальовують свої дитячі ігри. Впадає в очі цілковита відсутність будь-яких згадок про іграшки у «Замогильних нотатках». Їх герой проводить час у традиційних хлоп'ячих розвагах – б'ється з місцевими хлопчачками, жбурляє каміння, випробовує свою хоробрість, коли пробігає вузьким кам'яним уступом під час шторму, або полює на кролів. На відміну від нього, героїню «Історії мого життя» оточують іграшки. Здебільшого це ляльки, з якими у маленької Аврори утворюються складні й різноманітні стосунки. Одні їй подобаються, їх дівчинка тішить і викохує, інших безжально ламає, а деякі викликають у дитини страх (полішинель [7, с. 151-152]). Дуже лагідно ставиться Аврора до тварин, вона прив'язується до пташеняти фазана, якого подарував їй Мюрат, піклується про мале кроленя. Є в тексті мемуарів і згадки про традиційні для дівчат ігри в «доньки-матері», і розповідь про спорудження кам'яних замків у бабусиному садочку. Шатобріан також згадує про те, як він зводив піщані замки на березі моря, але цей епізод стає лише приводом для того, щоб зробити висновок про швидкоплинність людського життя і примхливість долі: «Depuis cette époque, j'ai souvent cru bâtir pour l'éternité des châteaux plus vite écroulés que mes palais de sable» [5, с. 203].

Показовою з гендерної точки зору є сцена з великим дзеркалом у палаці, перед яким героїня «Історії мого життя» влаштовує справжні театралізовані вистави [7,

с. 187]. Сандра Гілберт і Сюзан Губар вважають дзеркало одним з символів «божевільної» ідентичності жінки-письменниці. На їх думку, дзеркало виявляє жіночий драматичний стан розриву: бажання відповідати чоловічим нормативним уявленням про жінку і водночас бажання заперечувати ці норми й уявлення. Дійсно, хай і не так гостро, цей епізод порушує проблему пошуку автором ідентичності, тому що Аврора, яка вперше побачила своє віддзеркалення у великому люстрі на ніжках («psyché»), починає приймати театральні пози, що їх вона бачила на гравюрах або в театрі. Захоплена грою, вона забуває про те, що перед нею її власне віддзеркалення, їй здається, що поряд з нею бавляться ще кілька огорнутих в мантилю маленьких дівчаток, які вдають з себе чорниць¹.

Проблеми самоідентифікації в поляризованому світі, поділеному за принципом статевої приналежності, автор «Історії мого життя» торкається в епізодах, пов'язаних зі знайомством маленької Аврори з оточуючим світом. Згладжена спочатку фактом існування в суто жіночому товаристві материнського, а згодом бабусиного будинку, ця проблема набуватиме дедалі більшої гостроти по мірі дорослішання і входження у «велике життя». Осмислення власної суб'єктивності конституюється у Жорж Санд через те, що пізніше назвуть у філософії екзистенційним досвідом – через взаємовідносини «я» та «інших». В дитинстві це взаємини з батьками, старшою сестрою Кароліною, кузиною Клотильдою, зведеним братом Іполитом і бабусею, а також з подругами (особливо з подругою-компаньйонкою Урсулою). В цьому відношенні досвід, відтворений Жорж Санд, відрізняється від того, який представлено в «Замогильних нотатках». Якщо Шатобріан переважно констатує притаманні йому риси характеру, то Жорж Санд в подібному випадку вдається до порівнянь з іншими – вона не така бадьора й грайлива, як її кузина («Clotilde... était bien plus fraîche et plus enjouée que moi» [7, с. 156]) і відрізняється від своєї пустотливої, жвавої і балакучої подруги Урсули («d'humeur enjouée, active, et si babillarde...» [7, с. 220]). Вона також змушена доводити братові Іполиту, який спочатку ставиться до сестри з підкресленими увагою і турботою, що вона вже не маленька дівчинка, а досить рішучий і впертий хлопчисько («j'étais un garçon très résolu» [7, с. 203]). Вона вважає неприйнятним те, що Шатобріану сприймає як щось цілком природне – поблажливе ставлення до представниці протилежної статі (мемуарист згадує про свою сестру Люсіль, яку він отримав у своє розпорядження «як іграшку» («Elle me fut livrée comme un jouet» [5, с. 192]) і про яку він вважав за обов'язок піклуватись до самої її смерті). Таким чином, уже в оповіданні про дитячі роки відчувається напружений пошук автором своєї жіночої ідентичності. Загалом вся біографія Жорж Санд – це безупинний процес подолання гендерних стереотипів, що склалися не лише в тогочасному суспільстві, але й у літературному середовищі. Наслідком цього стає суперечливість оповіді, в якій емоційність і деталізація, сполучаються з підкресленим небажанням наслідувати існуючі моделі жіночого письма, що виявляється в узагальненні, прагненні вийти за межі власного досвіду з метою принести користь кожній людині і в постійному пошуку можливостей діалогу з «іншими».

Подальші розвідки щодо відмінностей чоловічого та жіночого погляду на дитинство й обумовлених ними авторських стратегій дозволять не лише поглибити уявлення про мемуарно-автобіографічні жанри, але й осмислити витoki жіночих художніх практик у сучасній літературі.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются авторские стратегии воссоздания своего детства в жанре мемуаров, выявляется общеромантическая доминанта и гендерные особенности самовосприятия мемуаристов. Установлено, что наряду с вполне традиционными элементами

¹ Метафора дзеркала стає провідною в дослідженні механізмів становлення жіночої особистості, втілених у автодокументальних текстах, написаних жінками в Росії першої половини XIX століття, здійсненого І. Савкіною в книзі «Разговоры с зеркалом и Зазеркальем».

ми в женском варианте рассказа о детстве автор апеллирует к собственному опыту матери и бабушки, тщательно воссоздает вещный мир, детально описывает кукол, одежду, упоминает о своей страсти к переодеванию. К тому же, в отличие от Шатобриана, который из целого своей биографии вычленяет лишь периоды, важные для формирования личности, Жорж Санд вся жизнь с ее повседневными домашними хлопотами, болезнями и треволнениями представляется достойной изображения.

Ключевые слова: мемуары, образ ребенка, воображение, самоидентификация, солидарный пакт.

SUMMARY

The article explores the author's strategies of childhood reconstruction in the memoirs genre and reveals the general Romanticist dominant and gender peculiarities of the memoirists' self-perception. It is ascertained that, alongside with quite traditional elements (light-heartedness, plunging into the world of dream etc.), the woman author appeals to her own experience of being mother and grandmother, reproduces the world of objects thoroughly, gives the precise description of dolls, costumes, passion for dressing up. As opposed to Chateaubriand who singles out only those periods of his biography that were important for the shaping of his personality, George Sand considers the whole life with all its everyday cares to deserve being depicted.

Key words: memoirs, image of childhood, imagination, self-identification, solidary pact.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Lejeune, Ph. L'autobiographie en France / Ph. Lejeune – P. : Colin, 1971. – 272 p.
2. Савкина, И. «Пишу себя...». Автодокументальные женские тексты в русской литературе первой половины XIX века [Текст] / И. Савкина – Тампере, 2001. – 360 с.
3. Улюра, Г. «Женское вторжение» в русской литературе и культуре XVIII века [Текст] / Г. Улюра – К.: Наукова думка, 2001. – 176 с.
4. Агеева, В. Жіночий простір. Феміністичний дискурс українського модернізму [Текст] / В. Агеева – К., 2003. – 316 с.
5. Chateaubriand, F.-R. de. Mémoires d'Outre-tombe: 3 v. / F.-R. de Chateaubriand – P. : Garnier – V. I. – 1989. – 800 p.
6. Grevlund, M. Paysage intérieur et paysage extérieur dans les Mémoires l'outre-tombe / M. Grevlund – P. : Nizet, 1968. – 256 p.
7. Sand George. Histoire de ma vie: 2 v. / George Sand. – P. : Flammarion – V.1 – 2001. – 642 p.
8. Жеребкина, И. А. Феминистская литературная критика [Текст]: уч. пособие / И.А. Жеребкина // Введение в гендерные исследования. – Ч. 1. – Харьков-СПб., 2001. – С. 543-561.
9. Шалагінов, Б. Образ дитинства в автобіографічному творі Й.-В. Гете «Поезія і правда» [Текст] / Б. Шалагінов // Іноземна філологія. Український науковий збірник. – 2007. – Вип. 119. – С. 125-131.
10. Савкина, И. Разговоры с зеркалом и Зазеркальем. Автодокументальные женские тексты в русской литературе первой половины XIX века [Текст] / И. Савкина – М. : Новое литературное обозрение, 2007 – 416 с.

Надійшла до редакції 09.11.2010 р.

УДК 801.311

ЭТИМОГИЧЕСКИЕ НАБЛЮДЕНИЯ

Н. А. Луценко

В данной статье рассматриваются некоторые из наиболее интересных примеров, показывающих, что возможности развития этимологии не исчерпаны, что в ней есть

куда двигаться – и в фонетике, и в морфологии, и в семантике. В фонетике (и это нужно учитывать) важной является постоянная потребность в экстенсивном приращении слова. При морфологическом исследовании лексемы существенно для слова отыскать примитив, к которому оно восходит. В семантике необходимо предполагать обусловленные связи значений. Кроме того, новых вершин в этимологии можно достичь, отказавшись от корневого подхода к словесной структуре, приняв идею скрытой предикативности слова, признав ценность материала отдельных языков, пересмотрев методологические основания этой науки. Можно утверждать, например, что корень и флексия – не диахронические понятия, а понятия употребления: слово *мама* исторически состоит из двух совершенно одинаковых *ма*, синхронически же, функционально мы выделяем в этом слове морфемы *мам-* и *-а*. В действительности первое *ма* здесь предикативно, второму *ма*, благодаря чему слово *мама* обрело номинативную целостность. Таким образом предикативность перешла в номинативность. Использование этих и других идей позволяет нам предложить собственные версии, касающиеся происхождения тех или иных лексических элементов языка.

ВЕКО. Ср.: Павел Васильевич сделал усилие, чтобы разомкнуть наяржённые, слипающиеся *веки* (А. Чехов. Драма). Неправильно первоначальную семантику слова *веко* сводить к значению ‘покрышка’ (или ‘крышка’) и считать его образованным от глагола с основой *vě-/vo-* [26, с. 40]. В действительности на *веко* перешло название глаза (ср. др.-русс. *вѣко* ‘глаз, взгляд, зрение’), а на *глаз* – именование воды (см. этюд о лексеме *глаз* [13, с. 87]). Конкретно существительное *веко* надо производить от «водного» примитива *ку* (представлен лат. *aqua* ‘вода’ и др.): *ку* > *ква* > *иква* (добавление приставного гласного; ср. гидроним *Иква*) > *виква* (повторение *в* в начале слова) > *века* (изменение конфигурации приставного гласного; поглощение *в*) || > *веко*. Одного происхождения с субстантивом *веко* слово *век*, которое тоже восходит к обозначению воды (семантический ряд ‘вода’ ~ ‘время’ [11, с. 258]). Воду или глаз выражает *-век* и в составе существительного *человек*. В таком случае слово *человек* значит что-нибудь вроде ‘челоокий’. Так, по сути, считал П.А. Лукашевич, который писал: «Впоследствии слово *чоловік* (укр. – Л.Н.), подобно многим первобытным прилагательным, перешло в имя существительное, и означает того, кто имеет очи, осенённые *челом*, иначе круглообразным лбом...» [9, с. 542]. То, что *в* в составе слова *веко* вторично, подтверждает употребление в верхне- и нижнелужицких диалектах слова для обозначения ‘человека’ «без придыхательного *в* – *члоһк* (Смолер, Цвар)» [9, с. 542]. (ЭССЯ приводит только н.-луж. диал. *clejek* [31, с. 49]). Балтийские соответствия к *веко* (лит. *voka* ‘крышка’ и др.) – заимствования из славянских языков.

ДОЛГИЙ. Ср: Долгую ночь провёл танкист лёжа на траве, глядя на звёзды (Б. Галин. В одном населённом пункте). Н.Я. Марр посвятил целую статью прилагательным с семантикой ‘длинный’ || ‘короткий’, упомянув здесь и адъектив *долгий*, в котором *-г-* он выделил как отдельный элемент, суффикс (*дол-г-ий*) [15, с. 156] (как суффикс толкуют *-г-* и другие источники). В качестве предметов, связанных с образом долготы и краткости, лингвист рассматривал прежде всего змею и руку [15, с. 164-165]. Что касается (правой) руки, то Н.Я. Марр был, безусловно, прав: как уже показано, например, *крат* (‘раз’ || < ‘рука’) и *краткий* – родственные слова (см. этюд о слове *краткий* [13, с. 271]). Однако мы не можем поддержать Н.Я. Марра в том, что змея – тот образец ‘длины’, на который ориентировался человек, давая названия признаку ‘долгий’. С нашей точки зрения, более явно выражают этот признак водные объекты: большие реки, горные потоки, ручьи и т.д. Это значит, что прилагательное *долгий* можно попытаться связать по происхождению с каким-либо водным примитивом. Это вполне удаётся (с учётом того, что как первичную реконструировать нужно краткую форму женского рода прилагательного). Для этого подойдёт хорошо известный нам примитив *ву*: *ву* > *вга* > *овга* (добавление приставного гласного перед стыком согласных; в литовском и латышском, наоборот, отражено присоединение *i* – ср. лит. *ilgas* ‘долгий’, лтш. *ilgs*

‘то же’) > *говга* (повторение *г* в начале слова) > *довга* (субституция *г* – *д*; ср. укр. *довга*, *довгий*) > *долга* (усиление *в* – *л*) || > *долгий*. Следовательно, *г* является органическим фонетическим элементом, а не суффиксом. Можно предполагать, что признаком долготы связаны также *Руда* (гидроним [13, с. 29]; < ‘вода’) и лат. *rudens* ‘канат корабельный’. То, что говорится о слове *долгий* в этимологических словарях, не отвечает подлинной истории этого прилагательного.

ДОМ. Ср.: *От дома на далёкое пространство раскидывался сад из старых лип, густого шиповника, черёмухи и кустов сирени* (И. Гончаров. Обыкновенная история). Неправильно имя *дом* производить от и.-е. **dem-/dom-* ‘строить’ [27, с. 165; 1, с. 199]. Получается, что существительное *дом* с самого начала представляло собой название артефакта, хотя это принципиально невозможно. Тем более неверно постулировать в качестве первичного у субстантива *дом* значение ‘семья’ [19, с. 88]; семья тоже возникла как артефакт, хотя и социальный. С нашей точки зрения, слово *дом* представляет собой сложение из двух частей – каждая со значением ‘покров’ (> ‘кров’) и/или ‘защита’. Как показывает украинское наречие *вдома*, в котором *в* можно объяснить только как фонетический элемент, остаток прежнего состояния (см. также русск. диал. *невдалеко* ‘недалеко’), первая часть имени *дом* реконструируется в виде **вда* ‘вода’ (ср. польский гидроним *Wda*). Функционально ‘вода’ – это и есть ‘покров’ или ‘защита’ (ср. этюд о слове *град* [13, с. 89]). Вторая часть, от которой в слове *дом* остался один звук, восходит к примитиву *му* (не случайно *дом* относится к именам с основой на *-й-* [25, с. 125]), давшему, например, в украинском языке существительное *мла* ‘тьма’ – с теми же функциональными значениями (*му* > *мва* > *мла*). То, что вторая часть имени *дом* (ср. возведение предлога *до* к имени *дом* [16, с. 213]) существовала в более полном виде, подтверждают слова русск. *домовой*, *бездомовный* (= *бездомный*), *бездомовник*, укр. *домівка* ‘дом’, *домівник* ‘домочадец’, болг. *домовник* ‘домохозяин’, *домовина* ‘всё, что относится к дому, обзаведение’, польск. *domowy* ‘домашний’, *domownik* ‘домочадец’, словацк. *domov* (< **domva*) ‘(отчий) дом’, чешск. *domov* ‘(родной) дом’, *domovník* ‘дворник’ и т.д. Наречия укр. *вдома*, русск. *дома* и т.п. представляют более первичный вид субстантива *дом* (**вдамва* > *вдома*; **домва* > *дома*), т. е. слово *дом* (*dim*) образовалось на основе отталкивания от форм указанных лексем. Старое, «тоническое» (П.А. Лукашевич), произношение и прежние значения отражают турецк. *dam* ‘крыша, кровля’, *damak* ‘нёбо’ (< ‘небо’ ~ ‘крыша’), *damla* ‘капля’, голл. *dam* ‘плотина, запруда, насыпь’, нем. *Damm* ‘то же’, ‘преграда’ (сходство тюркских и германских фактов – свидетельство справедливости мнения тех учёных, кто считает, что германские языки возникли из тюркских). Сюда и субстантив *дамба* (это слово является обратным заимствованием), а также часть *-дам* в названиях городов *Амстердам*, *Потсдам*, *Роттердам* и др. Отметим, что только славянский материал даёт возможность восстановить у существительного *дом* предикативную структуру и неартефактное абстрактное значение ‘вода’. Это значит, что в других языках указанное имя является заимствованным.

ЕДВА. Ср.: *Был шестой час вечера; на дворе совсем смеркалось, когда у развалившихся ворот этого дворца остановилась пара лошадей, и из забрызганной грязью каруцы выскочил человек в шубе и меховой шапочке и, пролезши под своды низкой калитки, постучал в крошечное окошечко, где едва мерцал свет плошки* (Н. Лесков. На ножах). Слово считается результатом сложения **ed* (представленного в *единый*) и **va*, которое сопоставляют с лит. *võs* ‘едва’ [27, с. 246]. На самом деле, эта лексема представляет собой целостную единицу, следствие переосмысления примитива со значением ‘рука’. В самом слове *рука* этот примитив присутствует (*ру* < *гу*). Конкретно преобразование *гу* в частицу-наречие *едва* можно представить следующим образом: *гу* > *ду* (субституция *г* – *д*) > *два* (ср. числительное *два*; о связи значений ‘рука’ и ‘два’ см. [14, с. 286]) > *идва* (добавление перед стыком согласных приставного гласного) > *едва* (изменение конфигурации добавленного гласного). Доказательством правильности наших рассуждений служит то, что в диалектах вместо приставного *и* добавляется гласный *о*.

То же слово выглядит соответственно – *одва*. Такого же происхождения др.-русс. *иже* ‘который’, ‘кто’, ‘что’, ‘если’: ...*гва* > *игва* > *иже* (смягчение на стыке согласных, поглощение согласного *в*). Только в этом случае акцент сделан на вопросительности, которая в ходе дальнейшего развития преобразовалась в относительность (подробнее см. этюды о словах *кой*, *который* [13, с. 304]). В трудах по истории русского языка чередование *о* – *е* не связывают со стыком согласных [18, с. 31-33], что является существенным упущением.

ЖАБА. Трудно поверить в то, что слово *жаба* обозначает животное «со скользкой кожей», как считают [8, с. 337], поскольку по этому свойству жабы уступают вьюнам, ужам, гадюкам и т.п. К тому же в словарях русского языка жабы определяются как земноводные не со скользкой, а с бородавчатой кожей. Сомнительна также мысль о звукоподражательном характере основы соответствующих слов [3, т. II, с. 534]. С учётом возможных звуковых переходов фонетический состав существительного *жаба* свидетельствует, что оно означает ‘ротатая’ и восходит к примитиву *гу* ‘рот’. Конкретно описать преобразование словечка *гу* в субстантив *жаба* можно так: *гу* > *гва* > *гба* (усиление *в* – *б*; > *губа* <укр.> ‘рот’) > *жба* (смягчение на стыке согласных) > *жаб* > *жаба*. Истинные знатоки русского языка, несмотря на их сходство, не спутают жабу с лягушкой. Лягушка – ‘та, что живёт в воде’ (см. этюд о слове *лягушка*), тогда как жаба, как ясно из сказанного выше, ‘та, что отличается большим ртом’. Чёткая дифференциация этих предметов, конечно, не случайна. Она говорит нам о том, что место возникновения слов *жаба* и *лягушка* – русский язык.

ЗАПРЕТИТЬ. Ср.: – *Вам доктор запретил быстро ездить*, – сказала она (А. Чехов. Ненужная победа). Чередование гласных в словах *против* – *запретить* (*о* – *е*) следует объяснять как мену приставных звуков и, следовательно, сочетание *пр* должно толковать как вторичное наращение: 1) *о*-(*к*)*тва* > *готва* > *протва* (усиление *г* > *р* с помощью технического смычного) > *прот’ва* > *протива* || > *против*; 2) *и*-(*к*)*тва* > *гитва* > *притва* > *прета* (изменение конфигурации приставного гласного, поглощение *в*) || > *запретить*. Что касается семантики этих слов, то, если говорить об этом в общем, она охватывается смысловым рядом ‘вода’ ~ ‘река’ ~ ‘берег’ ~ ‘рука’. Если говорить конкретно, всё сводится к первым двум звеньям указанного семантического ряда, поскольку идея противодействия, запрета связана с ‘водой’ ~ ‘рекой’ (см. этюд о слове *река* [13, с. 161]). Эта идея представлена примитивом *ку* (ср. лат. *aqua* ‘вода’), который в данном случае видоизменён в *ту* (> *тва* и т.п.). Согласно П.А.Лукашевичу, названные слова родственны лексемам *крепкий*, *прочный*, *прекословить*, *поперечный*, *вопреки*, *терпкий* и др. [9, с. 438-439]. В современных этимологических словарях круг родственных слов глагола *запретить* определяется значительно уже (причём среди сближений есть и сомнительные; ср. постулат о родстве разбираемого слова с укр. *перти* ‘лезть напролом’ [21, с. 138]), что свидетельствует о разной степени понимания данного глагола.

ЗЕЛЬЕ. Считается, что существительное *зелье* образовано от др.-русс. *зель* ‘то же’ с помощью собирательного суффикса *-ие* [28, с. 85]. Пока не найдено другое решение проблемы этого «суффикса» (ср. возможность произвести слово *ружьё* непосредственно от примитива *ру* ‘рука’), с этим можно согласиться. Вместе с тем по славянским языкам у данного имени отмечены разнообразные значения – от конкретного (‘капуста’) до более или менее абстрактного (‘овощи’, ‘травянистые растения, употребляемые в пищу’). Последнее заставляет полагать, что в соответствующем названии отложился примитив со значением ‘рот’. Такой примитив известен нам по фразеологизму *ни гугу* (‘ни словечка’ < ‘рот’). От него, как представляется, и образовалось слово *зелье*: *гу* > *гва* > *зва* (> *зва-ть*) > *зла* > *з’ля* (смягчение на стыке согласных) > *зеля* (> укр. *зілля*) > *зель* || > *зелье*. Значение ‘рот’, которому обязано своей поверхностной семантикой имя *зелье*, подтверждается и его употреблением в значении ‘порох’ на протяжении всего XVII века [22, с. 216]. По-видимому, значение ‘рот’ лежит в основе прилагательного *зелёный* (< **зельный*), так как это название отразило цвет того, что охватывается понятием ‘зелье’.

ЗЕМЛЯ. Ср.: *Нет! Звенит она, стоны глуша, из всех своих ран, из отдушин, Ведь Земля – это наша душа, – Сапогами не вытоптать душу!* (В. Высоцкий. Песня о Земле). Богатые сравнительные данные, касающиеся существительного *земля*, приводит в своей книге А.Л. Погодин (гот. *guta*, др.-англ. *ȝuta*, др.-инд. *jma* [Instr. Sing.], афг. *ztaḱa*, прусск. *setmē*, лтш. *zete*, новоперс. *zemī* и т.д.) [16, с. 192-193]. Несмотря на это, исследователь делает вывод о том, что восстановить праформу слова *земля* затруднительно. Автор считает, что «для слав.-лит. эпохи» следует говорить о трёх видах основы, и только один из них (*zet*, *žet*) употреблялся как самостоятельное слово (с. 195). На наш взгляд, этимологизируя субстантив *земля*, необходимо обратить внимание на слова, которые можно соотнести с упомянутой лексемой прежде всего в звуковом отношении. Гидроним *Зеремелька* (справа от Припяти; ср. укр. *земелька*), а также, безусловно, связанное с ним ст.-блр. *зеремя* ‘место, в котором находится стадо бобров’ (ср. польск. *ziemia*, словацк. *zet*, болг. *земя* и т.п.) [20, с. 517], свидетельствуют о том, что слово *земля* образовалось путём экстенсивного фонетического развития. Можно предполагать, в частности: 1) что *-ере-* в существительном *зеремя* (как первичном относительно гидронима и вторичном по отношению к имени *земля*) предшествовал стык согласных (*зма*; ср. этюды о словах *верба*, *зерно*, *сери*, *среда* и др. [13, с. 76 и сл.]); 2) что *з* возник из *z[h]* в результате смягчения на том же стыке; 3) что в силу действия той же причины смягчился *м*. Таким образом, мы определили прототип слова *земля* – **зма*. Посредством субституции *z – m* получаем *тма* (ср. укр. *тма*, др.-русс. *тма*, совр. русск. *тьма* и др.) – слово с тем значением, с помощью которого можно восстановить семантику субстантива *земля*, ‘чёрная’, ‘тёмная’. Тем самым становится понятным, что в существительном *чернозём* первоначально состоялось предикативное сочетание изосемантических частей. Первая часть в этом слове стала пояснять вторую только тогда, когда стало непонятно, что конкретно выражает корень *зем-*. Интересно, что в «Велесовой книге» *земля – тере* (*тера?* в тексте [од] *сва тере*, бв), что тоже соответствует толкованию ‘чёрная’ (‘тьма’ > ‘чёрная’; *тера* < *тра* [ср. лат. *ater* ‘чёрный, тёмный, мрачный, пасмурный’] < *тга* < *ту* || > *тва* > *тма*).

ИКРА. Ср.: [Феофан:] *Почки заячьи верченые, головы щучьи с чесноком, икра чёрная, красная... да, заморская икра, баклажанная* (к/ф «Иван Васильевич меняет профессию»). Несмотря на то, что существует икра из кабачков, баклажан и т.п., первичный вид икры, судя по названию, икра рыба (возможно ещё – рачья, лягушачья). Название такой икры восходит к водному примитиву *ку*, причём говорить об этом вполне определённо позволяет то, что слово *икра* оказалось причастно и к обозначению ноги. Дело в том, что ввиду сходства функций – и тот, и другой предмет является средством передвижения – именование ‘воды’ ~ ‘реки’ перешло на ногу (> икру ноги). Но так как в воде обитают рыбы (раки, лягушки), источник икры в собственном смысле, это же именование оказалось нагруженным и значением ‘икра’. Конкретно преобразование примитивной лексемы *ку* (в модифицированном виде встречается в словах: русск. *кал* ‘грязь’, лат. *aqua* ‘вода’, финск. *kala* ‘рыба’ и др.) в существительное *икра* можно представить следующим образом: *ку* > *кга* > *кра* (усиление *g > p*; ср. диал. *кра* ‘льдина, плавающий лёд’ || < ‘вода’) > *икра* (добавление перед стыком согласных гласного). Таким образом, правы те лингвисты, кто признаёт родство слов *икра* (рыба) и *икра* (ноги). Однако с конкретной основой этого сближения этимологи, к сожалению, не разобрались [32, с. 219], хотя, как кажется, она очевидна.

Укр. **КУНЯТИ.** Укр. *куняти* означает не просто ‘дремать’, а ‘периодически ронять голову от сонливости на колени’. Такое движение может быть приравнено к колебанию воды, соответственно, упомянутый глагол, подобно глаголу *кивать* (см. [13, с. 216]), может быть возведен к водному примитиву *ку* (от которого происходят названия воды, имена предметов, связанных с водой, гидронимы и т.п.; ср. скр. *ka* ‘вода’, лат. *aqua* ‘то же’, русск. *кал* ‘грязь’, финск. *kala* ‘рыба’, укр. *Иква*, русск. *Ока* и под.). Конкретно преобразование примитивного словечка *ку* в укр. *куняти*, русск. диал. *ку-*

нять описывается так: ку > кна > кня (смягчение согласного на стыке) > куня (вставка у; ср. укр. диал. куня 'метёлка камыша' || < 'вода') || > *закуняти, закунять* и др. > *куняти, кунять*. Чешск. *okounět* 'глазеть', 'ротозейничать', 'зевать (по сторонам)' относится сюда же, потому что глаз был назван по 'воде' (см. упомянутый этюд о слове *глаз*). В словацком языке, видимо, как семантическое продолжение этого глагола существует слово *okúňat' sa* 'неохотно работать'. Большинство же других сближений, произведенных «Этимологическим словарём украинского языка» [6, с. 143], должны быть расценены как ошибочные.

ЛГАТЬ. Ср.: *Я лгал: я не говоорил с врачами. Я лгал и не испытывал угрызения совести* (Ф. Гладков. Клятва). Слово возводится к протипу **l̥gati* с тем же значением [29, с. 42], то есть, в сущности, этимологии не имеет. Отношение дуплетности с *врать* тоже не отмечается (**wha-* > *wra-//lha-*). Правда, установление связи с *врать* даёт нам пока что мало – ведь и относительно *врать* никаких смысловых предположений не высказывается [26, с. 192-193]. Существительное *ложь* странным образом считается производным от *лгати* [29, с. 154], посему и с этой стороны никаких данных о *лгать* получить не удаётся. Ситуацию проясняют факты украинского языка XVI века, отражающие развитие от *в* не к *л*, а к *у*: *угати* 'лгать', *ужати* 'то же', *ужа* 'ложь', *уживый* 'лживый' [5, с. 372, 375]. Эти факты позволяют *лга-*, *лжа* 'ложь' [Даль II, 241] отождествить с *ура* 'победа' (< **uha*; < 'верх' < 'небо' ~ 'тьма'). Стало быть, *лгать*, равно как и *врать*, = 'темнить', 'скрывать', 'прикрывать (истину)'. Так как *в* усиливался и в *м* (*выпивши* > *выпимиши* и т.п.), сюда и *мга* 'мгла', 'мелкий дождь', *мжа* 'дремота' (< 'тьма'), *мжить* 'жмурить [= темнить] глаза' и др. Из *ура/ura* – лат. *aura* 'блеск', 'сияние', 'воздух', русск. *аура* 'ореол', 'фон' (< 'небо'). В древнегреческом из *мга* «получилось» μέγα 'весьма', 'очень', 'сильно' (вокализация стыка согласных; 'верх' ~ 'небо' ~ 'тьма'), «возвратившееся» позднее в русский язык в виде префикса (*мегагерц*, *мегаскоп*, *мегацикл* и т.д.). Реляции смыслов 'рот' – 'тьма', 'рот' – 'рука' и др. позволяют к *лгать*, *врать*, кроме того, добавить и *брать*, *-бор* (*перебор*, *крохобор*), *бор* 'лес'; лес отнюдь не случайно именуется *тёмным*. По той же причине, равно как в связи со сходством с с.-хорв. *láгати* 'лгать', к кругу родственных с *лгать* слов добавляем *слагать* (*слагать байки, басни* и т.п.), *слог*, *сложный* (= 'множественный' < 'много' < 'тьма') и др. От этих слов – на основе отчасти уже оговорённых связей звуков – можно двигаться к укр. *склад*, *складати*, *складний* и под. С *врать*, *брать*, безусловно, родственно русск. *вор*. Лат. *nactylochus* 'ночной вор' показывает, что вор – это не только тот, кто берёт без спроса, но и субъект тьмы. Это слово (*nactylochus*), кстати, свидетельствует о том, что и существительное *лох* (*лах*) тоже относится к числу родственных с *лгать*. Как показано нами в другой работе, с идеей 'тьмы' связан также и глагол *брить*. В славянском языковом континууме, таким образом, слова *лгать* и *ложь* не являются обособленными.

ЛЯГУШКА. Ср.: *Во время охоты за насекомыми лягушки, передвигаясь небольшими прыжками, исследуют окрестности* (С.Огнев. Жизнь леса). По своей внутренней форме существительное *лягушка* означает не 'та, кто передвигается, отталкиваясь ногами' [33, с. 54], а 'та, что живёт в воде'. Это значит, попросту говоря, что упомянутое слово выражает смысл 'вода'. Сняв суффиксальные «наслоения» (-ка, -уха) с разбираемого субстантива, получаем *ляга*. Это бессуффиксное название лягушки действительно встречается в диалектах. Первый гласный данного слова вполне мог развиваться из смягчения согласных на стыке: *ляга* < *лега* < *льга* (дополнительный материал см. в опубликованном этюде о глаголе укр. *лягати*). От *льга* – прямой путь к водному примитиву *ву*: *льга* < *лга* < *вга* < *ву* (ср. удмурт. *ву* 'вода'). Неправильно имени *ляга* приписывать первоначальные значения 'нога', 'бедро', соответственно, постулировать переход 'нога', 'бедро' > 'лягушка' [17, с. 261], отмечая при этом, что «способ передвижения прыжками – явился определяющим для названия лягушки» [33, с. 54]. Ничего в данном случае не подтверждают и такие обозначения лягушки, как *скакуха*, *плясуха* [17, с. 261]. Название 'воды' ~ 'реки' как средства передвижения перешло на 'ногу' и

‘бедро’, но это произошло вне связи ‘ноги’ ~ ‘бедра’ и ‘лягушки’. При назывании лягушки проявился семантический принцип «часть по целому», т.е. в слове *лягушка* оказалось зашифрованным именование соответствующей среды обитания лягушек. Следует констатировать, что в случае с рассмотрением имени *лягушка* мы имеем дело с очередным этимологическим мифом, обусловленным недостаточной квалификацией лингвистов.

ЛЬСТИТЬ. Ср.: *Воображению её льстила славная участь быть опорой, руководительницей гениального человека* (Ф. Достоевский. Неточка Незванова). Глагол *льстить*, с точки зрения его происхождения, едва ли удастся рассмотреть удачно, если, во-первых, не исходить из субституции *г – ст* (ср. укр. *гарний* ‘красивый’ [< ‘яркий’], русск. *гарь* и англ. *star* ‘звезда’). Во-вторых, необходимо постулировать семантическую связь смыслов ‘вода’ и ‘тьма’, что сделано нами ранее [10, с. 22]. *Льстить*, по исходному своему значению, ‘лгать’, ‘обманывать’, а ‘лгать’ – ‘темнить’. Получается, что *льстить* – это, что называется, наводит тень на плетень. Конкретно разбираемый глагол, как можно полагать, восходит к водному примитиву *ву*: *ву* > *вга* (> *мга* ‘тьма’) > *лга* > *льга* (ср. *лёгкий*) > *льста* (субституция *г – ст*) || > *польстить* и др. > *льстить*. Идея воды наявна в укр. *облесливий* ‘льстивый, сладкоречивый’. От ‘воды’ происходит смысл ‘блеск’, поэтому одно и то же происхождение со словом *льстить* имеет и имя *прелесть*. Из отмеченного выше *мга* ‘тьма’ возникло и укр. *мста* ‘мечь’ (‘тьма’ > ‘зад’ > ‘мечь’; ещё один случай субституции *г – ст*). Следует отметить, что глагол *льстить* и существительное *лесть* имеют обособленное происхождение. В частности, для существительных *лесть* (как и глагол *льстить*, это слово происходит из *льста*) и <русс.> *мечь* следует допустить дальнейшее смягчение на стыке согласных и метатезу (*льста* > *льстя* > *лесть*; *мста* > *мстя* > *мечь*). Иначе говоря, мнение о том, что глагол *льстить* произведен от существительного *лесть* [29, с. 196], ошибочно.

ЛЯМКА. Как название протяженного предмета слово *лямка* восходит к именованию какого-либо водного объекта: реки, ручья, ручейка, дороги и т.п. Иначе говоря, упомянутое слово можно попытаться возвести к известному нам водному примитиву *ву*. Это вполне удаётся: *ву* > *ва* > *ла* (усиление *в > л*) > *льва* (смягчение на стыке согласных) > *льма* (переход *в > м*; ср. *выпивши* – *выпимиши*) > *лям* (метатеза) > *ляма* (добавление аналогического *а*; ср. диал. *ляма* ‘тесьма, ремень через плечо’) || > *лямка*. Допустимо предполагать также переход *льма* > *ляма* || > *лямка* и предикативную связь между *лям* и *ка* (ср. скр. *ка* ‘вода’). Необходимо оставить мысль о заимствовании разбираемого слова, которая отражена в большинстве этимологических словарей. Думается, не случайны выражение *тянуть лямку* и диалектный глагол *лямить* ‘тянуть, медлить’, отсылающие к идее протяженности, которая, безусловно, связана с водой. В свою очередь это значит, что существительное *лямка* семантически прозрачно, чего бы не было, если бы слово было заимствованное. Следует отметить, что мысль об исконном характере нашего слова высказывал П.А. Лукашевич, который связывал его с лексемами *ремень* (< *лемень*), диал. *лямец* ‘войлок, покрывающий внутреннюю сторону хомута’, укр. *леміш* ‘сошник’ и др. [9, с. 375].

МИЛЫЙ. Ср.: *Ах, поля мои, борозды милые, Хороши вы в печали своей! Я люблю эти хижинки хилые С ожиданьем седых матерей* (С. Есенин. Русь). И в новейших словарях прилагательное *милый* этимологизируется в разрезе корневой этимологии, несмотря на то, что таковую отверг как методологически ошибочную О.Н. Трубачёв ещё в 1993 году [19, с. 503]. Указанное слово возводится к корню **ми-* ‘быть дружественным, союзным, любовным’, тому же, что якобы присутствует в субстантиве *мир* [24, т. 1, с. 518-519; ср. 30, с. 204-205]. Изложенные суждения не кажутся убедительными. Гораздо убедительнее выглядит сближение смыслов ‘сладкий’ и ‘милый’. В частности, П.А. Лукашевич отметил: «...под словами ‘вкус’, ‘вкусный’ мы всегда разумею что-либо приятное, сладкое, *сладость* (= *со-ладость*); то же самое первоначально имел значение и корень *мил*, *милый*, т.е. сладкий; от него греческое (пелазгическое) *μελι* и латинское (этрурское) *mel*, мед = *мһлый*, *мһль* = милый, миль» [9, с. 548]. Из это-

го, собственно, следует, что название определителя вкуса, языка, восходит к обозначению 'рта', а смысл 'рот', как нам известно, входит в один семантический ряд со смыслом 'тьма'. Иначе говоря, родственными являются слова <укр.> *мла* 'тьма' и <русс.> *мила* (смягчение на стыке согласных; > *мил*, *милый*), причём имя *мла* в данном конкретном случае берётся в значении 'рот' (> 'сладость'). Другое именование тьмы ('тьма' > 'покой' > 'мир'), *мга*, лежит в основе лексемы *мир* (*мга* > *м'ра* > *мира* > *мир*), т.е. в словах *мил*, *мир* -л, -р не суффиксы, а органические фонетические элементы.

Ц.-слав. **МОДРЬ**. Церковнославянское *модрь* определяется в словаре как 'синеватый, синевато-серый' [4, с. 313]. Это прилагательное входит в число средств обозначения синего цвета (ср. ц.-слав. *модрѣтисѣ* 'казаться темно-синим', польск. *modre ozy* 'синие (голубые) глаза', макед. *модри колаца по очите* 'синие круги под глазами', словен. *modrica* 'синяк' и т.п.), а значит, как показывают наблюдения, может быть возведено к именованию 'тьмы' [12, с. 8]. Данное направление этимологизирования разбираемого имени совсем не имеется в виду в современных этимологических словарях [34, с. 103]. С нашей точки зрения, лучше уловил сущность происхождения указанного адъектива П.А. Лукашевич, который сблизил его со словами, имеющими значение 'земля' [9, с. 751] (как показано выше, *земля* значит 'чёрная', 'тёмная'). П.А. Лукашевич, правда, считал основным для названного прилагательного смысл «прикрытого горения», «горения синим пламенем», «тления» [Там же]. Конкретно слово *модрь* можно связать с таким обозначением тьмы, как русск. *мга*: *мга* > *мда* (субституция *г* – *д*) > *мод* (метатеза) > *мод-р*- (добавление суффикса; ср. *добрый*, *мудрый*, *хитрый*, *щедрый* и т.п.) || > ц.-слав. *модрь*. Что касается постулированной П.А. Лукашевичем [9, с. 751] связи между церковнославянскими *модрь* и *медливый* 'непроворный, нескорый' (ср. русск. *медленный*), то пока она для нас проблематична.

СЛОВО. Ср.: Люди долго пользовались богатствами родного слова, прежде чем обратили внимание на сложность и глубину его организма и оценили его значение в своей духовной жизни (К. Ушинский. Родное слово). П.А. Лукашевич считал: лексема *слово* восходит к первоначальному *слогва* [8, с. 21], что вполне возможно. Дело не только в том, что таким образом мы устанавливаем содержательно весьма вероятное родство существительных *слог* и *слово*, а и в том, что *г* в определённых условиях действительно принято опускать: русск. *подвигнуть* – *подвинуть*, укр. *стигнути* – русск. *стынуть*, укр. *стогнати* – русск. *стонать*, укр. *тягнути* – русск. *тянуть* и т.п. В таком случае имя *слово* следует признать двупримитивным (*сло-во*). Оно, как можно думать, восходит к первоначальной связке смыслов 'тьма' и 'рот', соответственно, к примитивным словам, которые эти смыслы выражают, *су* и *гу* (ср. *сумрак*, *ни гугу*). Принимая во внимание упомянутое опущение *г*, процесс преобразования указанных примитивов в лексему *слово* можно представить так: 1) *су* > *сва* > *сла* > *сло-*; с учётом чередования *к* – *с* (ср. укр. *кмітливий* – русск. *сметливый*) отнесём сюда и ст.-сл. *клаколь*, русск. *колокол* и др.; 2) *гу* > *гва* (в свою очередь от примитива *гу* происходит лексема *глагол*, в одном из значений – 'слово'; > *гла* > *гол*: *гла-гол*) > *ва* > *-во*; *сло-* + *-во*. Попытки рассматривать наше существительное в разрезе корневой этимологии, тем более возводить его к глагольному корню [2], надлежит отклонить как ошибочные.

СТОП. Междометие *стоп*, производимое от англ. *stop* 'останавливать', представляет собой обратное заимствование слова со значением 'вода' (~ 'преграда'). Соответствующий корень присутствует в глаголе <укр.> *тоннути* 'тонуть' (< 'вода') и под. Так как 'вода' – это ещё и 'движение', а функцией движения отмечена 'нога', то сюда и <русс.> *стопа*, чья специализация как обозначения нижней части ноги вторична (ср. фразеологизм *направить стопы*). Допустив метатезу, к числу родственных отнесём также существительное *пота*. Не совсем ясна связь разбираемого слова с субстантивом *стопа* 'совокупность предметов, положенных ровно один на другой'. Возможно, в качестве промежуточного здесь выступило значение 'берег' (семантический ряд 'вода' ~ 'река' ~ 'берег' ~ 'рука'). Переходы 'вода' > 'жидкость', 'вмещаемое' > 'вмещающее'

следует допустить, чтобы объяснить у слова *стопа* значение 'старинный сосуд для вина'. Так же можно истолковать и слово *стопка*. Как обратное заимствование, обогащенное суффиксом, можно рассматривать слово *стопор*, от которого в русском языке образовались весьма интересные дериваты: *застопориться*, *стопорный*, *стопорить* и др.

ШУМ. Ср.: *Издали доносился какой-то шум, похожий не то на подземный гул, не то на отдалённые раскаты грома. – Водопад, – сказал Дерсу (В. Арсеньев. Дерсу Узала).* Отказ от идеи звукоподражания вынуждает нас не принимать этимологию, производящую существительное *шум* от звукоподражательного *шу* [23, с. 516]. Мало что меняет попытка А.К. Шапошникова приписать *шу* (< **seu*, **sou*) значение 'приводить в движение, поворачивать, сгибать' [24, т. 2, с. 550] – по-прежнему неясным остаётся тот образ, который воплощён в слове *шум*. Как «слово второобразное», имея в виду прежде всего метатезу, охарактеризовал наше существительное П.А.Лукашевич [9, с. 520]. Лингвист сблизил его с ингуш. *мух(ь)* 'ветер', чечен. *мохь* 'то же' и русск. *муха*, *мошка* (насекомые шумливого свойства; ср. [8, с. 69]). Учитывая субституцию *м - б*, лексему *шум* и указанные слова можно было бы связать с междометием *бух*, что тоже не кажется вероятным. На наш взгляд, в разбираемом субстантиве зашифрован образ собаки, которая на всякий шорох реагирует лаем, т.е. без особого повода поднимает шум. Украинский писатель П.П. Гулак-Артемовский в басне «Пан та собака» умело обыграл это качество названного домашнего животного. Конкретно связь существительного *шум* и слова *собака* можно описать следующим образом: *шум* < *шума* < *шма* (т.е. имела место вставка *у*) < *шба* (т.е. *м* из *б*) < *сба* (ср. укр. *скора* – *шкоринка*) > *соб* (метатеза) > *соба* (добавление аналогического *а*) > *собака* (присоединение суффикса). Само существительное *собака*, принимая во внимание функцию собаки – препятствовать проникновению в дом, представляет семантический ряд 'вода' ~ 'река' ~ 'берег' ~ 'рука', поэтому к родственным данной лексеме можно отнести слова *способ*, *пособить*, *собственный*, *сшибать*, *шибко* и др.

РЕЗЮМЕ

У статті автор продовжує знайомити читача зі своїми етимологічними спостереженнями. Виклад базується на подоланні консерватизму традиційної етимології. Використовуються нові ідеї, що стосуються семантичної сторони мови, а також тенденцій розвитку голосних і приголосних звуків. Слово як таке тлумачиться як результат предикативного акту, носій прихованої предикативності.

Ключові слова: лексична етимологія, звукові переходи, семантичні парадигми, предикативна природа слова.

SUMMARY

The article provides the reader with the author's etymological observations. The story is based on overcoming the conservatism of traditional etymology. The author makes use of new ideas relating to the organization of the semantic structure of the language as well as tendencies of the development of vowel and consonant sounds. The word as such, is understood as the result of a predicative act, as a bearer of implicit predicativity.

Keywords: lexical etymology, sound transitions, semantic paradigms, predicative nature of the word.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов [Текст] / Э.Бенвенист : пер. с фр. ; общ. ред. и вступ. статья Ю.С. Степанова. – М. : Прогресс – Универс, 1995. – 456 с.
2. Варбот, Ж. Ж. Индоевропейское **k'leu-* [Текст] / Ж. Ж. Варбот // Этимологические исследования по русскому языку. – Вып. II. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1962. – С. 58-70.

3. Гамкрелидзе, Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т. I-II [Текст] / Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. – Тбилиси, 1984. – 1331 с.
4. Дьяченко, Г. Полный церковно-славянский словарь: В 2 т. [Текст] / Г. Дьяченко. – М., 1998. – Том 1. – 568 с.
5. Дзжє, Л. Украинская лексика сер. XVI века: Няговские поучения (словарь и анализ) [Текст] / Л. Дзжє. – Дебрецен, 1985. – 525 с.
6. Етимологічний словник української мови [Текст] ; редакц. колегія: О. С. Мельничук (головн. ред.) та ін. – Т. 3. – К. : Наук. думка, 1989. – 552 с.
7. Левицкий, В. В. Этимологический словарь германских языков [Текст] / В. В. Левицкий. – Том I. – Винница: Нова книга, 2010. – 616 с.
8. Лукашевич, П. Чаромутіе, или священный язык магов, волхвов и жрецов [Текст] / П. А. Лукашевич. – Петръгород, 1846. – 407 с.
9. Лукашевич, П. А. Корнеслов латинского языка [Текст] / П. А. Лукашевич. – Киев, 1871. – 923 с.
10. Луценко, Н. А. Из записок по диахронической семантике: „тишина” [Текст] / Н. А. Луценко // Теоретическая и прикладная семантика. Парадигматика и синтагматика языковых единиц. – Краснодар, 1997. – С. 17-26.
11. Луценко, Н. А. От языка к мифу [Текст] / Н. А. Луценко // Филологические исследования. – Вып. III. – Донецк, 2001. – С. 269-282.
12. Луценко, Н. А. Из записок по диахронической семантике: ‘синий’ [Текст] / Н. А. Луценко // Нова філологія. – Запоріжжя, 2004. – № 1 (20). – С. 5-13.
13. Луценко, Н. А. Истории наших слов. Диахронно-лексикологические этюды [Текст] / Н. А. Луценко. – Донецк : Изд-во «Вебер» (Донецкое отделение), 2009. – 370 с.
14. Марр, Н. Я. Избранные работы : [в 5 т.] [Текст] / Н. Я. Марр. – Т. 3. – М.; Л., 1934. – 423 с.
15. Марр, Н. Я. Избранные работы : [в 5 т.] [Текст] / Н. Я. Марр. – Т. 2. – М.; Л., 1936. – 523 с.
16. Погодин, А. Л. Следы корней-основ в славянских языках [Текст] / А. Л. Погодин. – Варшава, 1903. – VIII, 312 с.
17. Рут, М. Э. Этимологический словарь русского языка для школьников [Текст] / М. Э. Рут. – Екатеринбург, 2003. – 432 с.
18. Соболевский, А. И. Лекции по истории русского языка [Текст] / А. И. Соболевский. – М., 1903. – 303 с.
19. Трубачёв, О. Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура [Текст] / О. Н. Трубачёв. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – Т. 1. – 800 с. (Opera etymologica. Звук и смысл).
20. Трубачёв, О. Н. Труды по этимологии. Слово. История. Культура [Текст] / О. Н. Трубачёв. – М. : Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – Т. 4. – 696 с. – (Opera etymologica. Звук и смысл).
21. Цыганенко, Г. П. Этимологический словарь русского языка : Более 5000 слов – 2-е изд., перераб. и доп. [Текст] / Г. П. Цыганенко. – К. : Радян. шк., 1989. – 511 с.
22. Черных, П. Я. Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период [Текст] / П. Я. Черных. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1956. – 244 с.
23. Шапошников, А. К. Этимологический словарь современного русского языка / В 2-х тт. [Текст] / А. К. Шапошников. – М., 2010. – Т. 1. – 584 с.; Т. 2. – 576 с.
24. Шанский, Н. М. Краткий этимологический словарь русского языка [Текст] / Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская. – М. : Просвещение, 1971. – 542 с.
25. Эккерт, Р. Основы на -й- в праславянском языке [Текст] / Р. Эккерт // Учёные записки Ин-та славяноведения. Т. XXVII. – М., 1963. – С. 3-133.
26. Этимологический словарь русского языка. – Том I. – Вып. 3. [Текст] ; под руководством и ред. Н. М. Шанского. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1968. – 284 с.

27. Этимологический словарь русского языка. – Том I. – Вып. 5. [Текст]; под ред. Н. М. Шанского. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1973. – 304 с.
28. Этимологический словарь русского языка. – Том II. – Вып. 6. [Текст]; под ред. Н. М. Шанского. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1975. – 124 с.
29. Этимологический словарь русского языка. – Вып. 9. [Текст]; под ред. А. Ф. Журавлева и Н. М. Шанского. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1999. – 240 с.
30. Этимологический словарь русского языка. – Вып. 10. под ред. А. Ф. Журавлева и Н. М. Шанского. – М.: Изд-во Московского ун-та, 2007. – 400 с.
31. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд [Текст]; под ред. О. Н.Трубачёва. – Вып. 4. – М.: Наука, 1977. – 236 с.
32. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд [Текст]; под ред. О. Н.Трубачёва. – Вып. 8. – М.: Наука, 1981. – 254 с.
33. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд [Текст]; под ред. О. Н.Трубачёва. – Вып. 15. – М.: Наука, 1988. – 264 с.
34. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд [Текст]; под ред. О. Н.Трубачёва. – Вып. 19. – М.: Наука, 1993. – 255 с.

Надійшла до редакції 28.10.2010 р.

УДК 811.161.1:367.623

КОЛОРАТИВНЫЙ ПРИЗНАК В СТРУКТУРЕ ПРОТОТИПИЧЕСКОГО ОБРАЗА

Л. А. Петрова

Постановка проблемы. В современной лингвистике большое внимание уделяется описанию базового уровня языковой объективации. По мнению исследователей, его единицы отражают максимальное представление о признаках, присущих им как образцу, и репрезентируют минимальное количество признаков, сближающих их с эталонами других категорий. Следовательно, они служат не только для распознавания объекта, но и для его противопоставления. Единицы этого уровня первыми усваиваются в онтогенезе и образуют совокупность единиц, известную большинству говорящих.

Н.Ф. Алефиренко, опираясь на исследования Т.П. Зинченко, структурирует процесс восприятия объектов следующим образом: а) обнаружение; б) различение, или собственно восприятие: выделение в объекте отдельных признаков, формирование перцептивного образа; в) идентификация (отождествление объекта с эталоном, записанным в памяти); г) опознание знакомых объектов [1, с. 88-89]. Последовательность перечисленных мыслительных операций закономерно приводит к определению прототипических признаков.

Правомерно утверждение о том, что прототипические характеристики рода представлены свойствами двух уровней. На первом уровне рассматриваются видовые свойства, которые задаются с помощью слов-классификаторов (идентификаторов). Поскольку знание прототипических свойств вида относится к важнейшим типам информации и ею должен обладать любой носитель языка, в описании семантики родовых обозначений оно приобретает статус пресуппозиционного и не требует своей экспликации. Второй уровень предусматривает выявление конкретных, индивидуализирующих характеристик, на котором прототипические свойства вида получают конкретизацию и уточнение с целью дифференциации родов. Роль пространственных, временных, цветовых и других признаков сводится к дескрипции прототипических свойств вида, их видоизменению и вариативности, что приводит к разграничению родов.

Цель предлагаемой статьи – определить информативность колоративных признаков в структуре прототипического образа в русской языковой модели. Исследование проводилось на примере концепта «глаза».

Для достижения цели был проведен эксперимент, предполагающий обнаружение прототипических категорий, формирующих отношения между объектами и их признаками. В основе эксперимента положен список цветообозначений Р.М. Фрумкиной [2], включающий 110 наименований (имен прилагательных и словосочетаний). Опрашиваемым были заданы вопросы: 1. Какие из перечисленных имен цвета нельзя употребить для описания глаз? 2. Какие из перечисленных имен цвета Вы не употребите для описания глаз, потому что не знаете их значения? 3. Какие из предложенных имен цвета, на Ваш взгляд, применительны к глазам в нейтральном описании? 4. Какие имена прилагательные со значением цвета можно использовать для описания необычных, фантастических глаз? На наш взгляд, эти вопросы охватывают информацию об одном из основных прототипических признаков исследуемого объекта (глаза).

Результаты опроса выявили набор языковых единиц, которые с цветовым обозначением глаз связаны опосредованно. В количественном отношении их оказалось больше (80 % от всего списка). Назовем прилагательные, которые отмечены респондентами чаще: 1) оттенки белого цвета (молочный¹ – «прил. к молоко (в 1 знач.)» (МОЛОКО – 1. Белая питательная жидкость, выделяемая грудными железами женщин и самок млекопитающих для выкармливания младенцев, детеныша), кремовый «2. Белый с желтоватым оттенком, цвета сливок», сливочный «прил. к сливки (в 1 знач.)» (СЛИВКИ – 1. Верхний густой и жирный отстой молока), цвета слоновой кости);

2) оттенки красного цвета (брусничный «прил. к брусника» (БРУСНИКА – 2. собир. Мелкие красные кисловатые ягоды этого кустарничка), вишневый «2. Темно-красный, цвета вишни», клюквенный «прил. к клюква. КЛЮКВА – 1. Мелкий ягодный стелющийся кустарничек сем. брусничных, растущий на моховых болотах. 2. собир. Кислые красные ягоды этого кустарничка», малиновый «темно-красный, цвета ягод малины», рябиновый «2. Оранжево-красный, цвета ягод рябины», свекольный «2. Лиловато-красный, цвета красной свеклы», томатный «прил. к томат» (ТОМАТ – Спец. То же, что помидор; ПОМИДОР – 1. Огородное растение сем. пасленовых, овощ; томат. 2. Округлый красный плод этого растения»);

3) оттенки желтого цвета (бежевый «то же, что беж – светло-коричневый с розовато-желтым оттенком», апельсиновый «прил. к апельсин» (АПЕЛЬСИН – 1. Южное вечнозеленое плодовое цитрусовое дерево. 2. Круглый или овальный плод этого дерева с толстой оранжевой кожурой и сочной мякотью, состоящей из долек [голл. appelsien]), морковный «2. Оранжевый, цвета моркови», персиковый «прил. к персик» (ПЕРСИК – 2. Мясистый сочный плод этого дерева с пушистой желтовато-красной кожисей и крупной бороздчатой косточкой), телесный «желтовато-белый с розоватым оттенком».

Большую группу составили единицы, которые оказались малоинформативными для определения прототипического признака цвета глаз: аквамариновый, антрацитовый, бутылочный, гелиотроповый, индиговый, канареечный, карминный, кобальтовый, кумачовый, маджента, маренго, нанковый, охряный, палевый, патиновый, перванш, рдяный, сапфировый, сизый, сольфериновый, сомо, терракотовый, ультрамариновый, фрезовый, шамуа, малахитовый, опаловый, пунцовый, электрик.

В результате эксперимента оказалось, что спектр адъективов, номинирующих цвет глаз без коннотативных включений, составляют 13 единиц. В обыденном сознании носители русского языка различают глаза светлые и темные. Большинство респондентов в качестве светлых определили глаза как зеленые «1. Имеющий окраску одного из основных цветов спектра – среднего между желтым и голубым, цвета травы, зелени» – 100 %;

¹ Репрезентация лексикографического описания колоратива в статье, на наш взгляд, позволяет проследить цветовые параллели на языковом уровне. Однако повторять словарные дефиниции там, где эти же цветообозначения встречаются в другом месте, необходимости нет.

синие «имеющий окраску одного из основных цветов спектра – среднего между голубым и фиолетовым; цвета цветков василька» – 90 % респондентов;

голубые «имеющий окраску одного из основных цветов спектра – среднего между зеленым и синим, цвета ясного неба; светло-синий, лазурный, лазоревый» – 90 % респондентов;

изумрудные «2. Ярко-зеленый, цвета изумруда» – 80 % респондентов;

васильковые «ярко-синий, цвета василька» – 70% респондентов;

янтарные «2. Золотисто-желтый, цвета янтаря» – 70% респондентов.

Частотным оказалось в определении цвета глаз и прилагательное *болотный*, которое в языковой системе не имеет цветовой характеристики. Так, в МАСе зафиксирован адъектив с такой дефиницией: **БОЛОТНЫЙ**, -ая, -ое. 1. Прил. к болото. (Алексей) стал снимать с бархатистого теплого, пахнущего *болотной* сыростью мха одну ягоду за другой [Б. Полевой, Повесть о настоящем человеке]. || Предназначенный для работ на болоте, передвижения по болоту и т. п. *Болотный* плуг. *Болотные* сапоги. 2. Живущий, произрастающий и т. п. на болоте. *Болотная* птица. В данном случае актуализировался признак цвета, характерный для окраски болот и связанный с лексемой *зеленый*, которая является самой частотной, отражающей эстетическую и оценочную значимость колоративной характеристики глаз.

Отдельно представляется адъектив *серые* «1. Цвета пепла, цвета, получающегося при смешении черного с белым», который находится на границе между определением темных и светлых глаз.

Темными по цвету названы глаза *шоколадные* «2. Коричневый, цвета шоколада» (**ШОКОЛАД**, -а (-у), м. «1. Масса или порошок, приготовленные из семян какао с сахаром и пряностями. Конфетчики наливали в формочки расплавленный шоколад [Ляшко, Сладкая каторга]) – 100 % респондентов;

коричневые «Темный буро-желтый; цвета корицы или жареного кофе» – 90 % респондентов;

черные «1. Цвета сажи, угля; *противоп.* белый» – 80 % респондентов;

кофейные «2. Темно-коричневый, цвета кофе» – 80 % респондентов;

каштановые «2. Коричневый, цвета каштана» – 70 % респондентов.

По мнению опрашиваемых, цвет глаз может быть передан колоративами, которые употребляются с этой целью менее часто. Среди них немотивированные прилагательные объективируют в основном светлые глаза или такие, которые отражают эмоциональное состояние человека: *белый* «1. Цвета снега, молока, мела; *противоп.* черный», *сизый* «1. Серо-синий, серо-голубой», *белесый* «беловатый, тускло-белый», *желтый* «1. Имеющий окраску одного из основных цветов спектра – среднего между оранжевым и зеленым; цвета яичного желтка, золота», *красный* «1. Имеющий окраску одного из основных цветов спектра, идущего перед оранжевым; цвета крови», *фиолетовый* «синий с красноватым оттенком, темно-лиловый, цвета фиалки»; *бурый* «серовато-коричневатый».

Производные прилагательные ассоциируют глаза с а) камнем (*аквамариновый* «2. Зеленовато-голубой, цвета аквамарина» (**АКВАМАРИН**, -а, м. Драгоценный камень синевато-зеленой или голубой окраски, разновидность берилла. [От лат. aqua marina – морская вода]), *аметистовый* (**АМЕТИСТ**, -а, м. Драгоценный камень фиолетовой или голубовато-фиолетовой окраски, разновидность кварца [греч. 'αμέθυστος]), *малахитовый* «2. Ярко-зеленый, цвета малахита», *грифельный* «черный, темный» (Грифельный сланец – особый вид слоистого глинистого сланца (аспидный сланец), который используется в качестве кровельного материала, а также для изготовления грифелей и аспидных досок), *жемчужный* «|| *перен.* Напоминающий жемчуг своим видом, блеском, оттенком»; б) с птицами (*канареечный* «2. Ярко-желтый, цвета оперения канарейки»); в) с растениями или плодами (*сиреневый* «2. Бледно-лиловый, цвета *сирени*», *сливовый* «цвета *сливы*»; *табачный* «2. Зеленовато-коричневый, цвета *табака*», *фисташковый* «2. Бледно-зеленый, цвета *фисташки* (во 2 знач.)», *горчичный* (**ГОРЧИЦА**, -ы, ж.

1. Травянистое растение сем. крестоцветных, с мелкими *желтыми* цветками и плодами – стручками, из семян которого получают пищевое растительное масло и эфирное масло), *гороховый* «2. Серовато-желтый с зеленым оттенком, цвета *гороха* (во 2 знач.)»; в) с артефактами (*индиговый* «2. Темно-синий, цвета индиго» (**ИНДИГО**, несл., ср. Добываемое химическим путем темно-синее красящее вещество (в прошлом добывалось из сока некоторых тропических растений) [исп. *indigo*]), *бутылочный* «темно-зеленый», *пепельный* «2. Сероватый, похожий цветом на пепел»; *кофе с молоком*;

В качестве единичных цветообозначений респонденты назвали прилагательные, обозначающие горячие оттенки красного цвета: лиловый «светло-фиолетовый, цвета сирени или фиалки», золотистый «1. Цветом похожий на золото, блестяще-желтого отлива», ржавый «5. Разг. **Красно-бурый**, цвета ржавчины», алый «**светло-красный**», багровый «**густо-красный, пурпуровый**», бордовый «то же, что **бордо**²» (**БОРДО**², неизм. прил. **Темно-красный, цвета красного вина**), коралловый «2. **Ярко-красный, цвета коралла**». Цветообозначение песочный «2. Разг. **Серовато-желтый, цвета песка**» выходит за рамки данной парадигмы.

Лишь одна единица соотносится с темными глазами: *антрацитовый*. Отметим, что в лексикографических источниках толкование относительного прилагательного *антрацитовый* отсылается к существительному *антрацит*: *Антрацитовые залежи. Антрацитовый пласт*. Заложенный в семной структуре субстантива *антрацит* «лучший сорт каменного угля, отличающийся черным цветом, сильным блеском, большой теплотворной способностью [От греч. *άνθραξ* – уголь]» компонент цвета мотивирует переносное значение, синонимичное колоративу «черный».

Для описания фантастических глаз частотными оказалось 10 лексических единиц (10 % от предложенного списка), передающие различные оттенки синего цвета: лазурный «светло-синий, цвета ясного неба; небесно-голубой», сиреневый, ультрамариновый «2. **Ярко-синий, цвета ультрамарина**» (ультрамарин «яркая синяя краска [От исп. *ultramarino* – заморский]»), сапфировый «2. **Синий, цвета сапфира**», индиговый, электрик «голубой или синий с сероватым отливом», серебристый «1. Цветом и блеском напоминающий серебро, отливающий серебром». В эту же парадигму вошли прилагательные изумрудный, малахитовый, золотистый.

Менее частотно применение 19 колоративных прилагательных (20 %), иллюстрирующих весьма широкую палитру от красного до фиолетового цвета: *красный, рубиновый* «2. Красный, цвета рубина», *коралловый* «2. **Ярко-красный, цвета коралла**», *гранатовый* «2. **Ярко-красный, цвета граната**¹», *вишневый* «2. Темно-красный, цвета вишни», *пурпурный* «прил. к *пурпур*. *Пурпурный цвет*. || Цвета пурпура, окрашенный в пурпур (**ПУРПУР** – 2. Темно-красный или ярко-красный цвет)», *розовый* «2. бледно-красный», *лиловый, ржавый, канареечный, лимонный* «2. Светло-желтый, цвета кожуры лимона», *огненный, опаловый* «2. Молочно-белый с желтизной или голубизной, цвета опала», *небесный, бутылочный, пепельный, стальной, жемчужный, шоколадный*.

Единичными для необычного, фантастического описания глаз представлены производные прилагательные: *аквамариновый, апельсиновый, брусничный, васильковый, бирюзовый, бордовый, бронзовый, гороховый, горчиный, грифельный, желтый, кобальтовый, кирпичный, маджента* «цвет от смешения красного и синего цвета, суженный диапазон из пурпурного сектора», *малиновый, оранжевый, перламутровый, персиковый, песочный, пунцовый, салатный, сливовый, терракотовый, томатный, табачный, черный, янтарный*.

Таким образом, колоративный компонент в прототипическом образе глаз в русском языковом сознании несет информацию об ассоциациях, позволяющих передать в процессе объективации тончайшие нюансы сходства.

В результате проведенного эксперимента возможно предположить, что выделение цветового признака глаз связано с оценочной функцией и устоявшаяся в языковом сознании грань между основными и второстепенными цветообозначениями теряет свою

выраженность в процессе эстетической объективации (темные глаза определены адъективом *шоколадные*, а не *черные* или *карие*, в то время, как светлые названы адъективом *зеленые*).

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена опису колоративного компоненту у структурі прототипічного образу «очі». Визначені основні колірні відтінки, що характеризують даний об'єкт, виявлені асоціативні стосунки між кольором і предметом схожості.

Ключові слова: об'єктивация, прототипічний образ, дифференціальні ознаки, колоративний компонент.

SUMMARY

The article is devoted description of colour component in the structure of prototypical appearance of «eye». Basic colour tints, characterizing this object, are certain, principles of correlation are exposed.

Key words: prototypical image, color, objectivity, different components.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Фрумкина, Р. М. Психолінгвістика [Текст] / Р. М. Фрумкина. – М. : Издательский центр «Академия», 2007. – 320 с.
2. Алефиренко, Н. Ф. Спорные проблемы семантики [Текст] / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Гнозис, 2005. – 326 с.
3. Сяовен, Ч. Ад'єктивний кольоратив та його словотвірна парадигма в сучасній російській мові [Текст] : автореф. дис. ... к. филол. н. / Чжун Сяовен. – Дніпропетровськ, 2002. – 18 с.
4. Харитончик, З. А. Категоризация и дифференциальные признаки [Текст] / З. А. Харитончик // Материалы науч. конф. «Общие проблемы строения и организации языковых категорий (грамматические, словообразовательные, лексические и текстовые категории)», Москва, 23-25 апреля 1998 г. – М., 1999. – С. 150-153.

Надійшла до редакції 03.11.2010 р.

УДК 811.161.1'373.611

АДЪЕКТИВНЫЕ ДЕРИВАЦИОННЫЕ ПАРАДИГМЫ С АРХИСЕМОЙ ПОХОЖИЙ НА... В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

А. В. Петров

Обширный класс в славянских языках составляют имена прилагательные со значением «признак одного объекта, подобный другому» [1; 2]. Исследователи называют их «прилагательными подобия» [3-5], а также «прилагательными сравнения» [1]. З. А. Харитончик пишет, что значение сходства, подобия пронизывают всю систему словообразования английского и других языков [6, с. 55]. В украинском языке Е. К. Беспояско и К. Г. Городенская выделили поле подобия, ядро которого составляют форманты *-уват-* и *-подібний*, а периферию – аффиксы *-аст-* и *-ев-* [7, с. 134].

Ономасиологический класс сходства и подобия в словопроизводственной системе имен прилагательных вычленила И. А. Устименко [5]. Показательно, что однокоренные адъективы со значением подобия группировал в Словаре В. И. Даль: «*грушеватый, грушевидный, грушеобразный, грущатый*, с виду похожий на грушу» [8, т. 1, с. 401], «*пупообразный, пуповидный, пуповатый, пупчатый*, на пуп, пупок похожий, вздутый, с лункой на вершине» [8, т. 3, с. 539].

Актуальным для дериватологии является изучение сочетаемости одного и того же аффикса с разными основами [9; 10]. С учетом морфемной валентности были сформированы четырехчленные деривационные парадигмы, состоящие из простых производных с суффиксом *-оват-* / *-еват-* и однокоренных композитов с основами *-видный*, *-образный* и *-подобный*. В то же время в деривационных парадигмах может наблюдаться пропуск отдельных звеньев: например, среди производных не зафиксированы однокоренные композиты с основами *кучк-а* (*кучковидный*, *кучкоподобный*), *куч-а* (*кучеподобный*), *медведь-* (*медведевидный*), *пучок-* (*пучкоподобный*), *седл-о* (*седлоподобный*).

Цель исследования – выявить корреляцию адъективов с суффиксом *-оват-/еват-* и однокоренных композитов с основами *-видный*, *-образный*, *-подобный*. Исследование проводится на базе Интернет-ресурсов, а также на основе собранной картотеки автора.

Адъективные композиты на *-видный*, *-образный*, *-подобный* пересекаются с суффиксальными производными на *-истый*, *-оватый* / *-еватый*, *-овый* / *-евый*, *-чатый* / *-атый* [11]. Отношения разноструктурных производных со значением подобия на материале украинского языка исследовала Е. А. Карпиловская, которая предложила трехступенчатую шкалу: на первой ступени располагаются композиты и простые однокоренные адъективы, которые являются абсолютными синонимами (*дзвоникоподібний* – *дзвоникуватий*); на второй ступени представлены композиты, конкуренты которых шире по семантике (*голкоподібний* – *голчастий*); третью ступень занимают композиты, конкуренты которых различаются по семантике или выражают отношение к объекту, названному производящей основой, в самом общем виде (*вітаміноподібний* – *вітамінний*, *вітаміновий*, але *вітамінозний*) [12, с. 130].

Таким образом, в основу построения шкалы производных был положен семантико-парадигматический критерий. В настоящем исследовании корреляцию простых и сложных по структуре однокоренных производных определяем на основе учета синтагматико-парадигматических отношений. Адъективы в составе деривационной парадигмы исследуются с точки зрения их лексической сочетаемости. Одну парадигму образуют производные с совпадающими приадъективными именами. Учет валентностных характеристик однокоренных прилагательных может выявить определенные нюансы в передаче того или иного признака, что может быть отражено на шкале: от полного совпадения приадъективных актантов (малая вероятность реализации) через частичное совпадение имен и до их несовпадения. Совпадение прилегающих актантов (в тексте выделяется жирным шрифтом) свидетельствует о дублетности анализируемых единиц. Несовпадение приадъективных субстантивов сигнализирует о прикреплённости актантов к производным той или иной словообразовательной структуры.

Адъективы с суффиксом -оват- / -еват-

В. В. Виноградов выделил два активных лексических ряда, «имеющих в своем составе омонимичные суффиксы имени прилагательного *-оват-*: 1) слова со значением ‘смягченной, уменьшенной степени качества (‘несколько’, ‘слегка’), образованные от основ соответствующих прилагательных, выражающих норму этого качества *глуховат-ый* (ср. *глухой*)... 2) слова со значением ‘несколько похожий на что-нибудь, имеющий некоторые черты сходства с чем-нибудь или свойства чего-нибудь’, а отсюда у некоторых слов значение ‘имеющий что-нибудь в изобилии, характеризующийся чем-нибудь’: *вороватый*, *дубоватый*, *жуликоватый*, *игловатый*, *клочковатый*, *крючковатый*, *суковатый*, *угловатый*, *узловатый* и т. п.» [9, с. 136-137].

А. С. Цуккерман считает, что суффикс *-оват-* представляет один словообразовательный формант: «Определяющим для такой квалификации суффикса *-оват-* являются черты общности значения сравнения и значения ослабленного признака. Количественное значение может быть определено как вариант компаративного значения, как одно из проявлений семантики сравнения» [13, с. 5].

В украинском языке суффикс *-уват-* развивает те же значения. Как отмечает Н. Ф. Клименко, значение степени выявления признака более абстрактно и четко очер-

чено, второе – размытое и больше связанное с производящей основой. Вследствие этого в украинском литературном языке появилось значительное количество сложных слов с эквивалентными основами *-видный*, чаще *-подобный*, которые передают лишь значение сходства. «Тенденция до аглютинативності виявляється в зменшенні багатозначності суфіксів, у посиленні в них одного певного значення і послабленні або й витісненні деяких значень суфікса за рахунок вираження його іншими засобами» [14, с. 99].

Подавляющая часть прилагательных с суффиксом *-оват- / -еват-* мотивируется неодушевленными существительными с конкретным значением [15]. Частное словообразовательное значение подобия развивают производные, образованные от а) названий конкретных единичных предметов (*бочка, брусек, дуга, игла, киль, клин, короб, крюк, крючок, куча, седло, шест, шило*), б) названий животных (*бык, козел, медведь, обезьяна*) и частей живого организма (*щетина*), в) названий частей растительного мира (*куст, ствол, стручок, сучок, шип, шишка*), г) названий природных явлений (*вихрь*), д) названий различных веществ (*пыль, стекло*), е) названий лиц (*бомаж, калмык, мужик, цыган*).

Часть адъективов функционирует в терминологической сфере и имеет ограниченную сочетаемость. Ср.: *стволоватый* «*спец.* Похожий на ствол, твердый» (с. *стебель*), *стекловатый* 2 «*спец.* Сходный по составу, строению или виду со стеклом» (с. *шлак*).

Узкая сочетаемость характерна также для адъективов *игловатый* (и. *трава, и. щепень*), *коробоватый* (к. *бумага, к. железо, к. лист*), *кориуноватый* (к. *лицо*), *кустоватый* (к. *брови, к. пшеница*), *кучеватый* (к. *облака*), *седловатый* (с. *настил, с. палуба*), *щетиноватый* (щ. *брови, щ. волосы*).

Производные адъективы развивают многозначность: *сучковатый* 1. С большим количеством сучков. // *перен.* Скрюченный, корявый, с выступающими суставами. О пальцах; *стекловатый* 1. Содержащий в себе стекло. О горных породах. 2. *спец.* Сходный по составу, строению или виду со стеклом; *узловатый* 1. Имеющий узлы, узелки. 2. Бугристый, неровный. 3. *перен. разг.* Запутанный, сложный; *мешковатый* 1. Похожий на мешок, слишком широкий. Об одежде. 2. *перен.* Неловкий в движениях, неповоротливый, неуклюжий неловкий в движениях, неповоротливый, неуклюжий»; *медвежьеватый* и *медвежсковатый* *разг.* 1. Видом и поведением похожий на медведя. 2. *перен.* Свойственный неуклюжему, неловкому человеку.

Адъективные деривационные парадигмы

В предлагаемом исследовании проанализирована сочетаемость однокоренных адъективов в деривационных парадигмах с 21 основой. Всего было изучено 72 парадигмы. Парадигму составляют производные, у которых совпадает, как минимум, один актант. Прилагательные с одной и той же основой входят в разные парадигмы в зависимости от того, какие приадъективные актанты у них являются общими. Например, имена прилагательные с основой *крюк-* составляют четырехчленную парадигму, поскольку у производных есть общий актант (крест), и две трехчленные, так как у трех однокоренных адъективов наблюдается совпадение по другим актантам: ●*крюковатый* – *крюковидный* – *крюкообразный* (нос, отросток); ●*крюковатый* – *крюкообразный* – *крюкоподобный* (пальцы, посох, руки).

Совпадение приадъективных актантов выявлено в следующих парадигмах:

А. Четырехчленных парадигмах с основами *брусок-, вихрь-, клин-, крючок-, крюк-, пыль-, щетин(а), шил(о)*:

брусковатый (камень, стан, сазан, строение тела рыб, **тело кефали**, туловище рыб, фуганок, судак); ***брусковидный*** (меч, морда овчарки, навершие меча, обломок, ступор, **тело рыбы**, форма кристаллов, черешок, шрифт, форма шуки); ***брускообразный*** (высотное здание, наконечники стрел, осколок снаряда, рыба, форма шуки, **тело кротов**); ***брускоподобный*** (**тело лосося**, форма НЛО):

●*брусковатый* – *брусковидный* – *брускообразный* – *брускоподобный* (**тело**);

вихреватый (**движение**, локоны, марево, **облако**, расползание дыма, снежные потоки, течения воздуха, течение воды); ***вихревидный*** (**движение**, декоративные узоры,

облако, образование); вихреобразный (ветер, воздух, возмущение в атмосфере, движение воды, подача воздуха, сгусток облаков, смерч, ураган, электромагнитное поле); вихреподобный (аномалия, движение атомов, кордебалет, модель шаровой молнии, образование, полет, ритм, смена конъюнктуры, смерч, танец, темперамент, энергетический сгусток):

● вихреватый – вихревидный – вихреобразный – вихреподобный (движение);

клиноватый (борода, лепешка); клиновидный (борода, возвышение, гребень, дефект зубов, домкрат, зажим, кирпич, кость, конец рычага, лист, НЛО, надпись, нож для свинца, окна, ортопедическая подушка на сиденье, перелом кости, письмена, письмо, подушка, профиль автомобиля, толкатель, топор, точилка, углубление, уплотнитель, форма позвонков, цоколь); клинообразный (боевой порядок, борода, брус, брусок, бухта, голова, голова лаек, зажим, знаки, каблук, камень, кирпич, надпись, нос, ортопедическая подушка, паз, письмена, письмо, подбородок, ремень компрессора, сколиоз, сошник, лист, строй гусей, хвост фазана, флюгер, череп собаки, шов); клиноподобный (борода, борода, голова охотничьей собаки, забрало, замок, знаки, значки слоговой азбуки, камни, корабль, кость, край крыша, тучи, лист, надпись, нос животных, парус, письмо, платформа обуви, сноп света, стая журавлей, таран, хвост, ягоды клубники):

● клиноватый – клиновидный – клинообразный – клиноподобный (борода);

крючковатый (зубы, кактус, когти, колючки, крест, нос, палец, лютик, клюв, излом, отросток, семена, шипы, щетинки); крючковидный (выросты лианы, галечниковые косы, зубы, клюв, когти, колючки, кость, культиватор, листья, хирургический нож, ножницы, нос, отросток, палец, скребок, червь, шипы роз, щетинки плодов, электрод); крючкообразный (держатель, загиб желоба, зубы, кабельные наконечники, ключ, клюв, когти, коллектор, колючки, крест, лезвие, нож, нос, отросток, палец, семена, хвост, щипцы); крючкоподобный (выросты, клюв, когти, колючки, крест, листья, нос, палец, ригель, семена):

● крючковатый – крючковидный – крючкообразный – крючкоподобный (клюв, когти, колючки, крест, нос, палец);

крюковатый (крест, ножки, нос, отросток, палка, пальцы, посох, пятерня, руки); крюковидный (зацеп, клюв попугая, крест, линия в архитектуре, лезвие ножа, нож, нос, отросток, ригель, трость, электрод); крюкообразный (болт, гайка, засов, захват, зубья для борозд, клапан, клинок меча, клыки, клюв, когти, крест, кронштейн, накопчик, насадка, нож, нос, обод, отросток, пальцы, посох, руки, пружинный зажим, ригель, руки, хвост дога, штопор, штырь, электрод); крюкоподобный (вешалка, зацеп, когти, крест, пальцы, посох, руки, сережки, старуха, элементы букв):

● крюковатый – крюковидный – крюкообразный – крюкоподобный (крест);

пылеватый (включения, глина, грунт, крупинки, песок, суглинок, супесь, частицы); пылевидный (алюминиевые шлаки, включения, доломитовая мука, заполнитель, золото, каменный уголь, кварц, катализатор, корм, кремнезем, крупинки, материал, минеральные удобрения, мрамор, наполнитель, отходы, песок, посыпка, руда, снег, состояние, топливо, частицы, ядохимикат); пылеобразный (бетон, битум, вещество, выброс, загрязнители, корм рыб, кремний, крупинки, налет, материал, облако, отходы, состояние планеты, пенографиты, помол, порошок, продукты, пыль, семена, слой лунного грунта, смеси, снег, специи, стружка, субстанция, топливо, частицы, шлак); пылеподобный (вещество, влага, глинозем, крупинки, материал, налет, отходы, порошок, посыпка, продукты, продукция, частицы, семена, снег, снежные вихри, состояние, субстанция, топливо):

● пылеватый – пылевидный – пылеобразный – пылеподобный (крупинки, частицы);

шиловатый (аспидиум шиловатый, дождевик шиловатый, иглы ежа, споры гриба, хвост); шиловидный (клюв, стрелолист, отросток, хвост, астрагал шиловидный); шилообразный (копье, клинок, клюв, колючки, нож, нос, острие, отросток, хвост); ши-

лоподо́бный (**астрaгал** шилоподо́бный, **взгляд**, **зубы** пуми, **колю́чки**, **наконечники** стрел, **нож**, **нос**, **отросток** локтевой кости, **стебли**, **хвост**, **шпы**):

• шило́ватый – шило́видный – шилоо́бразный – шилоподо́бный (**хвост**);

щетино́ватый (**брови**, **волосы**); щетино́видный (**волоски**, **волосы**, **камыш**, **колю́чки**, **лист**, **соцветие**); щетиноо́бразный (**волоски**, **волосы**, **волокна**, **вырост**, **зубы**, **колю́чки**, **лист**, **перья**, **шерсть**); щетиноподо́бный (**волосы**, **волоски**, **колю́чки**, **перья**, **шерсть**):

• щетино́ватый – щетино́видный – щетиноо́бразный – щетиноподо́бный (**волосы**);

Б. Трехчленных деривационных парадигмах с основами дуг(а), зверь- 1, игл(а), киль-, клин-, крючок-, крюк-, куст-, куч(а), медведь- 1, мешок- 1, пыль-, пучок-, ствол-, щетин(а), шил(о):

дуго́ватый (**бровь**, **ветви** кустарника, **зубы**, **листья**, **ноги**, **побеги**, **ствол**); дуго́видный (птице́мле́чник дуго́видный, **аконит** дуго́видный, **сурепка** дуго́видная, **сурепица** дуго́видная, **паук**, **вспышки** молнии, **изгиб** цветоносов, **листья**, **побеги**, **стебель**, **стручки** сурепки, **пучок**); дугоо́бразный (**ангар**, **арка**, **бокалодержатель**, **бордю́р**, **ветви**, **водораздел**, **вспышки**, **движения**, **кронштейн**, **линии**, **листья**, **нити**, **паук**, **побеги**, **поворот** реки, **подъезд**, **пучок**, **рукоятка**, **стена**, **стручок**, **ферма**, **часть** позвонка, **туннель**, **шаг**); дугопо́добный (**арка**, **бровь**, **газовые** структуры галактики, **движения**, **дом**, **линии** на орнаменте, **колосниковые** плиты, **листья**, **монитор**, **навес**, **очертания** опухолы, **гряда**, **ручка** корзины, **свод**, **траектория**):

• дуго́ватый – дуго́видный – дугопо́добный (**листья**);

• дуго́ватый – дуго́видный – дугоо́бразный (**побеги**);

зверова́тый 1 (**блеск** в глазах, **взгляд**, **манеры**, **вид** ласк, **облик**, **улыбка**, **человек**); зверови́дный (**облик**, **самец**, **человек**); звероо́бразный (**мужик**, **пресмыкающиеся**, **рептилии**, **человек**); зверопо́добный (**облик**, **рептилии**, **улыбка**, **человек**):

• зверова́тый 1 – зверови́дный – зверопо́добный (**облик**, **человек**);

игло́ватый (**травя**, **щебень**); игло́видный (**бор**, **кактус**, **кора**, **лист**, **наконечник** стрелы, **хоботок** двукрылых, **яйцеклад**, **кристалл**); иглоо́бразный (**вершина**, **выступ**, **галактика**, **каблук**, **кинжал**, **клинок**, **кристалл**, **стержень**); иглоподо́бный (**грифель**, **зубы**, **клык**, **кристалл**, **лист**, **наконечник** стрелы, **патрон**, **снаряд**, **шпиль**):

• игло́видный – иглоо́бразный – иглоподо́бный (**кристалл**);

килева́тый (**листья**, **лук**, **пальцы** хамелеонов, **ребра**, **корнежил** килеватый, **хризантема** килеватая, **уж** травяной килеватый, **килеватая** мускусная черепаха, **тюльпан** килеватый, **чешуйки**, **форма** раковины); килеви́дный (**арка**, **бороздорез**, **выступ**, **деформация** грудной клетки, **кокошники**, **край**, **купол**, **листья**, **обтекатель**, **перегиб**, **плавник**, **профиль**, **форма** сошника, **форма** снарядов, **выступ** (у черепокожих), **фронтон**, **форма** окон, **цилиндр**, **чешуйки**); килео́бразный (**арка**, **бастион**, **брюхо** рыб, **выступ**, **грудная** клетка, **завершение**, **кокошники**, **корона** фараонов, **крыша**, **наличники** окон, **оконцовки** крыльев, **туловища** рыб, **фронтон**, **черепа**, **чешуйки**); килеподо́бный (**арка**, **башня**, **грудная** клетка, **днище** катера, **завершение**, **наличники**, **фронтон**, **щит**):

• килева́тый – килеви́дный – килео́бразный (**чешуйки**);

• килеви́дный – килео́бразный – килеподо́бный (**арка**, **фронтон**);

• клино́видный – клиноо́бразный – клиноподо́бный (**лист**, **надпись**, **письмо**);

• крю́коватый – крю́коо́бразный – крю́коподо́бный (**семена**);

• крю́коватый – крю́ковидный – крю́коо́бразный (**нос**, **отросток**);

• крю́коватый – крю́коо́бразный – крю́коподо́бный (**пальцы**, **посох**, **руки**);

• крю́коватый – крю́ковидный – крю́коо́бразный (**зубы**, **отросток**);

кучева́тый – кучеви́дный – кучео́бразный (**облака**);

медвежева́тый 1 (**голова**, **мужик**, **увалень**, **фигура**, **человек**); медведео́бразный (**голова**, **внешность**, **животные**, **человек**, **мужик**, **обезьяна**, **увалень**, **персонаж**, **существо**, **фигура**, **хищник**); медведеподо́бный (**внешность**, **воин**, **голова**, **мужик**, **овчарка**, **пес**, **силач**, **существо**, **фигура**, **хищник**):

● медвежесватый 1 – медведеобразный – медведеподобный (голова, мужик, фигура); мешковатый 1 (свитер, китель, одежда, пиджак, свитер, сумка); мешкообразный (грудная клетка, желудок, класс мешкообразных животных, сюртук, вырост, одежда, пиджак, платье, сверток, резервуар, рюкзак, свитер, сеть для ловли угрей, халат, сумка, тип карстовых пещер, юбка); мешкоподобный (вещи, одежда, пальто, пещеры, пиджак, платье, плащ, рюкзак, свитер, сумка, халат, шапка, фасон, юбка):

● мешковатый 1 – мешкообразный – мешкоподобный (одежда, сумка);

мешковатый 2 (увалень, фигура, человек); мешкообразный (герой);

пучковатый (борода, брови, водоросли, волосы, дожdevик, кисти, метелка, трава, многорядник, чертополох, многолетник, корневище, корень, ресницы, овсяница, НЛО, свет, свечение, соцветие, крона); пучковидный (кератит, многолетник, глазок, узел, базилик, корень, метелки, побеги, соцветие, узел нерва, стебель); пучкообразный (базальтовые столбы, базилик, борода, волосы, жабры, колонны, корень, колосья, колючки, кристаллиты, крона, листья, луч, метелка (растения), мышцы, наросты на голове крабов, облака, свечение, соцветия, улицы, хвост птиц, цветки, шерсть доберманов, щетка); пучкоподобный (семечки):

● пучковатый – пучковидный – пучкообразный (корень, метелка, соцветие);

● пылевидный – пылеобразный – пылеподобный (материал, отходы, снег, состояние, топливо);

стволоватый (стебель); стволовидный (ветви лиан, кораллы, корни, побеги, стебель, цветки); стволообразный (выработка, гроб, конденсаторный микрофон, колонны, корневище, корпус башни, побеги, рулет, рога, сталагмит, часть головного мозга, шея); стволоподобный (ветви, корневище, ноги шагохода, ноги, стебель, шея):

● стволоватый – стволовидный – стволоподобный (стебель);

● шиловидный – шилообразный – шилоподобный (отросток, хвост);

● щетиновидный – щетинообразный – щетиноподобный (волоски, колючки, лист);

В. Двухчленных деривационных парадигмах с основами бочк(а), вихрь-, дуг(а), зверь-, игл(а), киль-, клин-, коршун-, крюк-, куст-, кучк(а), медведь-, мешок-, пучок-, пыль-, шил(о), щетин(а):

● бочковатый – бочкоподобный (тело);

● бочковатый – бочкообразный (кувшин, ребра);

● вихреватый – вихревидный (облако);

● вихреобразный – вихреподобный (смерч);

● вихревидный – вихреподобный (образование);

● дуговатый – дуговидный (листья, побеги);

● дуговатый – дугообразный (ветви);

● дуговидный – дугообразный (вспышки, паук, пучок, стручок);

● дуговидный – дугopodobный (арка, движения, линии);

звероватый 2 (блеск в глазах, взгляд, манеры, улыбка); звероподобный (манеры, улыбка):

● звероватый 2 – звероподобный (манеры, улыбка);

● зверообразный – звероподобный (рептилии);

● игловидный – иглоподобный (лист, наконечник стрелы);

● килеватый – килевидный (листья);

● килевидный – килеобразный (выступ, кокошники);

● килеобразный – килеподобный (грудная клетка, завершение, фронтон);

● клиновидный – клинообразный (зажим, кирпич, письмена, ортопедическая подушка);

● клиновидный – клиноподобный (кость);

● клинообразный – клиноподобный (голова, знаки, камень, нос, хвост);

коршуноватый (лицо); коршуноподобный (боевые самолеты, лицо, нос, птицы); коршунообразный (нос, профиль, хищник, форма ногтей); коршуновидный (хищник):

● коршуноватый – коршуноподобный (лицо);

- *коришунувидний* – *коришунобразний* (**хищник**);
- *коришунобразний* – *коришуноподобний* (**нос**);
- *крюкообразний* – *крюкоподобний* (**кинжал, клыки, когти, хвост**);
- *крюковидний* – *крюкообразний* (**клюв, нож, ригель, электрод**);
- *крюковидний* – *крюкоподобний* (**зацеп**);
- *крючковатий* – *крюковидний* (**шипы, щетинки**);
- *крюковидний* – *крюкоподобний* (**вырост, листья**);
- *крюковидний* – *крюкообразний* (**нож**);
- *кустовидний* – *кустоподобний* (**куктус**);
- *кустовидний* – *кустообразний* (**крона**);

кучковатий (корневая система, порядок построения войска, **облако**, свет, тучки; кучкообразный (выделения при беременности, **облако**):

- *кучковатий* – *кучкообразний* (**облако**);
- *медведеобразний* – *медведеподобний* (**внешность, существо, хищник**);

медвежеватий 2 (выправка, движения, манера, взгляд, неуклюжесть, походка, **шаги**); *медведеобразний* (перекатывание задних конечностей, **шаги**):

- *медвежеватий* 2 – *медведеобразний* (**шаги**);
- *пучковатий* – *пучкообразний* (**борода, волосы, свечение**);
- *пучковатий* – *пучковидний* (**метелка, многолетник**);
- *пучковидний* – *пучкообразний* (**соцветие**);
- *пылеватий* – *пылевидний* (**включения, песок**);
- *пылевидний* – *пылеобразний* (**корм, материал, шлак**);
- *пылевидний* – *пылеподобний* (**посыпка**);
- *пылеобразний* – *пылеподобний* (**вещество, налет, порошок, продукты, семена, субстанция**);

- *шиловидний* – *шилообразний* (**клюв**);
- *шилообразний* – *шилоподобний* (**колючки, нож, нос**);
- *шиловидний* – *шилоподобний* (**астргал**);
- *щетинообразний* – *щетиноподобний* (**перья, шерсть**).

Таким образом, имена прилагательные с суффиксом *-оват-* / *-еват-* составляют с композитами 43 двухчленных парадигмы, 21 трехчленную и 8 четырехчленных. В восьми четырехчленных парадигмах преобладают производные, имеющие общим по одному актанту. На этом фоне выделяется лишь адъективная парадигма с основой *крючок-*.

В семи трехчленных парадигмах наблюдается тождество одного актанта; по два актанта совпадают в парадигмах с основами *зверь-*, *крюк-*, *крючок-* и *мешок-*; по три – в парадигмах с основами *крюк-*, *медведь-* и *пучок-*.

Семь двухчленных парадигм имеет по одному совпавшему актанту (*тело, облако, ветви, листья, лицо, шаги*); приадъективный актант *облако* в парадигмах с основами *вихрь-* и *кучк(а)* отмечен дважды; в пяти парадигмах с основами *глаз-* и *нить-* совпадает по два актанта (*листья и побеги*; *кувшин и ребра*; *манеры и улыбка*; *шипы и щетинки*; *включения и песок*); в двух парадигмах с основами *медведь-* и *пучок-* – по 3 приадъективных актанта (*внешность, существо, хищник* и *борода, волосы, свечение*). Четыре актанта совпало в следующих парадигмах: ● *дуговидний* – *дугообразний* (*вспышки, паук, пучок, стручок*); ● *килеобразний* – *килеподобний* (*грудная клетка, завершение, фронтон*); ● *крюкообразний* – *крюкоподобний* (*кинжал, клыки, когти, хвост*); ● *крюковидний* – *крюкообразний* (*клюв, нож, ригель, электрод*); пять актантов – в парадигме ● *клинообразний* – *клиноподобний* (*голова, знаки, камень, нос, хвост*) и шесть актантов – в парадигме ● *пылеобразний* – *пылеподобний* (*вещество, налет, порошок, продукты, семена, субстанция*).

Следовательно, количество совпадающих актантов в парадигмах, включающих простые прилагательные, сводится максимум к трем единицам. Это позволяет сделать вывод о том, что суффикс *-оват-* / *-еват-* и основы, специализирующиеся на выражении значения подобия, находятся в состоянии равновесия, координирующая и компен-

сирующая функции превалируют над дублированием семантики. Дублетность проявляется в кругу композитов, о чем свидетельствует увеличение совпадающих приаждективных имен.

РЕЗЮМЕ

У статті наведено результати дослідження ад'єктивних дериваційних парадигм, об'єднаних архісемою *схожий на ...*. Встановлено, що кількість приад'єктивних імен, що збігаються, у дериваційних парадигмах, які включають прикметники з суфіксом *-оват/-еват-*, зводиться до декількох одиниць. Це свідчить про те, що однокореневі деривати зі значенням подібності не є дублетами, а слугують для вираження в мові різних семантичних нюансів.

Ключові слова: ад'єктивна дериваційна парадигма, подібність, архісема *схожий на...*, приад'єктивні імена.

SUMMARY

The article presents the results of derivational paradigms research, incorporated by archeseme *similar to...* It was determined, that the quality of coinciding adjectively attached nomens in the derivational paradigms, including adjectives with the suffix *-оват/-еват-*, can be reduced to several units. It is evident, that the single-root derivatives with the meaning of similarity are not the doublets and serve to express some various semantic nuances in the language.

Keywords: adjective derivational paradigm, similarity, archeseme *similar to...*, adjectively attached nomens.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Деянова, М. Словообразовательна і семантична структура на сложните прилагателни в славянските язици [Текст] / М. Деянова, Л. Лашкова, Е. Пернишка, Д. Станишева. – София : БАН, 1980. – 224 с.
2. Митев, Д. Словообразовательная структура и семантика отыменных суффиксальных прилагательных в русском и болгарском языках [Текст] / Д. Митев. – Шумен : Университетско издательство «Епископ Константин Приславски», 2001. – 335 с.
3. Адливанкин, С. Ю. Из истории прилагательных подобия в русском языке [Текст] / С. Ю. Адливанкин // Проблемы структуры слова и предложения. – Пермь, 1974. – С. 88-93.
4. Кайдалова, А. И. К вопросу о грамматических особенностях сложных прилагательных [Текст] / А. И. Кайдалова // Вестник МГУ. – 1963. – № 5. – С. 48-58.
5. Устименко, И. А. Ономаσιологический класс сходства и подобия и его роль в ходе словопроизводственного процесса имен прилагательных [Текст] / И. А. Устименко // Научные труды Курского госпединститута. – Т. 62 (155). Проблемы ономасиологии. III. – Курск, 1976. – С. 119-126.
6. Харитончик, З. А. Имена прилагательные в лексико-грамматической системе современного английского языка : монография [Текст] / З. А. Харитончик. – Минск : «Вышэйшая школа», 1986. – 96 с.
7. Безпояско, О. К. Морфеміка української мови : монографія [Текст] / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська. – К. : Наукова думка, 1987. – 213 с.
8. Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. [Текст] / В. Даль. – М. : ТЕРРА, 1995.
9. Виноградов, В. В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии [Текст] / В. В. Виноградов // Вопросы теории и истории языка. – М. : Академия Наук СССР, 1952. – С. 99-181.
10. Ковалик, І. Вчення про словотвір. Вибрані праці [Текст] / І. Ковалик ; упорядник та автор передмови Василь Грещук. – Івано-Франківськ–Львів : Місто НВ, 2007. – 404 с.
11. Петров, А. В. Корреляция между простыми прилагательными с суффиксом *-чат-* и однокоренными композитами с суффиксоидами *-видный*, *-образный*, *-подобный*

- [Текст] / А. В. Петров // Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність. – К., 2009. – С. 199-208.
12. Карпіловська, Є. А. Конкурування варіантних номінацій як вияв тенденцій розвитку лексику: регулятори рівноваги [Текст] / Є. А. Карпіловська // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. Зб. наук. пр., присвяч. ювілею Загнітка А. П. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – С. 122–132.
 13. Цуккерман, А. С. Лексико-семантическая и функциональная характеристика производных с суффиксом *-оват- (-еват-)* в современном русском языке [Текст]: автореф. ... к. филол. н. / А. С. Цуккерман. – Л., 1986. – 14 с.
 14. Клименко, Н. Ф. Аглютинативність в українському словотворенні [Текст] / Н. Ф. Клименко // Українське мовознавство. – Вип. 17. – К., 1990. – С. 96–104.
 15. Немченко, В. Н. Словообразовательная структура имен прилагательных в современном русском языке [Текст] / В. Н. Немченко. – Горький, 1973. – 139 с.

Надійшла до редакції 04.10.2010 р.

УДК 81'373.23

ЛОГІНОНІМ ЯК ПОЄДНАННЯ КОМПОНЕНТІВ АНТРОПОНІМІЧНОЇ ФОРМУЛИ: ПРОДУКТИВНІ МОДЕЛІ

Н. О. Ярошенко

Останнім часом спостерігається зростання наукового інтересу до різних параметрів мови Інтернету, у тому числі й до типів найменувань осіб (і ширше – користувачів) у віртуальній комунікації (див. [1-4]). Зазначена тенденція зумовлена як антропоцентризмом сучасної лінгвістики, так і антропоцентричним характером самої мови.

У пропонованій статті, продовжуючи розглядати особливості функціонування власних назв у мові Інтернету загалом і структурно-семантичні характеристики логінонімів зокрема (див. [5-9]), ми ставимо за мету здійснити комплексний аналіз найбільш неоднорідної групи логінонімів, які утворені на базі ім'я, по батькові і прізвища користувача шляхом різних їх комбінацій. Отже, такі логіноніми по-різному співвідносяться з компонентами класичної антропонімічної формули.

Передусім варто зазначити, що логінонім, як і ніконім, являє собою видовий різновид так званих юзеронімів, тобто родової групи віртуальних імен користувачів. При цьому під логінонімом при вузькому трактуванні цього терміна ми розуміємо «частину електронної адреси, що являє собою власне ім'я юзера (користувача) і слугує для його індивідуальної номінації, ідентифікації» [5, с. 226].

Пропонована розвідка ґрунтується на матеріалі вибірки, що охоплює 657 логінонімів різних типів. На попередньому етапі аналізу було встановлено, що з-поміж досліджуваних логінонімів переважають ті, що утворені на базі антропонімів (449 одиниць, тобто понад 68 %). У свою чергу серед останніх найчисленнішими є логіноніми, що співвідносяться з трьома компонентами антропонімічної формули, оскільки утворені шляхом різних комбінацій імені, по батькові і прізвища користувача. Серед 449 логінонімів, які загалом створені на базі антропонімів, до аналізованого типу належать 238 (53 % від 449 одиниць) [7, с. 385].

Деталізація запропонованої нами раніше класифікації логінонімів зазначеного типу (див. [9]) дає змогу з огляду на структурно-семантичні параметри розподілити їх за такими типами, тобто виділити моделі, що відрізняються різним характером продуктивності:

1. «Ім'я + прізвище користувача (обидва компоненти в повному варіанті)»
(53 логіноніма, або 22,3 %):

1.1. Написання разом, при якому обидва компоненти зафіксовані з першої маленької літери (10):

ninabasko@hotmail.com,
innadamson@hotmail.com,
ewahawa@yahoo.com,
elenaryabkova@yahoo.com,
annakokonova@gmail.ru,
irinapriorova@yandex.ru,
lenazhukova@mail.ru,
irinaivotyacova@udm.ru,
hellevisak@hotmail.com,
narayaralian@yahoo.com.

1.2. Написання через крапку, при якому обидва компоненти зафіксовані з першої маленької літери (15):

nadja.zorikhina@slav.gu.se,
wolfgang.gladrow@rz.hu-berlin.de,
ewa.hawwa@wp.pl,
guennadi.nikolaev@ksu.ru,
anja.gattnar@uni-tuebingen.de,
anna.kretschmer@gmx.net,
elzbieta.gos@wp.pl,
olga.nevzorova@ksu.ru,
hannu.tommola@uta.fi,
arto.mustajoki@helsinki.fi,
jelizaveta.kostandi@mail.ee,
elena.aylott@broadband.net,
ekaterina.protassova@helsinki.fi,
mare.kasuri@ekk.edu.ee,
cornelia.mannewitz@philfak.uni-rostock.de.

1.3. Написання через крапку, при якому обидва компоненти зафіксовані з першої великої літери (10):

Walter.Breu@uni-konstanz.de,
Maria.Novak@ksu.ru,
Mihail.Kopotev@helsinki.fi,
Natalia.Nikolaeva@ksu.ru,
Marat.Galiullin@ksu.ru,
Mihail.Mihailov@uta.fi,
Helena.Kolosova@ksu.ru,
Ludmila.Zubova@mailbox.alkor.ru,
Ludmila.Mironova@usu.ru,
Irina.Ovchinnikova@psu.ru.

1.4. Написання через нижнє підкреслення, при якому обидва компоненти зафіксовані з першої маленької літери (14):

irina_shepkina@mail.ru,
yana_akhapkina@rambler.ru,
angela_shilina@rambler.ru,
tanya_ryzhenkova@mail.ru,
ilya_nichiporov@mtu-net.ru,
vika_soubbotina@list.ru,
georgii_moskvin@mail.ru,

saule_bralina@mail.ru,
olga_frolova@list.ru,
anna_lileeva@mail.ru,
elena_rychkova@mail.ru,
olesya_glushenko@mail.ru,
ina_bogoeva@mail.ru,
julie_kotova@mail.ru.

1.5. Написання через дефіс, при якому обидва компоненти зафіксовані з першої маленької літери (3):

iryna-koshman@ukr.net,
alexei-lavrentev@mail.ru,
anna-vyalsova@mtu-net.ru.

1.6. Написання разом, при якому перша літера логіноніма, тобто перша літера імені в його складі, є великою, а прізвище в структурі логіноніма пишеться з маленької літери (1): *Kathmeng@aol.com.*

2. «Перша буква імені + прізвище користувача в повному варіанті» (50 логінонімів, або 21 %):

2.1. Написання разом, при якому обидва компоненти зафіксовані з першої маленької літери (31):

ashothok@freenet.am,
lrazdobudko@mail.ru,
lsokolov@ugr.es,
amaimakova@mail.ru,
nyaroshenko@yandex.ru,
khlund@mail.tele.dk,
agrigoriev@iba.com.by,
mbergelson@mail.ru,
ymelnikov@michurinsk.serw.ru,
nshovgun@mail.ru,
orevzina@orc.ru,
eisajeva@e-apollo.lv,
abonch@zhurnal.ru,
kbulatnikova@yahoo.com,
achagin@irex.ru,
tbochina@yandex.ru,
tmilevsky@yandex.ru,
aledenev@mail.ru,
nkulibina@mtu-net.ru,
ldemina@yandex.ru,
ovalentinova@yandex.ru,
hzahraee@ut.ac.ir,
abondarko@aport2000.ru,
rguzman@ugr.es,
vkhimik@rol.ru,
ourja@mail.ru,
mfedosyuk@ffl.msu.ru,
msheljakin@hotmail.com,
sionova@mail.ru,
krogova@mail.spbstu.ru,
shzahraee@yahoo.com.

2.2. Написання разом, при якому перший компонент логіноніма (перша літера імені) зафіксований з великої літери, а прізвище користувача починається з маленької літери (3):

Tnovikova@bsu.edu.ru,
VKasianova@mail.ru,
YRubin@nvn.lukoil.com.

2.3. Написання через нижнє підкреслення (12):

n_darchuk@yahoo.com,
p_timachev@mail.ru,
g_vlasova@mail.ru,
o_parshina@list.ru,
e_kade@mail.ru,
e_melnik@mail.ru,
t_wetka@mail.ru,
v_chaly@pochta.ru,
m_turilova@mail.ru,
l_ershova@mtu-net.ru,
v_gavrilova@comtv.ru,
m_korneeva@mail.ru.

2.4. Написання через дефіс, при якому обидва компоненти зафіксовані з першої маленької літери (2):

l-shestak@mail.ru,
n-alefirenko@yandex.ru.

2.5. Написання через крапку, при якому обидва компоненти зафіксовані з першої маленької літери (2):

l.voboril@centrum.cz,
i.magerrramov@mail.ru.

3. «Ім'я в повному варіанті + усічена форма прізвища користувача» (19 логінонімів, або 7,6 %):

3.1. Написання разом, при якому прізвище є усіченим до початкової літери (5):

natashenkaz@mail.ru,
nataliam@ugr.es,
olesar@mail.ru,
nataljaa@takas.lt,
aleksandraa@inbox.ru.

Варто зазначити, що при цьому до складу логіноніма як препозитивний компонент у його повному варіанті може входити як офіційна форма особового імені (*natalia*, *natalja* < *Наталія*, *Наталья*; *aleksandra* < *Александра*), так і пестлива (*natashenka* < *Наташенька*).

Як свідчить аналіз фактичного матеріалу, зазначена тенденція спостерігається також і при утворенні логінонімів на базі імені користувача, коли логінонімом стає офіційна, неофіційна або зменшено-пестлива форма імені користувача: *olga@gklass.nsu.ru*, *nora@usda.am*, *serjozhka@yahoo.com*.

3.2. Написання разом, при якому прізвище, як і в попередньому випадку, є усіченим до початкової літери, яку при цьому продубльовано (1):

margaritavv@mail.ru.

3.3. Написання разом, при якому прізвище усічене до початкової літери (перша літера імені і перша літера прізвища є великими) (1):

TanyaN@khsu.ru.

3.4. Написання разом, при якому прізвище усічене до двох початкових літер (2):

irinamo@hot.ee,
galinatr@mail.ru.

3.5. Написання разом, при якому прізвище усічене до трьох початкових літер (4):
elenasol@mail.biysk.ru,
ekaterinavin@mail.ru,
larisanec@yandex.ru,
elenatit@ukr.net.

3.6. Написання через нижнє підкреслення, при цьому прізвище усічене до двох початкових літер (2):

daniel_ka@mail.ru,
nazila_hv@yahoo.com.

3.7. Написання через нижнє підкреслення, при цьому прізвище усічене до трьох початкових літер (1):

irina_pis@mtu-net.ru.

3.8. Написання через дефіс, при цьому прізвище усічене до трьох початкових літер (1):

rubin-saf@rambler.ru.

3.9. Написання через нижнє підкреслення, при цьому прізвище усічене до чотирьох початкових літер (1):

marzhan_aren@mail.ru.

3.10. Написання разом, при цьому прізвище усічене до п'яти початкових літер (1):

sayarabdul@mail.ru.

4. «Різні за семантичним типом і за структурою компоненти антропонімічної формули + цифровий конкретизатор різного виду» (16 логінонімів, або 6,7 %):

4.1. «Ініціали користувача + постпозитивний цифровий конкретизатор, що вказує на рік відкриття поштової скриньки (пишуться разом)» (2):

ngi2002@hotmail.ru,
vmh2003@mail.ru.

4.2. «Прізвище користувача в повному варіанті + усічене до чотирьох початкових літер ім'я користувача + постпозитивний цифровий конкретизатор, що вказує на рік відкриття поштової скриньки (пишуться разом)» (1):

tsoyalex2002@rambler.ru.

4.3. «Усічене до перших трьох літер ім'я + перша літера прізвища користувача + постпозитивний цифровий конкретизатор, що вказує на рік відкриття поштової скриньки (пишуться разом)» (1):

elenk2002@mail.ru.

4.4. «Ініціали користувача + постпозитивний цифровий конкретизатор, що вказує на вік користувача під час відкриття поштової скриньки (пишуться разом)» (1):

tvpr64@list.ru.

4.5. «Ім'я + усічене до чотирьох перших літер по батькові користувача (пишуться через нижнє підкреслення) + постпозитивний цифровий конкретизатор, що вказує на вік користувача під час відкриття поштової скриньки (пишуться разом)» (1):

olga_alex62@mail.ru.

4.6. «Початкова літера прізвища + ім'я користувача в повному варіанті + постпозитивний цифровий конкретизатор, що вказує на вік користувача під час відкриття поштової скриньки (пишуться разом)» (1):

selena44@yandex.ru. Зазначимо, що наведений логінонім можна також розглядати як прояв мовної гри прецедентним феноменом, зокрема прецедентним (конотативним) іменем (*Савкіна Елена* > *selena* < *Селена*).

4.7. «Ім'я (із продубльованою другою літерою) + ініціали користувача, які відповідають його по батькові і прізвищу, + постпозитивний цифровий конкретизатор, що вказує на вік користувача під час відкриття поштової скриньки (пишуться разом)» (1):

veeradm48@yahoo.com.

4.8. «Ініціали користувача + постпозитивний цифровий конкретизатор, що вказує на рік народження користувача (пишуться разом)» (1):

map1955@mail.ru.

4.9. «Прізвище + ім'я користувача (обидва компоненти репрезентовані в повному варіанті і пишуться через нижнє підкреслення) + постпозитивний цифровий конкретизатор, що вказує на рік народження користувача (пишуться разом)» (1):

zhanel_aigul1970@list.ru.

4.10. «Усічене до двох перших літер прізвище + усічене до чотирьох перших літер ім'я користувача + порядковий цифровий конкретизатор, що розмежовує логіноніми-омоніми одного домена (пишуться разом)» (1):

pigalil7@yahoo.com.

4.11. «Ініціали користувача, які складаються з перших літер прізвища, імені і по батькові, + порядковий цифровий конкретизатор, що розмежовує логіноніми-омоніми одного домена (пишуться через нижнє підкреслення)» (1):

msn_4@mail.ru.

4.12. «Усічене до двох перших літер ім'я + усічене до чотирьох перших літер прізвище користувача + порядковий цифровий конкретизатор, що розмежовує логіноніми-омоніми одного домена (пишуться разом)» (1):

labara948@hotmail.com.

4.13. «Перша літера імені + перша літера прізвища користувача + порядковий цифровий конкретизатор, що розмежовує логіноніми-омоніми одного домена (пишуться разом)» (1):

ov57504@uta.fi.

4.14. «Перші дві літери прізвища + дві перші літери імені користувача + порядковий цифровий конкретизатор, що розмежовує логіноніми-омоніми одного домена (пишуться разом)» (1):

kava7@uic.nnov.ru.

4.15. «Перша літера прізвища користувача + порядковий цифровий конкретизатор, що розмежовує логіноніми-омоніми одного домена (пишуться разом)» (1):

k2@pop.transit.ru.

5. «Усічена форма імені + усічена форма прізвища користувача» (15 логінонімів, або 6,3 %):

5.1. «Перша літера імені + усічене до двох перших літер прізвище користувача (пишуться через крапку)» (1):

a.li@takas.lt.

5.2. «Перша літера імені + усічене до трьох перших літер прізвище користувача (пишуться разом)» (2):

okri@philol.msu.ru,

ltur@starman.ee.

5.3. «Перша літера імені + усічене до чотирьох перших літер прізвище користувача (пишуться через нижнє підкреслення)» (1):

a_aman@ok.kz.

5.4. «Перша літера імені + усічене до п'яти перших літер прізвище користувача (пишуться разом)» (1):

tchplyg@mail.iks.ru. Зазначимо, що в структурі наведеного логіноніма літера *ч* передається англійським діграфом *ch*.

5.5. «Перша літера імені + усічене до шести перших літер прізвище користувача (пишуться разом)» (1):

azouravl@balkan.auth.gr.

5.6. «Усічене до двох перших літер ім'я + усічене до чотирьох перших літер прізвище користувача (пишуться разом)» (2):

likras@mail.ru,

alsmol@mail.ru.

5.7. «Усічене до двох перших літер ім'я + усічене до трьох перших літер прізвище користувача (пишуться через нижнє підкреслення)» (1):

al_mas@mail.ru.

5.8. «Усічене до двох перших літер ім'я + усічене до трьох перших літер прізвище користувача (пишуться разом)» (1):

innef@mail.ru.

5.9. «Усічене до п'яти перших літер ім'я + перша літера прізвища користувача (пишуться разом)» (1):

aleksd@ut.ee.

5.10. «Усічене до чотирьох перших літер ім'я + перша літера прізвища користувача (пишуться разом)» (1):

alexn@online.ee.

5.11. «Усічене до трьох перших літер ім'я + усічене до двох перших літер прізвище користувача (пишуться разом)» (1):

jelru@hotmail.ee.

5.12. «Усічене до трьох перших літер ім'я + усічене до трьох перших літер прізвище користувача (пишуться разом)» (1):

lazzat@troute.kimep.kz.

5.13. «Усічене до чотирьох перших літер ім'я + усічене до п'яти перших літер прізвище користувача (пишуться разом)» (2):

andrgrig@km.ru,

elezaret@mail.ru.

6. «Прізвище користувача в повному варіанті + усічена форма імені» (15 логінонімів, або 6,3 %):

6.1. Написання разом, при якому ім'я усічене до початкової літери (8):

kolotilovan@mail.ru,

covicb@mail.ru,

pilatovj@yahoo.com,

brinevk@yandex.ru,

sergievs@komifree.ru,

vojvodicd@unsff.ns.ac.yu,

demidoffs@rambler.ru,

kamenkovay@mail.ru.

6.2. Написання через нижнє підкреслення, при якому ім'я усічене до початкової літери (4):

bagrova_m@yandex.ru,

korosteleva_a@mtu-net.ru,

krivoshapova_t@mail.ru,

ryabkova_e@list.ru.

6.3. Написання разом, при якому ім'я усічене до перших трьох літер (1):

miricdus@yahoo.com.

6.4. Написання разом, при якому ім'я усічене до початкової літери, а також обидва компоненти логіноніма (прізвище і перша літера імені) пишуться з великої літери (2):

ZvonkovaN@mgpu.ru,

KozhaevaO@mgpu.ru.

7. «Прізвище + ім'я користувача (обидва компоненти в повному варіанті)» (9 логінонімів, або 3,9 %):

7.1. Написання через нижнє підкреслення (8):

philippova_marga@mail.ru,

sysoeva_valentina@rambler.ru,

kirzhaeva_vera@mail.ru,

osovskiy_oleg@mail.ru,

levonenko_oleg@mail.ru,

baranov_anatoly@hotmail.com,

abdullaev_hikmat@mail.ru,

chernova_natalia@mail.ru.

7.2. Написання через дефіс (1):*takigawa-galina@tufs.ac.jp.***8. «Прізвище в усіченому варіанті + повна форма імені користувача» (8 логінонімів, або 3,4 %):****8.1. «Перша літера прізвища + повна форма імені користувача (пишуться разом)» (3):***gelena@home.cris.net,**tjulia@uvic.ca,**ilarisa@rphil.dvgu.ru.***8.2. «Усічене до двох перших літер прізвище + повна форма імені користувача (пишуться разом)» (1):***favenera@mi.ru.***8.3. «Усічене до двох перших літер прізвище + повна форма імені користувача (пишуться через нижнє підкреслення)» (1):***tr_tatiana@ngs.ru.***8.4. «Усічене до чотирьох перших літер прізвище + повна форма імені користувача (пишуться разом)» (2):***arapolga@mail.ru,**vascjulia@yandex.ru* (літера *щ* передається англійським діграфом *sc*).**8.5. «Усічене до трьох перших літер прізвище + повна форма імені користувача (пишуться разом)» (1):***karelena@inbox.ru.***9. «Прізвище користувача в повному варіанті + ініціали» (7 логінонімів, або 2,9 %):****9.1. Написання разом, при якому прізвище зафіксоване з першої великої літери, й обидва ініціали (ім'я і по батькові) є великими літерами (5):***PapkovaTG@msmi.minsk.by,**ProkofievaLP@mail.ru,**LosikMV@info.sgu.ru,**DementevVV@info.sgu.ru,**GallyamovaNSh@bsu.bashedu.ru* (літера *ш* передається англійським діграфом *sh*).**9.2. Написання разом, при якому прізвище зафіксоване з першої великої літери, а обидва ініціали (ім'я і по батькові) є маленькими літерами (1):***Pihurovaaa@mail.ru.***9.3. Написання разом, при якому прізвище зафіксоване з першої маленької літери, й обидва ініціали (ім'я і по батькові) є маленькими літерами (1):***bobarykinana@info.sgu.ru.***10. «Ініціали користувача, наведені в послідовності прізвище, ім'я, по батькові (пишуться разом з маленьких літер)» (7 логінонімів, або 2,9 %):***mgv@susu.ac.ru,**pss@idknet.com,**tia@elks.renet.ru,**aib@nm.ru,**kna@phil.omsu.omskreg.ru,**kkv@susu.ac.ru,**chlv@crimea.edu* (літера *ч* передається англійським діграфом *ch*).**11. «Усічена форма імені + усічена форма по батькові + усічена форма прізвища користувача» (7 логінонімів, або 2,9 %):****11.1. «Перша літера імені + усічене до двох перших літер по батькові + усічене до трьох перших літер прізвище користувача (пишуться разом)» (1):***juartum@mail.ru* (буква *ю* передається діграфом *ju*).**11.2. «Усічене до трьох перших літер ім'я + перша літера по батькові + перша літера прізвища користувача (пишуться разом)» (2):***vlakr@yandex.ru,*

tatnk@inbox.ru.

11.3. «Усічене до чотирьох перших літер ім'я + перша літера по батькові + перша літера прізвища користувача (пишуться разом)» (1):

elenvm@email.nnov.ru.

11.4. «Усічене до двох перших літер ім'я + усічене до двох перших літер по батькові + усічене до двох перших літер прізвище користувача (пишуться разом)» (1):

igvlpu@yahoo.com.

11.5. «Усічене до двох перших літер ім'я + усічене до двох перших літер по батькові + усічене до трьох перших літер прізвище користувача (пишуться разом)» (1):

elvigus@philol.msu.ru.

11.6. «Усічене до чотирьох перших літер ім'я + усічене до двох перших літер по батькові + усічене до чотирьох перших літер прізвище користувача (пишуться разом)» (1):

svetalvish@rambler.ru. Зазначимо, що наведений логінонім можна також розглядати як поєднання повної форми імені користувача з подальшими зазначеними компонентами, при цьому спостерігається аплікація кінцевої частини імені (*Света* > *sveta*) і початкової частини усіченого по батькові користувача (*Александровна* > *al*) у структурі логіноніма *svetalvish*.

12. «Усічена форма імені + прізвище користувача в повному варіанті» (6 логінонімів, або 2,5 %):

12.1. «Усічене до двох перших букв ім'я + прізвище користувача в повному варіанті (пишуться разом з маленьких літер)» (1):

alreva@ut.ac.ir.

12.2. «Усічене до трьох перших букв ім'я + прізвище користувача в повному варіанті (пишуться разом з маленьких літер)» (2):

fracici@unifi.it,

ludgorbunova@mail.ru.

12.3. «Усічене до трьох перших букв ім'я + прізвище користувача в повному варіанті (пишуться через дефіс з маленьких літер)» (2):

evg-kirov@yandex.ru,

tat-calko@yandex.ru.

12.4. «Усічене до чотирьох перших букв ім'я + прізвище користувача в повному варіанті (пишуться разом з маленьких літер)» (2):

alexzaitsev@mars.rags.ru.

13. «Ініціали (ім'я і по батькові) + прізвище користувача в повному варіанті» (5 логінонімів, або 2,1 %):

13.1. Написання разом, при якому обидва ініціали (ім'я і по батькові) є маленькими літерами і прізвище зафіксоване з першої маленької літери (2):

nvsemenova@mail.ru,

aspardayev@yandex.ru.

13.2. Написання через крапки, при якому обидва ініціали (ім'я і по батькові) є маленькими літерами і прізвище зафіксоване з першої маленької літери (2):

j.i.bjornflaten@ilos.uio.no,

a.a.barentsen@uva.nl.

13.3. Написання разом, при якому обидва ініціали (ім'я і по батькові) є великими літерами і прізвище зафіксоване з першої великої літери (1):

LIBogdanova@mtu-net.ru.

14. «Перша літера імені + перша літера по батькові + усічена форма прізвища користувача» (4 логіноніми, або 1,7 %):

14.1. «Перша літера імені + перша літера по батькові + усічене до двох перших літер прізвище користувача (пишуться разом, при цьому всі літери є маленькими)» (1):

gekr@iitp.ru.

14.2. «Перша літера імені + перша літера по батькові + усічене до трьох перших літер прізвище користувача (пишуться разом, при цьому всі літери є маленькими)» (1):
lbpar@mail.ru.

14.3. «Перша літера імені + перша літера по батькові + усічене до трьох перших літер прізвище користувача (пишуться разом, при цьому перша літера є великою)» (1):
Egbor@mail.ru.

14.4. «Перша літера імені + перша літера по батькові + усічене до чотирьох перших літер прізвище користувача (пишуться разом, при цьому всі літери є маленькими)» (1):
mesoln@mail333.com.

15. «Ініціали користувача, наведені в послідовності ім'я, по батькові, прізвище (пишуться разом з маленьких літер)» (3 логіноніма, або 1,3 %):

zvd@bigmir.net,
lsm@faculty.pccu.edu.tw,
jns@hum.ku.dk.

16. «Усічена форма прізвища + усічена форма імені користувача» (3 логіноніма, або 1,3 %):

16.1. «Усічене до трьох перших літер прізвище + усічене до чотирьох перших літер ім'я користувача (пишуться разом)» (1):

alpserg@philol.msu.ru.

16.2. «Усічене до п'яти перших літер прізвище + усічене до першої літери ім'я користувача (пишуться разом)» (1):

kerimk@mail.ru.

16.3. «Усічене до п'яти перших літер прізвище + усічене до трьох перших літер ім'я користувача (пишуться разом)» (1):

miroonnat@rambler.ru.

17. «Перша літера імені + перша літера прізвища користувача» (3 логіноніма, або 1,3 %):

17.1. «Написання разом (маленькі літери)» (2):

vd@dolinsky.msk.ru,
ig@philol.msu.ru.

17.2. «Написання через дефіс (маленькі літери)» (1):

t-m@inbox.ru.

18. «Ім'я в повному варіанті + перша літера по батькові + перша літера прізвища користувача» (2 логіноніма, або 0,8 %):

18.1. Написання разом (1):

annamp@mail.ru.

18.2. Написання через дефіси (1):

Elena-m-m@mail.ru.

19. «Ім'я в повному варіанті + перша літера по батькові + прізвище користувача в повному варіанті» (2 логіноніма, або 0,8 %):

19.1. «Ім'я в повному варіанті + перша літера по батькові (пишуться разом) + прізвище користувача в повному варіанті (пишеться через нижнє підкреслення)» (1):

irinas_vepreva@mail.ru.

19.2. «Ім'я в повному варіанті + перша літера по батькові + прізвище користувача в повному варіанті (пишуться разом, при цьому всі початкові літери є великими)» (1):

Andriy.M.Domanovsky@univer.kharkov.ua.

20. «Перша літера прізвища + перша літера імені + усічене до двох перших літер прізвище користувача (пишуться разом)» (1 логінонім, або 0,4 %):

beni@mail.ku.ru.

21. «Усічене до шести перших літер прізвище + ініціали користувача (пишуться через нижнє підкреслення)» (1 логінонім, або 0,4 %):

daniel_mg@mtu.net.ru.

22. «Усічене до двох перших літер ім'я + усічене до трьох перших літер по батькові (пишуться разом)» (1 логінонім, або 0,4 %):

irnik@pochta.ru.

Отже, розгляд моделей логінонімів, які співвідносяться з різними компонентами антропонімічної формули, відбиває поступове зменшення частотності окремих підтипів досліджуваної групи логінонімів. Кількість логінонімів, що входять до виділених підтипів, як свідчить аналіз фактичного матеріалу, коливається від 53-50 логінонімів у межах найпродуктивніших моделей до 1-2 логінонімів у складі найменш репрезентованих підтипів.

Зіставлення моделей логінонімів, утворених шляхом комбінацій компонентів антропонімічної формули, подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Зіставлення моделей логінонімів, утворених шляхом комбінацій компонентів антропонімічної формули

№ п/п	Тип моделі	К-ість логінонімів	%
1.	«Ім'я + прізвище користувача (обидва компоненти в повному варіанті)»	53	22,3
2.	«Перша буква імені + прізвище користувача в повному варіанті»	50	21
3.	«Ім'я в повному варіанті + усічена форма прізвища користувача»	19	7,9
4.	«Різні за семантичним типом і за структурою компоненти антропонімічної формули + цифровий конкретизатор різного виду»	16	6,7
5.	«Усічена форма імені + усічена форма прізвища користувача»	16	6,7
6.	«Прізвище користувача в повному варіанті + перша літера імені»	15	6,3
7.	«Прізвище + ім'я користувача (обидва компоненти в повному варіанті)»	9	3,9
8.	«Прізвище в усіченому варіанті + повна форма імені користувача»	8	3,4
9.	«Прізвище користувача в повному варіанті + ініціали»	7	2,9
10.	«Ініціали користувача, наведені в послідовності прізвище, ім'я, по батькові (пишуться разом з маленьких літер)»	7	2,9
11.	«Усічена форма імені + усічена форма по батькові + усічена форма прізвища користувача»	7	2,9
12.	«Усічена форма імені + прізвище користувача в повному варіанті»	6	2,5
13.	«Ініціали (ім'я і по батькові) + прізвище користувача в повному варіанті»	5	2,1
14.	«Перша літера імені + перша літера по батькові + усічена форма прізвища користувача»	4	1,7
15.	«Ініціали користувача, наведені в послідовності ім'я, по батькові, прізвище (пишуться разом з маленьких літер)»	3	1,3

Продовження таблиці 1

16.	«Усічена форма прізвища + усічена форма імені користувача»	3	1,3
17.	«Перша літера імені + перша літера прізвища користувача»	3	1,3
18.	«Ім'я в повному варіанті + перша літера по батькові + перша літера прізвища користувача»	2	0,8
19.	«Ім'я в повному варіанті + перша літера по батькові + прізвище користувача в повному варіанті»	2	0,8
20.	«Перша літера прізвища + перша літера імені + усічене до двох перших літер прізвище користувача (пишуться разом)»	1	0,4
21.	«Усічене до шести перших літер прізвище + ініціали користувача (пишуться через нижнє підкреслення)»	1	0,4
22.	«Усічене до двох перших літер ім'я + усічене до двох перших літер по батькові (пишуться разом)»	1	0,4
Разом:		238	100 %

Таким чином, як видно з таблиці, у межах логінонімів, утворених шляхом різних комбінацій компонентів антропонімічної формули, найбільш продуктивними є такі моделі: «Ім'я + прізвище користувача (обидва компоненти в повному варіанті)» (53 логіноніми, або 22,3 %), «Перша буква імені + прізвище користувача в повному варіанті» (50 логінонімів, або 21 %). Продуктивними також є такі моделі, як «Ім'я в повному варіанті + усічена форма прізвища користувача» (19 одиниць, або 7,9 %), «Різні за семантичним типом і за структурою компоненти антропонімічної формули + цифровий конкретизатор різного виду» (16 логінонімів, або 6,7 %), «Усічена форма імені + усічена форма прізвища користувача» (16 одиниць, або 6,7 %), «Прізвище користувача в повному варіанті + перша літера імені» (15 логінонімів, або 6,3 %). Загалом ж досить значна кількість моделей, за якими творяться логіноніми досліджуваного типу, свідчить про структурно-семантичну різноманітність як цієї часткової групи логінонімів, так і всього аналізованого різновиду власних назв, що функціонують у віртуальному середовищі. Подальше дослідження логінонімів полягатиме у встановленні їхнього співвідношення з іншими класами власних назв, на базі яких вони утворюються шляхом чистої трансонімізації або ж трансонімізації, ускладненої деривацією.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвящена изучению особенностей функционирования имен собственных (логинонимов) в составе электронных адресов. Рассматриваются логинонимы в рамках модели «антропоним → логиноним». Устанавливаются и анализируются особенности логинонимов, восходящих к фамилии, имени и отчеству пользователя. Представлены наиболее продуктивные модели их образования.

Ключевые слова: электронный адрес, имя собственное, логиноним, антропонимическая формула.

SUMMARY

The article focuses on the analysis of proper names (loginonymes) functional peculiarities in the structure of e-mail addresses. The loginonymes inside the model «antroponym → loginonym» have been considered. The peculiarities of loginonymes based on three antro-

ponym components have been established and analyzed. The most productive models of mentioned loginonyms have been described.

Key words: e-mail, proper name, loginonym, antroponym formula.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Капацинский, В. М. Функции имен в русских дискуссиях в Интернете [Текст] / В. М. Капацинский // Труды и материалы II Междунар. конгресса исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность», Москва, 18-21 марта 2004 г. – М. : Изд-во Московского гос. ун-та, 2004. – С. 394.
2. Асмус, Н. Б. Лингвистические особенности виртуального коммуникативного пространства [Текст] : дисс. ... к. филол. н. / Нина Геннадиевна Асмус. – Челябинск, 2005. – 265 с.
3. Ходоренко, Г. В. Найменування осіб у російськомовній інтернет-комунікації: структурний і семантичний аспекти [Текст] : Автореф. дис. ... к. філол. н. / Г. В. Ходоренко. – Дніпропетровськ, 2006. – 18 с.
4. Карпова, Т. Б. Самовыражение личности в Интернете: лингвистический аспект [Текст] / Т. Б. Карпова // Труды и материалы III Междунар. конгресса исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность», Москва, 20-23 марта 2007 г. – М. : Изд-во Московского гос. ун-та, 2007. – С. 384-385.
5. Ярошенко, Н. А. Логинимы как особый класс имен собственных (результаты трансонимизации) [Текст] / Н. А. Ярошенко // Материалы IV Междунар. науч. конф. «Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках», Днепропетровск, 9-10 апреля 2009 г. – Днепропетровск : Пороги, 2009. – С. 226-227.
6. Ярошенко, Н. О. Антропоніми та логіноніми: наслідки міжвидової трансонімізації [Текст] / Н. О. Ярошенко // Вісник Дніпропетровського університету. Сер. Мовознавство. – № 11. – 2009. – Вип. 15. – Т. 2. – С. 173-177.
7. Ярошенко, Н. А. Частотные модели образования логинимов на базе антропонимов [Текст] / Н. А. Ярошенко // Труды и материалы IV Междунар. конгресса исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность», Москва, 20-23 марта 2010 г. – М. : Изд-во Московского гос. ун-та, 2010. – С. 385.
8. Ярошенко, Н. А. Структура адреса электронной почты: лингвистический аспект [Текст] / Н. А. Ярошенко // «Языки и культуры» : сб. науч. тр. в честь юбилея проф. Э. Ф. Володарской ; под. ред. А. А. Володарского. – М. : Изд-во Московского ин-та иностр. языков, 2010 (у друці).
9. Ярошенко Н. А. Логиним как способ номинации лица [Текст] / Н. А. Ярошенко // Материалы региональной научн. конф. «Семантика и прагматика языковых единиц в синхронии и диахронии», Симферополь, 28-29 октября 2010 г. – Симферополь, 2010 (у друці).

Надійшла до редакції 02.09.2010 р.

УДК 811.161.1'142:621.397.13'312

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ АНТРОПОНИМНОЙ ФОРМУЛЫ В СОВРЕМЕННОМ РОССИЙСКОМ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

И. В. Мурадян, Т. Ф. Шумарина

Важным элементом публицистического дискурса является именование лица, представленного в событийном содержании или при непосредственном контакте, как, например, в жанре интервью. В русском языке антропонимная номинация человека может быть очень разнообразной, а главное, оценивающей, так как трёхчленная антро-

понимическая формула даёт много возможностей для варьирования именовании, что позволяет передать не только статусные, социальные и возрастные характеристики называемого лица, но и богатую гамму различных оттенков оценки от уважения до снисхождения, насмешки, намеренно сниженного отношения.

Картина употребления русской антропонимной формулы в современном российском публицистическом дискурсе очень пёстрая, многогранная, мозаичная. Это происходит потому, что идёт столкновение устоявшейся традиции с новыми явлениями, хотя ещё около 20 лет назад при тоталитарном государстве в русском публицистическом дискурсе всё было строго определено традицией, проверено цензурой.

Традиционным в номинации лица является употребление трёхчлена «имя + отчество + фамилия» при первом представлении человека и дальнейшем именовании его в официальной обстановке общения. В печатном тексте в последующих номинациях имя и отчество обозначается инициалами перед фамилией. Такое традиционное использование антропонимной формулы находим в публицистическом разделе литературно-художественного журнала «Москва». В статье об учёных употребляется трёхчлен с указанием научного звания, например: *профессор Павел Кондратьевич Оценков, лауреат Государственной премии Иван Исидорович Гвай*. Далее используется трёхчленная формула с инициалами перед фамилией: *член-корреспондент П.В. Тимофеев, академик С.В. Цивинский*. В тексте статьи описываемые учёные названы по имени и отчеству: *Павел Кондратьевич, Пётр Васильевич* и т.п. В другой статье того же журнала упоминаемые учёные прошлых веков также записаны традиционно: *А.И. Герцен, Д.И. Менделеев* («Москва», № 7, 2008).

В тексте статьи или теленовостях может использоваться и одночленное именование одной фамилией, например: *Васильев, Головин*; хотя предпочтительнее, чтобы перед ней стояло название должности, звания, степени: *директор Демьянов, капитан Золотарёв, профессор Панов*.

Перед фамилией может стоять обращение «господин/госпожа». Оно заменило в современном русском языке обращение «товарищ». Но такая формула встречается крайне редко. Её можно зафиксировать по отношению к зарубежным деятелям, например: *госпожа Райс*. По отношению к русским политикам, деятелям культуры и обычным людям обращение «господин/госпожа + фамилия» фиксируется только в очень официальной или торжественной обстановке.

Такое традиционное функционирование трёхчленной русской антропонимной формулы в публицистическом дискурсе сталкивается сегодня с западноевропейской традицией именовании.

Современный публицистический текст сильно подвержен влиянию заимствований. Новым явлением в последние 10-15 лет стало заимствование в области антропонимической формулы модели «имя + фамилия» (без русского отчества), что соответствует западной традиции именовании и является широко распространившимся явлением. Проблемы влияния американской и западноевропейской традиций номинации на российскую публицистику представлены в работах Н.И. Клушиной, Н.И. Формановской, О.А. Давыдовой и др. Р. Ратмайр использует термин «вестернизация» для обозначения заимствования западной традиции в коммуникации в целом [1, с. 40].

Закрепление в публицистическом дискурсе двучлена «имя + фамилия», действительно, в первую очередь связано с заимствованием западной традиции именовании. Такая номинация в настоящее время широко представлена на телевидении, в газетах и журналах. Но столь значительное её распространение не было бы возможно, если бы не подпитывалось ещё и другими причинами.

Из внешних факторов следует назвать процесс глобализации, который оказывает влияние в целом на русский язык [2, с. 6]. Под влиянием этого процесса из трёхчленной русской антропонимной формулы вычленяется её универсальная (присущая всем другим языкам) часть – имя и фамилия, – а национально специфический компонент – отче-

ство – упускается. Публицистический дискурс более других сфер коммуникации испытывает влияние глобальных процессов и отражает это в формах функционирования именовании.

Двучлен «имя + фамилия» используется на страницах разных известных российских газет. Так называют известных людей, политиков, высоких должностных лиц, например: *судья Игорь Фалилеев, Председатель Национального антикоррупционного комитета Кирилл Кабанов* («Собеседник», № 34, 2008); *министр финансов А. Кудрин, вице-премьер В. Зубков* («Аргументы и факты», № 35, 2008); *новый губернатор Чукотки Роман Копин* («Собеседник», № 35, 2008). Кстати, в газете «Собеседник» несмотря на то, что о губернаторе Копине напечатана длинная статья и для читателей он человек новый и неизвестный, отчество его нигде не названо, что явно информативно недостаточно. По такой же модели дана в прессе номинация обычных людей разных социально значимых профессий, которые по русской традиции именованию должны были быть названы с отчеством, например: *бывший классный руководитель губернатора Наталья Петрова, доктор Геннадий Цодиков* («Собеседник», № 35, 2008), *замдиректора Института международных отношений РАН Иван Королёв* («Аргументы и факты», № 37, 2008).

Особенно частотно модель именовании «имя + фамилия» используется в телевизионных новостях, которые «представляют собой наиболее влиятельную часть телеинформации и особый вид дискурса» [3, с. 230]. В проанализированных новостных блоках российского телеканала НТВ и телепрограмме «Время» всех без исключения лиц, начиная от президента, премьера, академика до обычных людей называют без отчества. На телевидении и в прессе много материалов об актёрах, певцах и др. В этом случае номинация «имя + фамилия» является традиционной в русском этикете по отношению ко всем людям искусства – актёрам, музыкантам, художникам, писателям, например, *Олег Меньшиков, Мария Миронова, Алёна Свиридова, Николай Басков, Андрей Вознесенский*.

Внутренним фактором, поддерживающим распространение двучлена «имя + фамилия», является демократизация как активный процесс в современном русском литературном языке [4, с. 42]. Дело в том, что трёхчленная русская антропонимная формула варьируется на протяжении жизни человека, обозначая разный возраст. Ребёнка называют только одним личным именем, причём в гипокористической форме: *Петя, Саша, Маша, Таня*. Школьника назовут с фамилией: *Саша Телегин, Петя Савин, Маша Петрунина*. При именовании старшего школьника в официальной ситуации общения будет использоваться полное личное имя и фамилия: например *Александр Телегин, Мария Петрунина*. При достижении определённого возраста в официальной ситуации общения к полному личному имени присоединится отчество. Причём гендерный фактор оказывает существенное влияние: мужчин начинают называть с отчеством раньше, чем женщин. Характерным в этом отношении является варьирование антропонимной формулы в интервью с актрисой Яковлевой. При представлении журналист использует двучлен «*Алёна Яковлева*». В самом тексте он обращается к ней «*Алёна*». Упомянув отца актрисы, называет его «*Юрий Васильевич*». Дочь актрисы названа гипокористическим именем «*Маша*» («Комсомольская правда», июнь, 2008).

На процесс присоединения отчества в русской коммуникации накладывается ещё много факторов, например, социальный статус, вид профессии, субъективные отношения в коллективе, степень уважения и многое другое, что остаётся за рамками данной статьи. Нас будет интересовать из всех этих факторов только степень демократизации общения. Чем демократичнее общение, тем чаще человека называют только по имени, а при представлении формулой «имя + фамилия». Такая номинация распространена в современном бизнес-сообществе. Хотя сразу следует подчеркнуть, что отмеченное явление относится только к людям до 40 лет. С 40-45 лет использование отчества становится обязательным как показатель возраста. Таким образом, в публицистическом дискурсе номинация «имя + фамилия» подпитывается общим процессом демократизации отношений в обществе и демократизацией как активным процессом в современном рус-

ском языке, ведь ещё в середине 80-х годов XX века трудно было предположить, что высших государственных чиновников, политиков, учёных и др. будут именовать без отчества, например: *спикер Совета Федерации Сергей Миронов, вице-премьер Сергей Иванов, физик Жорес Алфёров* (новостной блок НТВ).

Следует особо подчеркнуть, что во всех приведённых примерах двучленное именование «имя + фамилия» используется при представлении человека или просто при упоминании его в информации. Таким образом, для чисто информативного аспекта достаточно модели «имя + фамилия». Такая номинация позволяет дифференцировать и идентифицировать людей. И в этой области влияние западноевропейской традиции именования и процессов глобализации коммуникации очень велико.

Но когда журналист в контактной ситуации общения в телепередаче или в интервью в газете обращается к человеку, то называет его обязательно по имени и отчеству. В области межличностного общения западная традиция не действует, и здесь всё по-прежнему подчинено русскому этикету. Причём, выбрать подходящую форму обращения к адресату речи очень важно для журналиста, чтобы установить контакт. В этой ситуации в фатической функции именования обязательно присутствует отчество, так как оно по русской традиции обозначает степень уважения к собеседнику. В исследованных текстах очень часто встречается такое явление: журналист в информации использует модель «имя + фамилия», а при обращении к адресату – «имя + отчество», например: *«Олег Табаков – директор МХТ имени Чехова, Олег Павлович, скоро новый сезон...»* («Собеседник», № 33, 2008); *«Ирина Алфёрова; Ирина Ивановна, вы сейчас идёте играть пьесу?»*; *«Лётчик-испытатель Марина Попович; Марина Лаврентьевна, о «летающих тарелках» чаще рассказывают...»* («Аргументы и факты – Дайджест», август, 2008).

Традиционная русская трёхкомпонентная антропонимная формула и модель «имя + отчество» используются в публицистическом дискурсе, если называемое лицо вызывает всеобщее уважение или известно своей деятельностью. Примером может служить статья об А.И.Солженицыне, в которой нет ни одного именования писателя без отчества: *«И потому свой Достоевский у нас был – Александр Исаевич Солженицын»* («Огонёк», № 33, 2008). Основную массу актёров и певцов называют по имени и фамилии по русской же традиции, но о тех, кого заслужил народную любовь, говорят с отчеством, например, в телепроекте «Две звезды»: *«Владимир Семёнович Высоцкий»*. Так же уважительно принято говорить об учителях, о людях, которые много для человека сделали. О.П.Табаков вспоминает своих учителей: *«От учителя моего Василия Осиповича Топоркова...»* («Собеседник», август, 2008). Известный актёр И.М. Костоловский рассказывает: *«А вот в ГИТИС меня принимал сам Андрей Александрович Гончаров»* («Аргументы и факты», сентябрь, 2008).

Следует отметить, что в живой русской разговорной речи антропонимная формула даёт ещё очень много вариантов своего использования. Из описанных примеров влияния западной традиции именования на публицистический дискурс не должно складываться впечатление, что русское отчество в антропонимической формуле элемент ненужный и лишний. Например, в народной речи человека можно именовать одним отчеством. Актёр М. Пореченков называет дочь Н.С. Михалкова Анну – *«Никитична»* («Собеседник», сентябрь, 2008). Эти варианты антропонимной формулы в публицистические тексты почти не попадают, хотя одним из современных процессов развития языка и его функциональных стилей является сближение публицистического дискурса с разговорным.

Таким образом, в использовании русской антропонимной формулы в современном публицистическом дискурсе наблюдается столкновение русской традиции именования с заимствованиями из системы номинации западноевропейских стран. Процесс влияния заимствованной традиции номинации сложный, неоднозначный, испытывающий воздействие общей глобализации коммуникации, демократизации языка и общества. Так как это живой современный процесс, трудно однозначно определить тенденции его развития. Исследование этого явления только начинается.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено сучасному функціонуванню російської антропонімної формули у публіцистичному дискурсі. Аналізуються комунікативні ситуації з традиційним використанням антропонімної формули та публіцистичний дискурс, у якому на номінацію особи впливають запозичені іменування. Досліджені екстралінгвістичні та інтралінгвістичні фактори цього процесу.

Ключові слова: російська мова, ономастика, антропонімна формула, публіцистичний дискурс.

SUMMARY

The article is devoted to new use of the personal name at media discourse. The author marks conflict of Russian and European tradition of nomination, the personal names role in creation of the politics image.

Key words: Russian language, personal name, media discourse.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ратмайр, Р. Новая русская вежливость: маркетизация, вестернизация или индивидуализация дискурса? [Текст] / Р. Ратмайр // Мова. – № 11. – 2006. – С. 35-42.
2. Гронская, Н. Э. Русский язык в условиях глобализации [Текст] / Н. Э. Гронская // Мова. – № 12. – 2006. – С. 6-11.
3. Столярова, Л. П. Особенности дискурса в телевизионных новостях [Текст] / Л. П. Столярова // Русское слово в мировой культуре. Материалы X Конгресса МАПРЯЛ. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 229-232.
4. Валгина, Н. С. Активные процессы в современном русском языке [Текст] / Н. С. Валгина. – М., 2001.

Надійшла до редакції 03.11.2010 р.

УДК 81'373.23

ВНУТРЕННИЕ ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНЫЕ СВЯЗИ ПОЭТОНИМОВ В РОМАНАХ В. НАБОКОВА «ЛОЛИТА» И «АДА»

Э. А. Кравченко

Главные героини набоковских романов «Lolita» (1955) и «Ada, or Ardor: A Family Chronicle» (1969), по мнению многих исследователей, имеют очевидное содержательное сходство. Так, например, А. Зверев называет Аду «прямой родственницей Лолиты» [1, с. 416]. Е. Курганов полагает, что «Лолита» и «Ада» связаны через демонологичность общего сюжета [2, с. 167]. Согласно Н. Мельникову, в романе «Ада» присутствуют автоаллюзии на «Лолиту» [3, с. 568, 573 и др.]. Внутренняя интертекстуальная связь между двумя произведениями проявляется во множестве сходных мотивов, ситуаций, сюжетных и контекстных повторов, относящихся в том числе к образам Лолиты и Ады, что, на первый взгляд, не свидетельствует о смысловой близости поэтонимов, различных по своей звуковой форме. Однако изучение личных имен *Лолита* и *Ада* в комплексном тексте В. Набокова и прочтение хронологически более поздней «Ады» с учетом контекста «Лолиты» эксплицируют «воздействие» антропоэтонима *Лолита*, который, в соответствии с интенциями автора, формирует, интенсифицирует и пародийно трансформирует содержательную структуру имени *Ада*.

Очевидным даже для поверхностно знакомого с творчеством Набокова читателя является общность «нимфетства» Лолиты и Ады, утративших невинность в двенадцатилетнем возрасте, и сходство страстного влечения к возлюбленным Гумберта («Лолита» и Вана Вина («Ада»). Нимфическая сущность обеих героинь истолкована автором как проявление демонизма: «В возрастных пределах между девятью и четырнадцатью годами встречаются девочки, которые для некоторых очарованных странников, вдвое или во много раз старше них, обнаруживают истинную свою сущность – сущность не человеческую, а *нимфическую* (т.е. *демонскую*) /курсив наш – Э.К./; и этих маленьких избранниц я предлагаю именовать так: нимфетки<...> Спрашивается: в этих возрастных пределах все ли девочки – нимфетки? Разумеется, нет. <...> Но и красота тоже не служит критерием, между тем как вульгарность (...) не исключает непременно присутствия тех таинственных черт – той сказочно-странной грации, той неуловимой, переменчивой, душеубийственной, вкрадчивой прелести, – которые отличают нимфетку от сверстниц<...>» [4, с. 13]. С точки зрения Е. Курганова, демонологические линии в романах «Лолита» и «Ада» образуют некое общее пространство, источником которого явились канонический библейский мир и библейские апокрифы [2, с. 166]. Демонологичность сюжета «Лолиты» определяется мифом о девочке-демоине Лилит – первой жене Адама, роман «Ада» восходит к мифу о падших ангелах. По Каббале, соблазнившая и бросившая Адама Лилит становится женой Самаэля, царя падших ангелов, который соблазнил Еву [2, с. 25]. По Максимилиану Рудвину, христианская традиция идентифицирует змею Эдема не с Самаэлем или Сатаной, но с Лилит, которая и есть основная причина падения наших предков. Таким образом, Лилит соблазнила не только Адама, но и Еву [2, с. 29].

Нимфическая природа *Лолиты* и *Ады* – один из важных смысловых слоев поэтонимов – эксплицирована фонетической структурой имени *Лолита*, протонимом которого является мифологическая *Лилит*, и безымянными номинациями «ребенок-демон», «бессмертный демон во образе маленькой девочки» («каждый мой нерв все еще как кольцом охвачен и как еле смазан ощущением ее тела – тела бессмертного демона во образе маленькой девочки» [4, с. 133]), «Адочка, адова дочка (курсив автора – Э.К.)» [5, с. 381]. Демоническая «предзаданность» *Ады* актуализирована во многих контекстах поэтонима: Марина говорит дочери, что та «в своей жестокости» доходит порой «прямо до *сатанизма*» [5, с. 94]; Ван называет Аду «бледной, *роковой* своей сестрой» [5, с. 295]; в его повторяющемся сне с «лесбийским подтекстом» возникает «*падшая Ада*» [5, с. 343] и под. Разговор о чужеродной для Вана и Ады мысли о смерти предваряет следующее замечание героини: «– Я знаю, что в Нирване – Ван. Я буду с ним во глубине *моего ада*, моей преисподней» [5, с. 540]; в письме к Вану Ада восклицает: «Вот и второй мой глас, вопиющий *из ада* (курсив автора – Э.К.) (out of Hades)» [5, с. 316] и т. д.

Сходное семантическое наполнение реализуется в поэтонимах *Лолита* и *Ада* благодаря повторяющемуся упоминанию о «*лилии*», которая, согласно Ветхому Завету, символизирует не чистоту и непорочность (христианская мифология), а олицетворяет мир райского сада, «обещание дурманного блаженства страсти» [2, с. 31]. Близкое блаженство удовлетворенного желания предчувствует Гумберт, впервые увидевший *Лолиту* на веранде перед входом в сад: «<...> пока Гейзиха и я спускались по ступеням в затаивший дыхание сад, колени у меня были как отражение колен в зыбкой воде, а губы были как песок.

«Это была моя Ло, произнесла она, “а вот мои *лилии*”».

«“Да”, сказал я, “да. Они дивные, дивные, дивные”» [4, с. 36]¹. Дурманный запах водяных лилий, исходящий от *Ады Дурмановой* (!), вызывает любовное томление Вана Вина: «От нее *пахло* отсыревшей тканью, подмышечной порослью и, как от безумной Офелии, *водяными лилиями*» [5, с. 197]; «<...> он шептал, что «обожадно» вдыхает тягу-

¹ Ср. также параллелизм героини стихотворения В. Набокова «Лилит» и Лолиты: «От солнца заслонясь, сверкая / подмышкой рыжею, в дверях / вдруг встала девочка нагая / с речною *лилеей* в кудрях<...>» [6, с. 68].

чий аромат ее *волос* и что они *пахнут смятыми стеблями лилий*, турецким табаком и девичьей томностью» [5, с. 278]. Аппеллятив «лилия», паронимически связанный с именем *Лолита*, расширяет демоническую образную сферу поэтонимов *Лолита* и *Ада*.

Итак, звуковая фактура мифонима *Лилит* почти полностью воспроизводится в имени *Лолита*, а развитие содержательной сферы антропоэтонима следует по пути, «намечённому» девочкой-демоном: «соблазн» – «стремительное исчезновение» – «бессмертие». Смысловая структура онима *Ада* предопределена паронимическим сходством имени и «вплетенных» в его семантику «демонических» аппеллятивов (*ад*, *адова*, *падшая*).

Явными опознавательными «знаками» внутренней интертекстуальной связи поэтонимов *Лолита* и *Ада* становятся аппеллятивная лексема *нимфетка* и СИ *Нимфопопкинс*, которые появляются в «Аде» в сходных с «Лолитой» контекстных ситуациях. Когда Аде было «должно быть, лет около девяти, к ним в Ардис-Холл несколько раз навещался к ужину один пожилой джентельмен, известный художник, имени которого Ада не могла, да и не хотела называть» [5, с. 116-117]. Ада не желает раскрывать инкогнито «знаменитого старого пройдохи», который изображал «только нагих крошек, причем повернутых исключительно задом, – всяких тянущихся за фигами *нимфеток* с налитыми, точно персик, ягодичками или же лазящих по горам девчонок-скаутов с задиками, туго обтянутыми шортами...» [5, с. 117]. Однако Ван сразу же угадывает «настоящее» имя художника Поля Дж. Джигмента, а Ада продолжает рассказ о его посещениях, заменяя «реальный» оним ироническим прозвищем Фиг Фигмент [5, с. 117]. Приведенный фрагмент представляет собой «эхо-контекст» «Лолиты»: назвав имя своего похитителя Клэра Куильти, Лолита рассказывает Гумберту предысторию их связи: «Знал ли я, например, что он был давно знаком с ее матерью? Что он даже считался давним другом семьи? Что он приезжал к своему дяде в Рамздель<...> и выступал с лекцией в клубе у мамы, и вдруг загреб ее и потащил ее, Долли, за голую руку к себе на колени в присутствии всех этих дам, и расцеловал ее, а ей было всего десять лет...?» [4, с. 263]. В «Аде» игра с номинацией *нимфетка* продолжается упоминанием о проделках «несчастливого старика», который «с маниакальным упорством навязывал свою помощь, если требовалось за чем-то потянуться <...> при этом, невзирая на все протесты девочки (Ады – Э.К.), подхватывал ее под локотки и не отпускал, тиская, прихрюкивая, приговаривая: ах, какая тяжеленькая, какая миленькая девчущечка <...>, и какое это было облегчение, причем обоюдное, когда в процессе этого нарочитого поднимания ее бедная попочка *наконец-то* (курсив автора – Э.К.) погружалась в крахмальный снег его рубашки, после этого он ее отпускал и застегивал на пуговицы свой смокинг» [5, с. 117-118], и последующим его именованием *Нимфопопкинс*. «Я думал, что старый Нимфопопкинс был моим единственным предшественником» [5, с. 123], – говорит Ван, пародийно контаминируя «*нимфетку*» и «*попку*» в прозвище сладострастного старика.

Аппеллятив *нимфетка* и его производные (*нимфоманский*, *дельфинетка*) использованы в романе в качестве именованного/самоименованного Ады, безнадежно влюбленной в Вана Люсетт и одной из многочисленных возлюбленных Демона Вина: «<...> д-р Ван Вин практически так и не смог подогнать пылкую двенадцатилетнюю Аду под образ нормальной английской девочки из своей картотеки, девочки, лишенной преступных и *нимфоманских* наклонностей...» [5, с. 214]; «Как можешь ты требовать <...> целомудрия от *дельфинетки*!» [5, с. 394]; «– Она (Люсетт – Э.К.) совершенно обезумела, честное слово, прямо какая-то похотливая цыганка-*нимфетка* <...>» [5, с. 223]; Демон «все более и более увлекался испаночками, становившимися у него с каждым годом все моложе и моложе, так что к концу столетия, когда ему <...> уже было шестьдесят, воспылал страстью к строптивой десятилетней *нимфетке*» [5, с. 371]. Итак, в образно-семантической сфере онимов *Лолита* и *Ада* доминируют демонологические, нимфические характеристики, во многом определяющие содержание и сюжетное построение произведений.

Интертекстуальная связь поэтонимов *Лолита* и *Ада* эксплицирована общими историко-культурными источниками. В набоковистике название поместья *Ардис* («Ада») традиционно соотносят с библейским раем: *Ардис* – *Парадиз*, отмечая значимое на уровне сюжета звукосемантическое сходство онимов. В монографии об «Аде» Б. Бойд пишет следующее: «Для Вана и Ады Ардис кажется подлинным раем, что подтверждает и само слово “Ардис”<...>» [2, с.98]. Анаграмматическая зашифровка библейского *Парадиза* в *Ардисе* реализуется через пародийное отождествление Ады с Евой, отмеченное Б. Бойдом, Е. Кургановым, А. Злочевской и другими исследователями: “<...> роман традиционно связывают с Ветхим Заветом и, в частности, с мотивом изгнания из рая Адама и Евы”; “Ардис Вана и Ады – это пародия рая, а они сами – новые Адам и Ева”; “стихия кощунственного, а не христианского Слова царит в мире Набокова. Отсюда и кощунственно пародийные вариации на библейские (*Ардис* – *Эдем*, *Ван* и *Ада* – *Адам* и *Ева*...)<...>” [2, с.99-100].

Действительно, параллель *Ада* – *Ева*, *Ван* – *Адам* присутствует в эпизоде падения с яблони, который символизирует будущее грехопадение возлюбленной Вана Вина: “Голоая пятка скользнула вниз, и двое подростков с бьющимся сердцем вцепились друг в дружку, постыдно угодив в капкан ветвей под градом грянувших плодов и листьев, и едва лишь им чуть удалось поймать равновесие, не готовый к тому Ван оказался своей стриженной головой у нее между ног, и глухо – точкой опрокинутого восклицания – канул вниз последний плод” [5, с. 102]. Эксплицитное указание на библейский сюжет содержится в контексте, включающем мифопоэтонимы: “Это настоящее *Древо Познания* – данный экземпляр, увернутый в парчу, был привезен прошлым летом из *Эдемского* Национального парка” [5, с. 102-103]. “Райская” семантика имени героини дополняется и в контексте-отождествлении Вана с библейским персонажем благодаря фонетической близости онимов *Ада* – *Адам*: “на последнем снимке *Ада* обеими руками приводит в порядок волосы, в то время как ее *Адам* стоит над нею<...>” [5, с. 384].

Мир *Ардиса-Парадиза* – своеобразный центр Антитерры, где происходит познание Адой и Ваном райского блаженства. Дух Ардиса, воплощающего библейский, без темного разрушительного начала, эротизм, несет на себе Ван и, прежде всего, Ада: “– Как любовники и как ближайшие родственники, – выпалила она, – мы имеем двойную вероятность вместе очутиться в вечности, в террадости. Поспевай – вместе в *рай*!” [5, с. 540]. С райским даром связана для Вана любовь к Аде, соблазненной им в Ардисе: “счастье тигром уже ворвалось в его сознание. Пьянящее чувство только что обретенного, небывалого *дара*!” [5, с. 128]. Звукословная связь *Ада* – *Ардис* – *рай* активизирована постоянными обыгрываниями антропоэтонима: подбором слов, рифмующихся с именем *Ады* или составленных из его звукобукв. Аппеллятивные лексемы *сад*, *каскады*, *отрада*, *улады*, *да*, *дар* углубляют “райскую” семантику имени героини (Вану “в самом деле всерьез начинали нравиться и сень сада, и лучей каскады, и Ада. Все рифмовалось” [5, с. 67]), которая сосуществует наряду с “демоническим” содержанием.

Параллель *Адам* – *Ева* неоднократно возникает и в романе «Лолита». Библейский предтекст формирует сцену “совращение Лолиты”, хотя Гумберту и удается выкрасть “мед оргазма, не совратив малолетней”: Лолита входит в комнату, держа “в пригоршне великолепное, банальное, *эдемски*-румяное яблоко” [4, с. 53]. Она подбрасывает “Золотое Семечко”, Гумберт перехватывает, затем возвращает и, когда она жадно вгрызается в плод, начинает свои тайные манипуляции. При этом “Гумберт Мурлыка” наслаждается тем, что она “налита яблочной сладостью” и любит ее, “пожирающей свой незапамятный плод” [4, с. 54-55]. Грезя о фантастической перспективе обладания Лолитой, Гумберт отождествляет себя с Адамом: “я был податлив, *как Адам*<...> в известном плодовом саду” [4, с. 67]. Следовательно, он соотносит райское наслаждение, ощущение пребывания в раю с Лолитой и не в состоянии отделить “*адское* от *райского* в странном, страшном, безумном мире *нимфолепсии*”: “Да, мы ссорились, да, она бывала прегадкой, да, она чинила мне всякие препятствия, но не взирая на ее гримасы, не

взирая на грубость жизни, опасность, ужасную безнадежность, я все-таки жил на самой глубине *избранного мной рая – рая, небеса которого рдели как адское пламя, но все-таки, рая*” [4, с. 158].

Пародийная связь Гумберт – Адам появляется вновь в сцене убийства Клэра Куильти. Гумберт заставляет Куильти прочитать свое так называемое “поэтическое возмездие”, в котором напрямую отождествляет себя с Адамом: “...Когда нагим *Адамом* я стоял / Перед законом федеральным / И всеми жалящими звездами его – ” [4, с. 289]. Гумберт как будто забывает, что если он и Адам, то Лолита – не брэнная и прозаичная Ева, а соблазнительница Лилит, готовая убежать и скрыться, что она и делает в соответствии с отведенной ролью, “определив” для Гумберта развитие темы *рай – изгнание из рая*. Таким образом, семантический потенциал антропонимов *Лолита* и *Ада* сформирован с учетом библейского предтекста, наполняющего имена близкой содержательной информацией.

Межтекстовая связь произведений Набокова “проявляется” воспроизведением в «Аде» поэтонима *Лолита*, который возникает в прощальном письме Демона Марине Дурмановой, где Вин вспоминает, как навещал свою тетку на ранчо “близ *Лолиты*, что в Техасе” [5, с. 34]. В комментарии к роману Н. Мельникова указано, что этот фрагмент представляет собой автоаллюзию, напоминая читателю “название самого известного набоковского романа” [3, с. 567]. Симптоматично, что в примечаниях Набокова, скрывающегося под маской вымышленного Вивиана Даркблума, появляется еще один намек: “этот город реально существует, вернее, существовал, так как, кажется, уже переименован после выхода в свет печально известного романа” [5, с. 547]. “Подключение” послетекста «Ады» (комментария Даркблума) позволяет соотнести месторасположение ранчо “близ Лолиты, что в Техасе” не только с названием романа и антропонимом, но с конкретным эпизодом «Лолиты», где личное имя уже меняло свой “статус” на географический. Похитив Лолиту, Клэр Куильти высмеивает и дразнит Гумберта вымышленными подписями в регистрационных книгах отелей, среди которых есть следующая: “О. Бердслей, *Лолита, Техас*”. По мнению Гумберта, «Комбинация “О. Бердслей, Лолита, Техас” доказывала, несмотря на существование такого города в Техасе – (...), что следует искать начала всей истории на атлантической стороне Америки» [4, с. 241]. Оказывается, лукавый мистификатор Даркблум частично повторяет сведения, сообщенные читателю Гумбертом. Имя *Лолита* уже было трансонимизировано в контексте «Лолиты», следовательно, вторичное появление в «Аде» топонимов *Лолита* и *Техас* “выводит” их на уровень комплексного текста Набокова¹.

Звукосмысловое взаимодействие имен *Лолита* и *Ада* актуализировано с помощью приема деонимизации. Ради пикника по случаю двенадцатилетия Ады ей разрешают надеть «“*лолиту*”, довольно длинную, но совершенно воздушную, широченную черную юбку (названную по имени андалузской цыганочки из романа Осберха и потому произносимую с испанским, не английским, утяжеленным “т”), в красных маках и пионах<...>» [5, с. 87]²; «Стремясь унять легкое раздражение нежной промежности<...> девочка тесно сжала меж ног, оседывая ее, прохладную ветку яблони, к вящему недовольству Вана, в чем еще не раз нам придется убедиться. Помимо “*лолиты*” на Аде была трикотажная, с коротким рукавом, кофточка в черно-белую полоску<...>» [5, с. 87-88]³. Еще одно упоминание о “*лолите*” появляется в контексте, где Ван говорит Аде, что “абсолютно не способен к детопроизводству”, о чем ему сообщили «Две не

¹ Игра с онимами будет продолжена в последнем завершенном романе «Смотри на арлекинов!», где название мотеля «“*Приют Лолиты*” в Техасе» [7, с. 232] упоминается в рассказе Вадима Вадимовича о путешествии с дочерью Бел, которое представляет собой пародийное отражение странствий Гумберта Гумберта и Лолиты по Соединенным Штатам.

² Отантропонимное образование “*лолита*” семантизирует также одинаковый возраст Лолиты и Ады и, возможно, предсказывает, что Ада, подобно Лолите, утратит невинность в 12 лет.

³ В указанном фрагменте реализуется также библейский источник: параллель *Ада – Ева*.

связанные родством *цыганки*-куртизанки, девушка-дикарка в знойной “*лолите*”, с губками, как маки, с темным пушком на коже, подобранная в каком-то кафе между Грассом и Ниццей, и другая, подрабатывающая фотомodelью (...), метко прозванная Ласточкин Хвост<...>» [5, с. 372]. Происхождение названия юбки, восходящего к антропотониму *Лолита*, объясняется именем “андалузской цыганочки из романа Осберха” и связано с целым комплексом литературных намеков и автоаллюзий. Так, в комментариях Даркблума указано, что «Осберх – еще одна добродушная анаграмма, переиначающая фамилию писателя, с которым весьма комично сравнивается автор “Лолиты”» [5, с. 548]. Осберх – анаграмматически зашифрованная фамилия аргентинского писателя Хорхе Луиса Борхеса, с произведениями которого сравнивали творчество Набокова. Набоков же, болезненно реагировавший на любые попытки “пылких литературных сопоставлений”, отрицал влияние Борхеса, заявляя о комизме подобного сравнения¹. Тем не менее использование деонимизированной лексемы “*лолита*” указывает на некую близость Набокова и Борхеса, а в последующем контексте «Ады» возникает значимая параллель *Ван Вин – Осберх (Борхес) – Бен Сири (Набоков)*: в первом произведении Вана «Письма с Терры» вымышленные критики усматривают “влияние Осберха (испанца, создателя претенциозных сказок и мистико-аллегорических анекдотов...), а также одного малоизвестного древнего араба, толкователя анаграмматических снов, Бена Сирина <...>” [5, с. 327]². Таким образом героиня романа Осберха/ Набокова – “андалузская цыганочка” – оказывается *Лолитой-Кармен*, неверной возлюбленной Гумберта.

В романе «Лолита» имплицитный намек на генетическую связь с *Кармен* присутствует в контексте, где Лолита впервые предстает перед взором Гумберта, который “со священным ужасом и упоением” узнает в ней свою “ривьерскую любовь” Аннабеллу: “Это было то же дитя – те же тонкие, медового оттенка, плечи, та же шелковистая, гибкая, обнаженная спина, та же русая шапка волос.<...> И как если бы я был сказочной нянькой маленькой принцессы (потерявшейся, украденной, найденной, одетой в цыганские лохмотья, сквозь которые ее нагота улыбается королю и ее гончим), я узнал темно-коричневое родимое пятнышко у нее на боку” [4, с.35]. Маркером аллюзии на Кармен является косвенное сравнение Лолиты с цыганочкой – маленькой принцессой, “одетой в *цыганские* лохмотья”. Первой явной, фонетически эксплицированной, отсылкой к новелле П. Мериме и имени ее героини становится запись Гумберта в дневнике о “любимой пластинке” Лолиты: «“*Малютка Кармен*”, которую я всегда называл “*Карманная Кармен*”<...> [4, с. 41]. В названии, предложенном Гумбертом, использован прием обыгрывания имени *Кармен* и паронимически сближенного апеллятива “*карманная*”, которое затем повторится в пародийной сцене Гумберт – Адам, Лолита – Ева.

Отсылки к «Кармен» доминируют в контекстах, предшествующих побегу Лолиты с Клэром Куильти, где Гумберт косвенно отождествляется с Хосе, а Лолита – с Кармен: “<...> тогда мы покатали бы в Южную Калифорнию, направляясь к мексиканской границе, к баснословным заливам, к сагуаровым пустыням и фатаморганам. Хосе Лизачовендоа в известном романе Меримэ, собирався увезти свою *Кармен* в *Etats-Unis*” [4, с. 229]. Посещая Лолиту в больнице, Гумберт несколько раз называет ее одним из выдуманных “ласковых имен”: “А как кормят мою *Карменситу*?” [4, с. 232]; «Est-ce que tu ne m’aimes plus, *ma Carmen*? (“Ты меня не любишь больше, *моя Кармен*?”) Никогда не любила.» [4, с. 233-234]; «“*Моя*

¹ Если в начале 60-х годов Набоков называл Борхеса одним из своих любимых авторов и восторгался его “чудесными лабиринтами”, то в интервью 1969 года журналу “Тайм” говорил о нем уже в ином, менее восторженном тоне: “Сначала мы с Верой (В.Е. Набоковой, женой писателя – Э.К.) наслаждались, читая его. Мы ощущали себя перед фасадом классического портика, но оказалось, что за этой декорацией ничего нет” [3, с.588].

² *Бен Сири* – одно из многих имен, в котором зашифровано авторское присутствие. Фамилия *Сири* повторяет реальный псевдоним, которым были подписаны произведения писателя с 1920 по 1940 гг., вымышленное имя *Бен* представляет собой частичную анаграмму фамилии *Набоков*.

Кармен”, обратился я к ней (я иногда звал ее этим именем), “мы покинем этот пересохший, воспаленный, свербящий город, как только тебе позволят встать”

“Кстати – мне нужны мои вещи”, проговорила *гитаночка...*» [4, с. 234].

Семантика поэтонима *Лолита-Кармен* обогащается благодаря включению в роман вымышленных подписей, которые Клэр Куильти оставляет в регистрационных книгах: “*Лука Пикадор, Мерри Мэй, Мэриланд*”¹ – “ужасный намек на то, что *моя маленькая Кармен* выдала негодяю жалкий шифр ласковых имен, и своенравных прозваний, которые я ей давал” [4, с. 241], поэтического обращения к Лолите в стихотворении, написанном Гумбертом после ее исчезновения: “О, *Кармен* в роскошной машине!” [4, с. 246]. Наиболее настойчивой интертекстуальная связь с новеллой Мериме становится в сцене последней встречи Гумберта с замужней и беременной Лолитой: «Неистово хочу, чтобы весь свет узнал, как я люблю свою Лолиту, *эту* Лолиту, бледную и оскверненную, с чужим ребенком под сердцем, но все еще сероглазую, все еще с сурмянистыми ресницами, все еще русую и миндальную, все еще *Карменситу*, все еще мою, мою... *Changeons de vie, ma Carmen*, allons vivre quelque part où nous ne serons jamais séparés (“Переменю жизнь, *моя Кармен*, заживем где-нибудь, где никогда не разлучимся”). Огайо? Дебри Массачусетса? *Мерри Мэй?* <...>

Carmen, voulez-vous venir avec moi (“*Кармен*, хочешь уехать со мной?”)» [4, с. 268-269] и др.

В одном из писем Вану Ада пишет: “Я люблю только тебя, я счастлива только в мечтах о тебе, ты моя радость и моя вселенная, это так же осязаемо и реально, как чувствовать, что живешь, но...” [5, с. 317], но, подобно Лолите и Кармен, она оказывается “неверной возлюбленной” и упрекает Вана в том, что пробудил в ней “какое-то безумство, когда мы были всего лишь дети, страстное физическое желание, неутолимый зуд” [5, с. 317]. В «Аде» имя героини П. Мериме не упоминается, однако интертекстуальная взаимосвязь имен *Кармен* – *Лолита* – *Ада* реализуется в контекстах, содержащих апеллятивную номинацию *цыганочка* или семантически близкие описательные наименования: Ван рассматривает руку Ады и “У него на глазах ладошка *цыганочки*, протянутая за подаванием, преобразается в руку, протянутую за предсказанием долгой жизни” [5, с. 111]; Ада возмущенно заявляет Вану, что он сам придумал, будто она “только бледное *дикое дитя с цыганскими волосами* из бессмертной баллады” [5, с. 394]; Ван называет возлюбленную “*роковой андалузкой*”, признаваясь, что она “осталась незабвенной” [5, с. 465]. Исключения составляют два контактно расположенных отрывка, в которых упоминается название бабочки *Ванесса Кармен / Nymphalis carmen*, позволяющее отождествить Аду с Кармен: “Д-р Кролик любезно подарил мне пять полученных им из *Андалузии* юных личинок только что открытой и только там обитающей Ванессы *Кармен*” [5, с. 69]; “Только что вылупившаяся *Nymphalis carmen* едва начинала трепыхать лимоновыми с янтарно-коричневым ободком крылышками в солнечном луче на решетке<...>” [5, с. 70]. Так же как и Ван, называющий любимую “*испанская зорянка*”, “*моя бабочка-зегрис*” [5, с. 468], д-р Кролик воспринимает неверную Аду в образе бабочки: «Маленький “никкербоккер” в панамке, умирающий по своей *бабочке* (“*lepidopteron*”). Страсть, болезнь» [5, с. 382]². Довольно прозрачная аллюзия на Кармен актуализирована географическими онимным и оттопонимным “маркерами”: *Андалузия, испанская*.

Игровая поэтика имени *Ада* создается вследствие объединения в одном фрагменте текста двух источников, связанных с зоной внешней (*Кармен*) и внутренней (*Лолита*) интертекстуальности: “Аква не без смеха вспоминала пилули, с помощью которых *цыганочка-колдунья из испанской сказки* (обожасмой ладорскими школьницами) *усыпляет* всех *охотников* и их собак-ищек в самом начале охотничьего сезона” [5, с. 45].

¹ Вымышленное название *Мерри Мэй* представляет собой аннаграмматическую зашифровку фамилии Мериме.

² В рамках статьи не рассматривается существенная для поэтики имени параллель *Ада* – *бабочки*, представленная также в описаниях внешности героини, которая определяет внутритекстовую связь Ады с автором романа.

Опознавание новеллы П. Мериме «Кармен» осуществляется с помощью первого компонента номинации «*цыганочка-колдунья*» и прилагательного *испанский*, а сюжетная ситуация «Ады» представляет собой «эхо-контекст» «Лолиты»: в пьесе Клэра Куильти «*Зачарованные охотники*» Долли Гейз получает роль «дочки фермера, вообразившей себя не то лесной *волшебницей*, не то *Дианой*», которая «погружает заблудившихся *охотников* в различные забавные трансы, но в конце концов подпадает сама под обаяние бродяги-поэта» [4, с.190]¹. Таким образом, роман «Ада» включает в себя пародийно трансформированный контекст «Лолиты». Экспликаторами внутренней смысловой связи протонимов *Лолита* и *Ада* становятся лексема «*охотники*», присутствующая в названии пьесы Куильти («Лолита») и в ее сюжетном изложении («Лолита», «Ада»), и синонимичные апеллятивы «*волшебница*» – «*колдунья*». Кроме того, имена обеих набоковских героинь соотносятся с мифонимом *Диана*, который в «Лолите» использован сперва в функции сравнения, а затем как указание на «роль» Долли: воспроизводя содержание «Зачарованных охотников», Гумберт называет нимфетку «маленькая моя *Диана*» [4, с. 191]. Непрямое отождествление Лолиты с Дианой-охотницей возникает и в контексте, где описана повторная поездка Гумберта, пытающегося воскресить прошлое, в Брайсланд, которую он совершает с «самой утешительной, самой понятливой подружкой» Ритой – пародийным двойником Лолиты. В осеннем парке отеля «Зачарованные охотники» Гумберт сочиняет альбомный стишок для Риты: «Палитра кленов в озере, как рана, / Отражена. Ведет их на убой / В багряном одеянии *Диана* / Перед гостиницей голубой» [4, с. 253]. Имя Ады «замещается» прозвищем *Диана*, отсылая одновременно в двум протонимам: греческой богине охоты и роли Лолиты в пьесе. «Что могла знать Диана о *такой* охоте?» [5, с. 382], – говорит Ван, разглядывая непристойные фотографии, тайно сделанные Кимом Богарнэ.

В круг имен, семантически «сращенных» с *Лолитой* и *Адой*, входит библиопозтоним «*Цыганочка*» – роман Осберха, где повествуется о «цыганочке-колдунье» Мериме (*Кармен*) и Набокова (*Лолита*). В «Аде» представлены три пародийных ряда выдуманных произведений, в каждом из которых присутствует название «*Цыганочка*»: 1) «В книжной лавке за вращающимся стендом с дешевыми изданиями: “*Цыганочка*”, “Свои ребята”, “Клише из Клиши”, “Шесть палок”, “Библия без сокращений”, “Вечно Мертваго”, “*Цыганочка*»» [5, с. 351]; 2) «“*Цыганочка*”, “Клише в Клиши”, “Вечно Мертваго”, “Гадкий новоанглиец»» [5, с. 363] (курсив автора – Э.К.); 3) «<...>карусель дешевых изданий серии “Сластолюбец” (...): “*Цыганочка*”, “Зальцман”, “Зальцман”, “Зальцман”, “Приглашение к оргазму”, “Пострел”, “Буйные ребята”, “Порог боли”, “Чужские колокола”, “*Цыганочка*”<...>» [5, с. 431]².

В романе «Лолита» одним из наиболее частотных вариантов антропозтонима является полное имя героини *Долорес*, которое «проявляет» сходство нимфетки с *Кармен*: «<...> обыгрывая ее испанское имя Долорес, Набоков настаивает на том, что Лолита – аналог Карменситы, неверной возлюбленной» [8, с. 66]. В «Аде» имя *Долорес* становится самым весомым звукосемантическим «показателем» внутренней интертекстуальной соотнесенности антропозтонимов *Лолита* и *Ада*. Сперва СИ *Долорес* появляется в контексте встречи Вана, вновь отказавшего во взаимности неистово влюбленной в него Люсетт: «Я как *Долорес* – которая говорит: “Я – лишь портрет, написанный на небе”

– Так и не смог дочитать роман – слишком уж претенциозен.

Претенциозен, зато правдив. У меня точно такое же ощущение бытия – частица, дымный след цвета» [5, с. 436]. Так и не названный роман неизвестного автора связы-

¹ Прочитав обрывки текста пьесы, Гумберт с грустью отмечает, что «заглавие пьесы случайно совпадает с названием незабвенной гостиницы» [4, с.191], и не отгадывает настоящее происхождение названия отеля «Зачарованные охотники».

² Контекст описания снов Вана Вина включает даже цитату из вымышленного романа «*Цыганочка*»: «(“Скажите, – спрашивает Осберхова цыганочка мавров Эль Мотелу и Рамеру, – сколько всего на теле должно быть волосков, чтоб можно было назвать его волосатым?”)» [5, с.342].

вает «Аду» с «Лолитой», во-первых, указанием на “претенциозность”, в которой так часто упрекали Набокова, во-вторых, “ощущением бытия” как “дымного следа цвета”, где лексема *дымный* может быть фонетическим намеком на фамилию Лолиты – Гейз. В интервью, вошедшем в сборник “Strong Opinions”, Набоков рефлексировал над выбором имени *Лолита*: «Имя Долорес также наделяло ее другим, более простым, знакомым и детским уменьшительным – Долли, хорошо сочетавшееся с фамилией “Гейз”, в которой ирландские туманы смешались с немецким кроликом – я имею в виду немецкого зайчика» [9, с. 151]. Доантропонимное значение фамилии *haze* (англ.) – “дымка”, “легкий туман” неоднократно обыгрывается в «Лолите». Эпитет “дымчатый” используется при описаниях внешности Долли Гейз (“*дымчатая* розовая голубка” [4, с. 48] с “*дымчатыми* глазами” [4, с. 114, 182, 194], “*дымчатая* Лолита” [4, с. 124], “взор *дымчатый*” [4, с.247]), формируя семантику “туманности” и нереальности героини: “Я смотрел на нее розовую, в золотистой пыли, на нее, существующую только за *дымкой* подвластного мне счастья” [4, с. 55] и др.¹.

Второй раз поэтоним *Долорес* возникает в качестве имени героини кинокартины «Последний загул Дон-Гуана»: “Некая цыганка предсказывает унылому кавалеру, что, не успев доехать до замка, тот падет жертвой коварства сестры ее, *плясуньи Долорес* (заимствованной из новеллы Осберха, что предусматривалось доказать предстоящим разбирательством). Гадалка также предрекла кое-что и Вану, ибо еще до того, как Долорес вышла из шатра напоить кобылу Гуана, Ван уже знал, кого увидит” [5, с. 458]. Эпизодическую роль “*плясуньи Долорес*” Набоков “порукает” Аде: “В лучистой магии киносьемки, в отрешенном исступлении балетной грации десятков лет спали с нее как не бывало, и снова она девочка<...> *Цыганочка* склоняет голову<...>, чтоб нацарапать на обрывке пергаментной бумаги примерную схему пути до замка. Сквозь длинные черные пряди, разделяемые движением плеча, проглядывает белизна шеи. И больше она уже не Долорес того, другого, а маленькая девочка, макающая акварельную кисть в Ванову кровь<...>” [5, с. 458-459]. Звукосмысловая взаимосвязь поэтонимов *Ада* и *Лолита* формируется не только фильмовым именем *Долорес*, но также повторяющейся номинацией *цыганочка* и заимствованием героини “из новеллы Осберха”, то есть самого Набокова. Тройную функциональную нагрузку приобретает и контекстное указание “больше она (т.е. героиня кинокартины – Э.К.) уже не Долорес того, *другого*”, где “*другой*” – не только персонаж кинокартины Гуан, но и Гумберт и, возможно, автор «Лолиты». Намеки на «Цыганочку» Осберха / «Лолиту» Набокова усилены в последующем фрагменте – письме Демона Вина к сыну: «Просмотренный тобою фильм был, несомненно, “Последний загул Дон-Гуана”, в котором Ада и в самом деле выступает (...) в роли *девушки-испанки* <...> Гулу удалось откупить и уничтожить некоторое количество копий, тогда как остальные *были упрятаны под замок адвокатом писателя Осберха, заявившим, что линия с гитанилей украдена из какой-то его стряпни*» [5, с. 466].

Встречаясь с Адой и ее мужем Андреем Виноземским, Ван вспоминает об актерской роли *Ады-Долорес*: «Мы все гурьбой прошли в гостиную. Ван схлеснулся с прошлым, поспешно предваряя жест официанта при дверях, и прошлое (...) отблагодарило его украдкой “*улыбкой Долорес*”» [5, с.478-479]. В никогда не отправленном письме к возлюбленной Ван восстанавливает в памяти самый лучший эпизод фильма “Последний загул Дон-Гуана”: Ада идет за Доном, “*а затем выглядывая из-за мавританской ширмы и внезапно заходясь таким естественным смехом, беспомощным и милым, что начинаешь думать, искусство не искусство без этого эротического удушья*

¹ Гумберта поражает то, что он совсем ничего не знает о настоящей, не выдуманной им Лолите, “<...> и что, может быть, где-то, за невыносимыми подростковыми штампами в ней есть и цветущий сад, и сумерки, и ворота дворца, – *дымчатая* обворожительная область, доступ к которой запрещен мне<...>” [4, с.274].

веселящейся девочки” (курсив автора – Э.К.) [5, с. 468]¹. “Улыбка Долорес” – не только воспоминание Вана о роли Ады, но и имплицитная отсылка к «Лолите»: «<...> у Лолиты была для чужих совершенно очаровательная улыбка, – мохнатое прищуривание глаз и милое, мечтательное сияние всех черт лица, – улыбка, которая <...> была так прекрасна, так самобытно нежна <...> я опустил главнейшую особенность знаменитой лолитовой улыбки, а именно: ее сладкая, как нектар, переливающаяся ямочками игра никогда не была направлена на гостя, а держалась, так сказать, собственной далекой цветущей пустоты или блуждала с близорукой вкрадчивостью по случайным предметам<...>» [4, с. 276].

Звукосемантическое взаимодействие поэтонимов *Лолита* и *Ада* актуализируется в «Аде» “появлением” “прелестных двенадцатилетних дочек-тройняшек по имени *Ала*, *Лола* и *Лалага* – особенно хороша Лалага”, дочерей “чузийского дона” и его “очаровательной супруги” [5, с. 335]. Семейство дона поселилось в загородной вилле – бывшем “любоцвете” роскошного борделя Вилла Венера, посещаемого Ваном. Фонетический состав имен девочек-тройняшек частично воспроизводит СИ *Лолита* и *Ада*. Так, *Ала* связана с *Адой* двухслоговой структурой и ассонансом гласного *а*, *Лалага* и *Лолита* идентичны трехслоговой формулой с открытыми гласными и аллитерированным повтором сонорного *л*. Имя *Лола* репродуцирует один из вариантов антропоэтонима *Лолита*: “Она была *Лола* в длинных штанах” [4, с. 6]; ““Ло! *Лола*! *Лолита*!” – слышу себя восклицаящим с порога в солнечную даль<...>” [4, с. 226] и др. Не случайно упоминается и двенадцатилетний возраст девочек – ровестниц нимфеток Ады и Лолиты.

Итак, игровая семантика и поэтика онимов *Лолита* и *Ада* обусловлена внутренней интертекстуальной связью произведений Набокова. Основными звукосемантическими маркерами взаимодействия имен *Лолита* и *Ада* являются поэтонимы *Долорес* (СИ героини не названного в «Аде» романа), *Долорес* (СИ героини фильма «Последний загул Дон-Гуана», роль которой играет Ада), *Ала*, *Лола*, *Лалага* (СИ упоминаемых персонажей). Образно-семантическая сфера поэтонимов сформирована “перекликающимися” контекстами «Лолиты» и «Ады», которые включают онимную и апеллативную лексику (*Нимфопокинс*, «*Цыганочка*», *Ванесса Кармен*, “*нимфетка*”, “*лолита*”, “*роковая андалузка*” и т.д.), наполняющую и взаимно дополняющую содержание имен на уровне комплексного текста писателя.

РЕЗЮМЕ

Досліджено звукосемантичну структуру поетонімів *Лолита* та *Ада*, їх взаємодію з апеллативними/онімними лексемами романів «*Ada, or Ardor: a Family Chronicle*» і «*Lolita*». Проаналізовано мовні маркери внутрішньої інтертекстуальної співвіднесеності антропоетонімів. Доведено, що ігрова поетика імен зумовлена використанням «відлуння-контекстів» і пародійними повторами компонентів семантики власного імені на рівні комплексного тексту В. Набокова.

Ключові слова: антропоетонім, інтертекстуальність, звукосемантичний зв'язок, комплексний текст, контекст, передтекст, поетика, прийом повторення.

SUMMARY

The sound-and-meaning structure of poetonyms *Lolita* and *Ada*, which interact with appellative/ onymian nominations in «*Ada, or Ardor: A Family Chronicle*» and «*Lolita*» were ana-

¹ Ср. также улыбку “настоящей” Ады: “В ее улыбке появилась какая-то особая, какая-то неожиданная прелесть. То уж не была улыбка лукавого демона, вспоминавшего прежнюю, предвкушавшего новую страсть, – то было истинно человеческое сияние счастья, беспомощности. Ничто <...> и сравниться не могло с этим зайчиком, этим “лучиком” всепоглощающей улыбки” [5, с.277]; “Исключительно редкая, лучистая, как будто беспричинная улыбка сияет на ее прямотаки *мавританских* губах” [5, с.380].

lyzed. The linguistic markers of the antroponyms' inside intertextual relations are discovered. It was proved that the playing poetics of onyms are conditioned by "echo-contexts" and the parody reiterations of the onyms' semantics on the level of Nabokov's complex text.

Key words: antropoetonym, intertextual, the sound-and-meaning relations, complex text, context, beforetext, poetics, method of reiteration.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Зверев, А. Набоков [Текст] / А. Зверев. – М. : Мол. гвардия, 2001. – 453 с.
2. Курганов, Е. Лолита и Ада [Текст] / Е. Курганов. – СПб. : Изд-во журнала «Звезда», 2001. – 176 с.
3. Мельников, Н. Комментарии к «Аде» [Текст] / Н. Мельников // В. Набоков. Ада, или Эротиада: Семейная хроника. – М. : ООО «Фирма "Издательство АСТ"»; Харьков: Фолио, 1999. – С. 556-600.
4. Набоков, В. Лолита [Текст] / В. Набоков. – Краснодар: Изд-во «Соло» СП «Лесинвест, ЛТД», 1991. – 303 с.
5. Набоков, В. Ада, или Эротиада: Семейная хроника [Текст] / В. Набоков. – М.: ООО «Фирма "Издательство АСТ"»; Харьков : Фолио, 1999. – С. 13-555.
6. Набоков, В. Лилит [Текст] / В. Набоков // В. Набоков. Круг. – Л. : Худ. лит-ра, 1990. – С. 67-69.
7. Набоков, В. Смотри на арлекинов! [Текст] // В. Набоков. СС американского периода в 5 томах. – СПб. : Симпозиум, 2002. – Т. 5. – С. 99-313.
8. Сендерович, С. «Лолита»: по ту сторону порнографии и морализма [Текст] / С. Сендерович, Е. Шварц // Литературное обозрение, 1999. – № 2. – С. 63-72.
9. Набоков, В. Два интервью из сборника "Strong Opinions" [Текст] / В. Набоков ; пер. М. Маликовой // В.В. Набоков: pro et contra. Личность и творчество Владимира Набокова в оценке русских и зарубежных мыслителей и исследователей; сост. Б. Аверин, А. Долинин, М. Маликова. – СПб., 1997. – Т. 1. – С. 138-168.

Надійшла до редакції 12.10.2010 р.

УДК 81:373

ОБ УЧАСТИИ ТОПОНИМОВ В ОРГАНИЗАЦИИ ИДЕОНИМНОГО ПОЛЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

К. В. Першина

Географические имена различных разрядов прочно вплетены в номинационную деятельность носителей русского языка. Они выступают производящей базой для многих тематических групп апеллятивной лексики: названий лиц (*сибиряк, львовянин, одессит, буковинец*), названий сортов растений (*кубанка, украинка, вятка, омка, астраханка*) и пород животных (*дончак, кабардинка, монгол, черноморка, холмогорка*), названий ветров (*баргузин, ангара, сталинградец, афганец, шалоник*), минералов (*ильменит, ангарит, мариуполит, донбассит*), химических элементов (*европий, германий, калифорний*), названий видов тканей (*бориславка, сарпинка*), одежды (*венгерка, сибирка*), обуви (*румынки, вьетнамки*), головных уборов (*кубанка, финка*), названий разновидностей судов (*тихвинка, днестровка, клязьменка, бакинка, устюжанка*) и др. Многочисленной и широко востребованной лексической группой являются относительные оттопонимные прилагательные (*киевский, днепровский, белорусский, черноморский, уральский, западносибирский, старобешевский, памирский, приэльбрусский*) и наречия (*по-киевски, по-рязански*).

Столь же важную роль играют топонимы и в процессе создания онимных единиц. К ним регулярно обращаются практически в каждом секторе русской онимии. Прежде всего следует отметить, что топонимы активно используются в рамках самой топонимии, при этом наблюдается наличие типовых моделей такого использования, например, гидронимы выступают производящими единицами для ойконимов (р.*Берда* > г.*Бердянск*, р.*Крынка* > пгт.*Нижняя Крынка*), хоронимов (р.*Днепр* > регион *Поднепровье*, р.*Днестр* > регион *Приднестровье*), ойконимы используются для создания хоронимов (г.*Полтава* > *Полтавская область*, г.*Тверь* > *Тверская земля*, г.*Москва* > регион *Подмосковье*), дромонимов (р.*Волга* и р.*Дон* > канал *Волго-Донской* > *Волго-Дон*, г.*Владимир* > *Владимирский тракт*, р.*Дон* > федеральная автотрасса «*Дон*», г.*Киев* и г.*Донецк* > железнодорожный маршрут «*Киев – Донецк*»).

Заметную роль сыграли топонимы в ходе формирования фамилий у восточно-славянских народов [1; 2], например: *Заднепровский*, *Донец*, *Донской*, *Волга*, *Волгин*, *Устюжанин*, *Нижегородцев*, *Полтавченко*, *Полтавец*, *Уралов*, *Сибицев*, *Уфимцев*, *Москвин*, *Мещерский*, *Шумский*, *Костромин*. По образцам таких фамилий создаются псевдонимы и прозвища ср., например, *Мамин-Сибиряк*, *Александр Невский*, *Дмитрий Донской* [3; 4].

Важную роль играют топонимы при создании агонимов и экклезионимов. Ср.: *Николай Мирликийский* (< г.*Миры Ликийские*), *Александр Свирский* (< р.*Свирь*), *Иоанн Кронштадтский* (< г.*Кронштадт*), *Зосима и Савватий Соловецкие* (< *Соловецкий монастырь* < о-ва *Соловецкие*), *Ксения Петербургская* (< г.*Петербург*), *Матрона Московская* (< г.*Москва*); *Валаамский Спасо-Преображенский монастырь* (< о-в *Валаам*), *Староладожский Никольский монастырь* (< г.*Старая Ладога*), *Святогорская Свято-Успенская лавра* (< уроч.*Святые Горы*).

Востребованы эти лексические единицы при создании эргонимов – названий спортивных команд («*Карпаты*», «*Ворскла*»,), музыкальных коллективов («*Россия*», «*Иркутяночка*»), магазинов («*Ленинград*», «*Киев*», «*Москва*»), кинотеатров («*Донецк*») и др. объектов. Регулярно используются топонимы при наименовании судов различных типов [5].

В данных заметках географические названия рассматриваются как производящие лексические единицы для идеонимов: устанавливаются разряды используемых топонимов, их продуктивность, выявляются типы идеонимных структур, в которые вводятся топонимы.

Основным фактическим материалом для наблюдений послужили названия художественных фильмов и телесериалов (обозначаем их встречающимся в некоторых работах термином *фильмонимы*), созданные на русском языке при назывании оригинальных сценариев или экранизаций литературных произведений в советский и постсоветский периоды. Обращение к данному разряду проприальных именований продиктовано следующими обстоятельствами. В настоящее время фильмонимы представляют собой достаточно многочисленную и активно пополняющуюся группу идеонимов. Они (как лексический разряд) актуальны для представителей различных социальных и возрастных слоев, обладают, благодаря общественной значимости именуемых референтов, достаточно высокой степенью включенности в современный культурно-социальный дискурс и вследствие этого способностью оказывать влияние на речевую деятельность говорящих. Вспомним в этой связи такие, например, явления, как клиширование реплик персонажей фильмов (превращение их в так называемые прецедентные тексты), имянаречение в честь героев фильмов, коннотонимизация именований персонажей, именование актеров, в том числе и на страницах периодики, именами сыгранных персонажей, празднование юбилеев художественных фильмов, создание римейков.

В своем анализе мы исходим из того, что формируются фильмонимы как отдельный разряд в теснейшей связи с библионимами, и прежде всего с названиями произведений художественной литературы; на первом этапе создания фильма (написание сценария и его озаглавливание) они практически тождественны. Вследствие этого фильмонимы закономерно наследуют базовые структурные и ономазиологические особен-

ности библионимов. Этому во многом способствует сохранение при экранизации литературных произведений их исходных названий (т. е. трансонимизация библионимов). Ср. названия художественных фильмов, снятых по одноименным литературным произведениям: «Капитанская дочка», «Барышня-крестянка» (< повести А.Пушкина), «Война и мир», «Анна Каренина», «Воскресение» (< романы Л.Толстого), «Братья Карамазовы», «Преступление и наказание», «Идиот», «Игрок» (< романы Ф.Достоевского), «Дама с собачкой», «Попрыгунья», «Степь», «Толстый и тонкий», «Три сестры», «Дядя Ваня», «Анна на шее» (< произведения А. Чехова), «Тарас Бульба», «Шинель» (< произведения Н. Гоголя), «Очарованный странник» (< повесть Н.Лескова) «Тихий Дон», «Судьба человека», «Донская повесть», «Они сражались за Родину» (< произведения М.Шолохова), «Сорок первый» (< повесть Б.Лавренева), «В круге первом» (< роман А.Солженицына), «Семнадцать мгновений весны» (< роман Ю.Семенова), «Оптимистическая трагедия» (< пьеса В.Вишневского), «Пять вечеров» (< пьеса А. Володина) и мн. др. В связи с отмеченным результаты наших наблюдений во многом экстраполируются и на библионимы.

При создании фильмонимов используются топонимы различных разрядов: ойконимы («Я шагаю по Москве», «Ссора в Лукашах»), хоронимы («Даурия», «Дикое поле»), урбанонимы («На Дерибасовской хорошая погода, или На Брайтон-Бич опять идут дожди»), гидронимы («Над Тиссой», «Волга-Волга», «Встреча на Эльбе»), лимонимы («Приезжайте на Байкал»), оронимы («Я – Тянь-Шань») и др. Определяя их номинационный удельный вес, сразу следует отметить, что основным источником лексических ресурсов для фильмонимов в русском языке выступает нарицательная лексика; географические названия намного реже, чем апеллятивы, избираются производящими единицами в этом онимном секторе. В общей массе фильмонимов интересующие нас единицы занимают в количественном отношении довольно скромное место. Однако это никак не умаляет их значимости как объектов заявленного анализа, поскольку их нечастотность, во-первых, усиливает их номинационную выразительность и, во-вторых, помогает выявить те содержательные свойства топонимов, которые воспринимаются номинаторами как основные, главные в этом классе слов в рамках общего лексического состава русского языка.

Частота использования топонимов различных разрядов различна. Наиболее востребованными являются ойконимы, хоронимы и урбанонимы. Ойконимы, отражающиеся в рассматриваемых онимах, используются в поэтонимной своей ипостаси, т.е. извлекаются как производящие единицы из художественного пространства фильма. В названии воспроизводится (отражается) та форма ойконима, которая функционирует в тексте сценария. Наглядным доказательством этого является фильмоним «В городе С.» – название художественного фильма по рассказу А.П.Чехова «Ионыч». Ср.: *Когда в губернском городе С. приезжие жаловались на скуку и однообразие жизни, то местные жители, как бы оправдываясь, говорили, что, напротив, в С. очень хорошо, что в С. есть библиотека, театр, клуб, бывают балы...* С точки зрения характера референта рассматриваемые ойконимы представляют собой либо названия реально существующих (существовавших в прошлом) селений, в которых разворачивается действие фильма – «Зимний вечер в Гаграх», «Закройщик из Торжка», «Миссия в Кабуле», «В городе Сочи темные ночи», либо типовые формы, взятые из восточнославянской ойконимии (если селение – результат художественной типизации – «Свадьба в Малиновке», «Артистка из Грибовки», «Ссора в Лукашах», «Тучи над Борском», «Конец старой Березовки», «Тихие Омуты».

Ойконимы при создании названий фильмов по большей части извлекаются из поэтического мира фильмов (из текста сценария) как свободные, синтагматически самостоятельные единицы, которые объединяются (в ходе создания фильмонима) с другими лексическими единицами. Вместе с тем наблюдаются случаи, правда, немногочисленные, когда ойконим включается в фильмоним как элемент устойчивого словосочетания. Примером этого является название «Москва слезам не верит», производящей единицей для которого

выступает фразеологизм *Москва слезам не верит*, а не ойконим *Москва*. Содержательная структура ойконима в этом фильмониме усложняется, она становится двухслойной: переносное значение ойконима *Москва* во фразеологизме совмещается с прямым референтным значением данного ойконима (действие фильма разворачивается в городе Москве), и эта двуплановость распространяется на означаемое идеонима в целом.

Наблюдаются и другого рода примеры усложнения структуры означаемого ойконима, функционирующего в составе фильмонима. Так, в названиях *«Говорит Москва»*, *«Алло! Варшава»*, *«С Новым годом, Москва!»*, *«Приглашает Полоцк»* имеет место одновременная актуализация значений 'город' и 'люди'; в названии *«Тегеран-43»* на первый план в онимной единице выдвигается геортонимная составляющая, что подчеркивается введением в название числового показателя 43 (фильм повествует об обстоятельствах, сопутствовавших подготовке и проведению в 1943 г. Тегеранской конференции, на которой присутствовали И.В.Сталин, Ф.Рузвельт и У.Черчилль); ойконим может быть частью фильмонима, построенного по модели дромонима: *«Москва – Берлин»*, *«Москва – Кассиопея»*, *«Луна – Одесса»* или входить в состав строки / части строки песни: *«Самара-городок»* (< ой, Самара-городок, беспокойная я...), *«По Муромской дорожке»* (< по Муромской дорожке стояли три сосны...).

Ойконимы входят в состав различных по количеству компонентов идеонимов. Однословных названий, формально совпадающих с ойконимами (типа *«Париж»*, *«Чикаго»*, *«Ленинград»*), мало. Намного чаще ойконим входит в состав дву- и болеесловных фильмонимов: *«Маленькая Одесса»*, *«Три дня в Москве»*, *«Прощание с Петербургом»* и др. Обусловлено это, скорее всего, следующим. В однословных названиях может актуализироваться указание только на одну из многочисленных составляющих концептосферы фильма – на селение. Селение в художественных фильмах самостоятельным и самодостаточным объектом художественного изображения не выступает, оно всегда воспринимается здесь как «вместилище» для действия. В силу природы референта (т. е. фильма) название селения в составе фильмонима объединяет в своем означаемом местное значение и значение коллектива, совокупности лиц. Первое из них эксплицируется формой Им.п. ед.ч. ойконима – *«Париж»*, *«Ленинград»*, *«Сталинград»*, а второе остается имплицитным, но хорошо ощущаемым, особенно после знакомства с содержанием киноленты. Такая семантическая структурируемость означаемого в рассматриваемых фильмонимных моделях достаточно жестка, не предоставляет широких возможностей для номинационного маневра и не позволяет отразить в названии пространственную перспективу, в которой осуществляется художественное бытие селения и которая, судя по конкретным фильмонимам, является важной смысловой частью для многих из них.

Указанная перспектива может эксплицироваться в русском языке предложно-падежными формами ойконимов, ср.: *в Москве*, *в Москву*, *на Москву*, *над Москвой*, *по Москве*, *из Москвы*, *из-под Москвы*, *к Москве*, *под Москвой*, *от Москвы*, *перед Москвой*, *через Москву*, *за Москвой*. Однако однословные фильмонимы такой структуры редки, относительно мало таких названий и в библионимии [см.: [6]]. (В связи с последним надо заметить, что и среди отапеллятивных фильмонимов подобные конструкции также немногочисленны – *«У реки»*, *«К морю»*, *«У озера»*). Однако в дву- и несколькословных фильмонимах такие предложно-падежные формы ойконимов используются активно, наиболее востребованными являются конструкции «в + в.п.» (*«Самолет летит в Москву»*), *«Кто поедет в Трускавец?»*), «в + п.п.» (*«Свадьба в Малиновке»*, *«Ссора в Лукашах»*, *«Три дня в Москве»*), «из + р.п.» (*«Артистка из Грибовки»*, *«Золушка из Запрудья»*, *«Доярка из Хацапетовки»*). Количественно такие названия существенно превосходят образования типа *«Ленинград»*», из чего следует, что для номинаторов, создающих фильмонимы в русском языке, важен не столько локатив сам по себе, столько та пространственная панорама, в которую он вписан в поэтическом мире фильма. Известным подтверждением высказанного тезиса можно считать фильмонимы «адресного типа», созданные путем объединения ойконима и урбанонима в формах Им.п. ед.ч. и состоящих в отношениях «целое – часть»:

«Москва. Центральный округ», «Берлин. Александерплац». Таким образом в фильмонимии преломляется универсальная модель восприятия селения как объекта, вписанного в пространственный континуум.

Использование ойконимов как непосредственно производящих лексических единиц формировалось в русской идеонимии прежде всего в пределах библионимии, именно в ней складывались основные модели названий с ойконимным компонентом. Ср. названия произведений русской литературы, создававшиеся в XVIII-XIX вв.: «Путешествие из Петербурга в Москву» (А.Радищев), «Путешествие из Москвы в Петербург» (А.Пушкин), «Вечера на хуторе близ Диканьки» (Н.Гоголь), «Люцерн» (Л.Толстой), «В Париже», «Господин из Сан-Франциско» (И.Бунин), и продолжающие эту традицию названия, возникшие в XX в.: «Я убит подо Ржевом», «Под Сталинградом» (А.Твардовский), «За Новгородом» (П.Шубин), «Наши маленький Париж» (В.Лихоносов), «Деревня Бердяйка» (В.Белов), «Прощание с Матерой» (В.Распутин).

Ойконим может отражаться в фильмониме не только непосредственно, но и через основу отойконимного относительного прилагательного: «Московская сага», «Стамбульский транзит», «Петербургская ночь». Эта модель также заимствована из библионимии, ср.: «Иркутская история» (А. Арбузов), «Усвятские шлемоносцы» (Е.Носов), «Поддубенские частушки» (С.Антонов). Подобные прилагательные могут входить в состав фильмонимов через посредство других онимных единиц: «Сталинградская битва» < геортоним *Сталинградская битва* (аналогично тому, как в библиониме «Сорочинская ярмарка» (Н.Гоголь). Среди фильмонимов этой группы отмечаются случаи номинационной опоры на фразеологические единицы, которые могут подвергаться трансформации: «Тамбовская волчица» (< *тамбовский волк* < *тамбовский волк тебе товарищ*).

Не менее востребованными, чем ойконимы, являются при создании названий фильмов и хоронимы. Чаще всего используются названия стран и широко известные названия регионов, например: «Невероятные приключения итальянцев в России», «Однажды во Франции», «Портной из Панамы»; «Начальник Чукотки», «Гость с Кубани», «Дюма на Кавказе», «Назад в СССР». Означаемое хоронимов в составе фильмонимов имеет комплексный характер, совмещая несколько референтных значений: а) «страна» и «люди, населяющие страну» – «Поющая Россия» (фильм о создании русского народного хора имени Пятницкого); б) «государство» и «люди, населяющие государство» – «Россия молодая» (фильм о начале деятельности Петра Первого), «Ярославна, королева Франции»; в) «регион» и «люди, населяющие регион» – «Начальник Чукотки», «Гость с Кубани»; г) «горная страна», «территория», «люди», и «события» – «Даурия». Указанная комплексность обусловлена самой жанровой природой художественного фильма, поэтический мир которого принципиально антропоцентричен, в отличие, например, от научно-популярного фильма, где присутствие людей как действующих персонажей не обязательно.

Укрепление позиций хоронимов как производящих лексических единиц для фильмонимов протекало в ходе накопления названий экранизаций литературных произведений, приводившего к созданию опорного парадигматического ряда. Ср.: «Земля Санникова» (роман В. Обручева), «В степях Украины» (пьеса А.Корнейчука), «Гамлет Цигровского уезда» (рассказ И.Тургенева), «Леди Макбет Мценского уезда» (повесть Н.Лескова). При этом следует обязательно отметить и общебиблионимное аналоговое парадигматическое влияние.

Хоронимы, как и ойконимы, могут отражаться в составе русских фильмонимов опосредованно, через другие производящие лексические единицы. Среди апеллятивов это прежде всего отхоронимные относительные прилагательные: «Кубанские казаки», «Афганский излом», «Сибирский цирюльник», «Манчжурский вариант», «Американский дедушка», «Подмосковная элегия», «Сибирский Спас», «Сам я – вятский уроженец» и др. Прилагательное может иметь более отдаленные связи с хоронимом, как, например, в названии «Транссибирский экспресс» < *Транссибирская магистраль* < *транссибир-*

ский < транс + Сибирь. Аппеллятивы иной частеречной принадлежности используются заметно реже. Среди них встречаются наречия с биморфемой «то- ... -ски», ср.: «Смокинг по-рязански» (считаем, что наречие в этом названии соотносится с хоронимным значением ойколексемы *Рязань*, осложненным значением 'провинциальный') и существительные-катойконимы и этнонимы типа *американец, француз*: «Джэк Восьмеркин – американец».

Экспликация хоронимного компонента в составе идеонима может осуществляться не только через узуальные лексемы. Наблюдаются случаи образования окказиональных единиц путем аффиксальной деривации. Удачным опытом такого рода является название «*Сибириада*», создававшееся по образцу аппеллятивов *олимпиада, спартакиада, альпиниада, универсиада*. В содержательной структуре данного онима сохраняется общий для приведенных нарицательных слов смысловой компонент 'события в их совокупности и временной последовательности', но изменяются качественные характеристики событий и их целеположенность (поскольку это кинолента о Гражданской войне в Сибири). Фактически авторы фильма создали окказиональный геортоним и сразу же наделили его функцией фильмонима.

Структурные характеристики фильмонимов с хоронимным компонентом аналогичны тем, которые наблюдаются в предыдущей группе: однокомпонентные – «*Дикое поле*», «*Средиземноморье*», «*Даурия*» и многокомпонентные – «*Гость с Кубани*», «*Сказание о земле Сибирской*».

Еще одним сравнительно часто отражающимся в русской фильмонимии разрядом онимов являются урбанонимы (названия внутригородских объектов и зон). Извлекаются они (как ойконимы и хоронимы) из поэтонимного пространства фильма. Если в это пространство переводится сегмент реально существующего городского пространства, то в названии (как и в самом фильме) оказываются отраженными реальные урбанонимы, функционирующие или функционировавшие ранее в данном населенном пункте: «*На углу у Патриарших*», «*Трактир на Пятницкой*», «*Черемушки*», «*Покровские ворота*» (г. Москва), «*Выборгская сторона*» (г. Санкт-Петербург), «*Под крышами Монмартра*» (г. Париж), «*На Дерибасовской хорошая погода, или На Брайтон-Бич опять идут дожди*» (г. Одесса, г. Нью-Йорк). В ситуации, когда селение – плод художественного вымысла, но воспринимается авторами и зрителями в одном ряду с реально существующими населенными пунктами, его урбанонимия (= поэтоурбанонимия) ориентируется на типовые (в нашем случае – восточнославянские) формы. И эти формы могут оказаться отраженными в названии фильма, например, «*Весна на Заречной улице*» [7].

Рассматриваемое применение урбанонимов тоже продолжает традицию, заложенную в библионимии, ср.: «*Улица св.Николая*» (Б. Зайцев), «*Дети Арбата*» (А. Рыбаков).

Означаемое урбанонимов в составе фильмонимов, как и в рассмотренных ранее случаях, может быть связано с более чем одним референтом. Пространственно-объектное значение часто объединяется со значением коллективного субъекта – «*Дом на Турецкой улице*», «*Дом на Трубной*». Драматургическая составляющая фильма обуславливает наложение на указанный смысловой комплекс значений 'событие' / 'совокупность событий' – «*Покровские ворота*», «*Трактир на Пятницкой*», «*Петровка, 38*», «*Огарева, 6*», «*Литейный, 4*», «*Весна на Заречной улице*». Бывает и более сложное структурирование содержательного объема фильмонимов, создающихся на базе урбанонимов. Оно наблюдается, например, в названии «*Белорусский вокзал*». В данном фильмониме выделяются два содержательных слоя. Первый из них связан с обозначением двух сопоставляемых событийно-временных планов – отправление военных эшелонов на фронт в 1941 году с Белорусского вокзала Москвы и встреча фронтовиков в 1945 году на этом же вокзале. Второй слой отражает переводение этого событийно-временного комплекса в символическую сферу: Белорусский вокзал выступает символом всех проводов на фронт и встреч с фронта в период Великой Отечественной войны (подробнее см.: [8]).

Ономасиологическая структура данного вида фильмонимов практически та же, что и в предыдущих группах: однокомпонентные названия, в которых эксплицируется указание только на один объект – «Покровские ворота», «Марьино Роца», «Александровский сад», «Черемушки», «Чистые пруды», «Выборгская сторона», «Застава Ильича», и многокомпонентные названия, в которых урбаноним эксплицирует только одну из содержательных частей фильмонима – «Три тополя на Плющихе», «Трактир на Пятницкой», «Весна на Заречной улице», «Человек с бульвара Капуцинов», «На Дерибасовской хорошая погода, или На Брайтон-Бич опять идут дожди».

В составе фильмонимов могут отражаться (прямо или опосредованно) и другие разряды топонимов: гидронимы – «Над Тиссой», «Встреча на Эльбе», «Волга-Волга», «За рекой Ветлугой»; лимнонимы: «Приезжайте на Байкал», «Белое озеро», пелагонимы: «К Черному морю», «Балтийское небо», оронимы: «Я – Тянь-Шань», «Малахов курган», «Карпатское золото», инсулонимы: «Я – Хортица», «Вас вызывает Таймыр» и др. Выбор топонима того или иного разряда и введение его в состав идеонима определяется качественными характеристиками художественного топоса и авторской волей. Вместе с тем вполне отчетливо проявляется тенденция ориентироваться на сложившиеся образцы – и в плане структурной организации названий, и в плане их лексической наполняемости. Закон аналогии действует в этой онимной области так же активно, как и в других. Ср.: «Дело было в Пенькове», «Дело было в Гавриловке»; «Дом на Набережной», «Дом на Трубной», «Дом на Турецкой улице»; «Инкогнито из Петербурга», «Золушка из Запрудья», «Артист из Кохановки».

Названия фильмов подчиняются в основной своей массе общезыковым грамматическим моделям и стандартам. Так, структурно-грамматические характеристики фильмонимов, содержащих топонимный лексический компонент, совпадают с таковыми в фильмонимах, состоящих только из апеллятивных единиц: «К Черному морю» – «Летняя поездка к морю»; «За рекой Ветлугой» – «Там вдали, за рекой»; «Волга-Волга» – «Река»; «Комсомольск» – «Город на границе». Однако конструкции с апеллятивной лексикой пространственной семантики значительно более разнообразны по своим семантическим характеристикам, при этом далеко не каждая апеллятивная лексема может быть продублирована путем использования географического названия, например, «На окраине где-то в городе», «Там, на неведомых дорожках». В названиях фильмов с топонимным лексическим компонентом может быть реализовано весьма ограниченное количество значений пространственного характера по сравнению с апеллятивами, поэтому и количество фильмонимов с топонимным компонентом сравнительно невелико.

Топонимы в фильмонимах оказываются перенесенными в иную, неисходную для них «среду обитания», в иной номинационный дискурс. Это сопровождается неизбежной содержательной трансформацией их означаемого: на сохраняемое исходное и основное значение (‘конкретный единичный элемент локуса’) накладываются другие семантические компоненты, продуцируемые художественным пространством фильма.

РЕЗЮМЕ

Географічні назви регулярно використовуються як твірні лексичні одиниці у різних секторах російської онімії. Один із них – ідеонімія. До складу ідеонімів (бібліонімів, фільмонімів) вводяться ойконіми, хороніми, урбаноніми, гідроніми, ороніми та деякі інші види топонімів. У художньому дискурсі план змісту топонімів зазнає певної трансформації.

Ключові слова: твірна база, топонім, ідеонім, бібліонім, фільмонім.

SUMMARY

Toponyms act in Russian by producing base for many groups of apelative and onim lexics. They participate in creation of ideonims. In the notices the speech goes basically about titles of art films. It is found out that oykonims, khoronims and urbanonims reflect

more often in structure of these titles, used in their toponym status. The existence of toponyms in uninitial for them nominational discourse is accompanied by a line of informative transformations.

Key words: toponym, ideonym, byblyonym, filmonym.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Суперанская, А. В. Современные русские фамилии [Текст] / А. В. Суперанская, А. В. Суслова. – М. : Наука, 1981. – 176 с.
2. Унбегаун, Б. О. Русские фамилии [Текст] / Б. О. Унбегаун ; пер. с англ., общая ред. Б. А. Успенского. – М. : Прогресс, 1989. – 443 с.
3. Дмитриев, В. Г. Скрывшие свое имя [Текст] / В. Г. Дмитриев. – М. : Наука, 1970. – 253 с.
4. Вальтер, Х. Большой словарь русских прозвищ [Текст] / Х. Вальтер, В. М. Мокиенко. – М. : ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2007. – 704 с.
5. Крючков, Ю. С. Имя на борту [Текст] / Ю. С. Крючков. – М. : Транспорт, 1989. – 157 с.
6. Золотова, Г. А. Синтаксический словарь : Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса [Текст] / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1988. – 440 с.
7. Першина, К. В. Русская идеонимия: «Весна на Заречной улице» [Текст] / К. В. Першина // Логос ономастики. – 2007. – № 2. – С. 105-110.
8. Першина, К. В. Номинационная база названий художественных фильмов. 1. [Текст] / К. В. Першина // Восточноукраинский лингвистический сборник. – Вып. 10. – Донецк : ООО «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 204-211.

Надійшла до редакції 09.11.2010 р.

УДК 81'373.23

АНТРОПОНИМИЧЕСКАЯ ИНВЕКТИВА В КОНФЛИКТНОМ КОММУНИКАТИВНОМ АКТЕ

Т. Ф. Шумарина, Н. Г. Иванова

Конфликтный дискурс в современной психолингвистической конфликтологии неразрывно связан с понятием волюнтаривно-инвективной функции. Реализация данной функции – отрицательного речевого воздействия на объект, угрозы его витальным интересам – осуществляется в рамках поведенческих норм, квалифицируемых в эколоингвистике как вербальная агрессия. Достижение целей агрессивного поведения осуществляется посредством речевой стратегии дискредитации, реализуемой в форме тактик оскорбления, обвинения, угрозы и других подобных, вариативные наборы которых широко представлены в работах современных исследователей.

Особый способ осуществления вербальной агрессии, воспринимаемый как резкий или табуированный, традиционно определяется как инвектива. Проблема инвективы и инвективности в настоящее время активно разрабатывается в лингвистике, что находит воплощение в целом ряде разноаспектных научных публикаций (в том числе диссертационных работ) таких авторов, как Н. Д. Голев, В. И. Жельвис, В. Н. Капленко, Н. Б. Лебедева, О. Н. Матвеева, Т. В. Чернышова, Б. Я. Дмитриенко, И. А. Соболева, А. С. Ларионова. Дефиниция термина постоянно обсуждается и корректируется, однако ее объем и содержание продолжает варьироваться в зависимости от конкретного объекта и аспекта исследования.

В связи с фокусированием внимания исключительно на лексических средствах выражения речевой инвективы в качестве определения в данном исследовании уместным представляется узкое толкование термина: инвектива – вербальное (словесное) нарушение этического табу. Фактически термин *инвектива* понимается нами в работе как

оскорбление словом. Оптимальную в этом смысле дефиницию, на наш взгляд, содержит работа «Понятие чести и достоинства, оскорбления и ненормативности в текстах права и средств массовой коммуникации», выполненная в юрислингвистическом аспекте А.А. Леонтьевым, В.Н. Базылевым, Ю.А. Бельчиковым и Ю.А. Сорокиным. Инвективная лексика, отмечают авторы, – «это слова и выражения, заключающие в своей семантике, экспрессивной окраске и оценочном компоненте содержания интенцию говорящего или пишущего унижить, оскорбить, обесчестить, опозорить адресата речи или третье лицо, обычно сопровождаемое намерением сделать это как можно в более резкой и циничной форме» [1, с. 56].

Неоднозначно отношение исследователей и к вопросам, связанным со шкалированием инвективности, тематической группировкой, а также с проблемой бытовой и юридической интерпретации термина (см. работы Н.Д. Голева, Г.В. Дмитриенко и др.). В современных научных изданиях по различным основаниям выделяется от 3 до 25 групп инвективных образований. Различны и типы их классификации, например: по признаку эксплицитности/ имплицитности – асертивные и пресуппозиционные (О.С. Саржина), по степени нормативности – литературные/внелитературные (жаргонизмы, обсценизмы и т.д.) (А.А. Леонтьев и др.), как предмет лингвистической экспертизы – неприличные и непристойные (А.И. Стернин).

Центральное место в изучении инвективной лексики по праву отводится активно функционирующим в конфликтном дискурсе русским именам лица. Это прежде всего, конечно, обсценные номинации, зооморфизмы, социоморфные метафоры, эвфемизмы, каламбурные окказионализмы и т.д.

Но если в отношении апеллативного состава лексической инвективы лингвистам и юристам удалось достигнуть определенной договоренности и выработать критерии лексического выражения оскорбления как уголовно наказуемого деяния, то значительный пласт подобных наименований, максимально приспособленный для осуществления коммуникативной перверсии, – имя собственное (антропоним), – к сожалению, не получил должного освещения в специальной литературе. А между тем гипнотическое влияние собственного имени на человека, его доминирование в сознании носителей над всеми иными словами языка неоднократно доказывалось специалистами в различных областях человеческой деятельности, в том числе и в популярной книге по речевой суггестии Дейла Карнеги, где, как мы помним, утверждается, что среднего человека больше интересует его собственное имя, чем другие имена во всем мире, весте взятые. Вследствие всего вышесказанного можно заключить, что имя собственное является универсальным средством выражения эмоционального содержания системы «конфронтация – кооперация». И, таким образом, нельзя отрицать вероятность его функционирования в дискредитационном дискурсе в функции инвективы.

В украинском судопроизводстве накопилось бесчисленное количество жалоб, связанных со случаями оскорбления посредством имени. Так, в «Цивільному кодексі України» (статья 294 «Право на ім'я») гарантируется право на транскрибированную запись фамилии и имени в соответствии со своей национальной традицией [2, с. 86]. Однако гражданам приходится регулярно констатировать ущемление своих этнических прав, особенно при оформлении официальных документов, где латиницей, например в загранпаспорте, транслитерируется не русская, а украинская огласовка имени – Dmitro, что однозначно интерпретируется носителем как оскорбление. Также трактуется в качестве публичного оскорбления именование, искаженное средствами массовой информации, – традиция, берущая начало далеко в прошлом и преданная осмеянию и порицанию еще в «Собачем сердце» М. Булгакова (вспомним вызвавший неудовольствие профессора извращенный вариант его именования, напечатанный в газете «Известие» – Певсиков).

Правомерно ли имя собственное считать оскорблением? Ответ на этот вопрос может быть дан лишь аппроксимативно и только при условии двоякого подхода к по-

нятию «оскорбление» и аспектной его дифференциации на бытовое и юридическое, как это уже принято для апеллятивов.

К сожалению, проблема вычленения корпуса антропонимических инвективных именовании лица, подлежащих юридической разработке, в настоящее время далека от своего разрешения. Окончательной формулировке однозначного вывода предстоят длительные теоретические и экспериментальные изыскания. Ныне же, на этапе вероятностных заключений о конкретном лексическом массиве, составляющем понятие «юридической антропонимической инвективы», за неимением специфических критериев, к именам собственным, с целым рядом оговорок, может быть применена методика, разработанная специалистами для имен нарицательных (апеллятивов).

Употребление апеллятивной инвективы считается противоправным деянием, если вербальное выражение характеризуется высокой степенью оскорбительности. В отличие от них, онимы обладают ярко выраженной спецификой: антропонимические единицы, даже являясь фокусом вербально-агрессивного акта, всегда будут *косвенным* выражением инвективности, включая и негативно-оценочные пейоративы, как известно, варьирующие знак оценки в конкретном коммуникативном акте, вследствие чего степень оскорбительности не может трактоваться объективно обоими участниками конфликтного диалога. А вероятность инотолкований содержания антропонимических форм, в свою очередь, отнюдь не способствует определенности и категоричности вывода о наличии оскорбления и тем более высокой степени оскорбительности, в частности. И все же, принимая во внимание вышеперечисленные особенности и используя алгоритм определения степени инвективности апеллятивного именовании лица, попытаемся провести некоторые параллели с ономастической лексикой.

Является ли спорный текст, включающий внелитературные апеллятивы, оскорблением, языковеды рекомендуют определять посредством ряда параметров, например: содержатся ли в предложении слова, относящиеся к типу оскорбительной лексики; выражена ли отрицательная оценка личности в циничной, неприличной форме, противоречащей правилам поведения, принятым в обществе, и т.д. [3]. В результате аналогичного тестирования имен собственных, приходится признать, что антропонимы, по показаниям данной шкалы, не могут быть признаны оскорблением (в 80% случаев их характеристики не отвечают требованиям нормы). Таким образом, и косвенная форма выражения, и слабая степень инвективного содержания (если сравнивать, например, с обценнизмами) – все это способствует отрицательному выводу о возможности включения антропонимической лексики в перечень средств вербальной агрессии, юридически признаваемой противоправным действием.

И тем не менее, ономастическая лексика, на наш взгляд, имеет право быть квалифицирована как инвективная. Ее употребление в конфликтном дискурсе, так же, как нецензурные апеллятивы, способно породить у инвектума чувство горечи, досады, вызванное несправедливым, оскорбительным отношением к себе. Это бытовое понимание оскорбления. И именно оно позволяет включить антропонимическую лексику в состав инвективных лексических единиц, несмотря на то, что степень оскорбительности именной формулы варьирует в очень широких пределах – от шутливо-ироничной до унижительно-пейоративной.

Думается, что бытовое понимание оскорбления именем собственным неразрывно связано с границами антропонимического речевого этикета, а вернее – с их нарушением, что трактуется объектом-адресатом как причинение незаслуженного и несправедливо огорчения. Степень оскорбительной силы ономастической единицы пропорциональна ее этической неприемлемости в данной темпорально-национальной среде. А в силу антропоцентричности собственного имени как оскорбительный и неприемлемый может декодироваться любой антропонимический вариант: акцентологический (*Коз`ел* вместо *К`озел*, *Кр`ыса* вместо *Крыс`а*), фоноассоциативный (*Пантелеймоновна* вместо *Филимоновна*), лексико-семантический (*Конопатин* вместо *Паклин*, *Дымов* вместо *Та-*

баков), отономастические этноинвективы (*фриц, хачик, мамбет* (о казахах); традиционные русские имена-символы (насмешливо-презрительные с негативным смыслом 'дурак' или 'деревенщина' – *Ваня, Степа, Федя*) или отсутствие именования (например, замена имени номерным обозначением, как в концлагерях) и др.

Можно выделить две группы антропонимических форм, создающих инвективный прагматический эффект: 1) антропонимы, характеризующиеся присутствием в них инвективных сем на уровне парадигматического анализа – это пейоративы; 2) антропонимы, приобретающие инвективные семы в процессе семного варьирования, то есть в соответствующем контексте или конситуации. Такие антропонимы можно называть потенциально инвективными.

Как уже отмечалось выше, речевая агрессия как форма современного речевого поведения, направленного на оскорбление или преднамеренное причинение вреда человеку, репрезентируется коммуникативными тактиками оскорбления, издевки, обвинения и подобными с привлечением языковых средств современного русского языка. Но известно, что каждой эпохе свойственны свои собственные средства выражения (в том числе инвективной силы), отличающиеся от аналогичных средств иной эпохи не только формой, но и смысловым содержанием и эмоциональной окраской. Особый интерес в связи с проблемой организации агрессивного антропонимического поведения вызывают столетия, незаслуженно проигнорированные современными исследователями. А между тем, изучение инвективного функционирования антропонимических единиц иных исторических периодов (например XIX века – своеобразного в плане речевой коммуникации отрезка русской истории) может стать весьма плодотворным для решения современных задач отечественной конфликтологии.

Единственным источником, позволяющим судить о своеобразии речевой коммуникации минувших исторических периодов, являются памятники письменности и художественные произведения реалистической литературы, а единственными информантами, к помощи которых в подобных случаях прибегают исследователи коммуникации, – их авторы.

Обращение в данной работе к творчеству И.С. Тургенева с целью исследования функционирующих в разговорной речи XIX века инвективных антропонимических единиц представляется правомерным в силу доказанной специалистами реалистичности прямой речи тургеневских персонажей. Это фактически реальный речевой акт: конкретное лицо раскрывает свою натуру, цели и намерения и одновременно свою принадлежность к определенному социальному типу поведения и чувствования.

Среди причин превращения имени собственного в инвективу в речевой коммуникации XIX века следует выделить доминирующие. Как свидетельствуют наблюдения, ими оказываются составляющие этикетно-нормативного каузального блока: нарушение стратификационной, ролевой и индивидуальной антропонимической нормы. Так, в следующем примере («А Хрисанфу Лукичу», – промолвила тетка... «Хрисашке? – переспросил ее отец» [4, с. 231] кореферентные антропонимические формы эксплицируют факт существования социально-стратификационной антропонимической инвективы. Случаи иных типов оскорбительного антропонимического речевого поведения также широко представлены в произведениях писателя.

В качестве доказательства функционирования антропонимов XIX в. в функции вербального средства эксплицитной и имплицитной агрессии может быть использован реактивный компонент дискурса.

Как известно, степень соблюдения этических норм в процессе коммуникации контролируется партнером, который в реплике-реакции может предпринять меры к пресечению развития инвективной тональности. Квалификация слушающим речевого поведения адресанта как грубого нарушения этических (стратификационных, ролевых, индивидуальных) норм побуждает последнего к применению социальных санкций. Социальные санкции – это негативная реакция, фиксирующая и репрезентирующая факт провокации конфликта посредством реализации тактики оскорбления с привлечением

антропонимических средств выражения. Указание на отступление от этикета в реплике-реакции может быть как прямым, так и косвенным. Последнее заключается в использовании антропонимических средств в качестве регулятора всех видов антропонимической нормы. Примером защитной реплики, эксплицирующей факт оскорбительного нарушения норм классовой закреплённости антропонимикона, является реакция героя повести «Бригадир»: «Что ты там об Аграфене Ивановне толкуешь, – воскликнул вдруг бригадир. – И какая она тебе Аграфена? Агриппина Ивановна – вот как надо ее звать... А ты – Аграфена!» [4, с. 52].

Гетерогенная социальная структура и антропонимическая иерархия позапрошлого столетия обусловили также наличие специфических способов языкового выражения антропонимической инвективы. Об одном таком способе свидетельствует современник И.С. Тургенева Е.П. Карнович в работе «Родовые прозвания и титулы в России и слияние иноземцев с русскими»: «...ни один простолюдин не окликнет и не назовет другого ни Ивановым, ни Харитоновым, а назовет Иванычем, Харитонычем, Пахомычем, если только он не *пожелает принизить (оскорбить)* перед собою в разговоре того, к кому он обращается» [5, с. 36].

Агрессивная интенция, обуславливающая нарушение ролевой и индивидуальной антропонимических норм, в прошлые века, как и сегодня, может быть связана с изменением характера отношений коммуникативных партнеров или явиться следствием неадекватности их психофизического состояния. Причем формальное выражение оскорбления способно передаваться конструкциями, несущими диаметрально противоположные эмоциональные заряды, то есть формами как более фамильярными (в трактовке антропонимического этикета XIX столетия) (*Алексей Дмитриевич – Алексей; Владимир Петрович – Voldemar*), так и наоборот, более официальными (*Ася – Анна Николаевна, Авдей – господин Лучков*). Как уже отмечалось, интенционально обусловленное нарушение границ корректности предопределяет негативное речевое реагирование инвектума. «Вы государственный человека, Николенька? – спросил Шубин тоненьким голоском. – Полноте паясничать, – воскликнул с сердцем Николай Артемьевич. – Вы забываетесь!» [4, с.134]. В реплике-ответе наглядно представлена расшифровка намерения говорящего, который с помощью неадекватного ролевым ожиданиям антропонимического варианта пытался уязвить и оскорбить собеседника. Подобные реплики-реакции следует квалифицировать как прямое (в отличие от упоминаемого выше косвенного) указание на инвективное отступление от этикета.

Нередко в конфликтном коммуникативном акте экспликация агрессивного намерения говорящего может передаваться посредством комбинации неэтичных антропонимических форм и паралингвистических средств. Более того, средством проявления инвективной интенции могут быть даже антропонимы, не нарушающие нормативных границ. Однако в этом случае антропоформа обращения обязательно декорируется провокативным интонационным и кинетическим кодом. «А вас Баден еще забавляет, мсье ... Литвинов?» [4, с. 293]. Данное высказывание в сущности представляет собой два различных иллокутивных акта: первый – вопрос о заинтересованности Баденом – это первичная, поверхностная трактовка иллокуции; цель второго – нанесение объекту именованного оскорбления. Делу различения омонимичных коммуникативных актов и экспликации истинной интенции адресанта служат интонационное оформление и кинетическое сопровождение антропонимического варианта: «Ратмиров всегда произносил фамилию Литвинова *с запинкой*, точно он всякий раз забывал, но тотчас припоминал ее. Этим, да еще *преувеличенно приподнятой шляпой* при поклоне он думал его уязвить» [4, с. 293]. Еще одним действенным невербальным средством дешифровки интенции оскорбления являются паузы, предвещающие произнесение антропонима. Пауза – символ неуверенности, а забвение либо неточное воспроизведение своего имени, как правило, трактуется объектом именованного как личное оскорбление. Говорящими

относительно намерения адресанта могут быть и речевые аналоги паузы – контактные средства типа «как бишь его?», «как тебя?».

В инвективном речевом акте перлокутивный эффект оскорбления (обида, понижения статуса), реализуемый посредством имени собственного, иногда и не достигается. Это происходит в том случае, если антиципация протагониста неадекватна интенции инвектора. Тогда в роли индикатора инвективности выступает не качественная сторона антропонимических единиц, а фактор их количественного нагнетания в коммуникативном акте. Этап повторного решительного настаивания может продолжаться до тех пор, пока объект номинации не подтвердит понимание общей интенции адресанта – желания оскорбить. Об окончательной реализации интенции инвектора свидетельствует прекращение цепи оскорбительных именовании. Так, например, диалог из тургеневской повести, включающий четырехкратное использование провокативного обращения в форме искаженного фамильного варианта (*Кнастер* вместо *Кистер*), завершается, как и следовало ожидать, адекватным декодированием интенции и конгруэнтцией в виде предложения дуэли [4, с. 36-84].

Итак, в заключение следует отметить, что проблема речевого употребления имени собственного в функции инвективы далеко не решена. Она многогранна, и, безусловно, приведенные выше сведения ее не исчерпывают. Требуется тщательное и глубокое изучение не только современной версии инвективного антропонимикона, но и комплексные синхронические и диахронические исследования, освещающие гендерные, возрастные, этнические проблемы антропонимической инвективы.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено аналізу російської інвективи та її антропонімічним особливостям. Інвектива аналізується як емоційно-експресивна та оцінна лексика.

Ключові слова: інвектива, власне ім'я, комунікація.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of Russian invective and its personal name value. Invective is analyzed as emotionally-expressive and evaluation vocabulary.

Key-words: invective, personal name, communication.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Леонтьев, А. А. Понятия чести и достоинства, оскорбления и ненормативности в текстах права и средств массовой информации [Текст] / А. А. Леонтьев, В. Н. Базылев, Ю. А. Бельчиков, Ю. А. Сорокин. – М. : Фонд защиты гласности, 1997. – 128 с.
2. Цивільний кодекс України: [офіційне видання] [Текст]. – К. : Парламентське видавництво, 2004. – С. 86-87.
3. Памятка по вопросам назначения судебной лингвистической экспертизы (для судей, следователей, дознавателей и прокуроров, экспертов, адвокатов и юрисконсультов) [Текст] ; отв. ред. М.В. Горбаневский. – М. : Медея, 2004. – 104 с.
4. Тургенев, И. С. Полн. собр. соч. и писем в 28 томах [Текст] / И.С. Тургенев. – М. : Наука, 1978.
5. Карнович, Е. П. Родовые прозвания и титулы в России и слияние иноземцев с русскими [Текст] / Е.П.Карнович. – СПб. : А.С.Суворин, 1886. – 249 с.

Надійшла до редакції 09.11.2010 р.

УДК 81'366.56

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ЦЕНТРУ ТА ПЕРИФЕРІЇ У ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНОМУ ПОЛІ ПЕРСОНАЛЬНОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗМІ)

В. Ю. Дроботенко

Питання про співвідношення центру та периферії у функційно-семантичному полі персональності є актуальною проблемою сучасної лінгвістики. Мета нашого дослідження – розглянути центр і периферію поля персональності та основні засоби їхнього вираження в сучасних ЗМІ. Мета передбачає вирішення таких завдань: уточнити координати функційно-семантичного поля персональності; з'ясувати співвідношення поля персональності та категорії особи; проаналізувати важливість особового дейксису в структурі категорії персональності; розкрити особливості вираження поля персональності (як центру, так і периферії) у сучасних ЗМІ. Наукова новизна дослідження полягає в уточненні співвідношення центру та периферії функційно-семантичного поля персональності у сучасних публіцистичних текстах. Значення дослідження мотивоване тим, що в ньому продовжено теоретичне та практичне вивчення функційно-семантичного поля персональності.

Категорія особи як мовне явище вивчена доволі ґрунтовно в більшості європейських мов, про що свідчать праці Е. Бенвеніста [1], О. Бондарка [2-3], І. Вихованця [4], А. Загнітка [5], К. Майтинської [6], О. Селіверстової [7], М. Скаба [8] та ін. Семантичне поле є досить структуроване, у якому виділяються центр і периферія, причому в кожній з цих сфер існує своя ієрархія.

Вершину особової ієрархії складає 1-а особа – *я*, яке дає уявлення про мовця. Дослідники неодноразово наголошували на семантичній унікальності 1-ї особи дієслів та займенників.

З *я* певним чином співвідноситься 2-га особа *ти* (*ми* і *ви* займають підпорядковане положення щодо *я* і *ти*, оскільки значення *ми* і *ви* являють собою вказівки на групи осіб, які складаються відповідно з *я* і *ти*).

Найближчу периферію категорії особи (своєрідну проміжну ланку між центром і периферією) репрезентує та сфера семантики 3-ї особи, яка пов'язана з вказівкою саме на певну особу або групу осіб. Семантика, що виражена дієсловами та особовими займенниками 3-ї особи, активно взаємодіє та співвідноситься в українській мові із семантичним ядром персональності. Подібне можемо сказати і про семантику узагальненої особовості, пов'язаної з узагальненим і модифікованим ставленням до адресанта та адресата повідомлення.

Необхідно відзначити, що, з'ясовуючи типи опозицій у межах граматичної категорії особи, учені виділяють кілька їх різновидів: з одного боку, протиставлення форм першої та другої особи на позначення учасників мовлення формі третьої особи, що називає неучасників мовлення, з другого – форми першої особи на позначення особи, від якої ведеться мовлення, формі другої особи, до якої мовлення звернене [9, с. 195].

На особливу увагу заслуговує предметна 3-я особа. На думку О. Бондарка, «вона має яскраво виражений периферійний характер, оскільки мова йде про зовнішнє середовище, протиставлене власне – суб'єктам, які або реально беруть участь, або можуть брати участь у мовленнєвому акті» [3, с. 27]. На крайній периферії, де ознаки семантики особи розмиті та нечіткі, знаходиться значення форм безособовості.

«Персональність – це семантична категорія, яка характеризує учасників означуваної ситуації щодо учасників ситуації мовлення – насамперед у ставленні до мовця» [2, с. 5]. Ця категорія утворює функційно-семантичне поле – об'єднання різнорівневих (морфологічних, синтаксичних, лексичних, а також комбінованих – лексико-граматичних) засобів мови.

Поле персональності має свій центр, який виражається граматичною категорією особи дієслова та займенника, і периферію. На периферії знаходяться засоби вираження узагальнено-особовості та неозначено-особовості, а також різні лексичні засоби, які виражають ставлення до суб'єкта.

Співвідношення центральних і периферійних компонентів семантики особи варто відрізняти від визначення центральних і периферійних компонентів персональності як функціонально-семантичного поля тієї або іншої мови під час аналізу двобічних мовних одиниць, зокрема дієслівних форм особи, особових займенників, лексичних засобів, які беруть участь у вираженні семантики персональності.

Провідну роль у досліджуваному полі відіграють граматичні форми особи дієслів та особових займенників за умови, що вони займають у реченні позицію підмета. Інші засоби вираження семантики особи, що представляють окремі підсистеми й є обмеженими через умови свого функціонування у мові, традиційно відносять до периферії такого поля.

Граматичний центр поля персональності – особа як граматична категорія – сам виступає як польова структура, у якій виділяються ядро (дієслівні і займенникові форми 1-ї і 2-ї особи) і його оточення – форми 3-ї особи, які функційно відмежовані від указівки на учасників акту мовлення.

У журналістських текстах українських ЗМІ функційно-семантичне поле персональності репрезентоване як формами, що належать безпосередньо до ядра цієї «польової» структури, так і до її периферії (близької та далекої).

Ядро граматичного центру функційно-семантичного поля персональності представлено використанням таких дієслівних та займенникових форм:

1) дієслівні та займенникові форми *1-ї ос. одн.*: Ця думка мимоволі промайнула, коли **побачив** на сцені Національної опери напис *“Всеукраїнський форум інтелекції”* (Слово Просвіти. – № 14. – 2008 – С.1); *Вихідними я побував* у Луганську, *завітав* до комп'ютерного клубу... (Слово Просвіти – № 14 – 2008 – С.2); *Припізнившись, натрапила* на *“хвіст” офіційного відкриття*... (Слово Просвіти. – № 13. – 2008. – С.1).

Ці форми найчастіше використовуються, коли журналіст розповідає «від першої особи» про заходи, на яких він був, і про які тепер повідомляє читачу ЗМІ. На думку С. Кацнельсона, займенник *я* невдало названий займенником, тому що він не має на меті замінювати щось, а у мовленні суб'єкта мовлення він стоїть не замість власного імені, а для означення мовцем самого себе.

Використання авторського «я» дозволяє автору журналістського тексту бути суб'єктивним у власних оцінках, адже він висловлює власний погляд, а не претендує на об'єктивність. Подібне використання також зумовлене бажанням викликати довіру в читачів та надати своєрідної «інтимності» розмові з ними;

2) дієслівні та займенникові форми *1-ї ос. мн.*

Ці форми репрезентують так зване «авторське ми», використання якого зумовлене ситуацією, коли мовець хоче залучити усіх читачів або слухачів до процесу, який він описує.

Дослідниця О.Китиця відзначає, що «використовуючи форми 1-ої особи множини (в основному значенні), адресант об'єднує себе з іншою особою або особами. Отже, прямому значенню займенника *ми* відповідає формула $ми = я + х$, де змінний семантичний компонент *х* може означати як партнера (партнерів) мовця по спілкуванню, так і неучасників комунікативного акту» [10, с.5].

«Авторське ми» найчастіше з'являється в журналістських текстах з двох причин:

а) автор статті робить акцент на тому, що до певних роздумів чи дій він вдається не самостійно, а наче разом зі своїми читачами, тут дієслівна або займенникова форма *1 ос. мн.* має значення «я + ви» (читачі): *Відзначимо, що увага ЗМІ до цих подій була гіпертрофованою* (Слово Просвіти. – № 14. – 2008. – С.2);

б) мовець хоче наголосити на тому, що предмет, про який він говорить, є об'єктом власності великої групи людей або всіх громадян: *Масмо найбільше в Європі лікарняних ліжок на 10 тисяч населення* (Слово Просвіти. – № 14. – 2008. – С.1); ре-

зультат певної дії є важливим не тільки для нього як члена певної групи, але й для інших людей: *Переконали, що ми отримаємо позитивний відгук у Бухаресті, знайдемо аргументи для тих держав, які ще формують свої позиції з цього питання*, – сказав Віктор Ющенко. (Слово Просвіти. – № 14. – 2008. – С.3).

До дієслівної форми в такому разі можемо додати не один займенник «ми» (якщо він відсутній), а два займенники «ми з вами», що принципово ніяк не вплине на зміст висловлення. Пор. *Ми з вами маємо найбільше в Європі лікарняних ліжок на 10 тисяч населення*.

3) дієслівні та займенникові форми 2-ї ос. *ми*.

Ці форми також становлять ядро граматичного центру функційно-семантичного поля персональності і найчастіше використовуються в такому жанрі журналістики як інтерв'ю. З огляду на жанр ці форми, зазвичай, є двокомпонентними: *займенник + дієслово*, адже пропуск займенника позначав би певну зневагу до співрозмовника, що неприпустимо у жанрі інтерв'ю: *Віро Павлівно, а чи відчували Ви якесь надзавдання?* (Слово Просвіти. – № 13. – 2008. – С.1).

Як ви готуєтесь до 20-річчя виводу військ з Афганістану? (Слово Просвіти. – № 13 – 2008. – С.2).

3-тя особа пов'язана з переходом від центру до периферії, якщо її форми використовуються на позначення суб'єктів мовлення (*Він водночас бідкався з приводу незначного представництва, власне, інтелігенції на користь чиновництва* (Слово Просвіти. – № 1. – 2008. – С.1); *Вони вирвали з рук голови товариства Героя України Євгена Пронюка портфель і стали виштовхувати його з приміщення*. (Слово Просвіти. – № 14. – 2008. – С.2); *Він додав, що не менш важливе значення має підписана в ході візиту угода про співробітництво* (Слово Просвіти. – № 14. – 2008. – С.3) та з власне-периферійною сферою семантики персональності, якщо дієслова або особові займенники застосовуються на позначення предметів (*Те “військо” так і називалось “сволочь”*. *Воно було найжорстокіше*. (Слово Просвіти. – № 13. – 2008. – С.3).

Отже, граматична категорія особи, з одного боку, якщо йдеться про форми 1-ї і 2-ї особи, належить до центральної сфери семантики персональності, а з іншого (у тому, що стосується форм 3-ї особи і форм безособовості), – до сфери перехідної від центру до периферії (якщо її форми використовуються на позначення «третіх осіб») і до власне-периферійної сфери семантичного поля персональності (при позначенні предметів і при вираженні безособовості).

Як стверджує О. Бондарко, «до центру поля персональності традиційно відносяться не усі форми особових займенників, а лише форми називного відмінка, що виступають у ролі підмета» [3, с. 25].

Форми особових займенників у непрямих відмінках ми відносимо не до центру поля персональності, а до найближчої периферії (або до перехідної зони від центру до периферії – чітке розмежування тут провести важко):

Загалом наявність будь-якої форми особового займенника, у якій представлена граматична категорія особи, ще не є достатньою підставою для того, щоб віднести цю форму до центру поля персональності.

Як відомо, граматична категорія особи знаходить вираження не тільки в особових, але й у присвійних займенниках. Ці форми слід зараховувати не до центру, а до близької периферії розглянутого поля або до зони, що посідає посереднє місце між центром і периферією.

Щодо використання присвійних займенників у журналістських текстах спостерігається така тенденція: журналісти досить часто використовують займенник *наші* (та його відмінкові форми), щоб підкреслити, що вони говорять не тільки від себе, але й відбивають ситуацію загалом: *Наші головні національні музеї – в жалюгідному стані* (Слово Просвіти. – № 14. – 2008. – С.1); *Сьогодні на нашому книжковому ринку лише одна книга з шести друкується в Україні...* (Слово Просвіти. – № 14. – 2008. – С.1).

Займенники *мій, моя, моє* найчастіше використовуються у такому популярному інформаційному жанрі як інтерв'ю або в ситуації, коли журналіст цитує висловлення мовця, який хоче переконати загал у сказаному і для цього за допомогою присвійного займенника підкреслює власну відповідальність за висловлене: «*Моя позиція непохитна: Україна і Грузія повинні отримати ПДЧ*», - сказав він. (Слово Просвіти – № 14 – 2008 – С.3); ...*прем'єр зазначила: "Моє терпіння буде безмежне щодо зусиль зберегти коаліцію"* (Слово Просвіти. – № 14. – 2008. – С.2).

Натомість використання займенників *їх, ваш* (та їхніх відмінкових форм) – дозволяє журналісту дистанціюватися від предмета дискусії, говорити про нього або запитувати когось з позиції спостерігача: *Розкажіть, будь ласка, яка мета вашої організації, коли її створено?* (Слово Просвіти – № 13 – 2008 – С.2); *Багато питань пов'язано з їхнім подальшим життям і реабілітацією.* (Слово Просвіти. – № 13. – 2008. – С.2).

Отже, виділяються персональні елементи 1-го рангу – вони виражають ставлення до особи, що стосуються суб'єктно-підпорядкованого, і персональні елементи 2-го рангу – у випадках, коли ставлення до особи стосується суб'єкта, вираженого додатком, а також об'єкта й атрибута.

Пропоноване широке розуміння персональності як семантичної категорії і функційно-семантичного поля не повинно, на наш погляд, призводити до розширеного тлумачення особи як граматичної категорії. У мовах з повною персональною суб'єктно-об'єктною дієвідміною граматична категорія особи, природно, включає ставлення до особи, виражене як суб'єктом-підметом, так і об'єктом-додатком. У мовах без суб'єктно-об'єктної дієвідміни повинна бути спеціально виділена центральна система форм особи, представлена в дієслові й в особових займенниках, що співвідносяться з особовими формами дієслова і виступають у позиції суб'єкта-підмета.

Форми непрямих відмінків особових займенників (*мене, мені* і т.д.), а також форми присвійних займенників, які розрізняються за особою (*мій, наш, твій, ваш, його, її, їх*), є такими граматичними засобами, що належать до близької периферії поля персональності (або до проміжної зони між центром і периферією). З огляду на наведені аргументи, вважаємо, що традиційні «вузькі» визначення граматичної категорії особи, орієнтовані на центр цієї категорії, на наш погляд, зберігають свою значимість.

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы центр и периферия функционально-семантического поля персональности и основные средства их выражения в современных СМИ, уточнены координаты рассмотренного функционально-семантического поля, сделана попытка проанализировать соотношение поля персональности и категории лица.

Ключевые слова: функционально-семантическое поле, поле персональности, категория лица, грамматический центр

SUMMARY

In clause the center and periphery of the functional-semantic field of personality and their basic means of expression in modern media is investigated, clarified the coordinates of the considered functional-semantic field, attempt to analyze the correlation of the field of personality and the category of person.

Key words: functional-semantic field, the field of personality, the category of person, grammatical center.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бенвенист, Э. Общая лингвистика [Текст] / Э. Бенвенист – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.

2. Бондарко, А. В. Семантика лица [Текст] / А. В. Бондарко // Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость. – СПб : Наука, 1991. – С. 5-40.
3. Бондарко, А. В. Категория лица и поле персональности [Текст] / А.В.Бондарко // Проблемы функциональной грамматики: Полевые структуры / Отв. ред. А.В. Бондарко, С.А. Шубик. – СПб : Наука, 2005. – С. 25-27
4. Вихованець, І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови [Текст] / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во Пульсари, 2004. – 400 с.
5. Загнітко, А. П. Теоретична граматика української мови: Морфологія [Текст] / А. П. Загнітко – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 437 с.
6. Майтинская, К. Е. Местоимения в языках разных систем [Текст] / К. Е. Майтинская. – М. : Наука, 1969. – 309 с.
7. Селиверстова, О. Н. Местоимения в языке и речи [Текст] / О. Н. Селиверстова – М. : Наука, 1988. – 151 с.
8. Скаб, М. С. Граматика апеляції в українській мові [Текст] / М.С. Скаб – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.
9. Леонова, М. В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія [Текст] : навч. посіб. для філол. ф-тів ун-тів / М. В. Леонова. – К., 1983. – 264 с.
10. Кितिця, О. В. Категорія персональності та засоби її вираження в публіцистичному стилі [Текст] : автореф. дис... к. філол. н. / О.В. Кितिця. – Дніпропетровськ, 2001. – 19 с.

Надійшла до редакції 10.11.2010 р.

УДК 81'373.23

АСТРОНИМЫ И КОСМОНИМЫ КАК ОБЪЕКТ СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО ИЗУЧЕНИЯ РАЗНОСТРУКТУРНЫХ ЯЗЫКОВ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Инь Че

Современный этап развития лингвистики характеризуется активизацией синхронно-сопоставительных исследований разных уровней языковых систем. Контрастивная (сопоставительная) лингвистика считается одним из наиболее молодых разделов в современном языкознании, хотя само сопоставление языков, лежащее в основе контрастивных студий, по справедливому замечанию В. Г. Гака, столь же древне, сколь и само изучение языка (см. [1]). Перспективным и вместе с тем недостаточно разработанным направлением контрастивной лингвистики в свою очередь является сопоставительный анализ ономастического пространства двух и более языков с целью выявления как сходств, так и различий между сравниваемыми языками на уровне структурно-семантических и функциональных особенностей имен собственных, представленных в данных языках на современном этапе их развития.

Как известно, под ономастическим пространством понимается «совокупность всех имен собственных, употребляющихся данным социумом в определенную историческую эпоху», при этом объем и характер ономастического пространства «связан с составом объектов, ономастизируемых данным языковым коллективом в тот или иной период» [2, с. 9]. Подсистемами ономастического пространства того или иного языка являются антропонимы, зоонимы, теонимы, мифонимы, топонимы, эргонимы, комонимы, астонимы, прагматонимы, идеонимы и др. классы имен собственных. Поскольку одним из важнейших принципов сопоставительного анализа языков является принцип

стратификации (см. [3-4]), заключающийся в невозможности сопоставления языков по всем языковым фактам и предполагающий обязательный учет специфики каждого уровня языка, выбор исходной точки сопоставления, то и сопоставительный анализ совокупности онимов двух и более языков осуществляется в рамках того или иного конкретного класса имен собственных.

Г. Б. Медиева, рассматривая проблему дифференциации периферийных разрядов ономастического пространства, отмечает, что «ядром ономастического пространства являются, по единому мнению исследователей, *антропонимы*, околоядерное пространство занимают антропонимоподобные образования (*зоонимы*, *теонимы*, *мифонимы*), тяготеют к ядру *топонимы*, *космонимы*, *астронимы*, поскольку почти все географические и космические объекты, вовлеченные в сферу деятельности человека, имеют имя собственное» [5, с. 30]. Следовательно, важное место в ономастическом пространстве определенного языка занимают имена собственные небесных тел – астронимы и космонимы, которые, как представляется, могут стать показательным объектом сопоставительного анализа на материале таких разноструктурных языков, как русский, английский и китайский.

Цель настоящей статьи заключается в формировании методологической базы исследования для осуществления сопоставительного анализа астронимов и космонимов в разноструктурных онимных пространствах русского, английского и китайского языков, т. е. для установления сходств и различий в проприальной номинации космических объектов в обозначенных языках.

Достижению поставленной цели способствует решение следующих задач:

- 1) выработать рабочее определение терминов *астроним* и *космоним* на основе сопоставления наиболее авторитетных их дефиниций, а также учитывая факт частого недифференцированного употребления названных терминов;
- 2) рассмотреть и охарактеризовать основные направления в изучении названного класса имен собственных, делая акцент на наиболее актуальных проблемах исследования космонимов и астронимов в рамках различных подразделов ономастики;
- 3) установить перспективы сопоставительного анализа астронимов и космонимов ономастических пространств разноструктурных языков.

По словам Ю. А. Карпенко, космические названия – это «не просто знаки для различных космических объектов», а «голос истории, свидетельства минувшего, дающие нам представление о том, как в древности понимали небесные тела, о старинных космогонических концепциях и о практическом использовании звездного неба для ориентации во времени и пространстве», это «один из самых ярких памятников истории астрономии» [6, с. 3]. Действительно, космические объекты (звезды, созвездия, планеты) обратили на себя внимание людей в глубочайшей древности и уже тогда могли получать названия, поскольку служили важными пространственными и временными ориентирами. Необходимость обозначать и изучать данные объекты диктовалась повседневной жизнью людей. В связи с этим астронимия и космонимия появились раньше многих других наук. В то время как наука, которая изучает названия небесных тел (астрономика/космонимика), относится к числу наиболее молодых отраслей ономастики.

Отметим, что в астрономической (и шире – в энциклопедической) литературе, а также и в толковых словарях наблюдается относительно последовательное разграничение таких терминов, как *астрономия* и *космология*:

1. *Астрономия* (< гр. *astronomia* < *astros* 'звезда' и *nomos* 'закон') – отрасль науки, изучающая движение и природу небесных тел, таких, как планеты, звезды и галактики, в более общем смысле – изучение материи и энергии во вселенной вообще; наука о строении и развитии небесных тел и всей вселенной; исследует расположение и движение небесных тел, их физическое состояние, химический состав, происхождение и развитие [7, с. 114; 8, с. 81].

2. *Космология* (< гр. *kosmos* 'вселенная' и *logos* 'понятие, учение') – область науки, имеющая целью разработку четкой теории структуры и эволюции всей физической

вселенной; учение об астрономических закономерностях вселенной как единого целого; изучение происхождения, строения и эволюции Вселенной как целого [7, с. 344; 8, с. 369; 9, с. 62].

В то время как в «Словаре русской ономастической терминологии» Н.В. Подольской, с одной стороны, зафиксированы два термина для обозначения объектов соответствующего раздела ономастической науки (*астроним* и *космоним*), а с другой стороны, приводится только один термин для обозначения этой науки в целом: «*Астронимика* – раздел ономастики, изучающий астронимы» (см. [10]). В названном лексикографическом источнике отражена тенденция к разграничению как двух разделов ономастики (астронимики и комонимики), так и их объектов (астронимов и космонимов):

1. *Астроним* – вид онима. Собственное имя отдельного небесного тела, в том числе звезды, планеты, кометы, астероида (планетоида). Примеры: *Солнце, Луна, Земля, Меркурий, Полярная звезда, Венера, Марс, Вега, Эрос, Цицера*; кометы: *Энке, Фая, Галлея*; происходит от греч. *остер* – «звезда», ср. *астрономия, астрология*.

2. *Космоним* – вид онима. Собственное имя зоны космического пространства, галактики, звездной системы (созвездия). Примеры: *Большое Магелланово Облако, Большая Медведица, Созвездие Орла, Созвездие Волопаса, Созвездие Девы, Созвездие Ориона*. Происходит от греч. *космос* – «упорядоченность, порядок; мировой порядок, мироздание, мир; небесный свод» (см. [10]).

По мнению М. Э. Рут, астронимами являются названия объектов звездного неба в отличие от космонимов – названий космических объектов [11, с. 524].

Однако, несмотря на попытки разграничить термины *астронимика, астроним* и *космонимика, космоним*, во-первых, часто встречается их синонимичное употребление, а во-вторых, в настоящее время большинство исследователей не придерживается названной дифференциации рассматриваемых терминов и в своих работах пользуется одним термином (*астронимика* или *космонимика*) для обозначения науки о названиях небесных объектов. Иногда термины *космоним* и *космонимия* могут интерпретироваться достаточно широко и использоваться по отношению как к «точечным», так и к пространственным объектам космоса (см. [12]).

В работе мы разделяем позицию тех ономастов, которые последовательно разграничивают термины *астронимика, астроним* и *космонимика, космоним* на основании рассмотренных критериев.

Обозначим и кратко охарактеризуем те основные направления ономастики, которые на сегодняшний день наметились в изучении названий космических объектов: т. е. номинаций как зон космического пространства, галактик, созвездий (например, *Весы, Орион, Млечный Путь*), так и отдельных небесных тел: звезд, планет, комет, астероидов (*Юпитер, Марс, Луна, Венера*).

Прежде всего следует назвать работу Ю. А. Карпенко «Названия звездного неба» [6], в которой на широком фактическом материале сделаны важные теоретические обобщения и практические наблюдения, касающиеся различных типов собственных имен космических тел (галактик, созвездий, астеризмов, звезд, планет, спутников планет, астероидов, комет, метеороидов, частей поверхности Луны). Указанное исследование служит методологической базой для разноаспектного изучения астронимов и космонимов.

Тот факт, что проприальные названия различных космических объектов (прежде всего звезд, созвездий и галактик) очень часто имеют как официальное, научное, так и неофициальное, народное название (последние могут существовать в виде нескольких дублетных названий одного и того же объекта звездного неба), способствовал активному развитию такого направления, как изучение народной астронимии. Большой вклад в исследование русской народной астронимии был сделан в работах представительницы Уральской ономастической школы М.Э. Рут [11; 13], в которых русские народные названия звезд проанализированы в связи с астронимией других народов СССР, а также на общеславянском фоне. Г.Ф. Ковалев (Воронежская ономастическая школа) рассмат-

ривает состав и особенности народной астронимии в говорах русского и украинского пограничья [14]. В работе Л. Тульцевой введены в научный оборот до сих пор не рассматриваемые народные названия Млечного пути в среднерусской полосе России [15]. Разные аспекты белорусской народной астронимии, в том числе и ее особенности в условиях белорусско-литовского пограничья рассматриваются в работах Т. В. Авилина [16-18], З. Скварчевского [19], Й. Вайшкунаса [20]. Анализ балканского типа астрономической системы представлен в исследовании Д. М. Младеновой [21]. Следует отметить, что названное направление в изучении проприальных народных номинаций космических объектов во многом пересекается с такими отраслями астрономии, как этноастрономия (исследует астрономические мотивы в народных обычаях и верованиях, в мифах и легендах, в произведениях народного творчества) и археоастрономия (изучает археологические памятники и древние артефакты для поиска в них астрономического значения) [22].

Другим достаточно перспективным направлением в изучении астронимов и космонимов является рассмотрение их структурно-семантических параметров и функциональной нагрузки в качестве поэтонимов, т. е. разряда имен собственных, представленных в языке художественного произведения. В.М. Калинин в статье, посвященной исследованию функций астронимов, космонимов, апеллиатива *звезда*, его производных, контекстуальных синонимов, дескрипций и перифраз в поэзии и прозе И.А. Бунина [23], обобщенно называет эту группу поэтонимов термином *космопоэтоним*. В настоящее время данный разряд поэтонимов фрагментарно рассматривается на материале как отдельных языков, так и творчества некоторых писателей. Вместе с тем М.Э. Рут и Е.В. Ширихина, подчеркивая тот факт, что изучение астронимов в структуре художественных произведений способствует выявлению специфических, индивидуальных ассоциаций, связанных со звездами и их названиями, говорят о необходимости создания словаря астронимов в русской поэтической речи (см. [24]). Создание словаря такого типа актуально не только для русской ономастической лексикографии.

Пионерской работой в области анализа писательской астронимии в русской ономастике считается вышедшая в 1987 г. статья Л.Ф. Фоминой об астронимах в творчестве К.Г. Паустовского [25]. Изучению особенностей астронимов в русской поэзии XVIII – XX вв. посвящена довольно обстоятельная работа Г.Ф. Ковалева «Небеса поэтов. Астронимы в русской литературе» [26]. В уже упоминавшейся в связи с термином *космопоэтоним* статье В.М. Калинкина устанавливаются функции проприальных, апеллиативных и безонимных номинаций объектов звездного неба в творчестве И.А. Бунина [23]. В.Н. Рослякова рассматривает случаи типичного для поэзии В.С. Высоцкого концентрированного употребления собственных наименований объектов звездного неба [27], а А.Н. Талпы делает попытку классификации окказиональных астронимов, представленных в произведениях русских писателей-фантастов [28]. В.А. Кофанова, изучая языковые особенности геопоэтики авторской песни второй половины XX в., при анализе лексических средств, передающих индивидуально-авторское восприятие географического пространства, особое внимание уделяет проприальным и апеллиативным номинациям астрономических объектов различных топосов [29].

В диссертации О.А. Бирюковой на материале коротких англоязычных рассказов XX века при установлении текстообразующих функций имён собственных в числе прочих типов онимов с идиостилистической точки зрения рассматриваются астронимы и астротопонимы, в частности в творчестве Р. Брэдбери [30]. В работах О.В. Стафеевой и А.В. Бадыхшиной выявляются особенности авторского употребления космонимов *Sun*, *Moon* и *Star*, а также их дериватов в романе Ф.С. Фицджеральда «Великий Гетсби» [31-32]. О.А. Плахова, анализируя английские сказки в этнолингвистическом аспекте, устанавливает наполняемость различных областей ономастического пространства английской народной сказки разными типами онимов, в том числе и астронимов [33].

Особое направление представляет собой анализ использования астрономов и космонимов в результате трансонимизации в функции других разрядов имен собственных (помимо поэтонимов): антропонимов, библионимов, прагматонимов.

Таким образом, проведенный обобщающий анализ данных различных научных работ по вопросам ономастики в целом и астрономии и космонимии в частности позволяют сделать следующие общие выводы:

1. Целесообразно разграничивать астрономы и космонимы как два диалектически связанных разряда проприальных номинаций космических объектов.
2. Приоритетными направлениями в изучении астрономов и космонимов являются такие направления, как:
 - а) рассмотрение особенностей народной астрономии с максимально возможным учетом всех дублетных народных названий космических объектов и с установлением их соотношения с названиями научными;
 - б) анализ структурно-семантических параметров и функциональной нагрузки астрономов и космонимов в функции особого разряда поэтонимов как на материале творчества отдельного писателя, так и в контексте определенного направления, жанра (с учетом специфики определенного языка);
 - в) установление и описание наиболее частотных моделей трансонимизации.
3. Названные направления в рассмотрении астрономов и космонимов могут быть положены в основу выявления универсальных, типологических и национально-специфических особенностей обозначенных подклассов ономастического пространства таких разноструктурных языков, как русский, английский и китайский.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено аналізу різних підходів до вивчення пропріальних номінацій космічних об'єктів. Визначено співвідношення термінів *астронім* і *космонім*. Подано стислий огляд головних робіт у межах трьох пріоритетних напрямків у дослідженні зазначених класів онімів. Накреслено перспективи розгляду астронімів і космонімів на матеріалі різноструктурних мов.

Ключові слова: онім, астронім, космонім, різноструктурні мови.

SUMMARY

The article focuses on the analysis of different approaches to the investigation of cosmic objects proper nominations. The correlation of the terms *astronym* and *cosmonym* has been established. The brief overview of the main works inside the three higher-priority schools in the investigation of mentioned types of onymes has been put up. The perspectives of astronyms and cosmonyms analysis on the material of variegated languages have been traced.

Key words: onym, astronym, cosmonym, variegated languages.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гак, В. Г. О контрастивной лингвистике [Текст] / В. Г. Гак // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика. – М. : Прогресс, 1989. – С. 5-17.
2. Суперанская, А. В. Терминология и номенклатура [Текст] / А. В. Суперанская // Проблематика определений терминов в словарях разных типов. – Л. : Наука, 1976. – С. 3-15.
3. Кочерган, М. П. Основи зіставного мовознавства [Текст] : підручник / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 2006. – С. 7-57, С. 76-106.
4. Юсупов, У. К. Сопоставительная лингвистика как самостоятельная дисциплина [Текст] / У. К. Юсупов // Методы сопоставительного изучения языков. – М. : Наука, 1988. – С. 6-11.

5. Мадиева, Г. Б. О дифференциации периферийных разрядов ономатического пространства [Текст] / Г. Б. Мадиева // Вестник Карагандинского университета. Сер. Филология. – 2005. – № 1 (37). – С. 29-35.
6. Карпенко, Ю. А. Названия звездного неба [Текст] / Ю. А. Карпенко. – М. : Наука, 1981. – 184 с.
7. Columbia Encyclopedia [Текст]. – New York : Columbia University Press, 2000. – 3156 p.
8. Словарь иностранных слов. – М. : Изд-во лит-ры на иностр. языках, 1955. – 1008 с.
9. Хопкинс, Дж. Толковый словарь английских терминов по астрономии и астрофизике [Текст] / Дж. Хопкинс. – М. : Мир, 1980. – 300 с.
10. Подольская, Н. В. Словарь русской ономастической терминологии [Текст] / Н. В. Подольская. – М. : Наука, 1978. – 197 с.
11. Рут, М. Э. Русская народная астрономия на общеславянском фоне [Текст] / М. Э. Рут // Славянское языкознание : докл. рос. делегации. – XIII съезд славистов, Любляна, 2003 г. – М. : Индрик, 2003. – С. 524-533.
12. Общая и русская космонимика [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http:// about-onomastics.ru/imya-sobstvennoe-kak-yazykovaya-kategoriya/linguistics/obshhaya-i-russkaya-kosmonimika](http://about-onomastics.ru/imya-sobstvennoe-kak-yazykovaya-kategoriya/linguistics/obshhaya-i-russkaya-kosmonimika). – Загл. с экрана.
13. Рут, М. Э. Русская народная астрономия [Текст] / М. Э. Рут. – Свердловск : Изд-во Свердлов. гос. ун-та, 1987. – 87 с.
14. Ковалев, Г. Ф. Народная астрономия в говорах русского и украинского пограничья (Воронежская область) [Текст] / Г. Ф. Ковалев // Вестник Воронежского государственного университета. Сер. Гуманитарные науки. – 2002. – № 2. – С. 39-53.
15. Тульцева, Л. Народные названия Млечного пути в среднерусской полосе России [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.drevnosti.org/ethnoastronomy/43-statyi/137-2009-06-15-10-29-56>. – Загл. с экрана.
16. Авилин, Т. В. Белорусская народная астрономия [Текст] / Т. В. Авилин // Историко-астрономические исследования. – Вып. 31. – М., 2006. – С. 314-332.
17. Авилин, Т. В. Белорусские названия созвездий II: Плеяды [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.drevnosti.org/ethnoastronomy/43-statyi/72>. – Загл. с экрана.
18. Авилин, Т. В. Белорусские названия созвездий III: Млечный Путь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.drevnosti.org/ethnoastronomy/43-statyi/68>. – Загл. с экрана.
19. Скварчевский, З. Планета Венера в традиционных белорусских представлениях [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.drevnosti.org/ethnoastronomy/43-statyi/104-2009-03-26-22-08-45>. – Загл. с экрана.
20. Вайшкунас, Й. Народная астрономия белорусско-литовского пограничья [Текст] / Й. Вайшкунас // Балто-славянские исследования XVI : сб. науч. тр. – М. : Индрик, 2004. – С. 168-179.
21. Младенова, Д. М. Балканский тип астрономической системы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.drevnosti.org/ethnoastronomy/43-statyi/66-2009-02-25-18-16-4>. – Загл. с экрана.
22. Виноградов, А. В. Концепция сайта «Славянские древности» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.drevnosti.org/index.php?start=30>. – Загл. с экрана.
23. Калинин, В. М. «Тайный смысл их царственных имен» [Текст] / В. М. Калинин // Восточноукраинский лингвистический сборник : сб. науч. тр. ; отв. ред. Е. С. Отин. – Вып. 9. – Донецк : Донеччина, 2002. – С. 3-19.
24. Рут, М. Э. Словарь астрономов в русской поэтической речи [Текст] / М. Э. Рут, Е. В. Ширихина // Словесность и современность : сб. науч. тр. – Ч. 2. – Пермь, 2000. – С. 114-120.
25. Фомина, Л. Ф. Наблюдения над функционированием космонимов в произведениях К. Г. Паустовского [Текст] / Л. Ф. Фомина // Язык и стиль произведений

- В.П. Катаева, К.Г. Паустовского и Л.И. Славина. – Одесса : Изд-во Одесского гос. ун-та, 1987. – С. 42-49.
26. Ковалев, Г. Ф. Небеса поэтов. Астрономы в русской литературе [Текст] / Г. Ф. Ковалев // Вестник Воронежского государственного университета. Сер. Гуманитарные науки. – 2003. – № 1. – С. 109-130.
 27. Рослякова, В. Н. Астрономы в поэзии В.С. Высоцкого [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mediaplanet.ru/.../Rosliakowa 2005 Astro.doc>. – Загл. с экрана.
 28. Талпы, А. Н. Астрономы в художественной литературе [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2009/russian/.../talpy.pdf. – Загл. с экрана.
 29. Кофанова, В. А. Языковые особенности геопоэтики авторской песни (на материале текстов произведений Б.Ш. Окуджавы, А.А. Галича, А.М. Городницкого, Ю.И. Визбора) [Текст] : дис. к. филол. н. / Вера Александровна Кофанова. – Ставрополь, 2005. – 236 с.
 30. Бирюкова, О. А. Текстобразующие функции имён собственных в аспекте идиостиля (на материале коротких англоязычных рассказов XX века) [Текст] : автореф. дис. к. филол. н. / О. А. Бирюкова. – Нижний Новгород, 2009. – 24 с.
 31. Стафеева, О. В. Космнимы «Солнце» и «Луна» как объекты лексикографического и текстологического описания (на материале современного английского языка) [Текст] / О. В. Стафеева // Язык, сознание, коммуникация : сб. ст. ; отв. ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. – М. : МАКС Пресс, 2001. – Вып. 17. – С. 38-44.
 32. Бадыкшинова, А. В. Космнимы как объект исследования в романе Ф.С. Фицджеральда «Великий Гэтсби» [Текст] / А. Д. Бадыкшинова // Материалы Всероссийской научно-практич. конф. студентов и аспирантов «Современная Россия: проблемы и решения», 15 мая 2009 г. – Т. 2. – Казань : Изд-во «Познание» Ин-та экономики, управления и права, 2009. – С. 217.
 33. Плахова, О. А. Английские сказки в этнолингвистическом аспекте [Текст] : автореф. дис. к. филол. н. / О. А. Плахова. – Нижний Новгород, 2007. – 22 с.

Надійшла до редакції 03.11.2010 р.

УДК 811.111

АКТУАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «ОТНОШЕНИЕ» В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Т. В. Пономаренко, Г. С. Яроцкая

Темой нашего исследования является «отношение». Отношение – философская категория. Учение о категориях принадлежит Аристотелю, который видел в них наиболее общий род и утверждал, что все категории – высказывания относительно такого подлежащего, как «сущность». Каждая выделенная им бытийная категория характеризуется необходимыми и достаточными для её опознания чертами, равноправием её членов, обладающих всегда одним и тем же набором критериальных свойств. Ценность этого тезиса не может быть поставлена под сомнение, хотя, как правильно отмечает Дж. Лакофф, «недавняя революция в когнитивной психологии частично связана с изменением взгляда на понятие категории» [1, с. 356]. Возникло новое понимание категории, стали оспариваться сложившиеся концепции, исходящие из трактовки категории в аристотелевском духе. Исследователи пришли к выводу, что для понимания категориального процесса важными оказываются именно нетождественные аспекты и способы его осуществления [2, с. 43].

В работе мы исходим из того, что «отношение» является концептуальной единицей. Под концептом мы понимаем «ментальные образования, которые представляют собой хранящиеся в памяти человека значимые сознаваемые типизируемые фрагменты опыта» [3, с. 59]. Современная наука трактует концепт «отношение» как момент взаимосвязи всех явлений, как результат сравнения любых двух предметов по выбранному или заданному основанию сравнения, как взаимозависимость элементов определенной системы.

В философии отношение рассматривается, как явление однопорядковое со связью (Отношение = Связь), как особого рода связь (Отношение < Связь), как явление, включающее категорию связи (Отношение > Связь), и, наконец, как прямая или опосредованная зависимость или взаимозависимость объектов (Отношение = Зависимость). Для нашего исследования принципиальным является тезис о том, что *связь и отношение* находятся в непрерывном единстве. Связь квалифицируется нами как частный случай отношения, как видовая категория по отношению к родовой.

Как концептуальная единица «отношение» – не вещь, не конкретный предмет, а неэлементарный, сложный интервал реальной действительности, содержанием которого является ситуация «отношение». «Все, что существует, находится в отношении, и это отношение есть истина всякого существования» [4, с. 301]. В силу данного обстоятельства интенциональное определение реляций бесконечно, так как бесконечны, неисчислимы отношения в объективном мире.

Отношение не существует вне его носителей. Ш. Балли указывал, что уже само слово «отношение» вызывает к жизни понятие позиции. Реляция уточняет позицию одного члена реляции (S) относительно другого (O), а само «отношение» поэтому может быть определено как система из двух позиций и отношения между ними [5, с. 51].

В состав структуры отношения, кроме членов реляции, входят еще 4 компонента: само отношение, основа отношения, материальный фон и результат отношения [6, с. 30]. В целом же условия отношения всякий раз определяются характером и особым соотношением компонентов, входящих в общую модель отношения (A/ R (S)/B), где (A) и (B) – члены отношения, а (R) – связывающее их отношение, обладающее содержанием (S).

Специалисты актуализируют самые разные виды реляций: отношения времени, пространства, координации, субординации, общности, качества, количества, брачно-родственные, равенства/неравенства, генетические, структурные, причинности, противоречивости, зависимости и др. Перечень можно дополнить такими логическими типами отношений, как транзитивность, эквивалентность, симметричность, отношения порядка и др. Однако и тогда список не будет исчерпывающим, потому что нелегко свести отношения, по словам Д.Локка, «к правилам и точным рубрикам» [7, с. 360].

Из сказанного выше следует, что концепт отношения соотносится с весьма многогранной ситуацией объективной действительности, которая отличается неоднозначностью проявления и «размытостью» границ, что, в свою очередь, значительно усложняет выявление её лингвистического содержания. В связи с этим нами было принято решение прибегнуть к помощи методики, предложенной Ю. Карауловым [8]. Методика позволяет актуализировать концепт «отношение», определив инвариантное значение этого понятия.

Данная процедура представляет собой многоступенчатый процесс, на первом этапе которого были извлечены словарные дефиниции лексемы «отношение» из 8 словарей: С.И.Ожегов. «Словарь русского языка», «Словарь русского языка» (МАС), «Толковый словарь русского языка», «Словарь современного русского литературного языка» (БАС), «Большая советская энциклопедия», «Философская энциклопедия», «Философский словарь», Н.И.Кондаков. «Логический словарь».

Второй этап процедуры характеризуется тем, что из словарных статей были удалены так называемые «нулевые семы», то есть семантически нерелевантные единицы. На третьем этапе мы изучили взаимоотношения всех ЛСВ в пределах слова, представленного в разных словарях. Стало очевидным, что в общее значение лексемы *отношение* нет смысла включать ЛСВ, находящиеся в зависимом, иерархическом

положении. На четвертом этапе процедуры была найдена смысловая основа актуализируемого понятия в каждом из 8 словарей. На пятом этапе работы из каждого инварианта, полученного на базе толкований различных словарей, мы извлекли семантические признаки и проанализирована их встречаемость. Далее были выделены маркеры обобщенного, суммарного инвариантного определения концепта отношения. Условием включения семантического множителя в обобщенное определение стала его встречаемость не менее чем в 2-х частных инвариантах.

Конечный набор семантических признаков выглядит следующим образом: «связь» – частота встречаемости 11, «взаимный» – частота встречаемости 8, «общение» – 7, «предмет» – 5, «явление» – 4, «характер» – 4, «люди» («личность») – 3, «общество» – 3, «зависимость» – 2, «величина» – 2, «соотношение» – 2, «страна» – 2, «процесс» – 2, «момент» – 2.

Таким образом, инвариантное значение концептуальной единицы «отношение» состоит из трех позиций: название отношения, направление отношения и члены отношения. А это значит, что релевантными базовыми семантическими признаками, входящими в инвариантное значение концепта отношения, являются множители «связь», «зависимость», «общение» и, конечно, само имя концепта – «отношение».

Адекватная типизация концепта отношения осуществляется различными по своей природе знаковыми средствами – вербальными и невербальными. Совокупность подобных знаковых парадигм, связанных общностью релятивного денотата, представляют собой некий релятивный фонд. Проекция различного рода отношений объективной действительности в плоскость языка образует вербальный релятивный фонд, в состав которого входят синтаксические (словосочетания и предложения) и лексические носители идеи отношения.

Лексический уровень релятивного фонда содержит единицы разных частей речи: это глаголы, прилагательные, наречия и существительные. Данное утверждение зиждется на представлении о межкатегориальных переходах понятий (Ш. Балли, В.Г. Гак) как о явлении, суть которого заключается в том, что факт обозначения одного и того же понятия осуществляется с помощью слов различных грамматических классов.

Поэтому «отношение» может быть осмыслено как процессуальный временной предикат (*относиться, конфликтовать, дружить*), как вневременной атрибутивный (*относительный, конфликтный, дружный, относительно, конфликтно, дружно*) и вневременной субстанциональный (*отношение, конфликт, дружба*) предикаты.

Среди перечисленных частей речи имя прилагательное занимает особое положение. Это связано с тем, что в каждом адъективе обязательно присутствует грамматическая сема «отношение». Релятивными же мы признаем только те имена прилагательные, которые обладают также лексической семой отношения. Другими словами, сема «отношение» в подобных именах прилагательных должна быть аппликативной. Аппликативность релятивной семы проявляется в том, что с грамматической релятивной семой соединяется способом наложения лексическая сема отношения. В зависимости от степени спаянности сем (полная или частичная), имена прилагательные подразделяются на собственно релятивные и релятивно-окрашенные адъективы. Благодаря подобному совмещению, сема отношения становится бифункциональной, обслуживая как грамматические, так и лексические нужды слова, что, однако, сильно затрудняет процесс квалификации релятивных имен прилагательных.

Например, в значениях имен прилагательных *перистый, полусонный, съедобный* и др. присутствует только грамматическая сема отношения. В семемах лексических единиц *радостный, большой, директорский* сема «отношение» является, с одной стороны, грамматическим признаком, своим формальным аффиксальным выражением указывающим на частеречную принадлежность слова, а с другой стороны, синтагматическим маркером, обеспечивающим понятийную сочетаемость с существительным *отношение*. Данные слова не соотносятся с релятивными ситуациями объективного мира. В семемах же лексических единиц *равный, дружный, добрый* гармонично сочетаются грамма-

тическая и лексическая семьи отношения. Именно данные адъективы являются собственно релятивными прилагательными.

Таким образом, членами адъективного релятивного фонда мы считаем имена прилагательные, которые обладают аппликативной релятивной семой и поэтому являются закононосителями отношения, отражающими релятивные ситуации объективной действительности.

Кроме этого, в своем исследовании мы стоим на позициях тех исследователей, которые полагали, что различие между качественными и относительными прилагательными заключается преимущественно в разных способах выражения принципиально однородной семантической категории качества (свойства). Поэтому в лексический релятивный фонд входят как качественные, так и относительные прилагательные русского языка, называющие разнообразные отношения внеязыковой действительности. Правда, способ «называния» будет разным: качественные имена прилагательные отношения прямо именуют реляции экстралингвистической данности значением основы, а относительные – опосредованно, через лексическое значение мотивирующих релятивных имен существительных. У нас есть все основания полагать, что, если имя существительное называет какой-либо вид отношения, то и мотивированное относительное имя прилагательное приобретает эту способность. Эта же закономерность распространяется на группу релятивных отглагольных адъективов. Таким образом, наша точка зрения на проблему качественного состава адъективного релятивного фонда отличается от мнения Р.М. Гайсиной, которая считает, что релятивными могут быть только качественные имена прилагательные [10].

Традиционной опорой исследователя являются дефиниции толковых словарей. Поиск релятивных имен прилагательных был осуществлен нами на базе указанных выше инвариантных признаков понятия отношения, которые одновременно являются формальными показателями релятивности в дефинициях толковых словарей. В связи с тем, что в лингвистической литературе не существует единого мнения о характере и количественном составе группы прилагательных со значением отношения, мы считаем необходимым обосновать свой выбор того или иного адъектива как релятивного.

Как уже было указано выше, базовые семантические компоненты концепта отношения одновременно являются своеобразными формальными показателями релятивности в словарных статьях имен прилагательных. Так, на базе маркера «отношение» лексические единицы *антисемитский*, *враждебный*, *гордый-3*, *деликатный-2*, *интимный*, *касательный*, *международный*, *нежный-1*, *причастный*, *ревнивый-3*, *скептический-2*, *тактичный*, *хороший-3*, *щепетильный-4* [11] и др. были квалифицированы нами как релятивные. Ряд русских имен прилагательных указывает на разнообразные виды отношений посредством репрезентации понятий «соотношение», «сходство», «равенство», «противоположность», «соответствие», «упорядоченность», например: *адекватный*, *буквальный-1*, *вылитый-2*, *гармоничный-2*, *дружный-2*, *идентичный*, *коррелятивный*, *похожий*, *разный-1*, *тождественный*, *упорядоченный-3*, *фактический*, *целый-2,3*, *эквивалентный* [11] и др.

Базовый компонент «связь» объединяет релятивные имена прилагательные *ассоциативный*, *взаимосвязанный*, *единокровный*, *разобщенный-2*, *свободный-4*, *зависимый* и т.д. Обращает на себя внимание тот факт, что маркер «связь» указывает, как правило, не на наличие, а на отсутствие общности членов реляции: *кабинетный-3* – «Не имеющий живой связи с практикой, оторванный от жизни» [11, с. 11]; *абсолютный-1* – «Безотносительный, взятый вне связи, вне сравнения с чем-либо» [11, с. 19]. Инвариантный компонент «зависимость» объединил лексические единицы *априорный*, *вольный-1*, *кабальный-3*, *непроизвольный*, *объективный-1*, *самостоятельный-1*, *соподчиненный-2* [11] и др.

Определенные трудности вызвал поиск имен прилагательных с семой «общение»: в словарных статьях прямое указание на виды и типы общения содержится в адъективах *артельный-2*, *застенчивый*, *амикошонский*, *общительный*, *скромный-2*, *учтивый*

[11] и др. Анализ дефиниций показал, что многие имена прилагательные описываются лексикографами посредством маркера «поведение». Из словаря были извлечены при знаковые слова, указывающие на различные виды поведения: *вкрадчивый, добро- нравный, жуликоватый, инфантильный-2, мошеннический, непорядочный, осторож- ный, прагматический-1, расчетливый-2, слабодушный, чопорный* [11] и другие. Список был также дополнен адъективами, содержащими в словарной статье лишь указание на вид отношения, направленного на кого- или что-либо, например: *непочтительный* – «Не желающий добра другому»; *немиловидный-1* – «Выражающий нерасположение к кому-либо» [11, с. 25] и др. Подобные отношения представлены в словаре прилагатель- ными *гуманный, добрый-1, злой-1, индифферентный, неуживчивый, отчужденный-2, преданный-2, равнодушный-2, тщеславный, уживчивый* [11] и другие.

В ходе работы над контекстами словоупотреблений была выявлена значительная группа имен прилагательных, являющихся по своей природе относительными. Это при- знаковые слова, релятивность которых основана на представлении отношения как общ- ности или разделенности людей в социальном или идеологическом плане (*апартеид- ный, крепостной, буддийский, христианский, рабский, нацистский, сионистский* и др.). Сема «отношение» в значениях этих слов эксплицитно не представлена, однако она может быть выделена в результате простых логических рассуждений. Например, адъек- тив *крепостной-1* называет специфическую форму взаимоотношений помещика и кре- стьянина: «Относящийся к общественному строю, при котором помещик распоряжался личностью, трудом и имуществом принадлежащего ему крестьянина» [11, с. 126]. *Рас- поряжаться* – значит: «Поступать с кем-, чем-л. тем или иным образом» [11, с. 656]. В свою очередь, глагол *поступать* трактуется лексикографами в одном из своих значе- ний как «отнестись к кому-л., как-л., сделать что-л. с кем-, чем-л. по отношению к ко- му-, чему-л.» [11:326]. Сема отношения в адъективе *крепостной-1* обнаружена на уров- не третьего шага: *распоряжаться – поступать – относиться*.

В словарных материалах нашел отражение также такой параметр отношения, как его направление. Отношение между людьми чаще всего носит «взаимный» характер. Психологи отмечают, что общение одновременно может решать разные задачи: это и обмен информацией, и демонстрация отношения друг к другу, и взаимное влияние. В реальной практике мы встречаемся со взаимодействиями типа «я – я», «я – мы», «мы – мы». В словарных статьях «взаимность» общения определяется словами *вызывающий* (направление – на себя) или *выражающий* (направление – от себя). Например: *безраз- личный* – «1. Не выражающий интереса к кому-, чему-либо; равнодушный, безучаст- ный. 2. Не вызывающий к себе интереса, не стоящий внимания, несущественный» [11:75]; *жалкий-1* – «Вызывающий жалость, достойный сострадания. // Выражающий страдание; страдальческий» [11, с. 470].

Подобные имена прилагательные могут быть названы двунаправленными в отли- чие от другой группы адъективов, направленность которых носит выраженный обоюд- ный характер. Это прилагательные *добрососедский, враждебный, дружественный, до- брый-4* и др., репрезентирующие взаимные формы отношения между субъектами. На- пример, имя прилагательное *дружественный* определяется следующим образом: «Ос- нованный на дружбе; взаимно благожелательный» [11:449], адъектив *добрый-4* – «Свя- занный взаимным расположением, взаимным сочувствием» [11:410].

Другая группа релятивных прилагательных называет однонаправленные разно- видности зависимости. Это те релятивные слова, признаки которых узконаправленно вызывают определенное отношение, например: *постылый* – «Вызывающий к себе не- приятнь, отвращение, надоевший, нелюбимый» [11:326]; *отталкивающий-2* – «Вызы- вающий, внушающий отвращение» [11:715]. Большая часть адъективов этой группы сопровождается отрицательной коннотацией.

И, наконец, существует четвертая разновидность направления отношения – отно- шение к самому себе: *аккуратный, опрятный, самолюбивый, самовлюбленный, чисто-*

плотный-1 и др. Рефлексивность прилагательных данной группы подобна рефлексивности возвратных глаголов типа *купался, одевался* и др. Кроме этого, в русском языке есть большая группа признаков слов, для которых направление отношения вне контекста остается неактуализированной категорией, например, прилагательные *расчетливый, лицемерный* и др.

Из дефиниций релятивных прилагательных был извлечен длинный перечень актантов отношения, субъектов и объектов реляции: «кто-либо», «что-либо», «окружающие», «происходящее», «люди», «страны», «явления», «родственники», «народ», «государства» и многие другие, подтверждающие большим объемом обозначаемых понятий тотальный характер категории отношения. Для идентификации актантов отношения нами было использовано противопоставление по принципу одушевленности/неодушевленности членов реляции. Признаки, носителями которых могут быть одновременно как одушевленные, так и неодушевленные предметы, условно обозначены как смешанный тип.

Таким образом, изученный материал дал нам возможность уточнить предел членения релятивной семы, основными параметрами которой являются:

1. Семантические признаки: «отношение», «связь», «зависимость», «соотношение», «упорядоченность», «равенство», «подобие», «противоречие», «противоположность», «соответствие», «общение», «национальные отношения», «религиозные отношения» и др.

2. Семные конкретизаторы («остаток»), конкретизирующие соответствующий признак: «члены отношения» (одушевленные, неодушевленный, смешанный тип), «направление отношения» (двунаправленное, обоюдное, однонаправленное, самоотношение, без указания направления)

Итак, можно сделать некоторые выводы об актуальных признаках концепта «отношение». Структура концепта – это не хаотический набор релятивных законосителей, денотатом которых является ситуация отношения, а сложная структурированная организация. Это некий релятивный фонд. Релятивный фонд представляет собой неразрывное единство, синтез разноуровневых релятивных структур. Следует подчеркнуть известную условность принимаемых нами решений относительно членства тех или иных лексических единиц в рамках парадигмы «отношение». Налицо нерядоположенность статуса этих единиц, в то время как классическому определению любой категории это противоречит. Таким образом, подвергается сомнению тезис, что входящие в одну категорию единицы не могут различаться своим статусом. Сложная структурная схема концепта «отношение», нетождественность статуса единиц релятивного фонда полностью соответствует нелинейной организации отношения как явления объективной действительности и категории языкового сознания.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена вивченню концепту «відношення». Проаналізовані лексичні одиниці, переважно прикметники, що актуалізують даний концепт. Дослідження дозволило дійти висновку про нелінійну внутрішню організацію «відношення» як категорії мовної свідомості.

Ключові слова: лінгвістика, граматика, відношення, концепт, прикметник, релятивний фонд.

SUMMARY

The article studies the concept of «attitude». Lexical items, mostly adjectives that actualize mentioned concept, have been described. The research allowed to make a conclusion about the nonlinear internal organization of «relationship» as the phenomenon of objective reality.

Key words: linguistics, grammar, attitude, concept, adjective, relative background.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Лакофф, Дж. Лингвистические гештальты [Текст] / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 10 – М. : Прогресс, 1981. – 568 с.
2. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] ; под общей ред. Е. С. Кубряковой. – М. : Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. – 245 с.
3. Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М. : Гнозис, 2004. – 390 с.
4. Гегель, В.Ф. Энциклопедия философских наук [Текст] / В. Ф. Гегель. – Т.1. Наука логики. – М. : Мысль, 1974 – 452 с.
5. Bally, Ch. Linguistique generale et linguistique francaise [Текст] / Ch. Bally. – Berne : A. Francke S.A., 1950. – 440 p.
6. Свидерский, В. И. О диалектике отношений [Текст] / В. И. Свидерский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1983. – 137 с.
7. Локк, Дж. Избранные философские произведения [Текст] / Дж. Локк. – В 2-х томах. – М. : Мысль, 1960. – Т.1. – 558 с.
8. Караулов, Ю. Н. Общая и русская идеография [Текст] / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1976. – 356 с.
9. Гак, В. Г. Высказывание и ситуация [Текст] / В. Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики. 1972. – М. : Наука, 1973. – С. 379-386.
10. Гайсина, Р. М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке [Текст] / Р. М. Гайсина. – Саратов : Изд-во. Саратов. Ун-та, 1981. – 196 с.
11. Словарь русского языка: В 4-х т. [Текст] ; АН СССР, Инс-т рус. яз. ; под ред. А. П. Евгеньевой. – 3-е изд., стереотип. – М. : Изд-во «Русский язык», 1985-1988.

Надійшла до редакції 05.11.2010 р.

УДК 81'3737:811.133.1=161.2

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ НАЗВ ПРИРОДНИХ ЯВИЩ НА МАТЕРІАЛІ ФРАНЦУЗЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

Т. М. Сердюкова

Поняття «мовна картина світу» все частіше привертає увагу сучасних лінгвістів, які вивчають зв'язок між мовою та мисленням, а, отже, і зв'язок між суб'єктом та його сприйняттям світу (А. Вежбицька, Н.Д. Арутюнова, Ю.Д. Апресян, О.А. Корнілов, Е.С. Кубрякова та ін). Пропоноване дослідження присвячене аналізу концепту «погода» у сучасній французькій та українській мовах, визначенню його структури через моделі, що використовуються в обох мовах для опису погодних явищ.

Погода є одним з важливих чинників життєдіяльності людини, що втілюється у мовній семантиці, комунікативній діяльності носіїв різних мов і культур, закріплюється у моделях вербальної маніфестації різних аспектів відповідного фрагменту когнітивної сфери людини. У сучасній лінгвістиці намітився корінний поворот від дослідження різних за характером одиниць як певної множини семантично інтерпретованих синтаксичних об'єктів до аналізу природної мови як концептуальної системи. Ці зрушення в парадигмі наукових досліджень набувають антропоцентричної орієнтації, в основі якої знаходиться людина як носій мови. Водночас відбувається зближення лінгвістики з теорією пізнання й тими гуманітарними науками, які тією чи іншою мірою стосуються вивчення назрілих проблем когнітивізму, психології, соціології, лінгвокультурології. Тому сучасне висвітлення назрілих питань змісту і значення мовного

знака відрізняється від традиційної семантичної теорії. Проблемі концептуального аналізу присвячено на сьогодні ряд праць вітчизняних і зарубіжних вчених (Ю.С. Степанов, А. Вежицька, А.П. Бабушкін, Т.Ю. Ковальова, О.О. Селіванова, В.А. Маслова та ін.). Проте терміни *концепт* та *концептуальний аналіз* ще не отримали однозначного тлумачення. Варто підкреслити, що залежно від аспекту інтерпретації концепту, визначають: логічний, культурологічний, психолінгвістичний та суто лінгвістичний аналіз концепту. Хоча підходи до вивчення концепту є різними, науковці доходять все ж спільної думки про те, що національна картина світу, складна та багатогранна за своєю сутністю, може визначатися багатьма чинниками: суб'єктом, об'єктом та мовою (Є.В. Урисон, Ю.С. Степанов та ін.).

Основою поняттєво-термінологічного апарату для лінгвокультурології є поняття концепту, який можна розглядати із двох сторін: як лінгвістичне і філософське поняття.

Н.Д. Арутюнова трактує *концепт* як поняття повсякденної філософії, що є результатом взаємодії ряду факторів, таких, як національна традиція, фольклор, релігія, ідеологія, життєвий досвід, образи мистецтва, відчуття й система цінностей. Концепти утворюють «свого роду культурний шар, що є посередником між людиною й світом» [1, с. 24].

Як лінгвістичне поняття, *концепт* дає можливість розглянути ідеальні ментальні сутності, тобто ті одиниці, за допомогою яких ми мислимо про світ, ментальні утворення, що становлять категоріальну основу мови і які створюють узагальнений образ слова, об'єктивуючи модель свідомості.

Одним з перших у лінгвістиці звернувся до дослідження концептів С.А. Аскольдов, який вважав, що найбільш важливою функцією концептів є функція заступництва, оскільки, будучи розумовим утворенням, концепт у мисленні заміщає безліч предметів того самого роду. Концепт може заміщати як реальні предмети, так і деякі сторони предмета або реальні дії [2, с. 34].

Д.С. Ліхачов, продовживши міркування С.А. Аскольдова, запропонував вважати *концепт* «алгебраїчним вираженням значення, яким носії мови оперують в усному й писемному мовленні». Дотепер немає єдиного визначення цього терміна. Одні дослідники під концептом розуміють деякі підстановки значень, сховані в тексті «заступники» безлічі предметів, що полегшують спілкування й тісно пов'язані з людиною і її національним, культурним, професійним, віковим досвідом [2, с. 41; 3, с. 25].

Деякі мовознавці вважають, що концепт - це все те, що ми знаємо про об'єкт [4, с. 12]. На думку інших (пор. А. Вежицька), концепт – це об'єкт із світу «ідеальне», що має ім'я й відбиває певні культурно-обумовлені знання людини про світ «дійсність» [5, с. 22].

Найбільш прийнятним для нас є визначення концепту в «Короткому словнику когнітивних термінів»:

«*Концепт* – це оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку... всієї картини світу, відбитої в людській психіці» [6, с. 36].

Слова *концепт* і *поняття* однакові тільки за своєю внутрішньою формою: у перекладі з латинської *conceptus* означає «поняття», від дієслова *concipere* «зачинати», що буквально означає «поняття, зачаття»; *поняття* від давньо – російського дієслова *пояти* «схопити, взяти у власність» буквально значить те ж саме. У лінгвістичних працях іноді ці слова виступають як синоніми. Проте останнім часом спостерігається чітка диференціація термінів *поняття* і *концепт*, тобто, якщо *поняття* – це сукупність пізнаних істотних ознак об'єкта, то концепт – це ментальне національно-специфічне утворення, планом змісту якого є сукупність знань про об'єкт, а планом вираження – сукупність мовних засобів [7, с. 9].

У вигляді слів та словосполучень мовні вислови можуть відображати будь-які концепти й відношення між ними. Лексико-семантична структура слова існує у свідомості людини і може бути представлена як концепт, а закладені в ньому компоненти

відображають певну множину властивостей, явищ або предметів реального світу. При цьому вербалізоване знання є єдиним засобом вираження концепту.

Концепти, будучи одиницями етнокультурної інформації, відображають світ національного сприйняття предметів та понять, які позначає мова. Тому Ю.С. Степанов називає їх згустками «культури у свідомості людини; це те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини... Концепт – головна комірка у ментальному світі людини» [8, с. 28].

Концепти існують і в індивідуальній свідомості особистості, і в колективній свідомості групи. Концепти є одиницями свідомості й інформаційної структури, що відбиває людський досвід.

Таким чином, *концепт* – це «одиниця, покликана зв'язати воедино наукові пошуки в галузі культури, свідомості й мови, тому що він належить свідомості, детермінується культурою в мові» [9, с. 41].

В.А. Маслова виділяє у структурі концептосфери ядро (когнітивно-пропозиційна структура важливого концепту), приядерну зону (синоніми важливого концепту, інші репрезентації) і периферію (асоціативно-образні репрезентації). Ядро і приядерна зона репрезентують універсальні та загальнооцінні знання, а периферія індивідуальні [7, с. 28]. Наприклад, концепт «погода» можна описати як польову структуру, де ядро це його синонімічні позначення – атмосферні, кліматичні умови, а периферія – номінанти конкретних опадів, стану атмосфери, погодних явищ та ін.

Концепти займають важливе місце в колективній мовній свідомості, і тому їхнє дослідження є надзвичайно актуальною проблемою.

Взагалі в лінгвістиці існує три підходи до розуміння концепту - те, що називає зміст поняття, синонім смислу:

- перший підхід приділяє увагу культурологічному аспекту, розуміючи культуру як сукупність концептів і відношень між ними. Такої думки дотримуються Ю.С. Степанов, В.М. Телія;

- другий підхід (Н.Д. Арутюнова, Т.В. Булигіна, А.Д. Шмельов, Н.Ф. Алефіренко) є розуміння концепту як одиниці когнітивної семантики;

- третій підхід представляють О.С. Кубрякова, Д.С. Ліхачов та інші лінгвісти, які вважають, що концепт є результатом зіткнення значення слова з особистим і народним досвідом людини, тобто концепт є посередником між словами і дійсністю [7, с. 30-31].

Концепти виникають в свідомості людини в результаті діяльності, досвіду, точніше складаються зі сприйняття світу органами почуття, предметної діяльності людини, розумових операцій, мовного знання.

Лінгвісти виділяли різну кількість фундаментальних концептів. А. Вежбицька відокремлює лише три концепти «доля», «туга», «воля», Ю.С. Степанов представляє набагато більшу кількість (п'ятдесят): «вічність», «закон», «слово» та ін. Концептуальна система базується на цих первинних концептах, з яких розвиваються всі інші. Предметом пошуків в когнітивній лінгвістиці є такі концепти, які організують концептуальний простір, такі як час, простір, життя, смерть, свобода та інші.

Концептуалізація погоди має на увазі наявність культурної і лінгвокультурологічної компетенції, вона сприяє глибокому розумінню природи культурного сенсу, традицій народу.

Концепт «погода» в лінгвістичному плані є одним з найменш вивченим, в той час, як його соціокультурна значущість і цінність залишаються високими. Тема погоди розглядалась у роботах лінгвістів переважно в англійській та російській мовах. Так, дослідження Н.Ю. Перфільєвої присвячене специфіці вербалізації концепту «погода» засобами російської та англійських мов [10]. О.М. Каверіна розглядає семантичне поле «погода» у сучасній англійській мові на матеріалі іменників [11]. Я.Е.Левченко досліджує динамічний аспект семантики іменників і фразем із компонентом «погода» на матеріалі

російської мови [12]. Проте в українській та французькій мовах дослідження лексики на позначення погоди у зіставному аспекті не проводилось.

Розглянемо детальніше значення слова *погода* (*temps* m) у французькій та українській мовах. Словникові статті у французькій мові фіксують велику кількість значень слова *temps* m, проте значення «погоди» не є першим. В українській мові першим значенням слова *погода* є стан атмосфери.

Таблиця 1

Значення слова *погода* у французьких та українських лексикографічних джерелах

<i>Temps</i> n.m. II Etat de l'atmosphère a un moment donné consid'ry surtout dans son onfluence sur la vie et l'activit' humaines (Le PR) [13].	ПОГОДА, -и, ж. 1. Стан атмосфери (хмарність, вологість, опади, температура повітря і т.ін.) у даному місці, в даний час. // спокійний стан атмосфери (без хмар, опадів, вітру). //діал. Негода, сльота. 2. Домовленість, погодження. (ВТСУМ) [15]
<i>Temps</i> n. m. 16. Etat de l'atmosphère en un lieu et en un moment donn'ys. (Le PLI) [14].	Погода – стан нижнього шару атмосфери в даній місцевості в даний час або протягом тривалого часу (година, доба, декада, місяць). Характеризується рядом метеорологічних елементів (вітер, температура, тиск, вологість, видимість та ін.) [16].

Наявність прикладів зі словом *le temps* свідчить про вживання цього слова для позначення як доброї погоди, так і негоди. Аналогічна ситуація простежується в словниках української мови, тобто слово *погода* вживається в нейтральному значенні.

Словники французької та української мов фіксують фразеологічні одиниці (ФО) з компонентом *погода* в обох мовах як у прямому значенні погоди (*beau temps* – гарна погода), так і в переносному (*faire la pluie et le bon temps* – робити погоду).

Розглянемо ФО, які безпосередньо передають стан погоди у французькій та українській мовах. Для дослідження із лексикографічних джерел було відібрано 87 одиниць у французькій, та 83 одиниці в українській мовах з лексикографічних джерел («Le Petit Robert de la langue française» (2006) [13], «Le petit Larousse illustré» (2007) [14], Н.Е. Каїка, Л.П. Кофанова «Словарь русско-французских фразеологических эквивалентов» (2005) [17], «Французско-русский фразеологический словарь» під ред. Я.І. Рецкера (1963) [18], «Великий тлумачний словник української мови» (2001) [15], Г.М. Удовиченко «Фразеологічний словник української мови» (1984) [19], М.П. Коломієць «Словник фразеологічних синонімів» (1988) [20], «Словник фразеологізмів української мови» укл.: В.М. Білоноженко (2003) [21], В.Д. Ужченко «Фразеологічний словник української мови» (1998) [22].

Обраний пласт ФО на позначення погоди можна поділити на такі групи:

- 1) ознаки погоди та пори року;
- 2) дощу та електричних явищ;
- 3) снігу, морозу;
- 4) туману;
- 5) вітру.

1. Структурні типи ФО зі значенням ознаки погоди та пори року у французькій та українській мовах.

Для позначення ознаки погоди у французькій (41 одиниця) мові вживаються такі конструкції:

1. Il fait + adj (+ nom) (9 одиниць) – *fait beau, il fait bon* гарна погода ; *il fait mauvais* негода. *Il fait un froid de chien, un froid de loup, il fait un froid a tuer les pauvres* – сильний холод, *il fait soif* – жарко. Подібна конструкція зустрічається у французьких

прислів'ях і приказках: *Il fait le plus temps humain, beau beau temps du monde* – на дворі дивна погода; *Il fait un temps a ne pas laisser un chrétien (a ne pas mettre un chien) dehors* – в таку погоду добрий хазяїн не вижене собаку у двір.

2. Temps + adj (8 одиниць) – *beau temps* – тепла, гарна погода, *temps chargé, bouché, couvert, gris* – похмура погода, *temps lèche* – сира погода, *temps lourd* – задушлива погода, *gros temps* – штормова погода, *fichu temps* – мерзенна погода.

3. Temps + de + nom (2 одиниці) – *temps de demoiselle* – м'яка, приємна погода, *temps de chien* – бридка погода.

4. Nom + adj (10 одиниць) – *froid noir* – холодна, похмура погода, *ciel fin (gros)* – чисте (похмуре) небо, *chaleur accablante, étouffante* – небувала жара, *climat doux* – помірний клімат, *climat malsain* – шкідливий для здоров'я клімат, *soleil chaud* – спекотне сонце, *l'été indien* – бабине літо, *l'automne doré* – золота осінь, *automne avancé* – глибока осінь.

5. Nom + de + nom (5 одиниць) – *Ciel d'arain, chaleur d'érable, chaleur de plomb* – спека, нестерпна духота; *un froid de chien, un froid de loup* – дуже холодно.

Фразеологічна одиниця *le temps se met au beau* (погода розгулялася) має конструкцію вживання іменника *le temps* з дієсловами *se mettre, se remettre, tourner*, котре – *le temps tourne au beau* погода прояснюється після негоди, *le temps est a la pluie, a l'orage* збирається дощ, гроза.

Отже, як показує дослідження, найбільш частотними конструкціями у французькій мові є конструкції на позначення погоди Nom + adj (10 одиниць), *il fait* + adj (+ nom) (9 одиниць), *temps* + adj (8 одиниць).

В українській мові ФО на позначення стану погоди в прямому значенні (20 одиниць) мають такі конструкції:

1) прикметник + іменник (3 одиниці) – *бабине літо, оксамитовий сезон, циганське тепло*; 2) іменник + дієслово (2 одиниці) – *холод пробирає (проймає), вдарив зима*.

Для позначення сильного холоду в українських прислів'ях зустрічається іменник собака (характерно також і для французької мови): *Так холодно, що пса на ланцюгу не вдержати. Холодно, хоч собак (вовків) гонять. В таку погоду добрий хазяїн і собаку не виганяє за ворота*.

Українські фразеологічні словники [19, 20, 21, 22] фіксують значну кількість прислів'їв на позначення погоди, де загальним компонентом виступає іменник *погода*: *Буде погода, як не потече зверху вода; в погоду і смутний повеселішає; в часи погоди бійся великої води* та ін. Як свідчить контекст прислів'їв, концепт погода репрезентований в цьому випадку в позитивному значенні, погода є синонімом гарної погоди. Інші приклади свідчать про нейтральне вживання значення іменника *погоди* в українській мові: *Один день блисне, а сім днів кисне; буває рік, що на день сім погод; сім погод надворі: сіє, віє, туманіє, шумить, гуде, мете і зверху йде* та ін. Подані приклади свідчать про широке вживання іменника *погода* в українських прислів'ях (13 одиниць), проте конструкції на позначення погоди є менш частотними, ніж у французькій мові (в українській прикметник + іменник (3 одиниці), іменник + дієслово (2 одиниці)).

2. Структурні типи ФО на позначення дощу, дощової погоди у французькій мові (29 одиниць) представлені переважно:

1) дієсловами *pleuvoir, tomber* – лити (10 одиниць). *Il pleut comme une vache qui pisse, Il pleut (il tombe des halberdars), il tombe des lances, il tombe comme d'arrosoir, il tombe a flots, il pleut a seaux, a verse, a torrents, il a plu dru* – ллє немов із цебра. *Il va tomber de la sauce* – буде злива; 2) іменниками *pluie* (f), *coup* (m) в конструкціях *nom+de+nom* (3 одиниці): *pluie de chien, pluie d'abat, coup d'arrosoir* – злива.

У французькій мові вживається велика кількість прислів'їв, до складу яких входить іменник *pluie* (f) з позитивним значенням: *Après la pluie vient le beau temps* після дощику буде сонячно, *petite pluie abat le grand vent* сильний вітер стихає після невеликого дощику, *la pluie de matin n'arrête pas le poulain* ранковий дощ не страшний, *quand il fait beau, prends*

ton manteau, quand il pleut, prends – le si tu veux береженого бог береже. Проте слід відзначити цілий ряд прислів'їв на позначення дощу, що іде при світлі сонця: *Il fait le temps quand le diable bat sa femme et marie sa fille, c'est le diable bat sa femme et marie sa fille, Il fait le temps de desmoiselle, ni pluie, ni soleil, Un temps de desmoiselle, ni pluie, ni soleil*. Еквівалентом цього явища для української мови є курячий (сліпий) дощ, який неможливо перекласти на французьку, оскільки концепт «куряча сліпота» є характерним для менталітету українців, і він позначає явище невидимості дощу.

Фразеологічні одиниці на позначення електричних явищ погоди представлені переважно в конструкції: 1) *nom + de + nom* (4 одиниці): *coup de tonnerre, ŷclat de tonnerre* – гуркіт грому, *coup de foudre* – спалах блискавки, *feu du ciel* – блискавка; 2) *faire des ŷclairs* – блискати (1 одиниця).

Отже, найбільш продуктивна конструкція у французьких ФО на позначення дощової погоди є дієслівна конструкція з *pleuvoir, tomber* – лити (10 одиниць).

Структурні типи ФО на позначення дощу в українській мові (23 одиниці) представлені дієсловами (7 одиниць) *іти, лити, литися, линути, полинути* – *литися ливцем, лити (іти) як з ведра*.

Іменник дощ представлений в українських прислів'ях як з позитивним значенням (дощ допомагає врожаю): *люди дякують дощеві, а подорожні лають; як нема дощу в час, то нема і хліба в нас*; так і з негативним: *не треба дощу просити, він прийде, як почнем косити; як сіно косять, то дощів не просять – самі йдуть*. Іменник *грім* вживається з позитивним і нейтральним значенням: *багато грому, мало дощу; від грому і в воді не сховаєшся; грім б'є у високе дерево* та ін.

В українській мові також простежується вживання дієслівної конструкції для позначення дощової погоди (7 одиниць).

3. Структурні типи ФО на позначення снігу, морозу не представлені широко у французькій мові (6 одиниць). Фразеологічні словники фіксують невелику кількість одиниць на означення погоди:

Des mouches d'hiver – білі мухи, сніг. *Il gule dur (a glace, a pierre fendre), le froid pique plus dure* – дуже сильний мороз. *Neige au blũ est bũnũfice comme au viellard la bonne pelisse* – багато снігу багато хлібу. *Quand il neige sur les montagnes, il fait bien froid dans les vallũes* – від снігу в горах у долинах холодно.

ФО на позначення снігу в українській мові (32 одиниці) також представлені метафоричним висловом *білі мухи*.

З іменником *сніг* зустрічаються приклади у конструкції прийменник + прикметник + іменник – *до глибокого снігу, до (першого) снігу*.

Для позначення сильного холоду зі зниженням температури в українській мові зустрічаються такі фразеологічні одиниці: (конструкція іменник + дієслово) (18 одиниць) *мороз дере (подирає, пробирає, іде, пробігає, хапає, пробирається) / подер, подрав, пробрав по шкурі (за плечі, по спині, поза спиною, поза шкурою), мороз хапає за плечі, мороз поза (за спиною, за плечима, поза шкірою, поза шкурою) спиною ходить*.

Снігу і морозу присвячено багато українських прислів'їв, проте сніг має більш менш позитивне значення, в той час як мороз більш негативне: *багато снігу – багато хлібу; не було снігу, не буде й сліду, став сніг, став і слід; сніг мов з рукава та ін*. Переважаючи кількість ФО в українській мові (32 одиниці) у зрівнянні з французькою (6 одиниць) засвідчує про різницю кліматичних умов взимку в обох країнах і у зв'язку з цим різне відношення людей різних національностей до снігу, морозу у сприйнятті картини світу.

4. Структурні типи ФО на позначення туману у французькій мові представлені у прямому значенні як *brouillard a couper au couteau* – дуже густий туман (1 одиниця).

В українській мові фразеологічні словники не фіксують одиниці зі значенням туману у прямому значенні відносно позначення погоди.

5. Структурні типи ФО на позначення вітру у французькій мові (10 одиниць). У словниках французької мови зафіксовані такі конструкції як: Nom + adj (2 одиниці) *vent contraire* – зустрічний вітер; *bon frais* – сильний вітер.

Дієслівна конструкція *Il fait un vent a...* або nom + verbe (2 одиниці) – *Il fait un vent a dūcorner les boeufs* – дуже сильний вітер; *le vent se lève* – вітер сильнішає; та представлена конструкція *coup de + nom* (2 одиниці): *coup de tabac*, *coup de mer* на позначення бурі.

ФО вітер в українських фразеологічних словниках представлений лише в переносному значенні (вітер у голові та ін.). Проте приклади прислів'їв (8 одиниць) вказують на вживання цих виразів на позначення вітряної погоди, сильного вітру у прямому значенні: *буря й дуба валить*; *чим більша буря, тим скоріш проходить*; *валиться з ніг від самого вітру* та ін. Ці структурні типи мають приблизно рівну кількість одиниць у французькій мові, проте українські ФО на позначення вітру відрізняються лише прикладами з прислів'їв.

Таблиця 2

Кількісна порівняльна характеристика структурних типів ФО на позначення погоди у французькій та українській мовах

ФО зі значенням погодних явищ	Французька мова 87 одиниць	Українська мова 83 одиниці
<i>погода та пора року</i>	41 одиниця	20 одиниць
	• <i>il fait</i> + прикметник (+ іменник) 9 • іменник <i>temps</i> + прикметник 8 • іменник <i>temps</i> + <i>de</i> + іменник 2 • іменник + прикметник 10 • іменник + <i>de</i> + іменник 5 • прислів'я 2	• прикметник + іменник 3 • іменник + дієслово 2 • прислів'я 12
<i>дощ та електричні явища</i>	29 одиниць	23 одиниці
	• дієслівні конструкції 11 • іменник + <i>de</i> + іменник 7 • прислів'я 8	• дієслівні конструкції 7 • прислів'я 16
<i>сніг, мороз</i>	6 одиниць	32 одиниці
	прислів'я 6	• прийм. + прикметник + іменник 2 • іменник + дієслово 18 • прислів'я 13
<i>туман</i>	1 одиниця	0
<i>вітер</i>	10 одиниць	8 одиниць
	• іменник + прикметник 2 • дієслівні конструкції 2 • іменник <i>coup</i> + <i>de</i> + іменник 2 • прислів'я 4	• прислів'я 8

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що структурний аналіз досліджуваного концепту «погода» у французькій та українській мовах засвідчив високу частотність вживання ФО із цим значенням. Встановлено, що загальна кількість одиниць на позначення пого-

ди в обох досліджуваних мовах є приблизно однаковою (87 французьких ФО, 83 українських ФО), проте у французькій мові переважають конструкції на позначення дощу, вітру, в українській – снігу. Українська мова також вирізняється переважно більшою кількістю паремій у порівнянні з французькою.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена анализу структурных типов фразеологических единиц для обозначения природных явлений во французском и украинском языках, выявлению количественных отношений различных структурных типов фразеологических единиц на обозначение погоды в исследуемых языках.

Ключевые слова: концепт концептуальный анализ, фразеологическая единица, погода.

SUMMARY

The article focuses on the structural type analysis of the phraseological units with the meaning of natural phenomena in Ukrainian and French, on revealing quantitative representation of different structural types in two languages.

Key-words: concept, conceptual analyses, phraseological unit, weather.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Арутюнова, Н. Д. Язык и мир человека [Текст] / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. Аскольдов, С. А. Концепт и слово [Текст] / С. А. Аскольдов // Русская словесность: Антология ; под ред. В.Н. Нерознака. – М., 1997. – 345 с.
3. Лихачев, Д. С. Концептосфера русского языка [Текст] / Д. С. Лихачев // Известия РАН. Сер. литературы и языка. – 1993. – Т. 52. – № 1. – С. 3-9.
4. Білоноженко, В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів [Текст] / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наук. думка. – 1996. – 468 с.
5. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст]; под общей редакцией Е.С. Кубряковой. – М. : Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. – 245 с.
6. Маслова, В. А. Когнитивная лингвистика [Текст] / В. А. Маслова. – Минск : Тетра-Системс, 2008. – 255 с.
7. Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры [Текст] / Ю. С. Степанов. – М., 1997 – 992 с.
8. Слышкин, Г. Г. Лингвокультурный как концепт как системное образование [Текст] / Г. Г. Слышкин // Вестник ВГУ. – Сер. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2004.
9. Перфильева, Н. Ю. Специфика вербализации концепта «погода» средствами русского и английского языков. Дисс. ... к. филол. н. / Н. Ю. Перфилова. – Курск, 2008. – 138 с.
10. Каверина, О. Н. Семантическое поле «погода» в современном английском языке (на материале существительных) [Текст] : автореф. дис. ... к. філол. н. / О. Н.Каверина. – М., 1992. – 17 с.
11. Левченко, Я. Е. Динамічний аспект семантики іменників і фразем із компонентом «погода» (на матеріалі російської мови) [Текст] : автореф. дис. ... к. філол. н. / Я. Е. Левченко. – Харків, 2000. – 19 с.
12. Le Petit Robert de la langue française. – Paris : Dictionnaires Le Robert, 2006. – 2950 p.
13. Le petit Larousse illustré. – Paris : Larousse, 2007. – 1856 p.
14. Великий тлумачний словник української мови [Текст]; уклад. і голов. ред.. В.Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. – 1728 с.

15. Словник української мови [Текст]. – К. : Наук. думка, 1971-1980, 11Т.
16. Каика, Н. Е. Словарь русско-французских фразеологических эквивалентов [Текст] / Н. Е. Каика, Л. П. Кофанова. – Донецк : Юго-Восток, 2005. – 545 с.
17. Французско-русский фразеологический словарь [Текст] ; под ред. Я.И. Рецкера. – М.:1963. – 1111 с.
18. Удовиченко, Г. М. Фразеологічний словник української мови: В 2 т. [Текст] / Г. М. Удовиченко. – К. : Вища шк., 1984.
19. Коломієць, М. П. Словник фразеологічних синонімів [Текст] / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський. – К. : Рад. шк., 1988. – 200 с.
20. Словник фразеологізмів української мови [Текст] ; укл.: В.М.Білоноженко та ін. – К. : Наук. Думка, 2003. – 1104 с.
21. Ужченко, В. Д. Фразеологічний словник української мови [Текст] / В. Д. Ужченко. – К.: Освіта, 1998. – 224 с.

Надійшла до редакції 25.10.2010 р.

УДК 81'373.46

ВТОРИННА НОМІНАЦІЯ ЯК СПОСІБ ТВОРЕННЯ КУЛІНАРОНІМІВ У ФРАНЦУЗЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ (ЗІСТАВНИЙ АНАЛІЗ)

М. С. Симонець

Для сучасної лінгвістики проблема мовної номінації, вивчення її типів та механізмів, була і залишається актуальною. Основні ідеї в галузі теорії номінації представлені в роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників: З.С. Азнаурової, Ш. Баллі, Е. Бенвеніста, В.М. Вовк, В.Г. Гака, Т.О. Кияка, Г.В. Колшанського, О.С. Кубрякової, О.О. Селіванової, В.І. Телії та інших. Українська дослідниця О.О. Селіванова вважає, що «теорія номінації певним чином входить до складу лінгвістичної семантики поряд із семасіологією. Обрані номінатором аперцептивні ознаки є мотиваційною базою номінаціями, ілюструючи нерозривну семіотичну єдність, форми, значення, поняття про реальність» [1, с. 25]. Саме в рамках теорії номінації дослідники дійшли висновку щодо необхідності під час розробки проблем номінації урахування таких факторів як досвід, лінгвістична техніка, роль людини та суспільства, взаємовідношення мови та мислення, мови і культури з навколишньою дійсністю [2, с. 147].

Термін *номінація* використовується лінгвістами у трьох основних значеннях: 1) найменування як процес і явище; 2) найменування як назва та ім'я; 3) номінативна функція мовних знаків та мови в цілому [3, с. 17].

У роботах цілого ряду лінгвістів висловлюється думка, що під час номінації навколишньої дійсності немає випадкових асоціацій, що вибір ознак для найменування залежить від багатьох екстралінгвістичних факторів, а саме: світогляду людини, її культурних установлень, цінностей, цілей, яких можна досягти при виборі саме цієї назви. Як вважає Ю.С. Степанов, «мова спрямовує людей в найменуваннях, приєднуючи поіменоване до найглибших пластів культури» [4, с. 62].

Найменування предмета неможливе без його попереднього пізнання. У процесі номінації нового слова людина відображає у своїй свідомості навколишній світ, деякою мірою перетворює, підлаштовує його під себе. У цьому виявляється менталістична основа номінації, зв'язок мови, мислення та навколишньої дійсності [5, с. 252].

Мова, відображаючи пізнавальну діяльність людей, віддзеркалює єдину природу світу в концептуальному апараті людини як універсальній поняттєвій системі. Своєрід-

ність кожної мовної системи полягає саме в особливостях комбінації значень і мовних одиниць, які складають так або інакше єдину семантичну картину світу [6, с.103].

Підсумовуючи погляди дослідників на проблему номінації, можна зробити узагальнення, що номінація є і процес, і результат найменування, коли мовні елементи співвідносяться з немовними фактами, ситуаціями, об'єктами і реаліями, які вони позначають.

У сучасному мовознавстві особлива увага звертається також і на вивчення проблем термінологічної номінації, засоби поповнення термінофондів різних галузей знання. Процес найменування спеціальних понять (термінологічна номінація) безпосередньо пов'язаний з мовною номінацією, але на відміну від неї, є цілеспрямованим творчим процесом, яким зумовлена взаємодія інтра- та екстралінгвістичних факторів. Утворення термінів відбувається свідомо, з прагненням до чіткої системи. «Для створення нового слова можуть бути використані різні мовні засоби, а вибір оптимального способу номінації – складний процес, який визначається об'єктивними і суб'єктивними моментами, зовнішніми і внутрішніми факторами» [7, с. 160-161].

Лексичний пласт кулінаронімів є колоритним і цікавим фрагментом національно-мовної картини світу, відкритим для ономазіологічних досліджень, оскільки він відображає етнічну своєрідність мовної картини світу, внутрішній досвід народу, його культурні норми й цінності. Сучасні лінгвістичні дослідження в галузі семантики засвідчують про те, що найменування страв посідають третє місце за поширеністю після назв осіб та частин тіла, що ще раз вказує на важливість для людини сфери кулінарії [8, с. 3]. Тому кулінарні терміни як один із найцікавіших прошарків лексики неодноразово були предметом дисертаційних досліджень на матеріалі різноструктурних мов: української (Є.І. Гоца, О.О. Приймак, С.М. Руденко, С.А. Яценко), німецької (Н.П. Головницька та П.П. Буркова), англійської (А.І. Леонова), французької (Я.В. Браницька, Ю.Д. Гулінов та І.І. Степанова).

Найменування страв у зіставному аспекті у французькій та українській мовах ще не були об'єктом комплексного дослідження. Це й зумовило **актуальність** роботи. **Мета** дослідження полягає у виявленні спільних і диференційних номінативних ознак кулінарних назв у різноструктурних індоєвропейських мовах. Досягнення поставленої мети зумовлює розв'язання таких **завдань**: 1) класифікувати виявлені номени за лексико-семантичними групами (ЛСГ); 2) визначити основні способи номінації досліджуваних лексем та їхню мотивацію. **Методи** дослідження: метод суцільної вибірки, зіставно-порівняльний, статистичний, елементи семантичного і культурно-історичного аналізу.

Пропонована стаття присвячена зіставному аналізу кулінаронімів (далі – КОН), які є вторинними за своїм походженням, у французькій та українській мовах. Такі терміни виникають на основі семантичних змін слів, через встановлення зв'язку між відомими людині предметами, явищами об'єктивної дійсності та іншими якостями і властивостями. Отже, вторинна номінація – це «використання вже наявних у мові номінативних засобів у новій для них функції – функції найменування» [9, с. 162], це надання об'єкту ще однієї назви з іншою мотивованістю і з певною спеціальною метою. Вона є носієм внутрішньої форми нового значення, що опосередковано змістом її складників. Поява вторинної номінації у мові детермінується її інформативними та образно-оцінними властивостями. Поширеність цього способу в галузі будь-якої термінології пояснюється тим, що термінологічних понять значно більше, ніж слів для їх номінації.

Статистичні дані термінологічних досліджень свідчать, що найменування будь-яких термінів у різноструктурних мовах за способами та мотиваційними особливостями є неоднорідним. В будь-якій термінологічній системі процент семантично утворених одиниць номінації невеликий (не більше ніж 10%), в нашому дослідженні він складає 23 % (приблизно по 700 ЛО у французькій та українській мовах) від загальної кількості лексичних одиниць (по 3 тисячі ЛО в кожній мові). Відмінною особливістю таких термінів є мотивованість, тобто осмислення термінологічного значення через нетермінологічне. У сучасній термінологічній школі прийнято вважати, що мотивованість є

позитивною властивістю терміна, тому що мотивовані терміни правильно орієнтують на зміст відповідного наукового поняття [10, с. 123].

Існують різні типи мотивованості і різний її ступінь. У термінології розрізняють семантичну, словотвірну і синтаксичну мотивованість, що відповідає трьом видам номінації. Між словником національної літературної мови і термінологічними сферами різних галузей знання відбувається складний взаємозв'язок у двох напрямках: лексичному і структурному. Термінологізація та детермінологізація є видами цієї взаємодії. Термінологізація загальнонародних ЛО та ЛО інших підмов – продуктивний засіб термінотворення, результат семантичної деривації у межах готового мовного знака, заснованого на звуженні значення слова або на переносі значень зумовлених певним оточенням. Семантично-мотиваційний аналіз здійснюється з урахуванням характеристичного змісту (значення) терміна й того, які саме реалії, ознаки та відношення могли відбитися у тому чи іншому найменуванні.

Мотиваційне розмаїття, притаманне термінологічним назвам, пояснюється творчим ставленням номінатора до процесу називання та його національно-специфічними рисами. Лексична номінація завжди була і є продуктом творчої діяльності мовців. Вона здійснюється презентацією об'єктивної, особистісної чи соціально значущої інформації, або ж завдяки створенню метафорично-образних характеристик на основі асоціативного ототожнення з реаліями та явищами навколишнього світу.

У нашому дослідженні термін *принцип номінації* вживаємо на позначення «типу мотиваційних ознак» (мотивів називання) [11, с. 86]. Мовна фіксація ознак предмета, який називається, виражається у мотиві номінації. Щодо мотивів номінації в кожній із досліджуваних мов існують певні особливості. Адже «відомо, що процес мислення і відображення навколишнього світу відбувається принципово однаково в мозку людини будь-якої раси чи національності. Однак характер усвідомлення сприйняття реалій та мовні засоби їх номінації у різних народів, як правило, різні, що свідчить про нетотожність мови й мислення і про особливості відбиття національної ментальності та «картини світу» в конкретних мовах» [12, с. 7].

Унаслідок творення термінів способом вторинної номінації відбувається не просто збагачення лексем новим семантичним відтінком, а й «навантаження цілком новим лексичним значенням» [13, с. 50], якого до цього часу ця лексема не мала. Слово, яке стало основою для виникнення нового терміна, продовжує функціонувати у своєму попередньому значенні. Трапляються випадки звуження лексичного значення слова, твірного для того чи іншого терміна. Усі ці особливості залежать від специфіки певної галузі людських знань. Завдяки використанню способу вторинної номінації термінологія поповнюється кількісно (функції термінів починають виконувати слова, які раніше не були термінами) та якісно (у зв'язку з детермінологізацією терміни набувають нового значення). Це призводить до появи у мові омонімів та багатозначних слів.

Наукові дослідження галузевих терміносистем останнього десятиріччя ХХІ століття, присвячені вторинній номінації, підтверджують той факт, що семантичне термінотворення залишається в центрі уваги дослідників. Зокрема вивчалися способи номінації у фінансовій термінології в українській та англійській мовах (С.М. Кришталь, 2003), в українській медичній термінології (Н.З. Цісар, 2009), в українській музичній термінології (С. Булик-Верхола, 2008), в кулінарних назвах мучних виробів у сучасній французькій мові (І.І. Степанова, 2004), у назвах професій в англійській та українській мовах (С.С. Риженко, 2008), у назвах квітів в польській мові (М. Поістогова, 2001), в англійських етнономінаціях (Ю.В. Святюк, 2005).

Отже, термінологія не є замкнутою системою. Вона тісно пов'язана з усім лексичним складом мови. Відбувається постійний обмін словами як між різними термінними системами, так і між термінологією та загальнонавживаною лексиною. Збагачення будь-якої термінології відбувається завдяки широкому використанню первинних номінацій у вторинній термінній функції. До вторинної номінації належать метафоричні та метонімічні номінації, що мають здатність давати об'єкту ще одну назву з іншою мотивовані-

стю і з певною спеціальною метою. Питання метафоричних і метонімічних номінацій розробляв у своїх працях О.О. Тараненко [14-15]. У нашій роботі ми розглядаємо саме метафоричну номінацію.

Матеріалом дослідження слугували лексичні одиниці (ЛО) на позначення кулінарних назв харчових продуктів, напоїв та назв страв у французькій та українській мовах, дібраних із тлумачних, фахових словників і рецептурних довідників досліджуваних мов. Вибірка КОН складає 1363 ЛО, із яких 664 французьких і 699 українських лексем.

Слід зазначити, що в людській свідомості ставлення до реалії (зокрема, харчової) досить часто набуває антропоморфічних рис і співвідноситься зі ставленням до людини. Анімістичний світогляд та антропоморфне світосприйняття зумовили асоціації, покладені в основу кулінарної метафори, які пов'язані з різними сферами життя людини та її фізичним досвідом.

Метафоричне перенесення в досліджуваній терміносистемі відбувається у таких напрямках:

- на людину;
- її психічний стан;
- соціальне життя індивіда у суспільстві;
- навколишній світ;
- тваринний і рослинний світ.

Центральною базою для метафоричних зміщень у кулінарній терміносистемі були 18 лексико-семантичних груп слів: 1) назви топонімів та етронімів: наприклад, франц.: *Quiche Lorraine* 'Лотарингський пиріг', *Nègre* 'тістечко Негр'; укр.: *Афіни* (сорт чорниць), *Слов'янка* (сорт яблук); 2) імена і прізвища: наприклад, франц.: *Talmouse Bagration* 'ватрушка Багратіон'; укр.: *Лідія* (сорт вина, сорт винограду); 3) імена літературних героїв: наприклад, франц.: *Homard à la Portos* 'омар а ля Портос'; укр.: *Геркулес* (каша); 4) агіоніми та міфоніми: наприклад, франц.: *Nuits St Georges* (vin) 'вино Ночі Св. Георгія', *sauce à la diable* 'диявольський соус'; укр.: *Хліб Св. Іоанна, колдуни литовські* (рід вареників); 5) титули: наприклад, франц.: *Duchesse* 'герцогиня' (сорт груш, десерт); укр.: *скульптура королівська*; 6) родинні стосунки: наприклад, франц.: *Bonne femme* 'потрошки по-бабусиному'; укр.: *Хрещений батько* (напій); 7) географічні назви (астроніми, сторони горизонту): наприклад, франц.: *Etoile* 'тістечко у формі зірки'; укр.: *Комета Галлея* (тістечко); 8) геоніми (корисні копалини): наприклад, франц.: *Pumper knickel* 'житній хліб'; укр.: *Кекс мармуровий*; 9) природні явища (пори року, назви місяців, метеорологічні явища): наприклад, франц.: *Truite arc-en-ciel* 'райдужна форель'; укр.: *Туман дніпровий* (сорт українського кавуна); 10) геортоніми (назви свят): наприклад, франц.: *Bûche de Noël* 'різдвяне тістечко'; укр.: *Бабка Великодня*; 11) ботанічні назви (рослини, квіти, фрукти та овочі): наприклад, франц.: *Mimosa* (garniture) 'гарнір Мімоза'; укр.: *іписи* (сорт цукерок); 12) назви танців, ігор: наприклад, франц.: *Charleston* (pain) 'хліб Чарльстон'; укр.: *Мазурки українські* (сорт яблук); 13) зооморфи (дикі і домашні тварини, комахи, птахи): наприклад, франц.: *Papillons* (gâteau) 'тістечко Метелики'; укр.: *Жайворонки* (обрядове печиво); 14) назви професій та занять: наприклад, франц.: *Diplomate* (sauce) 'соус Дипломат', *Jardinière* (ragoût) 'рагу Садівник'; укр.: *оладки по-шахтарськи, салат лісника*; 15) соціальні категорії: наприклад, франц.: *Communard* (apéritif) 'аперитив Комунар'; укр.: *панянки* (печиво); *борець селянський*; 16) риси характеру людини: наприклад, франц.: *Jalousie* (gâteau) 'тістечко Ревнощі'; укр.: *млинци-швидкодумки*; 17) назви кімнат: наприклад, франц.: *Boudoir* (gâteau) 'тістечко Будуар'; 18) назви тканин, одягу та його елементів: наприклад, франц.: *Velours* (soupe) 'оксамитовий суп', *Manchon* (gâteau) 'тістечко Рукав'; укр.: *соус оксамитовий; макінтош* (сорт яблук).

За семантикою проаналізовані КОН в обох мовах розподіляються за такими групами: назви напоїв; назви рослин, їх сортів і плодів; назви страв, соусів, кондитерських виробів.

Виокремлені види метафоричних переносів є спільними для обох досліджуваних мов (тільки в українській мові відсутні переноси на позначення кімнат), але вони мають різну продуктивність.

Проведений зіставний аналіз мовного матеріалу у кількісному відношенні показав у таблиці 1.

Таблиця 1

Кількісний зіставний аналіз номінації кулінаронімів у французькій та українській мовах

№ п/п	Принцип номінації	Французька мова		Українська мова	
		Кількість одиниць	%	Кількість одиниць	%
1.	КОН від топонімів та ет- нонімів	309	46,5	355	50,8
2.	КОН від імен та прізвищ	139	19,5	91	13
3.	КОН від літературних ге- роїв	7	1,1	17	2,5
4.	КОН від агіонімів та міфонімів	34	5,1	15	2,1
5.	КОН від титулів	35	5,3	19	2,7
6.	КОН від родинних стосу- нків	14	2,1	21	3
7.	КОН від астронімів	3	0,5	15	2,1
8.	КОН від геонімів	7	1,1	9	1,3
9.	КОН від природних явищ	13	2	45	6,5
10.	КОН від геортонімів (на- зв свят)	12	1,7	19	2,8
11.	КОН від ботанічних назв	21	3,1	25	3,6
12.	КОН від назв танцю (гри)	3	0,5	4	0,6
13.	КОН від зооморфів	15	2,3	33	4,7
14.	КОН від назв професій (занять)	29	4,3	13	1,8
15.	КОН від назв соціальних категорій	13	2	9	1,3
16.	КОН від рис характеру людини	11	1,6	6	0,8
17.	КОН від назв кімнат	1	0,2	–	–
18.	КОН від назв тканин, одягу	7	1,1	3	0,4
	Усього:	664	100	699	100

У досліджуваних мовах найбільш продуктивними виявилися КОН, утворені від топонімів та етонімів (власних назв міст та містечок, назв країн, материків, провінцій, національностей): франц. – 309 ЛО (46, 5%); укр. – 355 ЛО (50,8 %). Слід зазначити, що хоч етоніми не належать до топонімів, проте відетнонімні назви за семантикою та способом творення дуже близькі до відтопонімних назв (наприклад, «французький» – стосується і французів, і Франції, хоч історично прикметник походить від етнічної назви «французи»). Тому ми розглядаємо відетнонімні КОН разом із відтопонімними.

Другими за ступенем продуктивності при творенні кулінарних назв у зіставляваних мовах виявилися КОН, утворені від імен та прізвищ: фран. – 130 ЛО (19,5 %); укр. – 91 ЛО (13%). У французькій мові зафіксовано більше кулінарних назв, утворених від прецедентних імен, ніж в українській мові: *Savarin* (gâteau) 'торт Саварен' – за прізвищем відомого гастронома Ж. Брийя-Саварена; *Charlotte* 'пиріг Шарлотка' – за ім'ям Шарлотти; *Parmen-*

tier 'Парментьєр' (страва з картоплі) – за прізвищем відомого агронома А. Пармантиса. В українських кулінарних джерелах зафіксована незначна кількість назв, утворених від прецедентних імен. Причиною цього є те, що носіїв певного історичного прізвища значно менше в українській мові, ніж осіб з однаковим ім'ям. Наприклад, *іванець* 'сорт пива', 'назва грибів'; *грицики* 'листя салату'; *потанці* 'грінки'; *хоми* 'запечені коржі'.

Третє місце за ступенем продуктивності номінація кулінарних назв у французькій мові представлена КОН, утвореними від титулів – 35 ЛО (5,3%), в той час як в українській мові – це КОН утворені від природних явищ – 45 ЛО (6,5%).

Приблизно однакову кількість лексичних одиниць в обох мовах складають КОН, утворені від: а) геонімів: франц. – 7 ЛО (1,1 %); укр. – 9 ЛО (1,3 %); б) ботанічних назв: франц. – 21 ЛО (3,1 %); укр. – 25 ЛО (3,6%); в) назв соціальних категорій: франц. – 13 ЛО (2 %); укр. – 9 ЛО (1,3 %); г) геортонімів: франц. – 12 ЛО (1,7 %); укр. – 19 ЛО (2,8 %); д) рис характеру людини: франц. – 11 ЛО (1,6 %); укр. – 6 ЛО (0,8 %).

Найменш продуктивними типами номінації у досліджуваних мовах виявилися КОН, утворені від: а) геонімів: франц. – 7 ЛО (1,1 %); укр. – 9 ЛО (1,3 %); б) назв тканин, одягу та його елементів: франц. – 7 ЛО (1,1 %); укр. – 3 ЛО (0,4 %); в) назв танців (ігор): франц. – 3 ЛО (0,5%); укр. – 4 ЛО (0,6 %).

Слід зазначити, що КОН, утворені від агіонімів та міфонімів, титулів, астронімів, назв природних явищ, зооморфів і таких, що мають відношення до родинних стосунків та назв професій (занять) не збігаються за кількістю лексичних одиниць, їх продуктивність відрізняється в досліджуваних мовах. Порівняємо: а) агіоніми: франц. – 34 ЛО (5,1 %); укр. – 15 ЛО (2,1 %); б) астроніми: франц. – 3 ЛО (0,5 %); укр. – 15 ЛО (2,1 %); в) зооморфи: франц. – 15 ЛО (2,3 %); укр. – 33 ЛО (4,7 %); г) родинні стосунки: франц. – 14 ЛО (2,1 %); укр. – 21 (3 %); д) назви професій (занять): франц. – 29 ЛО (4,3 %); укр. – 13 ЛО (1,8 %).

Таким чином, дослідження способів номінації кулінаронімів у зіставному аспекті дозволило виявити, окрім спільних ознак, специфічні риси національного назвотворення, які у своїй сукупності відзеркалюють узагальнені риси національної ментальності (це ми бачимо у назвах КОН, утворених від імен святих, міфонімів, соціальних категорій та професій), що є досить важливим для розвитку антропоцентричної парадигми сучасного мовознавства.

Мотиваційні відмінності в кулінарних назвах порівнюваних мов спричинені значною мірою екстралінгвістичними чинниками (культурно-історичними, особливостями суспільного життя, своєрідністю ментальності).

Номінація кулінаронімів є свідченням глибинного зв'язку з етнічною свідомістю, феноменом мовної та концептуальної картини світу. Дослідження цих та інших видів мотивації кулінаронімів на матеріалі різних мов дасть можливість поглибити наші уявлення про національні пріоритети та культурні цінності гастрономічних смаків французького та українського народів.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена сравнительному анализу кулинарных терминов во французском и украинском языках, образованных одним из способов вторичной номинации – метафорическим. Автор выделяет 18 лексико-семантических групп, исследует их продуктивность и определяет общие и специфические принципы номинации в разноструктурных языках.

Ключевые слова: кулинарная терминология, вторичная номинация, принцип номинации, метафора.

SUMMARY

The article focuses on the contrastive analysis of culinary terms in French and Ukrainian, created by a way of the secondary nomination – metaphorical. The author distinguishes

eighteen lexic and semantic groups, investigates their productivity and reveals their general and special traits.

Key words: culinary terminology, secondary nomination, principle of nomination, metaphor.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Селіванова, О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) [Текст] / О.О. Селіванова. – К. : Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 1999. – 148 с.
2. Серебренников, Б. А. Номинация и проблема выбора [Текст] / Б. А. Серебренников // Языковая номинация (общие вопросы) / [отв. ред. Б.А. Серебренников, А.А. Уфимцева]. – М. : Наука, 1977. – С.147-188.
3. Павел, В. К. Лексическая номинация: На материале молдавских народных говоров [Текст] / В.К. Павел. – Кишинёв : Штиинца, 1983. – 231 с.
4. Степанов, Ю. С. Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования [Текст] / Ю. С. Степанов. – М. : Языки русской культуры, 1997. – 824 с.
5. Кубрякова, Е. С. Теория номинации и словообразования [Текст] / Е. С. Кубрякова // Языковая номинация (Виды наименований) / [отв. ред. Б.А. Серебренников, А.А. Уфимцева]. – М. : Наука, 1997. – С.222-304.
6. Колшанский, Г. В. Объективная картина мира в познании и языке [Текст] / Г.В. Колшанский. – М. : Наука, 1990. – 103 с.
7. Панько, Т. І. Українське термінознавство [Текст] / підручник / Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – С. 160.
8. Браницька, Я. В. Гастроніми в сучасній французькій мові: когнітивно-ономасіологічний аспект [Текст] : автореф. дис... к. філол. н. / Я. В. Браницька. – К., 2009. – 18 с.
9. Панько Т.І. Українське термінознавство: Підручник / Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – С.161.
10. Журавлёва, Т. А. Особенности терминологической номинации. Монография [Текст] / Т. А. Журавлёва. – Донецк : АООТ Торговый дом «Донбасс», 1998. – С.123.
11. Голев, Н. Д. Динамический аспект лексической мотивации [Текст] / Н.Д. Голев. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1989. – С.86.
12. Лучик, В. В. Вступ до слов'янської філології [Текст] : підручник / В.В. Лучик. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 344 с.
13. Ковалик І.І. Вчення про словотвір / І.І. Ковалик. – Львів: Вид-во Львівського ун-та, 1961. – Вип.2. – С. 50.
14. Тараненко, О. О. Номинация [Текст] / О. О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія / [ред. кол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2002. – С. 385-387.
15. Тараненко, А. А. Языковая семантика в её динамических аспектах [Текст] / А. А. Тараненко. – К. : Наук. думка, 1989. – 251 с.

Надійшла до редакції 10.11.2010 р.

УДК94:37 «041.2 (477.6)» 1920/19233

ДОБРОБУТ УЧИТЕЛІВ ДО РЕВОЛЮЦІЇ ТА В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ

О.О. Негода

Серед сучасних наукових напрямків чільне місце посідає історія повсякденності, головним об'єктом дослідження якої є людина та повсякденна сфера, що безпосередньо оточує пересічну людину, а також зміни, які відбуваються у цій сфері з плином часу. Важливе значення історії повсякденності полягає в тому, що її вивчення дає можливість зрозуміти структуру суспільства, цінності та інтереси пересічної людини, особливості її побуту, що загалом доповнює характеристику обраного історичного періоду. Особливого значення набуває історія повсякденності у зламні моменти, коли відбувається перехід до нових норм і стандартів життя, змінюються цінності, дисгармонізуються структури повсякденності.

Започаткування в історичній науці «історії повсякденності» пов'язане з дослідженнями французької історичної школи «Анналів» М. Блока, Л. Февра, Ф. Броделя та інших, у працях яких було обґрунтовано народознавчу та людинознавчу концепції історії [1]. Твори цих дослідників надають можливість поринути у повсякденне життя простих людей. Значний внесок у вивчення історії повсякденності зробили німецькі історики Г. Ріккерт, Х. Бьоме, Ю. Кокк, М.Штюрме, а також їхні англійські колеги Дж. Розе, Л. Мортон, Дж.Тревельян, Е. Томпсон [1]. Останнім часом ця проблема зацікавила російських (С. Оболенська, О. Сенявський) та українських істориків (В. Ткаченко, О. Удод, Н. Шевченко) [2]. Сучасні дослідники повсякденності прочитують у двох площинах, які умовно можна назвати «рівнем життя» (їжа, одяг, праця, дозвілля) та «стилем життя» (цінності, мораль, звички, пріоритети). Останнім часом зростає та посилюється науковий інтерес до повсякденності та добробуту освітян у різні історичні періоди [3], та вивчаються регіональні особливості праці вчителя [4].

Мета пропонованої статті полягає у зіставленні повсякденного життя педагогів до революції та в період становлення радянського режиму, що передбачає дослідження умов праці та матеріально-побутових умов, висвітлення їхніх цінностей, моралі та життєвих пріоритетів.

Хронологічні межі дослідження охоплюють перші 30 років ХХ ст. Джерельну базу статті становлять матеріали установ народної освіти, періодичної преси та статистичні матеріали. Періодична преса зазначеного періоду свідчить про зростання потреби у педагогічних працівниках. Так, у газеті «Києвлянин» у 1903 р. пропонувався репетитор з оплатою 25 руб. на місяць. Зайнятість учителів, а також їхній робочий день залежав від освіти, особистого професіоналізму та авторитету. Законом від 3 травня 1908 р. було встановлено норму окладу народних учителів, згідно з якою учитель початкової школи отримував 360 руб. на рік. Труд учителя постійно стимулювався. За кожні п'ять років роботи початковий оклад збільшувався на десять відсотків. Становище вчителів середньої школи було кращим, ніж у народних вчителів, оскільки ця категорія мала службові та пенсійні права. У середній школі вчитель з вищою освітою отримував 900 руб. на рік, їхня заробітна плата зростала кожні п'ять років на 400 руб. Якщо вчитель відпрацював 20 років, то оклад зростав на 2500 руб., за відсутності вищої освіти він отримував 750 руб. надбавки на рік. Цим не обмежувалось. Якщо вчитель, крім згаданих 20 років відпрацьовував ще 20, то отримував надбавку у розмірі 1550 руб. Заробітна плата педагогічної інтелігенції була вищою на периферії, ніж у губернських центрах. Причина полягала у дефіциті освітян у провінції. Вчителі перебували на пенсійному забезпеченні – педагог з вищою освітою отримував річну пенсію у 1800 руб., а без неї

– 110 руб. [4]. Учителі початкової школи та народні вчителі змушені були об'єднуватися у пенсійні товариства.

Цікавими є опубліковані бюджети вчителів. Отже, видатки з річного бюджету вчителя були такими: їжа – 213 руб., тютюн – 10 руб., одяг, взуття та білизна – 80 руб. 33 коп., посуд – 3 руб. 85 коп.; прислуга – 12 руб.; освітлення – 8 руб. 58 коп.; лікування та лазня – 4 руб. 80 коп.; релігія – 1 руб. 36 коп.; книги, газети – 13 руб. 86 коп.; чорнило, папір, марки – 9 руб. 50 коп.; гості, театр, розваги – 16 руб. 5 коп.; дорога, екіпажі – 47 руб. 25 коп.; пенсійна каса – 22 руб. 60 коп.; облікова каса – 1 руб.; допомога рідним – 63 руб. 32 коп.; дрібні витрати – 61 коп. Загалом за рік народний учитель витрачав 508 руб. 87 коп. [3]. Отже, на першому місті у самотнього вчителя за рівнем видатків було задоволення потреби в їжі, на другому – купівля одягу, взуття та білизни; значні кошти виділялися на допомогу близьким, багато грошей йшло на дорогу. Іншими були структура та обсяги видатків сімейного вчителя, котрий працював у середній школі: на харчування витрачав – 425 руб.; на одяг, взуття та ін. – 175 руб.; на виховання та освіту дітей – 250 руб.; на купівлю книг – 15 руб.; на газети – 25 руб.; на участь у громадському житті – 10 руб.; непередбачувані видатки складали 75 руб. Загалом протягом року сімейний вчитель витрачав близько 1200 руб. [3].

Аналізуючи витрати вчителя, ми бачимо: на першому місці були витрати на харчування; на другому – виховання дітей та освіту; на третьому витрати на одяг, взуття та інше. Безумовно, порівнюючи ці два бюджети, треба визначити, що з появою дітей велика частка бюджету спрямовувалася на їхнє утримання, освіту та виховання. Таким чином, життєвий рівень педагогічної інтелігенції був досить високим і складав декілька прожиткових мінімумів, перевищуючи прибутки найбільш кваліфікованих робітників.

Незважаючи на досить складні історичні умови становлення радянської влади, розбудовувалася нова освітянська система: створювалася мережа нових освітніх закладів, формувалася нова система підготовки освітянських кадрів. В умовах руїни першочерговим завданням було фінансування освітньої галузі та виплати заробітної плати вчителям.

Як свідчать документи, вчителі заробітну платню отримували хлібом, який збирали з населення за укладеними угодами. Ставки оплати праці були різними – по Україні заробітна платня коливалася від 2 до 10 пудів хліба на місяць. У Донбасі, в Шахтинському повіті матеріальне забезпечення роботи вчителя складало 7 пудів хліба, в Маріупольському, Дебальцівському – 2-3 пуди, а в середньому по Донецькій губернії 6-7 пудів хліба. У пояснювальній записці до «Приблизних даних про кошти закладів соціального виховання в Україні на 1922-1923 рр.» говориться, що 1 пуд прирівнювався 46,6 тов. копійкам. Тому навіть максимум у 10 пудів хліба за договорами був низькою ставкою оплати вчительської праці. У перерахунку до карбованців заробітна плата вчителя складала в середньому 41-46 крб. Якщо порівняти з іншими галузями, то робітники в середньому отримували 65,5 крб. на місяць, а службовці – 144 крб. У сільській місцевості зарплата вчителя становила 14 крб., що було значно менше, ніж у педагога, який працював у місті [3]. Слід зауважити, що оплата праці вчителя не відповідала рівню державних цін на продовольчі та промислові товари. Отримуючи мізерну зарплатню, педагоги не могли придбати навіть необхідні речі для вжитку, оскільки всі кошти спрямовувалися на харчування. Раціон учителя складався з житнього хліба, борщу, каші та чаю. Можливості придбати новий одяг він не мав. У 1924-1925 рр. спостерігалася стабілізація заробітної плати вчителів. Вчителям одно-, дво- і трирічних трудових шкіл при навантаженні у 24 години, а також при 6-годинній роботі в лікнепі на тиждень та усім іншим, які працювали в трудшколах за груповою системою, встановлювалася зарплата в розмірі 30 крб. на місяць. З 1926 р. заробітна плата вчителя сільських та містечкових 7-річних шкіл складала 35 крб. на місяць [4]. Проте ще й у 1928 р. рівень зарплати вчителів був досить низьким у порівнянні з іншими категоріями працівників. Лише у 1932 р. із запровадженням диференційованої сітки оплати праці зарплатня зросла для вчителів I концентру на 12-34,4 %, для вчителів II концентру – від 13 до 28 %. Таким чином, стає очевидним, що за радянсь-

кої доби заробітна платня не могла задовольнити життєві потреби освітян. Відбудова народного господарства, створення пріоритетних галузей важкої промисловості, розвиток сільського виробництва потребували більшої кількості фахівців, і в цьому процесі вчительські кадри відігравали вирішальну роль. Тому поліпшення матеріального становища освітян відбувалося в контексті розвитку всього господарства України у 1920-1930 рр. У 20-х рр. XX ст. гостро стояла проблема забезпеченості вчителів житлом з мінімальними санітарно-побутовими умовами. Документи свідчать про те, що вчителі були змушені жити в шкільних приміщеннях, тобто кошти на будівництво житла держава не виділяла. Особливо гострою житлова проблема була для вчителів малих міст, які не отримували компенсації на опалення та освітлення. Про важкі побутові умови свідчить стаття «Помочь школе», надрукована в газеті «Кочегарка»: «...школа розташована у будинку, який належав колишньому директору копальні. Заняття відбуваються в тісних приміщеннях. Школа в жалюгідному стані. Вугілля на опалення дають лише 30 фунтів на добу. Санітарний стан будівлі незадовільний. Навкруги бруд, питної води не має. Скла у вікнах не має. За однією партою сидять по 4 учні, що не сприяє навчанню» [5]. Отже, умови праці вчителя були досить складним, оскільки у цей час не вистачало навчальних кабінетів для розміщення учнів, шкільного обладнання, чисельних підручників та посібників. Ці обставини призводили до роботи шкіл у декілька змін, що негативно впливало на навчальний процес. Для відбудови шкільних приміщень держава залучала громадськість, виробничі організації, проводились суботники, місячники допомоги школі. Важке матеріальне становище вчителя ускладнювалася його місцем у суспільстві.

Владні структури використовували вчителів як безкоштовну робочу силу, залучаючи до участі в громадській роботі. Представники владних структур вважали, що саме вчительство повинно було прищеплювати молодому поколінню моральні якості. Тому вчителів призначали агітаторами і пропагандистами, змушували виступати з лекціями та доповідями на зібраннях, залучали до участі в роботі бригад з розкуркулення, занять із неписьменними та малописьменними, організації хат-читалень. Від участі в громадській роботі не можна було відмовитися.

Специфіка труда вчителя полягає в постійному вдосконаленні фахової майстерності, у набутті нових знань з методики та дидактики. На це вчитель витрачає багато часу, готуючись до занять. Але у цей період перевага надавалася не професійній майстерності, а участі в громадській роботі, яка повинна була прискорити формування більшовицького світогляду педпрацівників. Саме у цей час з'явилася практика використовувати вчителів як безоплатну робочу силу. Особливу роль учительству владні структури надавали в антирелігійній пропаганді. Вчителі повинні були безкоштовно проводити заняття в гуртках безвірників, читати лекції, брати участь у роботі сільбудів. Взагалі трудове навантаження було важким, про що свідчать матеріали періодичної преси: «У селі було два вчителі, одного направили в інше місце. Той, хто залишився, працює по 12 годин на добу. Проводить заняття з двома групами школярів та неписьменними» [5]. На сторінках цієї газети від 21 травня 1927 р. констатується факт, за яким учителі відмовлялися від громадської роботи, бо загальне навантаження було дуже важким. Водночас розгорнулася робота з «виховання» педагогічних кадрів, які повинні були цілковито проникнуті комуністичною ідеологією. У країні утворювалася нова мережа освітніх установ: інститути народної освіти, педтехнікуми, педагогічні короткотермінові курси. Вчителі, які здобули освіту ще до революції, повинні були скласти іспит на посаду вчителя. Наступною ланкою у процесі їхнього професійного росту було навчання на курсах політичної і педагогічної грамоти, завдання яких полягало в «утворенні правильної уяви про політику радянської влади». Цікавою є і програма таких курсів. Наприклад, перелік занять з політичної грамоти виглядав таким чином:

- 1) імперіалізм;
- 2) причини війни та роль Росії у ній;
- 3) міжнародний стан та майбутнє Радянської влади;
- 4) боротьба суспільних сил у російській революції;

- 5) більшовики та яacobінці;
- 6) буржуазія та пролетарська диктатура;
- 7) соціалізм та економічна політика радянської влади;
- 8) політика Рад на селі [6].

Надмірна ідеологізація та політизація суспільного життя поступово сприяла розповсюдженню та ствердженню нових комуністичних моральних якостей у суспільстві. З 1922 р. в школах проводилися «чистки», внаслідок яких від роботи звільнялися особи, котрі вважалися «ворожим елементом». До чорного списку зараховували вчителів, які не здійснювали антирелігійної пропаганди, тих, хто не сприймав комуністичної ідеології або не міг довести своєї лояльності до радянської влади. Незадовільним був і правовий статус учителів. Відбувалися переслідування незадовільних радянською владою, існувала практика масових звільнень, щорічного переведення восени без достатніх підстав з одного місця роботи на інше. Багато вчителів, не витримуючи навантаження, залишали школу і влаштовувалися на роботу не за спеціальністю.

Враховуючи гостру нестачу кадрів НКО у 1927 р. дозволяв комплектувати вакантні посади особами, що мали загальну освіту. Протягом року вони складали іспит для набуття відповідної кваліфікації, але це не сприяло підвищенню якісного рівня педагогів, багато з них не мали відповідної освітньої підготовки. Творчий пошук педагогів жорстко регламентувався рамками офіційної ідеології, яка практично унеможливляла його як такий. Таким чином, професійна діяльність більшості освітян характеризувалася безпосереднім виконанням навчальних програм, затверджених НКО УРСР. Результатом ідейно-виховного впливу офіційної ідеології на освітян стало переконання переважної більшості з них у правильності політичного курсу Комуністичної партії, виховання підростаючого покоління у дусі вірності і відданості ленінським ідеалам.

Отже, на початку XX ст. заробітна плата і життєвий рівень освітян був досить високим. За радянської доби становище педагогічної інтелігенції змінювалося, важкі матеріально-побутові умови, мізерна заробітна плата, низький соціальний статус призвели до нівелювання престижу праці вчителя.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается повседневная жизнь педагога до революции и в период становления советского режима. Исследуются условия труда педагогов, их материально-бытовые условия, а также анализируются духовные ценности, мораль и жизненные приоритеты.

Ключевые слова: педагог, повседневная жизнь, условия труда.

SUMMARY

The article is devoted to the daily life of teachers before revolution and in the period of making Soviet rule. In the article the author looks through the working conditions, financial circumstances and also in the article analyses spiritual values, moral and vital priorities.

Key words: teacher, daily life, working conditions.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Коляструк, О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці [Текст] / О. А. Коляструк // УІЖ. – 2008. – № 1.
2. Удод, О. А. Про історію повсякденності [Текст] / О. А. Удод // Борисфен. – 2000. – № 4.
3. Молчанов, В. Добробут освітян в Україні у XIX – на початку XX ст. [Текст] / В. Молчанов // Історія України. – 2005. – № 11.
4. Богінська, І. В. Учительські кадри Донбасу на початку 1920-х років [Текст] / І. В. Богінська // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн. 5. – Донецьк. 1997.
5. Помощь школе. // Кочегарка. 12 января 1926 г.
6. Просвещение Донбасса. – 1920. – № 1. – С. 25.

Надійшла до редакції 10.11.2010 р.

І С Т О Р І Я

УДК 94(477)

ДЕЯКІ ФРАГМЕНТИ З КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ В.СТУСА

В. М. Нікольський

Сучасна історіографія національно-визвольного руху в Україні значна за своїм обсягом та напрямками досліджень. Поряд з фундаментальними працями істориків-професіоналів Ю. Курносова, Ю. Данилюка, О. Бажана, А. Русначенка та інших [1], вона включає значну кількість робіт учасників подій О. Бердника, П. Григоренка, Л. Лук'яненка, М. Мариновича, О. Мешко, В. Мороза, М. Руденка, Є. Сверстюка, Г. Снегірьова, О. Тихого, С. Хмари, В. Черновола та інших [2], окремі розвідки по напрямках опозиційного, дисидентського руху [3]. Література, яка висвітлює життя та творчість одного з самих відомих українських дисидентів В.С. Стуса різноманітна [4], але дослідження ще не до кінця висвітлюють багатогранність його постаті, певні деталі, аспекти; неоднозначними є оцінки цієї людини.

У липні 2000 р., з письмового дозволу Дмитра Стуса [5], автор отримав можливість ознайомитися з архівно-слідчими справами, провадження за якими свого часу здійснювало КДБ УРСР, проти його батька Василя Семеновича Стуса.

У фондах Державного галузевого архіву Служби безпеки України (м. Київ) зберігаються дві архівно-слідчі справи (далі – АСС) по обвинуваченню Стуса Василя Семеновича – 67298-фп (у 12-ти томах, розпочата 13 січня 1972 р., завершена 26 липня 1972 р.) і 67524-фп (у 6-ти томах, розпочата 13 травня 1980 р., завершена 10 вересня 1980 р.).

Метою цієї публікації не є всебічне дослідження відповідних слідчих справ. На наш погляд, ці справи варті спеціального монографічного дослідження. Автор лише робить спробу передати зміст окремих фрагментів справ, надавши цим можливість майбутнім дослідникам врахувати їх певний стан у 2000 р. [6].

Завданнями автора не є також послідовне викладення провадження справ чи ретельний аналіз окремих документів. Цю публікацію можна віднести до джерелознавчих розвідок.

Першу кримінальну справу щодо Стуса Василя Семеновича було відкрито 13 січня 1972 р.: постанову підписав слідчий Управління КДБ по Київській області старший лейтенант Логінов. Згоду на це дав начальник слідчого відділу КДБ при Раді Міністрів УРСР полковник Пивоваренко [7].

17 січня 1972 р. начальник відділення слідчого відділу КДБ при РМ УРСР старший лейтенант Пархоменко призначає групу слідчих: керівник – зазначений вище старший лейтенант Логінов і слідчий УКДБ по Запорізькій області капітан Мезеров [8].

Затримання громадянина Стуса В.С., старшого інженера відділу технічної інформації «Укртехбудматеріали», уродженця села Рахнівка Гайсинського району Вінницької області, що народився в селянській сім'ї 6 січня 1938 р., мешкав за адресою м. Київ, вул. Львівська, 62, кв.1, було здійснено 13 січня 1972 р. вночі (о 3 год. 05 хв.) у приміщенні КДБ при РМ УРСР в Києві (офіційна адреса – вул. Володимирська, 33) [9].

Перед цим, вдень того ж 13 січня 1972 р. у Львові старший слідчий УКДБ по Львівській області майор Малихін, розглянувши матеріал у відношенні громадянина Бельгії Добоша Ярослава, приймає рішення щодо виділення матеріалу щодо Стуса Василя Семеновича з справи Добоша [10].

Тут необхідно нагадати події, що відбувалися дещо раніше.

Ось що пишуть автори Юрій Данилюк і Олег Бажан у монографії: «Сценарій генерального наступу на інакодумство містився у постановках ЦК КПРС (від 28 червня 1971 р.) та ЦК Компартії України (від 27 липня 1971 р.), пов'язаних з протидією нелегальному розповсюдженню «антирадянських та інших шкідливих матеріалів»....

Унаслідок проведених оперативно-розшукових заходів в поле зору органів держбезпеки потрапило певне коло осіб з Києва, Львова, Одеси, інших населених пунктів. І все ж з масовими арештами вони не поспішали. Відчувалось, що в загальному сценарії не вистачало якогось важливого ланцюжка, який би дозволив розкрити нерозривний зв'язок «націоналістичного підпілля в Україні» з закордонними українськими центрами та організаціями.

У реалізації накреслених планів, сам того не знаючи, відповідну роль відіграв бельгійський студент Ярослав Добош, який за дорученням ЗЧ ОУН в Бельгії, Українського допомогового комітету, Спілки української молоді та редакції журналу «Авангард» намагався зібрати і вивезти з СРСР окремі екземпляри українського самвидаву, в т.ч. фотокопії примірників «Українського вісника».

Арешт Я. Добоша на початку січня 1972 р. послужив точкою відліку в проведенні масштабної операції, спрямованої проти українського національного руху. До її здійснення залучалися республіканський та місцеві органи КДБ при Раді Міністрів УРСР, обласні комітети Компартії України, які регулярно інформували один одного щодо роботи в даному напрямку...

Від справи Ярослава Добоша органи державної безпеки отримали все або практично все, що планували. Йдеться і про задокументовані його контакти з Зіновією Франко, Стефанією Гулик, Леонідом Селезненком, Іваном Світличним, і «щиросердне каяття», і гучну прес-конференцію, проведену за дорученням ЦК КП України 2 червня 1972 р. у Києві директором РАТАУ Віктором Горкуном, і докладні газетні публікації з претензійною назвою «Українські буржуазні націоналісти – найманці імперіалістичних розвідок».

Повністю використавши Я. Добоша в політичних, ідеологічних і оперативних цілях, КДБ при Раді Міністрів УРСР зініціював указ Президії Верховної Ради СРСР від 2 червня 1972 р. про його звільнення від кримінальної відповідальності і «видворення» за межі СРСР. Бельгійський підданий вже їм був не потрібен. На черзі стояла робота з власними «націоналістами».

Першими на себе прийняли удар Ніна Строкатова, Олексій Притика, Олексій Різників, Зіновія Франко, Іван Дзюба, Іван Світличний, Василь Стус, Євген Сверстюк, Микола Плахотнюк, Зіновій Антонюк, В'ячеслав Чорновіл, Стефанія Шабатура, Микола Холодний, Михайло Осадчий, Іван Гель, Ігор та Ірина Калинці, Данило Шмук, Леонід Плющ, Володимир Рокецький та ін. Причому кожен з них зустрів його покладаючись лише на власну мужність, самовідданість, готовність до кінця пройти обраний тернистий шлях.

Не витримав напору і зголосився дати «щиросердні» свідчення про свою «злочинну» діяльність Леонід Селезненко. Зі сторінок газет переконували в своїй лояльності до радянської влади онука Великого Каменяра Зіновія Франко, самотній поет Микола Холодний. Усе це дозволило їм уникнути тюремних нар.

Більше року протримався критик і літературознавець Іван Дзюба, заарештований 18 квітня 1972 р. Щоб зламати опір авторитетного українського дисидента в хід були пущені всі можливі засоби: від широкого засудження в засобах масової інформації до залякування родини. Не готовий до таких правил гри, І. Дзюба у жовтні 1972 р. звернувся до Президії Верховної Ради УРСР з проханням про помилування, визнавши всю свою колишню діяльність «політично шкідливою» [11].

Чим же звернув на себе увагу органів держбезпеки Василь Стус?

Документи архівно-слідчої справи свідчать, що він вже давно був під пильним наглядом КДБ. У середині 1960-х рр. він зустрічався із студентами Одеського державного університету, читав свої вірші, висловлював думки щодо долі української мови, культури. При тому деякі висловлювання, м'яко кажучи, відрізнялися від офіційно-державних [12]. Його позацензурні публіцистичні праці 1960-х років, як і публікації Олеса Бердника, Свя-

тослава Караванського, Євгенія Кузнецова, Левка Лук'яненка, Миколи Плахотнюка, Леоніда Плюща, Миколи Руденка, Івана Сокульського, Олекси Тихого та багатьох інших сприяли формуванню національної свідомості, консолідації патріотичних сил.

Як вже йшлося вище, із матеріалів справи Ярослава Добоша були вилучені документи, що мали відношення до Стуса – його фотокартка та копії публікацій.

Студентка Київського державного університету, громадянка Чехословаччини Ганна Коцурова, за допомогою представників української творчої молоді, неодноразово вивозила з України фотоплівки з творами дисидентів, у тому числі – В.Стуса, окремі примірники самвидавського «Українського вісника». Із Чехословаччини ці матеріали викладач Пряшівського університету Павло Мурашка вивозив в європейські країни, де їх використовували у видавництвах, редакціях газет, журналів, радіо і телебачення.

4 вересня 1965 р. в київському кінотеатрі «Україна» на прем'єрі фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» відбулась подія, яку було оцінено як відкриту антирадянську демонстрацію. Після перегляду фільму Іван Дзюба, взявши слово від імені глядачів, високо оцінивши фільм, сказав наступне: «...Поряд з тим як ми відзначаємо знаменну подію, зараз стогнуть і плачуть матері України за своїми синами. Товариші, зараз йдуть арешти української інтелігенції, масові арешти молоді пройшли у Львові та Києві. Зараз повторюється 37 рік. Закликаю не допустити цієї ганьби. Ганьба уряду!». Із залу виступ Івана Дзюби підтримали В'ячеслав Чорновол, Василь Стус, Юрій Бадзьо, Михайлина Коцюбинська, Микола Роженко та інші [13].

У березні 1968 р. на ім'я Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва, Голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна, Голови Президії Верховної Ради СРСР М. Подгорного було відправлено так званого «Листа 139». Ініціаторами написання цього документу та збору підписів були завідувач лабораторії Інституту кібернетики АН УРСР В. Бондарчук, доцент Київського державного університету ім. Т.Шевченка М. Білецький, літератори І. Світличний та І. Дзюба, старший науковий співробітник Інституту ядерних досліджень АН УРСР Ю. Цехмістренко, молодший науковий співробітник Інституту напівпровідників АН УРСР І. Заславська [14]. У листі, між іншим йшлося: «...Факти говорять, що здійснювані в останні роки політичні процеси стають формою придушення інакодумців, формою придушення громадської активності і соціальної критики, вкрай необхідної для здоров'я будь-якого суспільства. Вони свідчать про посилення реставрації сталінізму...» [15]. Василь Стус був одним з тих, хто підписали цього листа, поряд з літераторами І. Дзюбою, І. Світличним, Г. Кочуром, В. Шевчуком, Л. Костенко, М. Коцюбинською, Б. Харчуком, З. Франко, Є. Сверстюком, В. Коломійцем, І. Драчем, М. Вінграновським, В. Некрасовим та багатьма іншими представниками наукових та творчих кіл.

У грудні 1971 р. створюється «Громадський комітет на захист Ніни Строкатової». Він виникає стихійно, після арешту в Одесі молодої дисидентки. Декларацію про заснування комітету підписали Петро Якір, Ірина Стасів-Калинець, Василь Стус, Леонід Тимчук і В'ячеслав Чорновіл.

У декларації, між іншим, йшлося: «... Громадянський комітет захисту Ніни Строкатової створюється на основі гарантій Конституції СРСР, Декларації прав людини та Пакту про громадянські та політичні права, у своїх діях він дотримуватиметься радянських законів.

Дії Комітету полягатимуть:

- у зборі фактів і документів та матеріалів, що торкатимуться особи Н. Строкатової і її «справи», в ознайомленні з ними державних та правових інстанцій та представників громадськості;
- в організації при потребі збору підписів під зверненням на захист Н. Строкатової;
- у зборі коштів для допомоги Н.Строкатовій та її чоловікові, політв'язневі, позбавленому, у зв'язку з арештом дружини будь-якої моральної і матеріальної допомоги;

- у домаганні гарантованої законом гласності судового процесу;
- у гарантованому оскарженні перед касаційною та іншими інстанціями звинувачувального вироку, якщо такий буде винесений» [16].

Треба відзначити, що вказаний Комітет фактично ніяких реальних дій не здійснив.

Зазначимо, що тільки перелік «доказового» матеріалу, вилученого під час обшуку у помешканні родини В. Стуса 13 січня 1972 р. у відповідному протоколі, що знаходиться в архівно-слідчій справі, займає 12 сторінок.[17].

26 липня 1972 р. було затверджено обвинувальний висновок у справі В.С. Стуса за статтею 62 кримінального кодексу УРСР – антирадянська агітація і пропаганда. [18]. До списку осіб, які підлягали виклику до судового засідання як свідки, були включені такі особи: Мацкевич Петро Макарович (м. Вітебськ), Сидоров Василь Гнатович (м. Запоріжжя), Кислинський Віктор Володимирович (м. Донецьк), Калиниченко Іван Омелянович (м. Київ), Тельнюк Станіслав Володимирович (м. Київ), Клочча-Левитський Андрій Васильович (м. Донецьк), Недзвідський Андрій Володимирович (м. Одеса), Селезенко Леонід Володимирович (м. Київ), Франко Зіновія Тарасівна (м. Київ), Холодний Микола Костянтинівич (м. Вінниця), Світличний Іван Олексійович (знаходився у слідчому ізоляторі у м. Києві, вул. Володимирська, 33), Калинець Ірина Онуфріївна (знаходилася у слідчому ізоляторі у м. Львові), Дзюба Іван Михайлович (знаходився у слідчому ізоляторі у м. Києві), Шабатура Стефанія Михайлівна (знаходилася у слідчому ізоляторі у м. Львові) [19]. Адвокатом В. Стуса було призначено Кржепицького.

Ось як оцінював хід слідства і судового процесу ват В. Стус: «... Для мого обвинувачення використали інспірованих кадебістами свідків – Мацкевича, Сидорова, Кислинського, хоча я з самого початку говорив про них, як про кадебістську клієнтуру, до того ще шовіністичного типу.

– Я відразу зрозумів, що Стус націоналіст, тому що він весь час говорив українською мовою, – заявив на ставці Сидоров.

Із прямою метою оббріхання інших заарештованих були використані як «свідки» психічно і морально зломлені З. Франко та Л. Селезенко. Останній заявив на суді, начебто я справив на нього враження справжнього націоналіста. Коли я заперечив це твердження як безпідставне, Селезенко відмовився від нього. Тоді суддя Дишель почав лякати свідка в'язницею. І Селезенко не встояв перед шантажем, то саме було і з свідком Калиниченком І., у якого КДБ вимусив фальшиве свідчення стосовно мого вірша, від якого він відмовився на слідстві. Тоді суддя почав обливати його нецензурною лайкою, погрожуючи, що за таку поведінку його виженуть з роботи і позбавлять вченого ступеня.

Під час суду я вимагав відкритого суду – мені відмовили, я відмовився від оборони, вимагав літературних експертів – і теж марно.

У зв'язку з цим я обвинувачую весь слідчий відділ КДБ, начальника в'язниці Сапожникова, всю колегію суддів, прокурорів Макаренка, Малого і Погорілого, які чинили цей злочинний самосуд наді мною та моїми товаришами...» [20].

У справі зберігаються копії заяв В. Стуса під час судового засідання [21], автограф останнього слова підсудного [22]. Ми не зупиняємося на викладенні змісту цих документів і радимо прочитати статтю А. Болабольченка «Цей бенкет смерті і образі життя...»: За матеріалами кримінальних справ В. Стуса» [23].

Вирок В. Стусу був таким: 5 років ув'язнення із засланням на 3 роки [24].

Судова колегія у кримінальних справах Верховного Суду УРСР, отримавши касаційну скаргу на цей вирок, затвердила його [25].

Ув'язнення засуджений відбував у мордовських таборах, заслання – у сел Матросово Теньковського району Магаданської області.

Знаходячись в таборі, В.Стус звернувся із заявою до Верховної Ради СРСР з відмовою від радянського громадянства [26].

19 жовтня 1975 р. (у таборі сел. Барашево Мордовської АРСР) та 19 червня 1978 р. (м. Магшадан) Стусу В.С. відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР

було оголошено офіційні застереження у зв'язку із скоєнням дій, що суперечили інтересам державної безпеки СРСР [27].

Після відбуття покарання В.Стус повернувся до Києва, працював на заводах.

У жовтня 1979 р. він вступає до «Української групи сприяння виконанню гельсінкських угод» (далі – УГГ), створеної 9 листопада 1976 р. письменником, фронтовиком Миколою Руденком, пенсіонеркою Оксаною Мешко (колишнім в'язнем ГУЛАГу), письменником-фантастом Олесем Бердником (колишнім політичним в'язнем), колишнім генералом, правозахисником Петром Григоренком і Олексою Тихим (випускником філософського факультету МДУ ім. М. Ломоносова, колишнім політв'язнем) [28]. Протягом 1977-1979 рр. КДБ УРСР провело арешти членів УГГ, і на початку 1980 р. на волі не заарештованими були 2-3 члени групи на чолі з Василем Стусом.

13 травня 1980 р. КДБ було розпочато другу кримінальну справу по обвинуваченню Стуса В.С., робітника взуттєвого об'єднання «Спорт», за статтями 62 ч.2 Кримінального кодексу УРСР та ст. 70 ч.2 Кримінального кодексу РРФСР [29].

Начальник слідчого відділу КДБ УРСР В. Туркін призначає для її провадження трьох слідчих – майора Селюка, майора Пастухові і Майора Цілюха [30].

Формальний привід для заведення справи та арешту В. Стуса було інспіровано КДБ СРСР, шляхом «організації» заяв мешканців Магаданської області. Начальник Тенькінського райвідділку КДБ 17 квітня 1980 р. отримав заяви від Никифоренко Н.К., заступника головного лікаря з адміністративно-господарської частини шляхової лікарні та Русова Є.К., головного енергетика рудника імені О.Матросова, з повідомленням про антирадянські виступи засланого В.С.Стуса. Наступного дня такі ж заяви надійшли від Банникової А.М., продавця книжкового магазину селища та прохідника рідника імені Матросова Радевича Є.В. і скрепериста Стефановського Б.Г. 19 квітня відповідну заяву написав прохідник Матраков П.М. [31].

До цих заяв додано протоколи застережень, про які йшлося вище, постанова про направлення В.Стуса у приміщення камерного типу за порушення режиму утримання в таборі, три характеристики засудженого та виробнича характеристика під час заслання, та його заява про відмову від громадянства [32]. Слідчі провели відповідні допити свідків, зібрали компрометуючий матеріал. Основну частину доказової бази становлять копії публікацій статей та дописів Василя Стуса до емігрантської газети «Шлях перемоги» та журналу «Сучасність» [33]. Обвинувальний висновок, згідно якого слідчі «доводили» провини В.Стуса у антирадянській агітації та пропаганді, становить 53 сторінки, його складовими є матеріали, наведені нами вище, а також «Відкритий лист до Президії Спілки письменників України (Копії – секретареві ЦК КПУ Ф.Д.Овчаренку та редакції журналу «Вітчизна» «Юогузство – друга найменша підлість» [34].

Справу було завершено провадженням. Адвокатом заарештованого був В.В. Медведчук [35].

Свідками у справі були викликані 16 мешканців Магаданської області (більшість з яких, до речі на судові засідання не з'явилися) та три киянки – Коцюбинська Михайлина Хомівна, Андрієвська Валерія Вікторівна і Кириченко Світлана Тихонівна [36].

Із справи виділено окремим провадженням матеріали щодо Мешко О.Я., Лук'яненка Л.Г., Литвина Ю., Малинковича В.Д., Овсієнка В.В. та інших [37].

29 вересня 1980 р. Стуса Василя Семеновича засуджено до 10 років ув'язнення у таборах особливо суворого режиму, 5 років заслання та визнаний особливо небезпечним рецидивістом [38]. Утримувався у таборі для політв'язнів у с. Кучино Пермської області РРФСР.

У січні 1983 р. за передачу на волю зошита з віршами В.Стус на рік був запрошений у камеру-одиночку. 28 серпня 1985 р. він оголосив безстрокове голодування. Помер у карцері у ніч з 3 на 4 вересня 1985 р. Похований у с. Борисове.

19 листопада 1990 р. прах В. Стуса, О. Тихого та Ю. Литвина було перепоховано на Байковому кладовищі у Києві.

Василь Семенович Стус – один з видатних дисидентів України увійшов в історію, як послідовний борець за незалежну Україну.

Дослідження, результати якого певною мірою викладено у цій публікації, на наш погляд, необхідно продовжити, з використанням комплексного підходу, з використанням матеріалів аналогічних архівно-слідчих справ та інших неопублікованих та друкованих джерел.

РЕЗЮМЕ

В публикации на основе неизвестных документов, включенных в архивно-следственные дела, приводятся неизвестные факты из деятельности В.Стуса – выдающегося украинского дисидента.

Ключевые слова: В. Стус, репрессии, диссидент, следственные дела.

SUMMARY

The paper presents unknown facts of an eminent Ukrainian dissident Vasyl Stus' activity on the basis of unknown documents.

Key words: Stus V., repressions, dissident, investigation cases

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Див.: Курносів Ю.Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років ХХ століття) . – К., 1994; Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К., 1998; Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) . – К., 2000; тощо.
2. Див.: Бердник О. Свята Україна. – Балтимор-Торонто, 1980; Григоренко П. Спогади. – Детройт, 1984; Л. Лук'яненко. Сповідь у камері смертників. – К., 1991; Маринів М. Україна: дорога через пустелю. – Х., 1993; Мешко О. Між смертю і життям. – К., 1991; Мороз В. Шістдесяті роки на Україні // Всесвіт. – 1992. – № 9-10. – С.182-187, № 11-12. – С.152-156; Руденко М. Я вільний. Поема. Історія хвороби. Щоденник кандидата в шизофреніки. – Балтимор-Торонто, 1977; Сверстюк Є. Блудні сини України. – К., 1993; Снегірьов Г. «Власним виміром я міряв долю свою: Щоденникові записи та вірші / Передм.В.Шевчука // Київ. – 1991. – № 1. – С.22-41; Тихий О. Роздуми 36. статей, документів, спогадів. – Балтимор-Торонто, 1982; Хмара С. Сьогодні про минуле. – Львів, 1993; Чорновіл В. Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»). – Перша українська друкарня у Франції. – 1968 тощо.
3. Батенко Т. Політичний портрет Богдана Гориня. – К., 1994; Білокінь С. Апостол чистоті правди (В.Марченко) // Слово і час. – 1991. – № 1. – С.24-26; Коваль В. «Давайте поговоримо відверто...»: «Персональна справа» члена Сп.письм. України В. Іванисенка // Дніпро. – 1991. – № 10. – С.163-170; Кальченко С. Заживо похоронена Надія: (О письменнице Н.В.Суровцевой-Олицькой) // Независимость. – 1994. – № 68. – С.4-5; Мусієнко О. Повна болю душа: Григор Тютюнник – жертва Брежнєвського терору // Літературна Україна. – 1994. – № 1-3, 5; Нікольський В. Ще раз про «Думки ...» Олексі Тихого. Хроніка життя та боротьби мовою документів // Донбасс. – 1993. – № 2. – С.112-116 тощо.
4. Василь Стус: В житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. – Балтимор-Торонто, 1987; Стус. В. феномен доби (сходження на Голгофу слави) . – К., 1993; Стус В. Вікна в позапростір: Вірші, статті, листи, щоденник, записи. – К., 1992; Жулинський М. Запізніле повернення (Пам'яті В.Стуса) // Літературна Україна. – 1989. – 30 лист.; Болаболовиченко А. «Цей бенкет смерті і образі життя...»: За матеріалами кримінальних справ В.Стуса // Вітчизна. – 1991. – № 8. – С.141-151; Стус Д. Життя та творчість Василя Стуса. – Бібліотека українця. – 1992. – № 7 тощо.

5. Дмитро Стус (1966 р. народження) – син В.С.Стуса, кандидат філологічних наук, науковий співробітник Інституту української літератури Національної академії наук України, лауреат Національної премії України ім. Т.Г.Шевченка.
6. Автор був одним з перших дослідників, що ознайомилися з вказаними АСС. З власного досвіду знаю, що, згідно чинному законодавству близькі родичі незаконно заарештованих та реабілітованих громадян мають право вилучати окремі документи власного походження з АСС. Зокрема авторові довелося вивчати в Архіві тимчасового зберігання документів Служби безпеки України в Донецькій області АСС 31729 пф. О. Тихого та М. Руденка на початку 1990-х років, коли вона була ще у первісному вигляді, без вилучень. Пізніше М. Руденко та син О. Тихого вилучили із справи значну частину документів. В остаточному вигляді справа зменшилася в обсязі в десятки разів. А у пізніше син О. Тихого своєю заявою, згідно чинному законодавству, заборонив будь-кому, без дозволу членів сім'ї, знайомитися з цією справою. Сьогодні вченим практично неможливо щось додати до вивчення кримінальної справи О. Тихого та М. Руденка. Ми не маємо свідчень щодо сучасного стану АСС В.Стуса, хоча можна припустити відповідні певні вилучення документів. Тому власне бачення автора на окремі фрагменти АСС на В.Стуса може бути доречним для майбутнього.
7. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Спр. 67298-фп, т.1, арк.1.
8. Там само. – Арк. 2.
9. Там само. – Арк.4.
10. Там само. – Арк.. 3.
11. Данилюк Ю., Бажан О. Вказ. праця. – С. 196 – 199.
12. Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1, оп.24, спра.6160, арк..153-154.
13. ГДА СБУ. – Спр.69260-фп, т.7, арк.14.
14. ГДА СБУ. – Спр.58109-фп, т.3, арк..151-153.
15. Див.: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.25, спр.127, арк..72-83
16. Сучасність. – 1973. – № 1. – С.119 – 120.
17. Див.: ГДА СБУ. – Спр.67298-фп, т.6, арк.32-59.
18. Див.: ГДА СБУ. – Спр.67298-фп, т.1, арк..16, 17, 17зв, 18, 18зв, 19, 19зв, 20, 20зв, 21, 21зв, 22.
19. Там само. – Т.6, арк. 60-61.
20. Свого листа «Я обвинувачую» В.Стус написав у таборі «Дубовлаг» і таємно передав на волю у 1975 р. Перше повний текст цього листа було надруковано у книзі «Василь Стус. В житті, творчості та спогадах сучасників», яка вийшла друком у видавництві «Смолоскип» у Балтиморі-Торонто в 1987 р. – С.64 – 68.
21. Див.: ГДА СБУ. – Спр.67928-фп, т.6, арк..228-228зв, 229-229зв, 230-231зв, 232.
22. Див.: Там само. – Арк..264-264 зв, 265-265зв, 266-266зв, 267.
23. Вітчизна. – 1991. – № 8. – С.141-151.
24. Див.: Там само. – Арк. 291 зв.
25. Див.: Там само. – Арк. 336-348.
26. Див.: ГДА СБУ. – Спр.67524-фп, т.1, арк..263-264.
27. Див.: Там само. – Арк. 111-112, 113-113зв.
28. Див.: Архів тимчасового зберігання документів Управління Служби безпеки України в Донецькій області. – Спр.31729-пф, т.3, арк..284.
29. ГДА СБУ. – Спр.67524-фп, т.1.
30. Там само. – Арк. 3.
31. Там само. – Арк. 114-131.
32. Див.: Там само. – Арк. 111-112, 113-113зв, 231-232, 242-243, 253-254, 255-256, 263-264.
33. Див.: Там само. – Т.2-6.

34. Див. Там само. – Т.6, арк. 183 – 236.
35. Там само. – Арк. 247; У 1969 р. цей лист було надруковано у мюнхенському журналі «Сучасність».
37. Там само. – Т.1, арк.133-134.
38. Там само. – Т.6, арк.355 – 356.

Надійшла до редакції 20.10.2010 р.

УДК 94(477) : 35.07.05

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ І ПРАКТИКИ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКИХ РАЙОНІВ І РАД У 1920-1930-і рр.

В. І. Шабельніков

Завдання розбудови незалежної демократичної України вимагають ґрунтовного дослідження питань історії становлення самоврядування і здійснення перетворень на селі. Зважаючи на його важливість та малодослідженість, багато науковців і практиків з числа правознавців, географів останнім часом опублікували низку статей, у яких розглядають сільський район як оптимальну адміністративно-територіальну одиницю з моменту його створення і вважають, що він має залишатися головною ланкою адміністративно-територіального устрою (АТУ) України і надалі [1]. В історичній літературі проблемі розвитку районів присвячені лише коротенькі статті та повідомлення [2], які не дають повного уявлення про їх роль і місце в системі АТУ, економічній сфері суспільства у 20-30-ті роки ХХ ст.

Отже, метою нашого дослідження є аналіз деяких питань становлення і розвитку районів і сільрад, місцевого самоврядування України та їх впливу на управління господарством і соціальне середовище населення у 1920-1930-і рр.

У радянській Україні утворення сільських районів припадає на роки відбудовного періоду в історії СРСР і УСРР, коли одночасно з відродженням народного господарства почалася планомірна підготовка до переходу на новий адміністративно-територіальний устрій з урахуванням потреб економіки і управління країною.

Виходячи з цього, ВУЦВК і Раднарком УСРР вжили практичні заходи до створення проекту нового районування України. У постанові третьої сесії ВУЦВК від 25 жовтня 1922 р. «Про адміністративно-територіальний поділ УСРР і про спрощення радянського апарату» зазначалася необхідність залишити чотириступеневий поділ (губернія – округ – район – село). Було вирішено перейти до триступеневої системи управління (центр – округ – район), замість повітів створити округи, замість волостей – райони. На території району повинно було проживати від 25 до 40 тисяч, на території сільської ради – не менше 1 тисячі осіб [3].

Друга сесія ВУЦВК VII скликання, яка відбувалася 12 квітня 1923 р., оцінила районування «як перший досвід корінної перебудови адміністративно-територіального поділу всієї країни на базі її економіки і по єдиному плану в напрямку спрощення радянського апарату та наближення центру до населення». Сесія своєю постановою «Про новий адміністративно-територіальний поділ України» скасувала волості і повіти, замінив їх районами та округами, що привело до значного зменшення кількості адміністративно-територіальних одиниць: замість 1980 волостей і 102 повітів було створено 53 округа, які в свою чергу ділилися на 706 районів. Була визначена територія сільрад, яка узгоджувалася з територією колгоспів, що привело до зменшення їх кількості з 15696 в 1921 р. до 9307 в 1923 р. [4].

Особливе місце в новій системі АТУ відводилось сільським районам і їх радам. Вони були створені на базі волостей і покликані покращити управління територіями, сприяти підвищенню ефективності державного апарату, створити умови для участі населення в діяльності органів влади. Однією з важливих переваг районів над волостями було те, що вони утворювались з метою більшої відповідності завданням економічного розвитку територій.

З утворенням районів, як вказує дослідник П. Ткачук, пов'язувалось вирішення ряду важливих завдань, як-то спрощення і поліпшення діяльності державного апарату, створення умов для участі в роботі органів влади населення, розвиток місцевої ініціативи тощо. На його думку, однією з основних переваг районів перед колишніми волостями, на базі яких вони виникли, було те, що райони утворювались у більшій відповідності з принципами економічного розвитку країни [5].

Район виявився не схожим на жодну стару адміністративно-територіальну одиницю. За площею, населенням, кількістю населених пунктів він був у 2-3 рази більший за волость. Райцентрами були вибрані населені пункти, які мали стати торговельними і культурними осередками даної території. Після утворення районів їм було передано ряд господарських об'єктів: млини, маслобійні, цигельні заводи, друкарні, ремонтні майстерні та інші невеликі підприємства.

Зміни, зв'язані з розширенням прав місцевих органів влади і підвищенням їх ролі в господарському і культурному будівництві, повинні були знайти відбиття і закріплення у відповідних законодавчих актах. 18 липня 1923 р. ВУЦВК затвердив положення про сільські ради, районні з'їзди рад і райвиконкоми, яке регламентувало такі питання, як проведення виборів, діяльність виконавчих органів сільрад і предмети їх відання у сферах управління, сільського господарства, військової, культурної роботи і благоустрою. У цих законодавчих актах було узагальнено досвід радянського будівництва, підсумована практика перебудови місцевих органів влади в нових історичних умовах, визначені організаційна структура різних ланок місцевих органів, а також форми і методи їх роботи [6].

Разом з тим виявилось, що повноваження районних рад для управління процесами на території районів недостатні. Тому на VIII Всеукраїнському з'їзді Рад в грудні 1924 р. його делегати порушили питання про значне розширення повноважень райвиконкомів, забравши їх від губернських та окружних органів влади. Оскільки зі становленням районів постало питання і про зміцнення сільрад, з'їзд прийняв рішення про розширення їх повноважень [7].

IV сесія ВУЦВК VIII скликання 19 лютого 1925 р. вирішила провести роботи з розширення мережі сільрад з таким розрахунком, щоб вони були у всіх населених пунктах з кількістю населення 1000 і більше чоловік. Передбачалося також створення сільрад у населених пунктах з чисельністю населення в 500 чоловік, якщо вони віддалені від центру інших сільрад більше ніж на 5 верст [8].

Важливе значення в розвитку районів мав черговий IX Всеукраїнський з'їзд Рад в травні 1925 р. На ньому був зроблений висновок, що сільські райони пройшли випробування життям і змогли закріпитися в системі адміністративно-територіальних одиниць. Ставилось завдання зміцнення районів, наділення їх рад більш широкими правами в господарському і адміністративному відношеннях [9].

У результаті проведеної роботи по впорядкуванню районної ланки на кінець 1925 р. кількість сільських районів зменшилась на 10%, що значно змінило існуючу систему АТУ. Середня площа району дорівнювала 600 кв. верст, а середня кількість населення – майже 43 тис. осіб. На кожний район в середньому припадало 16 сільрад. Район став більш вдалою територіальною одиницею і в більш повній мірі відповідав державному будівництву на селі.

Проте життя показало, що рішення щодо нового АТУ мали на меті в першу чергу створення таких органів влади, які б до того поширювали і зміцнювали владу на місцях

в межах значних по розміру територій. Тому в 1925 р. влада почала другий етап реформи АТУ УСРР, яка завершилася ліквідацією губерній.

3 червня 1925 р. ВУЦВК видав постанову «Про ліквідацію губерній й про перехід на триступеневу систему управління», яка скасувала з 1-го серпня 1925 р. губернії і встановила, що територія УСРР після розформування восьми слабких в економічному відношенні округів поділяється на 41 округ.

Скасування губерній та перехід на триступеневу систему управління (центр – округ – район) привели до скорочення місцевих органів влади і спрощення їх структури. Замість 9 губерній, 102 повітів, 1989 волостей та 15767 сільрад було створено 41 округ, які поділялись на 680 районів, 10314 сільрад, 70 міських і 155 селищних рад, в тому числі 7 національних районів, 487 національних сільрад [10].

Реформою здійснено також і докорінну перебудову сільської ради. У законодавстві УСРР було чітко прописано, що сільради мають всі права попередніх волосних виконкомів, що вони є представницькими органами самоврядування. Про це свідчать дані ВУЦВК про результати перевиборів сільрад в 1924-1925 рр., коли на виборчі збори з'явилося 4962498 осіб, що становило по Україні 44,2% всіх тих, хто користувався виборчим правом. Участь населення в перевиборах сільрад в 1925-1926 рр. вже становила 64%, тобто зросла на 20% [11].

У зв'язку з тим, що влада значну роль відводила сільським радам у підвищенні рівня сільськогосподарського виробництва, постало питання підготовки кадрів, яке викликало і низку проблем при утворенні адміністративних районів і сільрад.

Проблема кадрів була однією з найпекучіших у радянському будівництві через масову неписьменність населення, низький рівень загальної і політичної культури. Якщо на керівні посади в губерніях, а потім в округах добиралися відносно підготовлені, освічені працівники, то з основною масою радянського апарату на селі справи були гірші. У звіті Полтавської губернії за 1924 р. зазначалося, що при комплектуванні районних виконкомів і сільрад майже зовсім не враховувалися вимоги коренізації. На виборах до останніх уповноважені райвиконкомів нав'язували кандидатури, які не мали ніякого відношення до села і мешкали в окружному центрі. Внаслідок цього до 40 % членів сільрад становили приїжджі. З восьми обстежених сільрад тільки у двох головами були місцеві жителі. В райвиконкомах близько 64% кадрів становили відряджені працівники [12].

У жовтні 1925 р. друга сесія ВУЦВК затвердила нове положення про сільські ради, в якому були розширені їх господарські і адміністративні функції. На чергу було поставлено питання про зміцнення керівництва сільських рад. Протягом 1925 р. у сільські райони було направлено з промислових центрів на постійну роботу 3 тис. осіб, серед них багато випускників вищих і середніх радянсько-партійних навчальних закладів, які існували в кожній губернії, а після їх ліквідації – у великих адміністративних центрах [13]. Однак рівень спеціалістів цих шкіл був дуже низький і не завжди відповідав вимогам часу – ефективному управлінню.

У період колективізації кінця 1920-х – початку 1930-х років сільський район став вузловим центром, де безпосередньо вирішувалися питання об'єднання селян в колгоспи, переходу їх на соціалістичний шлях. Тому ЦК ВКП(б) та уряд СРСР вирішили ліквідувати округи. З цією метою у 1930 р. почалася нова реформа АТУ.

Згідно з постановами ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930 р. «Про ліквідацію округів» і ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 2 вересня 1930 р. «Про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління» округи на Україні касувалися [14]. Район був визнаний основною ланкою перетворень на селі і став, по суті, головною територіальною одиницею АТУ України.

Уся територія республіки з 15 вересня 1930 р. розподілялася на 484 райони замість 680. Райони почали безпосередньо підпорядковуватись центральним органам влади: райони з'їзди рад – ВУЦВК та його Президії, а районні виконавчі комітети, окрім

того, – Раді Народних Комісарів УСРР. Таким чином у 1930 р. вся територія УСРР була вже районована.

З переходом на дворівневу систему управління (центр-район) відбулися кількісні зміни в районній ланці. Райони стали більш крупними, в цілому їх кількість скоротилась майже на 15 відсотків. До складу районів тепер входили всі міста, що знаходились на їх території, за винятком 18 найбільш великих міст України, які виділялись в окремі адміністративно-територіальні одиниці.

В умовах зростання темпів індустріалізації, розширення колгоспного руху на районну ланку випало велике навантаження. У грудні 1930 р. третя сесія ВУЦВК одинадцятого скликання вказала на суттєві недоліки в будівництві та функціонуванні районної ланки, зокрема, на недостатній її вплив на розвиток економіки та сільського господарства, ускладнення зв'язків з центром [15].

ХІІ Всеукраїнський з'їзд рад 1931 року дещо обережніше підійшов до оцінки ролі районної ланки в системі АТУ. Він схвалив рішення про перехід на двоступеневу систему управління, де вузловим пунктом здійснення політики уряду є район, куди треба перевести центр ваги роботи державного апарату. З'їзд зазначив, що райони зможуть ефективно виконувати завдання у сфері господарського і соціально-культурного розвитку на селі, для чого треба привести у відповідність їх території з економічними особливостями і показниками, а також підвищити рівень управління ними [16].

Завдання подальшого розвитку України вимагали реконструкції народного господарства на базі вдосконалення керівництва економікою, сільським господарством, культурним будівництвом, більш повного врахування соціально-економічних особливостей окремих регіонів. У таких умовах діяльність районів і їх рад ще більше ускладнювалась. З одного боку, зростаючою масштабністю завдань, з другого, – тим, що територія районів не збігалася з регіональною господарською специфікою, з третього, – тим, що ускладнювались зв'язки з центром, управлінням важливими соціально-економічними та політичними процесами.

Позбавитись величезного розриву, що існував від 1930 р. між центром і сільським районом, можна було лише шляхом створення обласної ланки АТП. Тому 9 лютого 1932 р. на четвертій позачерговій сесії ВУЦВК дванадцятого скликання було ухвалено рішення про введення в Україні обласного поділу, визнавши «недоцільність подальшого зміцнення районів». Це означало, що в республіці створювалася нова система управління за принципом: центр-область-район. Спочатку було утворено п'ять областей: Харківська, Київська, Вінницька, Дніпропетровська і Одеська [17]. Сесія зазначила, що області в Українській СРР створюються у цілях «зміцнити конкретне оперативне керівництво районами, щоб піднести на нову височінь організацію мас робітників і колгоспників на соціалістичне будівництво», а також посилити конкретне господарське керівництво всіма галузями народного господарства й культурного будівництва.

Практика діяльності сільських районів після утворення областей показала, що багато з них потребує розукрупнення. З утворенням областей райони передали їм значну частину своїх повноважень, втратили частину апарату управління. А це призвело до труднощів у забезпеченні керівництва соціально-економічним розвитком на великих територіях, які вони мали на той час. Президія ВУЦВК України на початку 1935 р. прийняла рішення про розукрупнення районів. В складі семи областей було утворено 473 райони [18].

Кількість районів і сільрад в республіці постійно зростала. Це перш за все було пов'язано з утворенням в 1939-1940 рр. нових областей і зростанням їх кількості до 23. У їх складі у 1940 р. налічувалося 746 тільки сільських районів і 16289 сільських рад [19].

З часу утворення сільського району як адміністративно-територіальної одиниці минуло майже 87 років, що свідчить про життєздатність цієї структури. Район виявився стабільною і разом з тим, оптимальною за розмірами одиницею. Стабільність сільського району і його розмір сприятливо впливали на функціонування органів влади, роз-

виток промислового і сільськогосподарського виробництва, створили соціальне і господарське середовище для населення.

Нині ситуація в суспільстві зазнає докорінних змін. Сільські райони, які ще донедавна були вузловою ланкою сільськогосподарського будівництва, потребують перемін. Становлення самоврядування, наділення територіальних громад широкими правами по вирішенню місцевих справ, розвиток на селі різних форм власності окреслили нову роль району у сучасній системі АТУ України. Це настільки важливе і складне питання, що вимагає глибокого наукового аналізу і разом з тим використання досвіду функціонування сільського району у 1920-1930-х роках, що вимагає реформування району стосовно нинішніх завдань соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку України.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются роль сельского района в системе административно-территориального устройства Украины в 20-х-30-х годах XX ст., районных и сельских советов, их влияния на функционирование органов власти, хозяйственную деятельность и социальную среду населения.

Ключевые слова: административно-территориальное устройство, сельский район, сельсовет, районирование, система управления, сельскохозяйственной производство, экономические и территориальные факторы, разукрупнение районов, самоуправление.

SUMMARY

Question of formation and development in the sphere of regional administrative-territorial formations, regional and rural soviets, their influence on functioning of authorities, economic activities and social environment, some aspects of rural national regions and their authorities of self-government in Ukraine in the 1920-1930-ies are investigated in the article.

Key words: administrative-territorial formations, rural regions, soviet of the settlement, regionalization, system of management, farming industry, economic and territorial factors, regional division, disaggregation of regions, self-government.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Стронський, Г. Злет і падіння: польський національний район в Україні у 20-30-ті роки [Текст] / Г. Стронський. – Тернополь, 1992; Орлатий, М. Розвиток сільського адміністративного району: досвід, проблеми [Текст] / М. Орлатий, А. Зацарний, А. Тубол // Вісник Української Академії державного управління. – 2003. – № 1. – С. 285-293; Федчишин, М. АТУ вчора, сьогодні і завтра [Текст] / М. Федчишин, В. Фронченко // Віче. – 2000. – № 5. – С. 38-46; Ткачук, П. Район: актуальні питання історії і практики територіального устрою [Текст] / П. Ткачук // Право України. – 1998. – № 9. – С. 49-55.
2. Недух, А. А. Основні зміни в адміністративно-територіальному устрої Української РСР у 1919-1978 рр. [Текст] / А. А. Недух // Архіви України. – 1979. – № 5. – С. 59-67; Гонтар, О. В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки [Текст] / О. В. Гонтар // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С. 127-131; Наседкіна, Л. Д. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга пол. 20-30-ті роки) [Текст] / Л. Д. Наседкіна // Український історичний журнал. – 1992. – № 7-8. – С. 64-73.
3. Збірник У законів та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (ЗУ УРСР). – 1922. – № 45. – С. 793.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 451, арк. 33.
5. Ткачук, П. Район: актуальні питання історії і практики територіального устрою [Текст] / П. Ткачук // Право України. – 1998. – № 9. – С. 49.

6. ЗУ УРСР. – 1923. – № 20-21. – С.317-319, 614-671.
7. Восьмий Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів: Стенографічний звіт. – Харків, 1924. – С. 45-63, 181.
8. ЗУ УРСР. – 1925. – № 13-14. – С. 234-235.
9. Дев'ятий Всеукраїнський з'їзд рад: резолюції. – Харків, 1925. – С. 23-24.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 657, арк. 1, 2, 76.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1, оп. 2, спр. 231, арк. 61.
12. Гонтар, О. В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки [Текст] / О. В. Гонтар // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С. 128.
13. Комуніст. – 1926. – 16 лютого.
14. ЗУ УРСР. – 1930. – № 14. – С. 400.
15. ЗУ УРСР. – 1931. – № 5. – С. 234-235.
16. ЗУ УРСР. – 1931. – № 5. – С. 199.
17. ЗУ УРСР. – 1932. – № 5. – С. 41-43.
18. ЗУ УРСР. – 1935. – №3. – С.10.
19. Україна за п'ятдесят років (1917-1967). Ст. Довідник. – К., 1967. – С. 26.

Надійшла до редакції 05 листопада 2010 р.

УДК 94 (4) «1945/...»

ЧЕШСКО-НЕМЕЦКІЕ ОТНОШЕНИЯ В 2000-2004 гг.: ОБРАЗОТВОРЧЕСТВО КОММУНИКАТИВНОГО ПРОСТРАНСТВА ЧЕШСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

А.А. Лягуша

Чешско-немецкие отношения – это история непростого соседства, наполненного мифами, стереотипами, войнами, депортациями и национальными эгоизмами. Нормализация этих отношений наступила в процессе сближения Чехии, как и других бывших социалистических стран, с общеевропейскими институтами и вступления в Европейский союз в 2004 году. Границы между Чехией и Германией сегодня условны – обе страны входят в Шенгенскую безвизовую зону. Германия – крупнейший торговый партнер Чешской республики. Она также традиционно входит в первую пятерку стран, чьи туристы посещают Чехию. Немецкий держит прочное второе место после английского среди иностранных языков, изучаемых чешскими школьниками и студентами [1]. Тем интереснее, наблюдать эти отношения сегодня, реконструируя историю диалога в начале 2000-х гг. между двумя государствами.

Говоря о научном обосновании и об уровне разработки описываемой проблемы, представляется целесообразным выделить четыре категории историографических исследований по принципу проблематики: анализ исторических реалий и системы взаимоотношений между Чешской Республикой и ФРГ; понимание исторического дискурса и обоснование метода дискурс-анализа при изучении процессов современной истории; вопрос становления и институционализации имажологии; проблема отображения реальности и формирование образа государства в средствах массовой коммуникации.

Истории взаимоотношений Чехии и Германии посвящено немало работ зарубежных ученых, занимающихся вопросами современных международных отношений.

Важное место в чешской современной историографии занимает работа «Внешняя политика Чешской Республики (1993-2004)» [2]. В данной монографии, В. Хандл и О.Пик на основе документов, в полной мере проанализировали историю становления

внешней политики ЧР после распада Чехословакии в 1993 году. Особый раздел ученые посвятили проблеме чешско-немецких международных отношений, описав основные компоненты, составляющие их структуру.

В комплексном исследовании коллектива чешских авторов «Оборонная политика Чехословацкой и Чешской Республики (1989-2009)» [3] детально представлены проблемы становления внешнеполитических императивов Чехии, связанных с вопросами безопасности в процессе приобретения независимости и трансформации государства, в которых Германия представлена ключевым партнером Чехии в Центральной Европе.

Истории, структуре и системе межгосударственных отношений в преакцессионный период Чешской Республики в Европейский Союз посвящено ряд работ в журнале «Международные отношения» Института международных отношений МИДа Чешской Республики [4].

В «Концепции внешней политики Чешской Республики на 2003-2006 гг.» [5] также говорится об особенной роли Германии как государственного партнера Чехии. Это, в свою очередь, наводит нас на мысль об исключительности межгосударственных чешско-немецких отношений.

Важное место в процессе анализа и описания исторических событий отводится тексту, который по средствам знаков закрепляет «исторический момент» и репрезентирует историю с помощью вербальных символов, часто коннотативно проблематизируя саму историческую реальность. Таким образом, особое значение приобретает процесс дискурсивной практики. Проблеме изучения истории, закреплённой текстуально, посвящены исследования французской школы анализа дискурса [6]. Примечательной нам кажется работа философа, антрополога и структуралиста Р. Барта «Дискурс истории» [7] в которой автор ставит проблему исторического исследования на междисциплинарный уровень. Он утверждает, что история «пытается структурой своего дискурса воспроизводить структуру выборов, переживаемых протагонистами излагаемого процесса; в ней преобладают рассуждения, это рефлексивная история, ее можно также назвать историей стратегической» [8].

По мнению другого ученого современности, М. Фуко, «дискурс создан ограниченным числом высказываний. Он историчен. Его можно назвать фрагментом истории, её единством и прерывностью» [9].

Научным основанием данной статьи являются и разработки историков в области имагологии – относительно нового направления в исторической науке, - которые не столько институционализировали, сколько обозначили методологические и методические особенности при изучении проблем, связанных со взаимовосприятием народов, культур и т.д. Особую ценность в этом ключе представляет работа российских ученых А. Сенявского и Е. Сенявской «Историческая имагология и проблема формирования «образа врага» [10], в которой авторы не столько описали, сколько поставили вопрос о необходимости исторически-сравнительного метода в описании межгосударственных, межнациональных процессов.

Культивация образов трансформирует понимание реальности, создавая некое ее подобие, «симулируя эту реальность» [11], в которой производятся и продуцируются образы, национально апологетические, определяющие самость, или наоборот – антагонистические, не признающие/не оправдывающие Другого. Кроме того, комплекс этих образов и момент вовлеченности в процесс, приводит к конечному и главному результату – под воздействием масс-медиа, граждане, пользуясь своим избирательным правом, опосредованно через выбор политика осуществляют внешнеполитическую деятельность государства. Это является актуальным и для реципиента, не вовлеченного в практику прямого участия (в данном случае – чешско-немецких отношений), поскольку формирует определенный символический набор, необходимый для осмысления процесса взаимоотношений государств. Момент участия «негражданина» Чехии или Германии, «неучастника» событий опосредован текстом, в частности, масс-медийного типа.

Здесь возникает необходимость сказать о важности медиа-нарративов как историографических и исторических источников. Говоря об информационных отношениях, необходимо подчеркнуть использование универсальной среды взаимодействия – отношения в информационной сфере происходят в виртуальном пространстве. Таким образом, реальные взаимодействия между субъектами меняются на виртуальные. Общество находится в виртуальном пространстве, а реальная политика ведется в сетях виртуального, т.е. через медиа-каналы. Анализ последнего посвящены, в частности работы П. Вирилио, П. Бурдьё, И. Панарина и др. [12]. Нельзя не упомянуть и об особой сущности средств массовой коммуникации – конструировании реальности – создании определенной фрагментарной картины мира, которая может быть идеологически направленной и искривленной. Следовательно, можно говорить не о количественном, а качественном влиянии масс-медиа на исторические и геополитические процессы современного мира. Ведь информационный продукт, который подается в необходимом для автора ракурсе, может не только «симулировать реальность», но и создать определенный образ человека, региона, государства. Этому посвящены исследования Т. Петрива, С. Гуцал, О. Яловой, Э. Галумова [13].

В работе «Глобальное развитие систем массовой коммуникации и международные отношения» украинский историк и теоретик журналистики О. Зернецкая рассматривает не конкретное понятие образа государства как категории, но определяет значение и исключительность медиа в создании мнения о репутации государства на международной арене – ученая уделяет внимание именно государству как субъекту, который СМИ презентуют адресату (объекту), и деятельность которого может быть решающей в информационной глобальной среде. О. Зернецкая подчеркивает, что СМИ создают особые «коммуникативные имиджи», которые «выражают различные способы, какими медиа могут связывать нас с действительностью» [14].

В украинской историографии мы не обнаружили ни одного комплексного исследования, посвященного проблеме чешско-немецких отношений на современном этапе, вопросам становления имажологии и понимания дискурса истории. Это, в свою очередь, позволяет нам обозначить существующие проблемы современной исторической науки и попытаться не столько структурировать, сколько оговорить дискуссионные проблемы. Этим и обусловлена актуальность статьи.

Цель статьи – проанализировать историю чешско-немецких отношений в 2000-2004 гг., отраженную в информационных текстах радио Прага, выявить составляющие этих отношений и определить образы чехов и немцев, создаваемые масс-медийными нарративами.

Источником и одновременно инструментальной средой нашего исторического исследования являются медиа-нарративы радио Прага как наиболее массового средства информации, презентующего, в частности, чешскую реальность.

Хронологические рамки данной статьи обоснованы активизацией процесса межгосударственных отношений Чешской Республики и ФРГ, связанной с преакцессионным периодом Чехии в Европейский Союз. Этим объяснена и выборка медиа-текстов. Именно в 2000-2004 гг., в процессе трансформации и евроинтеграции Чешской Республики, актуализировались проблемы, связанные с историческим прошлым, наследием Второй мировой войны и возникла необходимость во взаимопонимании государств и народов в контексте идеи «единого европейского дома».

По нашему мнению, историю чешско-немецких отношений в 2000-х годах необходимо анализировать и рассматривать на двух уровнях:

1. как историю дипломатических, политических, экономических и культурных отношений вительственных и межгосударственных соглашениях;
2. как, кодифицированных в нормативно-правовых актах, договорах, постановлениях, межпр рефлексии на межгосударственные взаимоотношения, репрезентированные в масс-медиа.

В данной работе, особое внимание уделено анализу второго уровня истории чешско-немецких отношений. Как нам кажется, именно на этом уровне происходит процесс моделирования и конструирования исторической реальности, включенной во время происхождения самого исторического процесса, по средствам влияния масс-медийных нарративов осуществляется процесс осмысления самости государства, возникает и культивируется определенное количество образов.

Именно на этом уровне формируется образ культурного и экономического пространства ФРГ как государства-члена ЕС, которое вступает в определенные отношения со знаковой системой самой чешской реальности, и наоборот – создается определенный «имиджевый» смысловой аппарат, определяющий Чехию как государство, стремящееся стать равным, после расширения Европейского Союза 1 мая 2004 года.

Анализируя дискурс коммуникативного пространства Чехии, представленный в нашей работе текстами радио Прага, можно выделить определенные узусы, или проблемы, которые констатируют и объясняют сам процесс чешско-немецких отношений. Таким образом, «включенный в дискурс, текст оказывается субъектом истории» [15].

Выполнено и необходимое для современной истории условие – существование единства «времени акта высказывания и времени излагаемых событий» [16].

В процессе евроинтеграции Чешской Республики, по меткому высказыванию польского ученого Матеуша Гняздовского, «согласно общим тенденциям в размышлениях о новейшей истории, в чешском дискурсе о чешско-германских отношениях произошло передвижение центра тяжести из сферы геополитики или перспективы всего континента в сферу двусторонних и даже «соседских» отношений, с демонстрацией ранее не замечаемых судеб людей и целых семей» [17].

Проанализировав масс-медийные типы текста, мы определили дискурс чешско-немецких отношений, наполненный не по принципу хронологии, а сущностно – по принципу значимости проблем, которые лежат в основе межгосударственных отношений анализируемого периода.

Кроме того, историческая реальность, представленная медиа-нарративами радио Прага обусловлена исключительно вопросами евроинтеграционной политики, поэтому Германия рассматривается авторами текстов, в первую очередь, как государство-член ЕС, хотя и проявляется особенность индивидуального подхода к ФРГ вне европейского контекста, а скорее – как соседа, экономического партнера и проблемного для чехов государства.

Дискурс-анализ текстового пространства радио Прага позволил нам выделить основные темы, структурирующие чешско-немецкие отношения в 2000-2004 гг., которые описаны ниже по принципу количества упоминания, а, следовательно – значимости для чехов.

Проблема судетских немцев. Дискуссия о «декретах Бенеша»

Дискуссия о так называемых «декретах президента Бенеша», в соответствии с которыми после Второй мировой войны из Чехословакии были выселены судетские немцы всегда осложняла процесс взаимопонимания между чехами и немцами, получила новое развитие в связи с вступлением Чехии в ЕС. Вопрос стабилизации чешско-немецких отношений во многом связан именно с проблемой отмены «декретов Бенеша». В медиа-нарративах радио Прага данная тема мифологизируется, ее значимость гиперболизируется и приобретает черты сакрального, от которого зависит и вступление в ЕС, и существование самого наднационального объединения: *«В Европейском Союзе будет намного больше разногласий и, ... декреты Бенеша, которые столь волнуют некоторых немецких или австрийских граждан, возможно, через несколько лет станут более серьезной проблемой, чем это кажется сегодня»* [18].

Именно, исходя из анализа медиа-текстов, данная проблема определяет суть взаимоотношений между ЧР и ФРГ как в области дипломатии, так и на экономическом уровне. Показательным является информационное сообщение радио от 29 января 2002 г.: *«Премьер-министр Баварии Эдмунд Стойбер послал главе правительства Чехии Милошу Земану письмо с требованием отказаться от слов, сказанных в адрес су-*

детских немцев. Дело в том, что недавно, в интервью для австрийского журнала «PROFIL» Милош Земан назвал судетских немцев предателями и гитлеровским легионом. Узнав о недовольстве Эдмунда Стойбера, чешский премьер категорично заявил, что извиняться за свои слова не будет ... Пресс-секретарь немецкого правительства считает, что высказывания Милоша Земана ставят под угрозу весенний визит канцлера Германии Герхарда Шредера в Прагу. Слова премьера Чехии он назвал «неблагоприятным климатом» для развития взаимоотношений двух стран» [19].

Лексика и стилистика высказываний меняется, когда тема, связанная с выселением судетских немцев с территории Чехословакии сопрягается с проблемой вступления Чехии в ЕС: «В настоящее время Берлин поддерживает принятие Чешской Республики в Евросоюз, и такая позиция немецкого правительства – в интересах самих судетских немцев...» [20].

Кроме того, в контексте рассматриваемой проблемы, медиа-нарратив все же является источником, закрепляющим дискурсивно необходимые для понимания исторические данные. Так, информация в выпуске новостей радио от 18 мая 2002 позволяет нам определить позиции государств по отношению друг к другу, уровень их взаимоотношений: «Министр внутренних дел ФРГ Отто Шили в субботу в Нюрнберге во время открытия судетско-немецкого съезда подтвердил, что правительство канцлера Герхарда Шредера будет развивать двусторонние отношения с Чешской Республикой на основе совместной декларации от 1997 года. Отто Шили сказал, что Германия не станет отягощать вступление Чехии в Европейский Союз вопросами исторического прошлого» [21].

Функционирование идеологем, продуцируемых в текстах, описывающих чешско-немецкие отношения, и связанных с проблемой судетских немцев, нацелено на ретроспективное реконструирование прошлого применительно к потребностям настоящего, для чего используется метод исторических аналогий. Посредством интерпретации вырываются из исторического контекста отдельные примеры, которым приписывается негативная или позитивная оценка с точки зрения современных норм. А авторская точка зрения подменяет понятия действительности и сводит конкретный исторический опыт к понятиям универсума: «Почему тема судетских немцев и «декретов Бенеша» всплывает вновь и вновь?....дело «декретов Бенеша» нельзя считать закрытым. Появилась информация об искомом заявлении 70 судетских немцев против Чешской Республики с целью получить компенсацию за изгнание из Чехии. Пока чисто политический вопрос станет юридическим...Так что все могут быть уверены, что о декретах Бенеша мы еще услышим неоднократно» [22].

Таким образом, на этом уровне репрезентации чешско-немецких отношений, мы можем наблюдать создание ряда мифов, процесс формирования образа немцев в сознании чехов, определить роль проблемы в комплексе взаимоотношений ЧР и ФРГ.

Экономические отношения

Проблема чешско-немецких экономических отношений, представленная текстами радио Прага, имеет две составляющие – споры вокруг сбора налогов в общеевропейскую казну и проблема миграции граждан рабочих Чехии в Германию после вступления ЧР в Европейский Союз.

Споры о налоговой системе, по мнению авторов текстов, являлись важной составляющей чешско-немецких отношений и в преакцессионный период, и, остались актуальными после вступления Чехии в ЕС: «Вступив в Европейский Союз, Чешская Республика оказалась в самой гуще страстей, связанных со спором вокруг сбора налогов в общеевропейскую казну, и их перераспределения между богатыми и бедными странами ЕС. Об этом написали многие чешские газеты, например, «MLADA FRONTA DNES». Канцлер ФРГ Герхард Шредер приветствовал новых членов Евросоюза критикой. По его мнению, новички слишком снижают налоги для своих граждан и живут за счет спонсорства из европейского бюджета. Больше всего финансовых средств в закрома Европейского Союза перечисляет именно Германия, а Шредер хочет это изменить» [23].

Спорным вопросом в структуре чешско-немецких отношений, как мы можем наблюдать в дискурсе радио Прага, является проблема миграции чехов в Германию, после получения права на свободное передвижение. Это проблема имеет два основания – политическое и экономическое: *«Немецкий канцлер Герхард Шредер выразил мнение, что Германия должна настаивать на том, чтобы новые члены ЕС после своего вступления не смели в течение семи лет свободно перемещаться по Европе в поисках работы. Этими словами Шредер хотел успокоить прежде всего жителей немецких приграничных регионов, которые боятся волны иммигрантов и притока дешевой рабочей силы после того, как членами Европейского Союза станут другие страны Европы»* [24].

В свою очередь, эта проблема показала несостоятельность тезиса о единстве европейской наднациональной идентичности и формировании общеевропейского рынка труда. Кроме того, смеем полагать, что вопрос миграции рабочих ЧР в Германию, отображенный текстуально, коннотативно связан и с проблемой взаимопонимания чехов и немцев, а значит и моделирует образ немцев как врагов: *«Дело в том, что Германия и Австрия преподнесли предложение запретить чехам еще семь лет после вступления работать в странах союза. И чешские политики в один голос говорят: «нет, на это мы не пойдем». В неправильности такого решения убеждал министр иностранных дел Ян Каван на встрече своих коллег в Швеции, об этом в Праге говорил президент Гавел с бельгийским премьер-министром и по партийной линии продвигал чешскую точку зрения председатель социал-демократов Владимир Шпидла в гостях у своего немецкого коллеги и премьер-министра Герхарда Шредера. Шпидла говорит, что «нет никаких данных, подтверждающих желание миллионов чехов работать за границей. Это дело не экономическое, а политическое. Все должны иметь равные права»* [25].

Экономический вопрос, переходящий в пространство культурного, национальной гордости, ставящий проблему чешско-немецких отношений на уровень «имиджей», связан с экспортом пива. В тексте под названием «Чехия выиграла судебный спор о названии пива» [26], автор Михаил Лаштовичка говорит о важности пивного бренда Чешской Республики и об экспорте пива в Германию: *«Немецкий рынок является одним из самых важных. Наш завод туда ежегодно поставяет почти 200 000 гектолитров пива. Таким образом, мы в Германии занимаем 3-ю позицию среди поставщиков пива. Мы также рады, что мы все чаще выигрываем судебные споры, касающиеся торговой марки на основе исторического права, которые мы доказываем происхождением нашего пива»* [27].

Таким образом, экономические чешско-немецкие отношения в 2000-2004 гг. были достаточно сложными и противоречивыми. А их репрезентация в масс-медиа наполнена концептами «добра» и «зла». Однако, в процессе анализа материалов, посвященных экономическим взаимоотношениям Чехии и Германии, нам удалось реконструировать историю межправительственного диалога двух государств.

Проблема безопасности атомной энергетической станции Темелин

Безопасность на АЭС Темелин являлась одним из краеугольных камней преткновения на пути Чешской Республики в ЕС. Кроме того, анализ информационного продукта, произведенного радио Прага, посвященного этой теме помогает определить в хронологическом порядке чешско-немецкие отношения.

Так, сообщение 17 июля 2001 позволяет нам определить настроения немецкого правительства относительно вступления Чехии в ЕС: *«... немецкий министр окружающей среды Юрген Триттин пригрозил чехам, что эксплуатация электростанции помешает их беспрепятственному вступлению в ЕС. Чешское правительство в растерянности, никаких официальных бумаг или заявлений от немецких коллег оно не получало. ... Министр иностранных дел Германии Йошка Фишер сказал, что немецкое правительство не выдавало никаких документов, в которых бы вступление Чехии в ЕС каким-то образом было связано с введением или не введением АЭС в эксплуатацию»* [28].

Как видим, в тексте сознательно демонизируется образ Германии в лице министра окружающей среды, который «угрожает» чехам. Однако, уже через год, говоря об этой

теме, автор матеріала нейтрально характеризує візит Йошка Фишера в Чехії: *«В среду в Праге с официальным визитом находился министр иностранных дел Германии Йошка Фишер. Главной целью его визита было стабилизировать пошатнувшиеся в последнее время отношения между обоими государствами. В основе конфликта – различная точка зрения обеих сторон на безопасность чешской атомной электростанции Темелин»* [29]. В свою очередь, даний текст дозволяє нам визначити особливості чешсько-німецьких відносин цього періоду. Крім того, журналіст приводить цитату Міністра іноземних справ ФРН, в якій відображена установка на покращення і стабілізацію чешсько-німецьких відносин: *«Немецко-чешские отношения сегодня настолько хорошие, что им надлежит преодолеть неожиданные помехи, что, с моей точки зрения, является доказательством сильной европейской лояльности. Фишер также подчеркнул, что ни вопрос о чешской атомной электростанции Темелин, ни вопрос о «декретах президента Бенеша», которые с точки зрения обоих государств являются спорными, не должны воспрепятствовать вступлению Чешской Республики в Европейский Союз»* [29].

К сожалению, в процессе поиска информационных материалов радио Прага, нам не удалось встретить текстовые сообщения о вопросах диаспоры, взаимоотношении культур. Что позволяет еще раз подтвердить тезис о фрагментарности и избирательности отображаемой исторической реальности. Однако, анализируя имеющийся материал, мы выявили основные проблемы в чешско-німецьких відносинах, заключающиеся в вопросе исторического наследия Второй мировой войны, энергетической безопасности и экономической составляющей.

Рассмотренные нами масс-медийные нарративы являются частью семиотического пространства внешней политики обеих государств. Вопрос единства исторического прошлого по-разному интерпретируются чехами и немцами. Тут возникает репродукция «образа врага» на символическом уровне и активное использование бинарной оппозиции «свой-чужой» как классического закона мифа. Однако, использованные в медиа-текстах модели «прошлого» могут конфликтовать с исторической «личной» памятью рядовых граждан.

Таким образом, медиа-нарративами отображается исторический процесс взаимоотношений между Чешской Республикой и Федеративной Республикой Германией, который наполнен мифами, стереотипами и субъективирован, однако, не лишен исторической целесообразности. Поэтому, проблемы, обозначенные журналистами и обозревателями ведущей радиостанции Чехии, требуют, по нашему убеждению, дальнейшей разработки и показывают сложный процесс чешско-німецьких відносин в преакцесийний період Чехії в ЄС, отсутствие культурной гомогенности между анализируемыми государствами, ставит под сомнение существование единой европейской идентичности. А последнее, в свою очередь, говорит о том, что сущностно проект единой Европы наполнен противоречиями, изучение и понимание которых делает данное исследование перспективным.

РЕЗЮМЕ

Автор статті аналізує чесько-німецькі відносини, використовуючи міждисциплінарний підхід і деякі аспекти нового в історії напрямку - імагології, що вивчає процес взаємосприйняття народів, соціумів, культур. Розглянуті у статті тексти найбільш популярного засобу масової комунікації Чеської Республіки - радіо Прага - дозволили простежити історію, суть чесько-німецьких відносин і виявити образи, які сформовані у свідомості чехів по відношенню до німців.

Ключові слова: чесько-німецькі відносини, дискурс історії, імагологія, медіа-нарратив, євроінтеграція.

SUMMARY

The author analyzes the Czech-German relations, using an interdisciplinary approach and some aspects of the new directions in history - imagologic devoted to the study of mutual perception of peoples, societies, cultures. Considered in the paper texts of the most popular means of mass communication of the Czech Republic - Radio Prague - allowed to trace the history, the essence of the Czech-German relations and to identify the images that formed in the minds of the Czechs against the Germans.

Keywords: The Czech-German relations, discourse of the history, imagologic, media narrative, integration to the European Union.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шимов, Я. Чехи и немцы: история непростого соседства [Текст] / Я. Шимов // Радио Прага. – 2009. – 25 июля. Режим доступа: <http://www.radio.cz/ru/statja/118642> [2010, 12 сепня].
2. Otto Piek, Vladimír Handl (eds). Zahraniční politika České republiky 1993-2004. Úspěchy, problémy, perspektivy. – Praha, 2004. – S. 57-64.
3. Tůma M., Janošec J., Procházka J. Obranná politika Československé a České republiky (1989–2008) – Praha, 2009. – S. 231.
4. Handl. V. Nemecky multilateralismus a vztahy k statum visegradske skupiny // Mezinarodni vztahy. – 2003. – №1. – S.5-28; Langhammerova R. Příspěvek k diskuzi o vstupu České republiky do Evropske unie // Mezinarodni vztahy. – 2002. – №2. – S. 144-147; Cabada L. Nemecko-ceskoslovenske vztahy na prelomu 20. a 30. let. Od konfliktního partnerství k otevrenemu nepratelství? // Mezinarodni vztahy. – 2002. – №1. – S.73-78.
5. Концепсе zahraniční politiky ČR na léta 2003-2006. [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: www.mzv.cz/servis/soubor.asp?id=4191 [17 септября 2009]
6. Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса [Текст] ; пер. с фр. и про- туг., общ. редак. П.Серио. – М.: ОАО ИГ «Прогресс», 1999.
7. Барт, Р. Система Моды. Статьи по семиотике культуры [Текст] / Р. Барт ; пер. с фр., вступ. ст. и сост. С.Н. Зенкина. – М.: Издательство им. Сабашниковых, 2003.
8. Там же, с.437.
9. Фуко, М. История безумия в классическую эпоху [Текст] / М. Фуко ; пер. с фр. И. К. Стаф, общ. ред. В. П. Гайдамака. – Санкт-Петербург, 1997.
10. Сенявский, А. С. Историческая имагология и проблема формирования «образа вра- га» (на материалах российской истории XX в.) [Текст] / А. С. Сенявский, Е. С. Сенявская // Вестник РУДН. – 2006. – № 2 (6). – С. 54-72.
11. Baudrillard J. Simulacra and Simulation (The Body, In Theory: Histories of Cultural Ma- terialism). – Michigan, 1996.
12. Бурдьё, П. О телевидении и журналистике [Текст] / П. Бурдьё. – М., 2002; Вири- лио П. Информационная бомба. Стратегия обмана [Текст] / П. Вирилио. – М., 2002; Панарин И.Н. Информационные войны и Россия [Текст] / И. Панарин // Информа- ция. Дипломатия. Психология. Сборник материалов «круглого стола» и лекций преподавательской кафедры массовой коммуникации и связей с общественностью Дипломатической академии Министерства иностранных дел России [Текст] / под ред. Ю.Б. Кашлева – М. : Известия, 2002.
13. Петрів, Т. Журналістська освіта як дипломатія ХХІ століття в контексті інформацій- ної епохи [Текст] / Т. Петрів // Україна дипломатична: Науковий щорічник. – К., 2004. – Випуск четвертий; Гуцал С. Шляхи та механізми ефективної реалізації імід- жевої політики України та публічна дипломатія [Текст] / С. Гуцал // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. праць. – К., 2006. – Випуск 59. Частина II; Ялова О.В. Міжнародний імідж України [Текст] / О. Ялова // Україна диплома-

- тична: наук. щорічник. Випуск четвертий. – К., 2004; Галумов Э.А. Международный имидж России: стратегия формирования [Текст] / Э. Галумов. – М., 2003.
14. Зернецька, О. В. Глобальний розвиток систем масової комунікації та міжнародні відносини [Текст] / О. Зернецька. – К. : «Освіта», 1999. – С. 172.
 15. Эткинд, А. Новый историзм, русская версия [Электронный ресурс] / А. Эткинд // НЛО (Независимый филологический журнал). – 2001. – № 47. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/47/> [2010, 10 червня].
 16. Барт, Р. Указ. соч. – С. 429.
 17. Gniazdowski M. The Problem of War Reparations – the Perspective of the Czech Republic // Evropa. – 2005. – Р. 149.
 18. Радиогазета - Чешские политологи о вступлении Чехии в ЕС [Электронный ресурс] // Радио Прага. – 2003. – 13 июня. – Режим доступа : <http://www.radio.cz/ru/statja/41770> [2009, 13 вересня].
 19. Каймаков, А. Радиогазета – Премьер Чехии не будет извиняться перед премьером Баварии [Электронный ресурс] // Радио Прага. – 2002. – 21 января. – Режим доступа : <http://www.radio.cz/ru/statja/25349> [2009, 21 серпня].
 20. Ветровцова А. Радиогазета – Чешско-немецкие отношения [Электронный ресурс] // Радио Прага. – 2001. – 08 февраля. – Режим доступа : <http://www.radio.cz/ru/statja/3122> [2009, 21 серпня].
 21. Министр внутренних дел ФРГ призвал Чехию отменить декреты президента Бенеша [Электронный ресурс] // Радио Прага. – 2002. – 18 мая. – Режим доступа : <http://www.radio.cz/ru/novosti/28091> [2002, 18 травня].
 22. Кукал Л. Радиогазета – Баварские политики вновь обсуждают декреты Бенеша [Электронный ресурс] // Радио Прага. – 2004. – 06 января. – Режим доступа : <http://www.radio.cz/ru/statja/54496> [2009, 21 серпня].
 23. Каймаков А. Евродом – Чешский комиссар служит ЕС. Германия боится новичков Евросоюза [Электронный ресурс] // Радио Прага. – 2004. – 13 мая – Режим доступа : <http://www.radio.cz/ru/statja/53849> [2009, 21 серпня].
 24. Кастиеллова М. Пресса [Электронный ресурс] // Радио Прага. – 2000. – 19 декабря. – Режим доступа : <http://www.radio.cz/ru/statja/2625> [2010, 13 серпня].
 25. Кукал Л. Радиогазета – Будут в объединенной Европе все равны? [Электронный ресурс] // Радио Прага. – 2001. – 09 мая. – Режим доступа : <http://www.radio.cz/ru/statja/3997> [2010, 13 серпня].
 26. Лаштовичка М. Радиогазета – Чехия выиграла судебный спор о названии пива [Электронный ресурс] // Радио Прага. – 2001. – 09 июля. – Режим доступа : <http://www.radio.cz/ru/statja/3914> [2010, 13 серпня].
 27. Там же.
 28. Патлатия Е. Радиогазета – АЭС Темелин: мигрень чешского правительства последних десятилетий [Электронный ресурс] // Радио Прага. – 2001. – 17 июля. – Режим доступа : <http://www.radio.cz/ru/statja/3927> [2010, 13 серпня].
 29. Калинина О. Радиогазета – Чешско-немецкие отношения урегулированы // Радио Прага. – 2002. – 21 февраля. – Режим доступа : <http://www.radio.cz/ru/statja/24280> [2010, 13 серпня].

Надійшла до редакції 21.10.2010 р.

УДК 930(477):338.45«1938/1945»

**ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ И УПРАВЛЕНИЯ
ПРОМЫШЛЕННОСТЬЮ СОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ
НАКАНУНЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ И В ВЕЛИКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ В ТРУДАХ Н.А. ВОЗНЕСЕНСКОГО:
СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД**

В. С. Бондаренко

Прошедшее празднование 65-летия Победы советского народа в Великой Отечественной войне побудило многих обратиться к анализу предпосылок и причин, которые привели к разгрому нацистской Германии. При этом при рассмотрении этих причин особое внимание уделяется социально-экономическим аспектам. Вместе с тем в научной литературе по-прежнему ощущается недостаток в работах, в которых бы изучались проблемы развития и управления предвоенной экономикой. На наш взгляд, такая ситуация обусловлена, во-первых, закрытостью многих архивных документов в центральных и местных учреждениях, а во-вторых, для исследователей ряда поколений советской эпохи поучительным оставался жизненный и научный путь трагически ушедшего из жизни Н.А. Вознесенского. С развенчанием культа личности и реабилитацией жертв сталинских репрессий появилась возможность ознакомиться с работами по экономике как Н.А. Вознесенского, так и других авторов. Однако как современные историки, так и экономисты все еще редко обращаются к теоретическим исследованиям Н.А. Вознесенского, которые строились на базе практики и во имя практики, во имя реализации народнохозяйственных задач. В связи с вышесказанным актуальной проблемой является необходимость выработки объективного подхода к оценке роли Н.А. Вознесенского как ученого (академик АН СССР по экономике) и как государственного деятеля (зам. председателя Совнаркома СССР, Председатель Госплана СССР) в определении роли и места экономики советской Украины в предвоенные годы.

Цель данной статьи – дать историографический анализ трудов известного ученого и государственного деятеля, посвященных парадигме советской экономики и ее составляющей – промышленности УССР в сложных условиях предвоенного периода. Источниками исследования послужили прижизненно опубликованные (потом долго бывшие под «табу») труды Н.А. Вознесенского и вышедшие после реабилитации его «Избранные произведения».

Речь в первую очередь идет о работах Николая Александровича Вознесенского периода 1938 – I половины 1941 гг. Привлекают оригинальностью материалы о хозяйственных итогах 1940 г. и плане развития народного хозяйства СССР на 1941 г. Здесь он применил сравнительный анализ роста уровня производства в СССР и США. В 1940 г. на основе военной мобилизации промышленности США увеличили свое производство по сравнению с 1929 г. на 11 %. Советский союз за это же время выпустил промышленной продукции в 5,3 раза больше [1]. Тем не менее задание первых трех лет третьей пятилетки по темпам роста продукции промышленности не было выполнено (вместо запланированных 14 % фактически было реализовано лишь около 13 %). Особо отставали отрасли тяжелой промышленности УССР, в первую очередь «Всесоюзная кочегарка» Донбасс. Повышение технической оснащенности шахт, развитие механизации, производственных мощностей не давали желаемых партийно-государственному руководству страны результатов. Рост угледобычи за три года еле достиг 6 % [2].

Главная причина коренилась в формально-бюрократическом отношении к основе прогрессивного коллективного метода управления высокомеханизированным производством и формам организации на ней труда – работе по графику цикличности каждого механизированного забоя. Такая ситуация, на наш взгляд, объясняется субъек-

тивным фактором. Многие из хозяйственных руководителей, особенно старых практиков (они пришли на смену репрессированным), в условиях подозрительности, порожденной культом личности «вождя всех народов», проявили склонность к традиционным методам работы и управления (не уменьем, а числом). Они рассчитывали на выполнение плана без риска, силой приказа. Причем эта тенденция давала о себе знать и «сверху».

Не без участия наркомата угольной промышленности, который плохо знал реальную обстановку на местах, требовалось дать план любой ценой! 31 марта 1940 г. в Постановлении СНК СССР и ЦК ВКП(б) «О работе угольной промышленности Донбасса» среди предусмотренных в нем рекомендаций и директивных мероприятий по выводу шахт региона из прорыва не нашлось места для оценки хорошо зарекомендовавшей в 1938 г. прогрессивной формы организации труда и управления производством [3]. Вместо работы по графику цикличности акцент в основном был сделан на увеличение численности забойщиков и навалотбойщиков, на волевые методы управления производством [2]. Так трудно было рассчитывать на вывод отрасли из прорыва. Отрасль, как и все народное хозяйство, пошла трудным путем к продолжительному и надежному успеху.

Недовыполнение, указывал Н.А. Вознесенский, было связано прежде всего с отставанием горной металлургии [1].

Несмотря на военные действия на границах СССР в 1939 г. и начале 1940 г., благодаря ужесточению командно-административных методов хозяйствования, правительству удалось до конца 1940 г. набирать темпы роста из месяца в месяц. Так, среднесуточное производство чугуна выросло по сравнению с 1937 г. с 40 до 46-47 тыс. т. Суточная добыча угля по Наркомату угольной промышленности поднялась к концу 1940 г. до 467 тыс. т. по сравнению с 370 тыс. т. в конце 1937 г.

Благодаря значительным усилиям партийно-хозяйственного руководства Украины и местных органов власти и хозяйственных кадров Ворошиловградской и Сталинской областей до конца 1940 г. удалось переломить ситуацию в угольном Донбассе. Только на шахтах комбината «Ворошиловградуголь» график цикличности применялся в 140 лавах. Здесь, как у соседей в «Сталинугле», механизированные лавы обеспечивали рост угледобычи [1; 4].

Представляется, что несмотря на этот рост, нельзя признать достаточным начавшийся подъем в металлургии и топливной промышленности [1, с. 416].

В этой же работе исходя из анализа итогов 1940 г. Н.А. Вознесенский отметил поднятие трудовой дисциплины и увеличение рабочего времени, затрачиваемого рабочими и служащими на производстве [1, с. 416]. Прежде всего это сказалось в таких отраслях добывающей промышленности, как рудная и угольная, что в свою очередь обеспечило производственный тыл для подъема металлургии и других отраслей народного хозяйства.

На наш взгляд, здесь следует отметить драконовскую сущность Указа Президиума Верховного Совета Союза ССР от 26 июня 1940 г. «О переходе на восьмичасовой рабочий день, на семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и учреждений» [2, с. 757-758], поскольку Н.А. Вознесенский не обращал внимания на грубое нарушение конституционных прав рабочих и инженерно-технических работников, которые на основании этого Указа привлекались к суровому наказанию, включая уголовные меры. К примеру, в первые месяцы реализации Указа судами Сталинской области почти 93 % прогульщиков и 96 % тех, кто без разрешения оставил работу, были отправлены на скамью подсудимых. Большинство из них были лишены воли от двух до пяти месяцев, а остальные осуждены на принудительные работы от одного месяца до полугода [5].

Для руководителя экономики страны Указ виделся только через призму «подготовки предпосылок для ускорения темпов развития промышленности и всего народного хозяйства». К этим предпосылкам прежде всего относились:

а) начавшийся подъем в металлургии и топливной промышленности, создающий прочную базу для роста всего народного хозяйства;

б) увеличение рабочего времени примерно на 15 % по сравнению с первыми годами третьей пятилетки и решительное укрепление трудовой дисциплины [1, с. 416].

И самой жизненной и решительной предпосылкой дальнейшего подъема, по его мнению, являлось внимание партийных организаций в сторону максимальной заботы о нуждах и интересах промышленности и транспорта. Как видим, в ответ на вопрос о том, какой ценой повышать рост производства, упор был сделан на внеэкономические методы принуждения без заботы о человеке.

Позже, в послевоенные годы, Н.А. Вознесенский неоднократно обращался к оценке состояния промышленности накануне нападения на СССР нацистской Германии и в первую очередь в бесспорно фундаментальном труде «Военная экономика СССР в период Отечественной войны». За три с половиной года мирной экономики третьей пятилетки план развития народного хозяйства СССР и его составляющей УССР выполнен успешно. При чем, по его оценке, период мирной экономики характеризовался всеобщим расширенным воспроизводством общественного богатства во всех регионах страны. Обращает на себя внимание следующий акцент Н.А. Вознесенского: «относительно мирной, так как в этот период были малые войны». Валовая продукция промышленности к середине 1941 г. или в канун Великой Отечественной достигала 86 % уровня запланированной на конец пятилетки. При этом производство средств производства достигло 90 % [6].

Не упустил возможности напомнить об этом Н.А. Вознесенский и участникам предвыборного собрания избирателей в г. Горьком при утверждении четвертой пятилетки. «Материальные возможности нашей победы, – отмечалось в докладе на сессии Верховного Совета СССР 15 марта 1946 г., – были созданы на основе последовательно проведения политики индустриализации страны...» [1, с. 448].

Сегодня мы вправе говорить о Н.А. Вознесенском как о деятеле государственного масштаба в связи с начавшейся новой, второй мировой войны. Она принесла с собой массовое применение техники, моторизованных армий. Это потребовало большого напряжения экономических, технических и финансовых ресурсов стран-участниц конфликта и заставило их создать обширнейшие тылы. Отсюда катастрофическое начало военных действий после вероломного нападения нацистской Германии поставило СССР в невыгодное положение. Предстояла военная перестройка всего народного хозяйства с учетом оккупации западных регионов Союза, включая советскую Украину. Уже через неделю после начала Великой Отечественной войны советское правительство приняло разработанный Госпланом СССР во главе с Н.А. Вознесенским «Мобилизационный народнохозяйственный план» на III квартал, а чуть позже – на IV квартал 1941 г. Через несколько месяцев по инициативе Н.А. Вознесенского был рассмотрен и утвержден план на весь 1942 г. для Поволжья, Урала, Западной Сибири. Это были планы перемещения промышленности с западных (включая в первую очередь Украинскую ССР) районов в восточные районы СССР. Реализация планов способствовала накоплению государственных резервов. Сложность всего усугублялась опасностью оккупации УССР, где накануне войны была произведена пятая часть союзной выплавки металла, добыто около 84 млн. т. каменного и 0,5 млн. бурого угля, около 353 тыс. т нефти [7].

С рассмотрения достигнутого уровня экономического развития в начале третьей (и, безусловно, двух первых) пятилетки открывается книга Н.А. Вознесенского «Военная экономика...». Здесь дана характеристика советской экономики, в которой победил социалистический сектор во всех отраслях народного хозяйства, обеспечивающий выполнение третьей пятилетки. «Только теперь, – подчеркивалось в 1947 г., – во всей силе можно оценить историческое значение сталинских пятилеток... Народы Советского Союза своим трудом превратили сталинские планы в грозную материальную силу...». В то же время Германия задолго до начала второй мировой войны «форсировала подъем промышленного производства путем увеличения военных заказов» [6, с. 15-16].

Отечественная война потребовала немедленного перевода советской экономики на рельсы военного хозяйства. Привлекает внимание глубокий анализ основ военной экономики СССР, чему посвящен специальный раздел. Для наглядности и убедительного доказательства результатов планомерности и единства действий в деле мобилизации всех ресурсов народного хозяйства на нужды войны автор избрал путь сравнительной характеристики военной экономики СССР периода 1941-1945 гг. и дореволюционной России периода 1914-1917 гг. [6, с. 21]. На конкретных данных Н.А. Вознесенский показывает преимущество военной экономики СССР.

Сосредоточение в руках советского государства основных средств производства обеспечивало быструю перестройку хозяйства на рельсы войны. В то же время для дореволюционной России создавали «неразрешимые трудности ведения войны» господство частной собственности на средства производства при низком уровне производительных сил и зависимость от иностранного капитала. Так, в 1943 г. промышленная продукция только восточных районов СССР составила 83 млрд. руб. (в сравнимых ценах), т.е. превышала уровень промышленного производства всех районов дореволюционной России в 7,5 раза [6, с. 23]. В книге приведены данные о превышении почти в 12 раз производства валовой продукции крупной промышленности СССР в 1940 г. против предвоенного 1913 г. в царской России. И в условиях войны, несмотря на временную потерю территории советской Украины и других республик, промышленность СССР обеспечивала военное хозяйство всем необходимым за счет внутреннего производства. Для сравнения взяты данные за 1915 г. в России и за 1943 г. в СССР по производству угля, металлов (горных и цветных) и по валовому урожаю зерна (в СССР – 1942 г. и 1919 г. в России) [6, с. 24]. В несколько раз превышала численность квалифицированных рабочих кадров, а также инженеров и агрономов, составляющих базу индустриального развития СССР.

Интересен авторский сравнительный подход при характеристике военной экономики в период мирного развития и военного времени. Период мирной экономики СССР, по оценке Н.А. Вознесенского, характеризуется всеобщим расширенным воспроизводством общественного богатства во всех районах страны, где важное место занимало народное хозяйство УССР. В период военной экономики расширенное воспроизводство было ограничено рядом экономических районов страны. Это расширенное воспроизводство в условиях войны прежде всего обеспечивало возмещение общественного богатства, потерянного в связи с оккупацией ряда регионов и разрушениями на захваченных землях. При этом акцентировалось внимание на изменении соотношения и размеров накопления и личного потребления в пользу специфического военного потребления. Важно подчеркнуть выделение Н.А. Вознесенским специфического военного потребления, без которого невозможна оборона Отечества. И вновь автор сравнивает для обоснования принципиального отличия военной экономики СССР и США. Он разоблачает злостных лжецов о «народном капитализме» в США, как «сказки для дураков». Всевластными хозяевами военной экономики США были 100 крупнейших капиталистических монополий, на долю которых приходилось 75 % всех военных запасов, а 30 сверхкрупных монополистов получили половину всех заказов [6, с. 28-30]. Автор книги глубоко убежден в неоспоримом преимуществе советского строя и засвидетельствовал преданность коммунистической идее.

Таким образом, современный исследователь проблем развития и управления промышленностью УССР накануне второй мировой и в Великой Отечественной войне в трудах Н.А. Вознесенского может не только найти ценный фактический материал, но и извлечь из них урок квалифицированного анализа индустриального развития. Вместе с тем труды видного ученого и государственного деятеля не лишены влияния современной ему политической системы. В связи с этим в данной статье критически осмыслено развитие экономики предвоенной поры и тех суровых испытаний, в которых состояла военная экономика Советского Союза.

РЕЗЮМЕ

У статті репрезентовано сучасний погляд на праці М.О. Вознесенського в контексті проблеми розвитку промисловості України в 1938-1945 рр.

Ключові слова: індустріалізація, управління, продуктивність праці, репресії.

SUMMARY

A modern view on the works by N.A. Voznesenskij about the problems of Ukrainian industry development in 1938-1945 is put up in the article.

Key words: industrialization, management, labour productivity, repressions.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Вознесенский, Н. А. Избранные произведения. 1931-1947 [Текст] / Н. А. Вознесенский. – М. : Политиздат, 1979. – С. 413.
2. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам [Текст] : сб. документов за 50 лет. – М. : Политиздат, 1967. – Т. 2. – С. 732.
3. Бут, О. М. Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки. 1921 – 1941 [Текст] / О.М. Бут. – К. : Либідь, 1990. – 176 с.
4. Бондаренко, В. С. Вугільний Донбас в умовах радянської модернізації країни (1925-1941 рр.) [Текст] / В.С. Бондаренко [за загальною ред. д-рів іст. наук О.М. Бута та П.В. Доброва]. – Донецьк: ДонНУ. – С. 93-94.
5. Бут, А. М. «Экономическая контрреволюция» в Украине в 20-30-е годы XX века: от новых источников к новому осмыслению [Текст] / А.Н. Бут, П.В. Добров [под общей редакцией А.Н. Бута] – Донецк : КИТИС, 2000. – С. 270-271.
6. Вознесенский, Н. А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны [Текст] / Н.А. Вознесенский. – М. : Политиздат, 1948. – С. 14-15.
7. Народне господарство Української РСР: стат. зб. – К. : Держвидав України, 1957. – С. 37, 40; Народне господарство Української РСР у 1977 р.: Стат. щорічник. – К. : Техніка, 1978. – С. 95.

Ф І Л О С О Ф І Я

УДК 21/29. 009. 21: 316. 3.

**О НЕКОТОРЫХ ЗАКОНОМЕРНОСТЯХ РАЗВИТИЯ
РЕЛИГИОЗНЫХ СИСТЕМ
(В СВЕТЕ ТЕОРИИ ДИССИПАТИВНЫХ СИСТЕМ ЛАУРЕАТА
НОБЕЛЕВСКОЙ ПРЕМИИ И. ПРИГОЖИНА)**

И. Я. Гаюк

Актуальность обозначенного в заглавии данной статьи вопроса состоит в том, что изучение сущности и исторического развития религий все более настоятельно требует изменения концептуальных и методологических подходов. Несмотря на существование секуляризированной науки, в том числе вполне светского религиоведения, и сегодня в основе изучения истории религий чаще всего лежит церковно-христианская концептуальная схема, вследствие чего развитие религий рассматривается через призму существования первоначального единого истинного вероучения (христианства, буддизма, ислама и т. д), потом это единство распадается из-за появления различных ересей и схизм, но при этом продолжает существовать одно истинное вероучение и его служители, а все остальные *de-jure* должны возвратиться в ее лоно, поскольку являются по-сути ложными, неистинными. Отсюда употребление в научном обиходе чисто конфессиональных терминов *схизма, раскол, ересь* и т. п.

В связи с вышесказанным цель этого небольшого исследования – показать, что любая религия является диссипативной системой, для развития которой является закономерным возникновение и развитие множество различных диссипативных структур (направлений, течений, Церквей), а задачей – доказать, на примере становления христианства, что развитие религиозных систем отвечает основным характеристикам хаотических систем

Создатель теории диссипативных структур (Хаоса), получивший в 1977 г. за нее Нобелевскую премию, И. Пригожин доказал, что именно нестабильность (хаотичность) в открытых системах может становиться источником организации и порядка, а любое событие является результатом нестабильности Хаоса на всех уровнях, включая космологический. История свидетельствует, что возникновение новых религий всегда происходило в нестабильных открытых социальных системах, причем их возникновение сначала становилось причиной окончательного разрушения старых социальных связей и дезорганизации, а потом – источником новой организации и порядка. Все крупные религиозные системы со временем формируют сложную структуру со многими составляющими, которые, в рамках традиционного подхода, рассматриваются как результат распада, раскола той или иной религии на различные течения, направления и т.п. Однако, это ни в коей мере не является ни разрушением некоего условного первоначального единства, ни расколом и т.п., а закономерным следствием системного развития религий. Теория Хаоса доказывает, что в рамках одной и той же системы (т. е. с одними и теми же исходными данными) оказываются закономерно совместимыми множество различных диссипативных структур, что является следствием нелинейного характера «сильно неравновесных» ситуаций, а малые различия могут приводить к крупномасштабным последствиям [1, с. 58].

Прежде всего определим значение основных терминов и понятий, используемых в статье, таких, как *Хаос, Логос, религия, религиозная система*.

Хаос не является беспорядком в общепринятом понимании этого слова. Согласно Дугласу Хофstadтеру «...хаос может скрываться за фасадом порядка, но вместе с тем в глубине хаоса всегда прячется сверхъестественный порядок». Б. Вильямс доказывал, что «хаос – это высшая форма порядка, где случайность и бессистемные импульсы становятся организующим принципом скорее, чем традиционные причинно-следственные связи в теориях Ньютона и Эвклида» [2, с. 47].

Таким образом, содержание термина *Хаос* включает в себя 2 семантических уровня: Хаос «онтологический» – первичная единая самозамкнутая недифференцированная неструктурированная Целостность, Сущее, великое Ничто, в котором потенциально, в виде нереализованной и, быть может, даже неосознавшей себя возможности, существует все, – и Хаос «космологический» или пригожинский Хаос – неупорядоченная, неструктурированная реальность, это Хаос уровня Демиурга, являющийся непосредственным источником содержания форм для Логоса.

Хаос является первоосновой и условием существования мира – именно такой основной онтологический и космогонический принцип можно выделить в большинстве религий мира. Причиной же Космоса (активной действующей силой, актуализирующей потенциальную вероятность) является Логос – дающий форму. Основными формообразующими и формосохраняющими феноменами (функциями Логоса) являются язык и письменность, игра, числа, право (особенно, кодифицированное) и Государство. Социальная стратификация, законы которой выделил П. Сорокин [3], также является проявлением взаимодействия Хаоса и Логоса в социальной сфере.

Поскольку речь идет о религии и религиозной системе, необходимо прежде всего определить, какой смысл автор вкладывает в эти понятия. Если под религией понимать, в соответствии с этимологией этого слова, связь человека с Богом, то данное определение, хотя и обозначает довольно точно сущностное ядро феномена, слабо пригодно для изучения и исследования религии как социального явления, поскольку такая связь – это глубоко личное дело каждого человека, плохо поддающееся внешнему выражению, оформлению, кодификации, а значит и изучению. Вместе с тем любая религия является системой, которая, в отличие от других социальных систем, исходно связана с трансперсональным и транссоциальными измерениями как человеческой личности, так и бытия, и именно эти измерения определяют ее сущность и ее жизнеспособность.

Таким образом, религию можно определить как сложную многоуровневую систему, главным элементом которой является «человек религиозный», а основными структурными составляющими – мистическое ядро, вероучение (догматика), культ (ритуал), организация. Мистическая сторона частично проявляется в вероучении, культе, соответствующих нормах и предписаниях, складывающихся на разных этапах организационного оформления религии.

Далее рассмотрим понятие «человек религиозный». Человек является составляющей, основным элементом различных социальных систем – экономической, политической, правовой, этно-национальной, религиозной и т. д. Соответственно, его функции и качества, выходящие на первый план, зависят от того, в какой системе он задействован. Система отбирает людей, исходя из своих потребностей и целей, и люди, входящие в систему (составляющие ее), проявляют и развивают прежде всего качества, необходимые данной системе. Принципиальное отличие религиозной системы и «человека религиозного» от других систем в том, что для ее жизнеспособности важны, в первую очередь, те люди, в которых реализован или реализуется выход на другие – высшие – планы бытия, сущность «человека религиозного» составляет выполнение того жизненного предназначения, для которого он был создан. Т. е. в отличие от любой другой системы, ориентированной прежде всего на укрепление и развитие социализированного физического плана бытия, религиозная система изначально предназначена для реализации космологического и онтологического смыслов Бытия – поддержание и укрепление Космоса как необходимого условия выполнения и реализации высшего смысла сущест-

вова́ния человека и осознание и осуществление им высшего смысла своего существования – того, для чего были созданы упорядоченный мир (Космос) и человек.

Вместе с тем любая религия является диссипативной системой, т. е. системой, активность которой порождает Хаос, разрушающий уже существующий порядок и одновременно рождающий порядок высшей степени. Почему? Прежде всего потому, что ее основным элементом является человек, который также является многоуровневой диссипативной системой, эволюцию которой описывают т. наз. фрактальные аттракторы (о них чуть ниже). Таким образом, системы, составляющими которой есть человек, являются хаотическими.

Однако человек, будучи феноменом «явленным», т. е. имеющим форму, имманентно является носителем также и принципа Логоса: он строит оформленный мир, причем делает он это не только физически, но и ментально. Согласно копенгагенской интерпретации, связанной, прежде всего, с выдающимися физиками Н. Бором и В. Гейзенбергом, реальности не существует, пока не существует восприятия этой реальности, как не существует четкой разделительной линии между нами и реальностью, существующей вне нас. «Реальность конструируется ментальными актами и зависит от того, что мы выбираем для наблюдения [4, с. 76].

Таким образом, развитие религиозных систем можно рассматривать как результат взаимодействия двух фундаментальных принципов – Хаоса и Логоса. Любая религия, в том числе и христианство, развивается, обмениваясь энергией (психической, физической и т.д.) с окружающим миром. В определенный момент исторического становления система из хаотической становится упорядоченной и стабильной – в ней формируются различные организационные структуры (общины, Церкви и т.п.) с фиксированным вероучением, догматикой, культом, обладающие значительным количеством внутренних и внешних связей. Но поскольку процессы обмена (развития) не прекращаются, это приводит к диссипации энергии (вызванной активностью) и, соответственно, к росту энтропии (хаоса) в системе и последующей ее рестабилизации, но уже на новом уровне и с образованием новых системных связей и структур, изменяющих, в свою очередь, сами элементы системы (т. е. людей). Так, переход христианства на новый системный уровень сопровождается так называемыми кризисами, «схизмами», «расколами» – явлениями, традиционно рассматриваемыми, как негативные, тогда как без них существование системы было бы невозможным, поскольку жизнеспособность любой системы зависит от ее активности, а, следовательно, от продуцирования хаоса, что, в свою очередь, вызывает не только выравнивание различий, но и образование различных структур (т. е. «упорядочивание» системы на новом уровне). Но существует и обратная связь: создание такого порядка с необходимостью приводит к энтропии (хаосу), ведь для поддержания системы в стабильном состоянии должен быть обеспечен ее обмен с окружающей средой. «Беспорядок»... можно рассматривать как цену, уплачиваемую за возможность создать порядок...» [1, с. 50].

Для возникновения события и формирования мощных религиозных движений, обеспечивающих эволюцию людей, нужен заметный рост диссипации энергии (хаоса) в данных территориальных рамках. Это случается, когда: 1) разрушаются налаженные социально-политические связи; 2) появляется Личность, являющаяся носителем дополнительной энергии, достаточной для активизации (импульса, толчка) или (и) дающая импульс (направление) для социальных трансформаций, т.е для нового витка, движения, уровня, направления эволюции; 3) имеется достаточное количество свободных активных людей, необходимых для раскручивания маховика нового типа эволюции; 4) наличествуют «сильно неравновесные» (хаотические) связи, которые являются непременным условием самоорганизации новой системы, а самоорганизация, в свою очередь, меняет характер и смысл связей, а значит, и элементы системы, т. е. людей, ее составляющих; 5) на начальном этапе в рамках одной и той же системы (с одинаковыми исходными данными) имеется значительное количество различных диссипативных

структур, что является следствием «нелинейного характера сильно разбалансированных хаотических ситуаций, а незначительные отличия могут привести к полномасштабным конечным расхождениям» [1, с. 58].

Проиллюстрируем эти пункты, используя, в качестве примера, историю становления христианства. Разрушение налаженных социально-политических связей в Иудее происходило вследствие нарастающего давления внешних обстоятельств, противоречащих смыслу иудейской священной истории, трактуемой, как история богоизбранного народа. Это противоречие становится особенно ощутимым, начиная с эпохи Второго Храма, когда акцент в понимании богоизбранности переносится из сферы религиозно-духовной в сферу социально-политическую. При этом начиная с эпохи Александра Великого страна постоянно находится под властью других государств: 332 г. до н.э. – Александр в Палестине, 323 г. до н.э. – Иудея входит в состав государства Птолемеев, 2-я пол. III в. до н.э. – правление Антиоха III, 189-190 гг. до н.э. – господство Селевкидов, 168 г. до н.э. – гонения Антиоха IV на иудаизм и начало эссейского движения, 164-162 гг. до н.э. – Маккавейское восстание и основание династии Хасмонеев, 63 г. до н.э. – Палестина становится провинцией Римской империи; наша эра – постоянные религиозно-политические волнения в Иудее, лавина пророков, учителей, спасителей, чудотворцев. Помимо этого, именно в Иудее впервые проявил себя конфликт метафизического уровня между государственным Логосом Рима и религиозным Логосом иудеев (говоря о государственном или религиозном Логосе автор исходит из одного из ведущих положений современной теории систем, согласно которому любое образование, состоящее из разнообразных частей и компонентов, образующих достаточно сложные казуальные цепи с соответствующими энергетическими связями, будет обладать ментальными характеристиками, реагировать на различия, обрабатывать информацию и саморегулироваться. Поэтому «... можно говорить о ментальных характеристиках ... культурных групп и наций, экологических систем или даже всей планеты...» [4, с. 78].

Начиная с середины XX в. ведущие представители естественных наук начинают говорить о витальных характеристиках даже частиц. Так, А. Кохран констатирует: «Атомы и фундаментальные частицы обладают рудиментарной степенью сознания, воли и самоуправления; основные характеристики квантовой механики, по существу, являются сознательными свойствами материи...» (цит. по: [5, с. 493]).

Государство как самоорганизующаяся система, создает необходимые механизмы для контроля за любыми движениями человеческого материала. Особенно такие механизмы необходимы там, куда человек, в отличие от государственного эгрегора, вхож в силу своей естественной природы (иерархической сложности и многоуровневого функционирования), скажем, в другие слои реальности.

Образование государства стало одной из главных причин появления организационных форм религии: любая религиозная организация (институт) является, прежде всего, формой функционирования религии на государственном уровне. Государственная же система выдвигает на политическую арену людей, характеристики которых позволяют им создавать церковные организации и вводить или, скорее, трансформировать новую религию в более или менее отвечающие интересам и целям Государства рамки и формы. Для так называемого ортодоксального христианства в Римской империи такую роль сыграли ап. Павел (его организационная деятельность и его учение, естественно, в соборной интерпретации) и так называемый монархический епископат. Интересно оценивал в этом смысле Римскую Церковь К. Свасьян: «...любопытна и крайне симптоматична сама диалектика её (авт. – т. е. Римской Церкви) путей к высшим эшелонам власти. Уже на исходе второго столетия она занимает вполне привилегированное положение в ряду прочих церквей; трудно сказать, сыграли ли тут роль её особые заслуги, но вопрос решался не наличием заслуг, а силою их подчеркивания и даже выпячивания. Опыт римской государственности был в ряде существенных черт перенят и усвоен с неслыханной быстротой; в промежутках между гонениями складывался незаметный

пока, но на редкость твердый и трезвый аппарат власти, готовый в нужное мгновение продемонстрировать блестящую технику *сюр д'État*. «Загребая руками неустомимого Павла жар универсального христианства, римская церковь ускоренными темпами влила новое вино в старые меха наспех и выгодно интерпретируемого Левиафана...»; «...христианство в масштабах ...Рима... – морфология ловкой адаптации к существующему порядку и утонченная психотехника огосударствления» [6, с. 21-22, 24].

О подобной роли государства писал и К.Г. Юнг: «Ныне мы наблюдаем, как некоторые государства перенимают извечные тоталитарные претензии теократии, неизбежно сопровождаемые подавлением свободной мысли. ... Нетрудно заметить, что подпольные – если не сказать адские – силы, в прежние времена более или менее успешно интегрированные в гигантскую духовную конструкцию, где они даже могли принести определенную пользу, ныне формируют или пытаются сформировать систему государственного рабства или государственную тюрьму... Никто не отдает себе отчета в том, что организованные на рациональных началах скопления, которые мы называем государствами или нациями, управляются безликой с виду, но страшной силой, сдержат которую не может никто и ничто» [7, с. 237].

Согласно римскому священному преданию, своими внешнеполитическими и военными успехами Рим обязан договору с богами этой земли, который заключил второй царь Рима Нума Помпилий. Хотя богов в Риме было много, но договор был с одним – Юпитером (Деусом Патером, Отцом богов). Согласно договору римляне должны были выполнять соответствующие заповеди, предписания и т.д., за соблюдение которых, как писал Вергилий, Риму были обещаны не науки, искусства или богатства, а власть: «Римлянин! Ты научись народами править державно – В этом искусство твое! – ставить условия миру, Милость покорным являть и покорять войной надменных». Тот же Вергилий, сравнивая историческую задачу римского народа с задачей греческого, характеризует ее таким образом: «здесь (т.е. у греков – авт.) искусство, там всемирное владычество» [8, с. 387]. По Дионисию Галикарнасскому, римляне считали религию необходимым условием процветания государства. Согласно Варрону, религия была как основой государства, так и государственным институтом, соответственно, вся сфера сакрального находилась в ведении государства [9, с. 404, 432]. Постройка храма на Капитолии дала римлянам святилище, с которым довольно быстро было связано пророчество о всемирном господстве: Юпитер Капитолийский – *Optimus Maximus* – стал главным богом Римского Государства и его культа. Т.е. в Риме религия, будучи основой государства, возникшего в результате договора между римлянами и Юпитером Деусом, играла, тем не менее, подчиненную по отношению к государству роль. Отдавать дань почитания другим богам в Риме не запрещали, однако, соблюдение ритуалов, предписаний и заповедей римской религии для граждан Рима было обязательным. Но осуществление обещанной власти привело к ослаблению почитания римских богов, место которых заступали чаще всего восточные культы. Поэтому в течение I в. до н.э. – нач. I в. н.э. происходит резкое ослабление римской государственности, начинается жесточайшая внутренняя борьба за власть, восстания в провинциях. Старый Римский государственный Логос должен был упасть, а на смену ему должно было прийти образование новых этносов-государств на основе новой религиозной идеи, поскольку именно религиозная идея, как правило, выступала этнической доминантой образования нового этноса [9, с. 534-535]. Поэтому в Римской империи иудейский прозелитизм был запрещен: в нем впервые и внове для античного мира проявилась идея первенства религиозного начала над началом этническим, а, следовательно, и государственным, что впоследствии нашло еще более полное воплощение в мировых религиях – христианстве и исламе. Логика исторического развития вела к неизбежному разделению империи на две части – условно – на северо-западную и юго-восточную, точкой отсчета стала битва при Акци. Но фактическая победа Антония обернулась нелепым и трагическим поражением, повлекшим за собой сохранение старых границ империи. Вместо образования двух новых государств, где на основе новой религии – христианства должна была бы сформироваться и новая государст-

венность, новая религия пришла в систему старых и для нее чужеродных сильных государственных связей, что определило специфику исторического развития ортодоксального христианства и, в конечном итоге, всей западной цивилизации.

Поскольку для возникновения События и формирования мощных социальных движений необходима Личность, возникает закономерный вопрос: какую роль согласно теории Хаоса, играет во всех этих процессах Личность?

И. Пригожин сформулировал три взаимосвязанных условия-требования эволюции:

1. Необратимость, выражающаяся в нарушении равновесия между прошлым и будущим. 2. Необходимость введения понятия «событие», которое по самому своему определению не может быть выведено из детерминистического закона. «Событие, как бы мы его не трактовали, означает, что происходящее не обязательно должно происходить» [1, с. 47-48]. 3. Некоторые события должны обладать способностью изменять ход эволюции. Иначе говоря, эволюция должна быть «нестабильной», т. е. характеризоваться механизмами, способными делать некоторые события исходным пунктом нового развития, нового глобального взаимообусловленного порядка. А изучение исключительной роли отдельных личностей, по мнению И. Пригожина, позволяет сделать вывод, что именно Личность является тем «событием», которое активизирует социальные механизмы, изменяющие ход эволюции [1, с. 47-48]. Без существования данных личностей те же механизмы могли бы породить совершенно другую историю.

Для христианства такой Личностью стал Христос, а событием (в более узком понимании этого слова), запустившим маховик реализации новой вероятности и нового витка эволюции, стало Распятие-Воскресение. Удивительная вещь – абберация временной близости: слова Христа о гибели старого храма и возведении нового храма истины в три дня, слова, которыми его попрекали, спрашивая, как он, обещавший в три дня изменить мир, не способен даже самого себя спасти от мук и смерти – слова, воспринятые прямолинейно-буквально, так и не были поняты. Хотя, по большому счету, так и произошло: три дня от Распятия до Воскресения стали катакомбами старого храма и основанием новой религии (нового храма истины);

Для раскручивания маховика нового типа эволюции необходимо наличие достаточного количества свободных активных людей, появление которых обеспечивает разрушение сложившихся социальных связей. Т.е. сильная, активная Личность производит больше энтропии (хаоса), способствуя тем самым взламыванию старых рамок системы. Ослабление старых связей и их разрыв приводят к появлению свободных человеческих единиц, обладающих дополнительной энергией. Если количество таких людей достаточно и есть Личность, происходит прорыв Хаоса в точке Личность-Событие, энергия которого синхронизирует и придает когерентность движению людей – так реализуется новая вероятность и начинается новый этап эволюции.

Положения (пункты) № 5 и № 6 объясняют дальнейшие особенности развития христианства в направлении усложнения системы и появления в ней разнообразных направлений, течений, организационных структур, что обусловлено наличием в рамках одной и той же системы на начальном этапе ее существования различных диссипативных структур, вследствие чего даже незначительные различия между ними могут привести к полномасштабным конечным расхождениям Первичную христианскую «протосистему» – круг учеников Христа составляли очень разные люди. Трагические события последних дней жизни Христа и его Распятие, общая напряженная политическая ситуация в стране (как в Иудее, так и в Римской империи в целом) соответствуют состоянию «сильно разбалансированной» хаотической системы. Поэтому, естественно, что когда после Распятия Христа его учение стали развивать апостолы – люди с разными ментальными, духовными, психическими, физическими и т. п. характеристиками, проповедовавшие у разных народов, имевших свои старые автохтонные религиозно-культурные традиции, обычаи, языки и т.д., то все это в совокупности обусловило совершенно закономерное образование и заметно разную эволюцию разных организаци-

онно-догматических составляющих христианства (то, что называют различными течениями, сектами, схизмами).

Системно-исторический анализ развития христианства показывает, что ему присущи закономерности, характерные для хаотического режима систем с т.наз. нетипичным или фрактальным (дробным) аттрактором, сфера действия которого всегда формирует сложную структуру. Открытие аттракторов («аттрактор» – конечное состояние либо ход эволюции диссипативной системы) с фрактальными размерностями полностью изменило традиционное представление о поведении объектов во времени: «если ранее существование аттракторов было синонимом устойчивости и воспроизводимости – выход на «то же самое» – при любых начальных условиях, то новые аттракторы с фрактальными размерностями порождают такие типы поведения, которые невозможно ни предсказать, ни воспроизвести (а большинство существующих в природе форм ... могут быть охарактеризованы дробными размерностями) [1, с. 67].

Так, изучение развития христианства I-II вв. показывает, что нет никаких оснований рассматривать его как гомогенную недифференцированную целостность и как совокупность Церквей (в современном значении этого слова – т. е. крупных религиозных организаций), находившихся в определенных иерархических отношениях друг с другом. Слово *эклесия* 'церковь', в первые века нашей эры означало только общину, сообщество единоверцев, а контакты между христианскими общинами I-II вв. нашей эры больше соответствуют современному понятию «экуменического общения»: между ними не было никаких иерархических отношений, не говоря уже о подчинении власти какого-либо одного центра. Уже с первых шагов апостольской проповеди можно говорить о развитии общехристианской системы путем становления разнообразных ее этно-национальных структур. При этом формирование этих структур происходило в рамках уже определившегося к концу I в. размежевания трех крупных типов христианства – христианства Иоанна, Петра и Павла. Впоследствии на основе этих типов сформируются основные организационные структуры христианской системы. В более узком смысле к ним относятся «несторианство» (Ассирийская Церковь Востока), «монофизитство» (Древневосточные Церкви), Римо-католическая Церковь, Православные Церкви и протестантизм, в широком – в этот перечень целесообразно включить все мощные догматически-организационные движения, возникающие внутри христианства или на его пересечении с другими религиями, в частности, манихейство, Маркионитскую Церковь, арианство, павликианство. Именно то, что христианство является диссипативной системой с фрактальным аттрактором, когда сколь угодно близкие, но не совпадающие, начальные условия порождают разную эволюцию, и обуславливает появление разнообразных направлений, течений и Церквей. Иначе говоря, возникновение различных автономных структур христианской религиозной системы было результатом естественного разнообразия и различия исходных личностных, пространственно-временных и социальных условий ее становления.

Внутренний масштаб времени, когда можно в какой-то степени говорить о гомогенном христианстве – это время жизни (активной деятельности) самого Христа. Сразу после его смерти среди апостолов начинаются споры относительно характера миссионерской деятельности. Впоследствии эти споры привели к выделению общин «Павловых», «Петровых», «Иоанновых» [10], потом – к формированию заметно разных, хотя и схожих, традиций, норм, обычаев и т.д. Заметим, что в развитии всех религиозных систем четко прослеживается такая закономерность: после смерти основателя (пророка, мессии, учителя) в общине, практически сразу, возникают расхождения относительно понимания и толкования его учения, о преемственности власти, о путях дальнейшего развития общины и т.д., что в социальном плане обусловлено политическими, экономическими и психологическими факторами. Однако на первичном уровне причиной формирования разных веток эволюции является то, что любая религиозная система является диссипативной, для которой закономерен именно такой характер развития.

После смерти Христа миссионерская деятельность апостолов среди иудеев Израиля и диаспоры, а от апостола Павла – и среди эллинов и язычников, вызвала заметный рост сторонников новой веры. В конце I в. уже можно отметить существование трех веток эволюции христианства, трех его больших типов – христианства Павла (западного, римо-византийского, впоследствии, так называемого ортодоксального) восточного – Петра («несторианского»), и юго-восточного Иоанна («монофизитского») (все эти термины употребляются исключительно как названия, не несущие в себе никакого конфессионально-негативного смысла). Образование этих типов христианства привело к формированию настолько разных структур, что говорить о них обобщенно как о чем-то однородном можно лишь условно.

Любая религия является естественным феноменом, закономерно возникающим в соответствующих условиях и развивающимся по своим внутренним законам. Развитие римо-византийского христианства до середины III в. также происходило, в определенной степени, естественно (оставляя в стороне факт псевдоморфозы, связанной с сохранением империи как единого государственного образования). Новая христианская религиозная идея объединяет представителей разных народов в новые этнорелигиозные, впоследствии – в юридические сообщества: происходит процесс образования новых „христианских” этносов, организационное становление религиозных общин со своей иерархией и управлением, осваивание своего жизненного пространства, что связано со стремлением к государственному самоуправлению и церковной автокефалии [11, с. 221-223]. Пока эти процессы не обрели силы и размаха, государство не придавало особенного значения новой религии. Однако в III в. империя увидела перед собой значительную политическую, организационно оформленную силу. Поэтому государство должно было либо уничтожить новую религию (попытки чего наблюдаем – на уровне государственной политики – со 2-й пол. III и до нач. IV в.), либо включить новую религию в государственную систему, но как ее подчиненную составляющую, а не как равноценную ей параллельную систему организации общества.

Напомним, что территориальное образование огромной империи изменило политические и социально-экономические условия жизни многих народов, что привело к кризису сознания всех (и прежде всего, средних и нижних – вследствие их социальной пассивности) слоев населения. Причина – разрушение традиционных социальных связей и ориентиров, ценностей, словом – того, что называют традиционным (привычным) образом жизни. Образование огромного государства требовало новой соответствующей формы управления (политической системы): возникает империя. Новая политическая система требует формирования новых социальных связей, включающих людей в эту новую систему. Разрушение старых форм жизни и необходимость поиска своего места в новом мире вызывают активизацию духовно-религиозных исканий – это с одной стороны. С другой, империи тоже необходима новая, отвечающая ее интересам, система духовно-религиозных норм и ценностей, которые скрепят новую систему государственно-правовых отношений. Поиски новой идеологии, как правило, происходили двумя путями (чаще всего выступавшими как два этапа и, одновременно, два варианта выбора): сначала – как попытка реставрировать или реорганизовать старую религию, иногда – искусственно создать на ее основе новый культ (к примеру, культ императора в Римской империи), либо – взять в качестве основы совершенно новую религию. Первый этап становления римо-византийского суперэтноса происходил на основе государственно-имперского принципа, который подкреплялся сначала реформированными античными культами, позже – искусственно созданным культом гения императора в качестве обязательной государственной религии. Были и попытки создания государственной языческой Церкви. Около 300 г. известный неоплатоник Ямвлих создал для такой Церкви мощную систему вероучения, культа и духовной иерархии, а его ученик Юлиан „посвятил, а впоследствии и отдал свою жизнь делу увековечения этой церкви. При раскопках даже находили надписи, которые переводятся как: «Есть только один Бог, и

Юлиан пророк его» [11, с. 260]. Но попытка императора Юлиана была обречена, т.к. она приходится на время, когда место общеимперской Церкви уже заняла Церковь западного христианства.

В христианстве, объединившем представителей практически всех народов гигантской страны Римское государство увидело необходимую ему цементирующую идеологическую основу нового политического режима – империи. После прекращения государственных гонений на христианство, уничтоживших, прежде всего, наиболее искренне верующих и не пригодных для функционирования в политической системе христиан, начинается эпоха включения христианства в сферу интересов государственной политики Рима, происходит «втискивание» новой религии в «прокрустово ложе» чужеродных для нее государственных связей.

Последующее историческое развитие западного типа христианства в условиях империи, т. е. при наличии доминирующего принципа старой государственности привело к формированию Церкви как государственной системы, которая или постоянно стремится полностью заменить собою государство в качестве Принципа, задающего и диктующей характер обустройства общества (Римо-католическая), или функционирует как часть государственной бюрократической машины (Православные Церкви). Императоры, начиная от Константина Великого и Феодосия I, издают государственно-церковные постановления, являющиеся законом не только в социально-политической, но и в церковно-религиозной сферах, а императорские эдикты, рескрипты не только имели силу закона в церковной жизни, но и часто подменяли собой решения церковных властей [12, с. 564-565]. Римо-византийская Церковь получила не только юридический статус единственно законной, государственной Церкви, но и возможность с помощью политического и силового аппарата государства навязывать свою волю другим Церквам и общинам.

Особенно ярко это проявилось при формировании т. наз. христианского канона, начавшегося, к слову сказать, по распоряжению императора Константина. С начала развития христианской системы у разных христианских общин, позже – у разных типов христианства – существовали заметные отличия в понимании и интерпретации христианского учения. Но так как развитие любой системы является развертыванием и усилением мира форм, то естественным был переход от устной традиции к письменной фиксации, а от письменной фиксации к кодификации священных текстов. Если в I в. отличия были заметны между разными вариантами устной традиции, то уже в начале II в. «расхождения существовали уже между устной традицией и книгами, а также между книгами и книгами» [13, с. 200]. И хотя отбор священных текстов был в значительной мере делом крепнущей Церкви, – кодификация традиции явно происходила параллельно с формированием христианских организаций, – наряду с этим значительную роль в отборе играла и «традиция почитания отдельных сочинений, а эта традиция в разных областях была различной» [13, с. 201]. Так, сирийские христиане приняли Евангелие «Диатессарон» Татиана, Маркионитская Церковь чтит только 10 посланий ап. Павла и сокращенный вариант Евангелия от Луки, списки наиболее почитаемых сочинений формировались в разных областях империи: в Риме (4 Евангелия, послания апостолов – не все из современного новозаветного канона, Деяния апостолов в одной книге, Откровение Иоанна и Петра), в городах Малой Азии, Карфагене, Александрии и Сирии. Александрийский канон III в. был значительно шире римского: в него, помимо основных новозаветных произведений, были включены «Дидахе», «Пастырь» Гермы, Апокалипсис Петра, послания Климента и Варнавы. В Антиохии почитали «Диатессарон», свой набор священных писаний был у христиан-гностиков и у эбионитов. Даже после принятия Лаодикийского канона 363 г. (в который вошли все современные новозаветные сочинения, кроме Апокалипсиса Иоанна, включенного туда в 367 г.), христиане Сирии не признали Апокалипсис, коптские христиане вообще не приняли этот канон, поскольку имели свои священные книги [13, с. 202-205]. Тем не менее, в 419 г. в качестве единственно истинного и законного для всех христиан был принят новозаветный

канон в современном его составе, а другие христианские писания, за исключением небольшого количества «дозволенных», были объявлены апокрифическими, т.е. в ортодоксальном толковании – еретическими.

Апостол Петр, как и большинство первых христиан, был иудео-христианином. Вера в Христа и проповедь его учения не мешали ему соблюдать закон Моисея. В Христе он видел прежде всего Пророка, Учителя, хотя и признавал его, согласно Евангелиям, Мессией. Если проповедь Петра в Риме (и тем паче, создание кафедры) более чем сомнительны, то его миссионерство в Антиохии не вызывает сомнений. Позднее именно здесь происходит становление «несторианского», точнее – иудео-христианского (петринистского) христианства, догматика которого основывается на антиохийском богословии. Стремление к автокефалии и догматическая специфика христианства восточного типа полностью были осознаны во 2-й пол. IV в., а уже в нач. V в., еще до христологических споров, персидские христиане соборным решением 410 г. провозгласили автокефалию своей Церкви от Византийской. Поместный собор 423 г. в Селевкии-Ктезифоне запретил клиру любые апелляции к греко-православному антиохийскому патриарху. В 484 г. на соборе в Бейт-Лапате (Сузиана) Персидская Церковь официально провозгласила также свою догматическую обособленность от Византийской Церкви [14, с. 390]. Отметим, что после отделения «Несторианской» Церкви от Константинополя Сасаниды прекратили государственные гонения на христиан Персии, что также свидетельствует о тесном симбиозе Римского государства и Римо-византийской Церкви.

Антиохийская богословская школа стала особенно весомой, благодаря выдающимся теологам, которых византийские власти в 449 г. изгнали из Эдессы (окончательно школу закрыли в 489 г.), после чего они перебрались в Низибию. В отличие от богословия Александрийской дидакалии, базирующемся на мистическом Евангелии от Иоанна, в основе антиохийского богословия лежали Ветхий Завет и синоптические Евангелия. Устав 496 г. свидетельствует, что Низибийская школа была похожа на еврейские раввинистические школы «beth hammidrash». В ней изучали только Святое Писание, при этом Ветхий Завет изучали все три года обучения, а Новый – только в последний, третий год. Наибольшим авторитетом и комментатором Святого Писания считался Феодор Мопсуэтский [15]. Поэтому неудивительно, что для армян, сирийцев, александрийцев персидское христианство («несторианство») было иудейской ересью.

В отличие от римо-византийского юго-восточное христианство Иоанна развивалось естественнее: оно охватывало приграничные области империи, поэтому влияние римского государственно-правового поля здесь было слабее. Этот тип христианства, больше, чем другие, связан с его мистической, духовной стороной, а, значит, в нем особое место занимает не организация, а личность, ищущая и познающая Бога в себе. Нестолучайно на территории именно его распространения (Египет) зародилось монашество, двумя главными чертами которого являются освобождение от оков этого мира, т.е. выход из системы государственных связей, и поиск собственного пути самосовершенствования, постижения и слияния с Богом.

Христианство Иоанна также эволюционировало по двум направлениям. Первое, по своим организационным характеристикам стоящее ближе к христианству Павла, образовали Древневосточные (т. наз. Монофизитские) Церкви, являющиеся автокефальными национальными Церквями армян, западных сирийцев, коптов, и эфиопов [11, с. 221-225]. Позже вмешательство римских, впоследствии – византийских императоров в церковные дела привело не только к обособлению Монофизитских Церквей, но и к политическому отделению юго-восточных регионов Римской империи.

Второе направление представляли слабо структурированные различные общины, группы, наиболее полно сохранившие характер и дух первых христианских общин (эбиониты, христиане-гностики, монтанисты, манихеи и т. д.). Находки в Хенобоскионе дали многим ученым основание говорить о том, что в Египте распространялась «разно-

видность христианского вероучения, не совпадавшая с учениям малоазийских и римских христиан» [13, с. 138].

Знаменательно, что многие известные христианские богословы тоже отмечали сущностную разницу между христианством Иоанна и Петра. Так, выдающийся итальянский теолог Иоаким Флорский (ок. 1132-1202) создал на основе символического толкования Библии новую концепцию мировой истории, согласно которой вся история разделяется на 3 эры, соответствующие трем Лицам христианской Троицы – Отцу (Бог – господин, человек – раб), Сыну (отношения отца и ребенка) и Духу Святому (близость к Богу). Эра Духа Святого должна была начаться ок. 1260 г.: в ней основой жизни станет духовная свобода; авторитарная и жадная Церковь Петра (в данном случае речь идет, прежде всего, о Римо-Католической Церкви – авт.) уступит место Церкви Иоанна, которая откажется от груза мирской власти, а дух свободы, любви и мира победит насилие и уничтожит самую его возможность [16, с. 86-87].

Тема Иоаннового христианства как специфического феномена христианского универсума прослеживается в трудах известных богословов и мыслителей с III в. и на протяжении всей его истории: для Оригена и Григория Нисского истинное христианство было религией Св. Духа, об этом же учили такие выдающиеся представители итальянского религиозного движения XIII в. как Франциск Ассизский (не случайно прослеживаются его связи с суфийским движением); в XIX-XX вв. о третьем Царстве Духа Святого, о христианстве Духа Святого писали Г. Гегель, Г. Ибсен, Шеллинг, Ф. Достоевский, В. Соловьев, М. Федоров, Н. Бердяев и другие. Хотя во II тысячелетии эта тема получает в первую очередь мессианскую окраску, но это же свидетельствует о том, что именно Иоанновое учение для известных мыслителей отождествлялось с истинным христианством.

Таким образом, от начала апостольской проповеди мы наблюдаем эволюцию христианской системы по трем различным направлениям, связанным с деятельностью апостолов Иоанна, Павла и Петра. Объединяет эти три типа христианства личность Христа. Сам Христос, его проповеди – это еще не социальная система, не история, а, говоря словами Н. Бердяева, это вступление «метаистории в историю» [17, с. 264]. История, т. е. системное развитие христианства в пространстве и времени, начинается после завершения земной жизни Христа. Соответственно, это развитие происходило через разные личности, в разных условиях, на разной почве, результатом чего стало образование трех настолько разных типов христианства, что это давало некоторым ученым основание говорить о разных религиях.

Поэтому мы не можем: а) изучать христианство после окончания земного пути Христа как гомогенную недифференцированную целостность; б) сводить изучение разных структурных составляющих христианской системы к его неструктурированному гомогенному состоянию при жизни Христа. Ведь исходные условия необходимы, но «не достаточны для объяснения причин образования структуры. Необходимо также учитывать реальные процессы, приводящие к выбору одной из вероятных структур» [1, с. 58].

Для того, чтобы христианство можно было считать гомогенной целостностью, оно должно было бы оставаться в рамках (пространственных, количественных) первохристианской общины учеников Христа. В своей земной жизни Христос играл для своих учеников и последователей роль, которая в теории Хаоса называется центром равновесия; все другие факторы были второстепенными, т.е. незначительно влияли на развитие общины. В критических пороговых точках поведение системы становится неустойчивым и она может эволюционировать по нескольким альтернативным, направлениям, которые приводят к формированию соответствующих устойчивых модов, что наглядно демонстрирует история развития христианства. После Распятия Христа, которое стало такой «пороговой точкой», на первый план выходят личные характеристики его учеников, влияние разных условий жизни разных общин, разбросанных по огромной территории, местных религиозных, культурных традиций и т. д., причем, чем дальше от «центра равновесия», тем больше возрастают эти влияния. Совокупность всех этих

факторов и определила эволюцию христианской системы на первом этапе по трем разным направлениям. И хотя в «чистом» виде ни один из этих типов не существует, всегда присутствует та или иная степень взаимопроникновения при доминировании основных черт того или иного типа.

Таким образом, на примере анализа первого этапа развития христианства как религиозной системы можно сказать, что характер ее развития полностью соответствует основным характеристикам диссипативных (хаотических) систем с нетипичным аттрактором. Использование теории Хаоса для изучения религиозной истории дает возможность более полно и точно понимать и освещать характер и особенности исторического развития религий, избегая столь частой при традиционном подходе конфессиональной интерпретации религиозных явлений.

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуто становлення та розвиток релігійних систем як результат взаємодії принципів Хаосу та Логосу. На прикладі історичного розвитку християнства автор показує, що його становлення та специфіка історичного розвитку відповідають основним характеристикам розвитку дисипативних систем

Ключові слова: аттрактор, держава, дисипативна система, Логос, особистість, принцип, релігійна система, Хаос, християнство, Церква.

SUMMARY

In the article is considered the development of religious systems as the result of interaction of principles of Chaos and Logos. On the example of the analysis of historical development of Christianity the author shows, that its functioning and features of historical development correspond to the basic characteristics of the development of dissipative systems.

Keywords: attractor dissipative system, Chaos, Church, Christianity, Logos, person, principle, religious system, state.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Пригожин, И., Время, хаос, квант. К решению парадокса времени [Текст] / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Эдиториал УРСС, 2001.
2. Вильямс, Б. Торговый хаос. Экспертные методики максимизации прибыли [Текст] / Б. Вильямс. – И. : ИК «Аналитика», 2000.
3. Сорокин, П. Человек. Цивилизация. Общество [Текст] / П. Сорокин. – М. : Политиздат, 1992.
4. Гроф, С. За пределами мозга [Текст] / С. Гроф. – М., 1993.
5. Selleri F. La mesure et la conscience, Paris, 1980. – P. 493.
6. Свасьян, К. А. Становление европейской науки. – М.: «Evidentis», 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.rvl. – Загл. с экрана.
7. Юнг, К. Г. Психология нацизма [Текст] / К. Г. Юнг // О современных мифах. – М. : Практика, 1994.
8. Шантепи, де ля Соссей. Иллюстрированная история религий [Текст] / Шантепи де ля Соссей. – Т. II. – М., 1899.
9. Гумилев, Л. Н. Этносфера: История людей и история природы [Текст] / Л. Н. Гумилев. – М. : Экопрос, 1993.
10. 1-е Послание ап. Павла к коринфянам. 1; 12;
11. Шпенглер, О. Закат Европы. Всемирно-исторические перспективы [Текст] / О. Шпенглер. – Т. II. – Минск : Попурри, 1999.
12. Проф. Спасский, А. История догматических движений в эпоху вселенских соборов (в связи с философскими учениями того времени) [Текст] / А. Спасский. – Изд. 2-е. – 21. Сергиев Посад, 1914.

13. Свенцицкая, И. С. Раннее христианство: страницы истории [Текст] / И. С. Свенцицкая. – М. : Политиздат, 1987.
14. Карташов, А. В. Вселенские соборы. – М. : Республика, 1994.
15. Пути византийского богословия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mresha.ru/theology/article>. – Загл. с экрана.
16. Аверинцев, С. С. София-Логос. Словарь [Текст] / С. С. Аверинцев. – К. : Дух і літера, 2001.
17. Бердяев, Н. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого [Текст] / Н. Бердяев // О назначении человека. – М. : Республика, 1993.

Надійшла до редакції 01.11.2010 р.

УДК 316.733

МЕТОДОЛОГІЯ СУЧАСНОГО СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ПІЗНАННЯ: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ АБО КОНСТРУКЦІЯ

С. О. Стасенко

Інтерес до питань методології науки, що характеризує актуальний стан розвитку сучасної філософії, означає передусім, що філософія потрохи долає ту кризу, до якої призвело неконтрольоване використання принципу толерантності у мисленні. Стає очевидним, що вдосконалення логіки та методології науки є не менш важливим для сучасного суспільства, ніж вдосконалення самої науки, адже саме філософія, принаймні для європейської цивілізації, створює стандарти мислення та міркування.

Якщо зробити спробу тезової характеристики тої ситуації, що склалася у галузі сучасного соціогуманітарного знання, то можна помітити, що ця ситуація характеризується співіснуванням двох методологічних програм, які можна позначити як інтерпретацію та конструкцію. Певним чином, це протилежні програми, але вони мають єдину підставу, що дозволяє говорити про наявність системи базових принципів, які складають їх основу.

Таким чином, метою пропонованої роботи є аналіз основних методологічних програм сучасного соціогуманітарного знання з позиції їх системної єдності. **Завданнями** ж цієї статті є такі: по-перше, охарактеризувати принципи інтерпретації та конструкції як ключові у галузі сучасного соціогуманітарного знання; по-друге, виділити, як ці принципи реалізуються у конкретних галузях сучасного соціогуманітарного знання; по-третє, визначити основні методологічні інваріанти, які дозволяють говорити про їх єдність та взаємодоповнюваність; в-четвертих, вказати на труднощі формального аналізу принципів інтерпретації та конструкції та необхідність подальшої розробки цих фундаментальних методологічних принципів.

Дослідницька література із зазначеної проблеми може бути умовно поділена на дві групи: роботи тих авторів, які розглядають соціогуманітарне знання як сукупність теоретичних конструкцій, що виникають та розвиваються за певними закономірностями, – К. Бахтіярова [1], О. Драгаліної-Чорної [2], В. Светлова [3], О. Столярової [4] та ін., а також ті, що трактують соціогуманітарне знання як переважно інтерпретацію текстів культури, – В. Біблер [5], Л. Філліпс та М. Йоргансен [6] тощо. Розгляд проблеми співвідношення інтерпретації та конструкції в гуманітарному пізнанні саме у контексті їх системної єдності визначає дослідницьку специфіку цієї роботи.

Принципи інтерпретації та конструкції є гносеологічними припущеннями, що стверджують неможливість прямого віддзеркалення дійсності. Фактично вони протистоять найвчужчому реалізму, який постулює повну когерентність нашого пізнання дійсності.

Принцип конструкції означає, що будь-яке знання є конструкцією, теоретичною схемою, що моделює певним чином дійсність та процеси, що відбуваються в ній. Філософське знання не є виключенням: воно також є конструкцією та певною теоретичною ідеалізацією дійсності. Найбільш послідовно це положення виражає у своїх працях В.О. Светлов, який стверджує, що існує тільки один путь пізнання – винаходити та перевіряти гіпотези, і саме вмінням конструювати ефективні гіпотези вимірюється творчий потенціал вченого [3, с. 11]. Причому приймається за очевидне, що жодна концепція, або теорія, не є відображенням реальних процесів та явищ, але певною формою її ідеалізації. І розвиток науки, таким чином, є історією виникнення нових теорій, програм, конструктів, що описують дійсність.

Принцип інтерпретації декларує, що будь-яка реальність є невіддільною від символічної інтерпретації цієї реальності – позиція, що походить від неокантіанства та є досить широко репрезентованою сучасною семіотикою та різними варіантами дискурс-аналізу. Згідно з цим принципом, адекватним є таке пізнання, яке «почує буття» через текст, мову, різні символічні системи. Трансформацією такої установки є так звана «де-конструкція», задачею якої є не тільки виділення скритих смислів, що формують у реципієнта певні онтологічні уявлення, але й зображення принципової відносності цих смислів і цих онтологій.

Інтерпретація передбачає більшу присутність суб'єктивного елементу в гуманітарному пізнанні, бо «почути» у тексті можна різне, але ця множинність і є, з одного боку, наріжним каменем критики принципу інтерпретації, а з другого боку, найбільш привабливим моментом цієї методологічної установки.

За такою трактовкою принципів інтерпретації та конструкції дехто може помітити просте відсилення до філософських програм аналітичної філософії та герменевтики. Це зауваження має сенс лише в тому контексті, що фундаментальні положення цих філософських напрямів є дійсно ґрунтовним вираженням принципів інтерпретації та конструкції відповідно. Але в контексті цього дослідження розглядаються принципи, а не філософські концепції, які їх репрезентують, з метою виявлення логіки функціонування саме принципів, а не концепцій у соціогуманітарному пізнанні. Хоча і взяті самі по собі ці філософські програми формують певні методологічні інваріанти, що мають широке поширення у багатьох галузях сучасного соціогуманітарного знання.

Нижче має сенс розкрити процес використання принципів інтерпретації та конструкції у окремих соціальних та гуманітарних науках. Яскравим прикладом взаємодії цих принципів є методологічна база соціології.

Класичне розуміння соціології, що походить від позитивістської парадигми, передбачає, що соціологія є аналогом природничих наук у гуманітарній сфері. Отже, методики дослідження соціальної реальності мають бути стандартизованими, а результатом соціологічного дослідження повинен стати теоретичний конструкт, який описує процеси у певному сегменті цієї реальності. Звичайно, таке класичне розуміння соціології як науки про об'єктивні соціальні закономірності є найбільш поширеним та є, фактично, розгорнутою ілюстрацією дії принципу конструкції у цій науці. Досить плідотворним є в цьому контексті так званий контент-аналіз – «методика виявлення частоти появи у тексті певних характеристик, що цікавлять дослідника, яка дозволяє йому робити певні висновки відносно мотивів творця цього тексту або можливих реакцій адресата» [7, с. 13]. Значні результати у цьому напрямі були досягнуті російським вченим В.І. Шалаком [7].

Протилежна точка зору на методологію соціологічного дослідження приймається в іншій, не менш впливовій методиці, яка вивчає соціальну реальність у дещо іншому аспекті, – методика фокус-груп. Фактично методика фокус-груп ілюструє, як використовується принцип інтерпретації у соціологічному пізнанні. Як стверджують Н.М. Богомоллова та Т.В. Фоломєєва, методика фокус-груп дозволяє виявити різноманітність соціально-психологічних явищ при певному ігноруванні статистичних процедур [8, с. 10]. При цьому ця методика є парадигмально близькою до «розуміючої психоло-

гії», проект якої запропонував В. Дільтей, та є орієнтованою на суб'єктивне пізнання та індуктивний аналіз. Звичайно, що основними недоліками методу фокус-груп у соціологічному пізнанні, як, наприклад, використання принципу інтерпретації, в цілому є складність аналізу та велика вірогідність суб'єктивізму.

Що стосується методології історичної науки як галузі гуманітарного знання, то ця дослідницька область починаючи з кінця XIX ст. є досить дискусійною. Методологічні принципи інтерпретації та конструкції знаходять тут своє вираження як певні онтологічні припущення, з якої точки зору, власне, сприймати історичний процес, буття історика в ньому та яким критеріям повинна відповідати істина історичного пізнання.

Принцип інтерпретації в історичному пізнанні найбільш послідовно відстоює П. Рікер. За його словами, сутність мислення можна досягнути тільки шляхом інтерпретації документів життя. «Рефлексія – це присвоєння нашого зусилля існувати і нашого бажання бути через твори, що свідчать про це зусилля та це бажання» [9, с. 754]. Відповідно до цього філософія є спробою встановити універсальні зв'язки між текстами культури певної епохи, а отже, вона в змозі представити спосіб, яким у певну епоху розуміли світ, людину, її світогляд тощо. У радянській, а згодом російській філософії цей принцип відстоював В.С. Біблер. Згідно з ним, логікою пізнання культури може виступати лише логіка діалогу, що відтворює у поняттях позалогічне буття, яке дає початок думці, тобто дешифрує смисл певного тексту культури [5, с. 9]. Звичайно, що загроза суб'єктивізму, тобто нав'язування інтерпретатором своєї власної логіки універсальній логіці історичного процесу тут є також великою, але використання принципу конструкції призводить до не менших труднощів.

У цьому контексті є доцільним звернення до творчої спадщини Львівсько-Варшавської школи логіки та філософії. Один з найбільш видатних представників цієї школи Я. Лукасевич у своїй ректорській промові, яка отримала згодом назву «Про детермінізм», висунув ідею про необхідність накласти певні обмеження на використання закону виключеного третього у висловлюваннях, що стосуються майбутнього або віддаленого минулого. Використовуючи приклад з роботи Арістотеля «Про тлумачення», вислів «завтра необхідно буде морська битва», він доходить висновку, що формально, дійсно, морська битва завтра буде або її не буде, третього не дано. Але якщо віддалитися у майбутнє та конкретизувати цей вислів та сказати, наприклад, «через чотири роки, п'ять місяців, одинадцять днів, вісімнадцять годин необхідно відбудеться морська битва», то здоровий глузд відмовиться надавати цьому вислову значення істинності або хибності. Хоча з огляду на онтологічну складову цього вислову, морська битва може відбутися або не відбутися, іншого не дано. Отже, робить висновок Я. Лукасевич, заперечувати слід принцип двозначності, згідно з яким кожне висловлювання є або істинним, або хибним, але жодним чином не відміняти закон виключеного третього [10, с. 69]. Закон виключеного третього накладає на мислення обов'язок враховувати усі можливі альтернативи в процесі пошуку істини, в науковому пізнанні, тобто він декларує принцип повноти у мисленні та може бути витлумаченим як принцип двозначності лише у обмеженій кількості випадків. Обмеження Я. Лукасевича на використання закону виключеного третього є уточненням та поглибленням у розумінні цієї норми мислення, але жодним чином не її відміною.

Відносно історичного пізнання слід погодитися, що будь-який вислів може мати не одне з двох, але одне з чотирьох можливих значень: необхідно істинно, необхідно хибно, можливо істинно, можливо хибно. При цьому зберігає свою актуальність питання Т. Котарбинського: «У чому полягає зв'язок між оператором можливості та значенням невизначеності?» [1, с. 64]. Ці ж принципи неklasичного мислення поширюються і на сферу футурології, як певного відгалуження історичного і соціально-філософського знання. Наприклад, «програш однієї сторони у ядерній війні не означає виграш іншої» [1, с. 67].

Концепцію Я. Лукасевича також можна проілюструвати й в термінах елементарної теорії ймовірностей у такий спосіб.

Хай були кинуті дві гральні кості. Припустимо, що треба знайти ймовірність того, що сума балів, що випали, є рівною 3. Якщо рухатися вслід за принципом двозначності, то слід визнати, що можливими є тільки два результати випробування: сума білів, що випали, або є рівною 3, або не є рівною 3, іншого не дано. Отже, ймовірність цієї події є рівною $P(A)=1/2$.

Помилка цього «рішення» полягає в тому, що загальна кількість результатів випробування є рівною 36. Серед них події A сприяють 2 результати: (1;2) та (2;1). Отже, ймовірність $P(A)=1/18$.

У цьому контексті можна пригадати жартівливий випадок, який наводить М. Гарднер. Логік каже іншому логіку, кидаючи аркуш паперу вниз, яка ймовірність того, що цей аркуш впаде однією стороною догори, а іншою униз. Той відповідає, що ймовірність цієї події є рівною $P(A)=1/2$. На що співрозмовник відповідає тим, що мене у руці цей аркуш. Ймовірність обох подій стає нульовою, а висловлення про них безглуздими.

Отже, при формальному, конструктивістському підході до історичного пізнання центральною є не проблема істинності того чи іншого вислову, але проблема точності цього вислову, яку при некритичному використанні закону тотожності можна представити як банальне порушення закону тотожності. При цьому слід враховувати, який ступінь точності є необхідним, бо залежно від цієї вимоги той або інший вислів у межах історичного пізнання можна трактувати і як істинний, і як хибний.

Проблема точності вислову про ті або інші події історичного минулого виводить на більш фундаментальну проблему достовірності висловлювань про минуле. Наприклад, висловлювання «сума кутів трикутника є рівною 180° » фіксує подію, яка є достовірною та абсолютно істинною на логічному рівні. Але можлива й інша ситуація, на яку, зокрема, вказують А.Ю. Левін та В.В. Майоров [11, с. 6]. Інший приклад: хай монета кидається необмежену кількість разів. Припускається, що результати кидань є незалежними. Отже, герб та цифра випадають з ймовірністю $P(A)=1/2$. Чи є можливим, щоб завжди випадав герб? Елементарні міркування показують, що ймовірність цієї події є рівною нулю. Але на чисто логічному рівні ця подія є можливою – на логічному рівні неможливим є лише варіанти, яких не існує, тобто одночасне випадіння герба та цифри. Отже, проблема достовірності, в свою чергу, виводить на проблему, яка була предметом палких дебатів ще у філософії Нового часу – як розмежувати істини розуму та істини факту, та як ці істини співвідносяться у пізнанні. Ще одна проблема, яка постає в даному контексті, – як співвідноситься наука та мистецтво у конкретному процесі пізнання при висуванні та перевірці гіпотез. Але не тільки вирішення, але й навіть постановка цих питань виходить за межі цієї роботи.

Принципи інтерпретації та конструкції, незважаючи на те, що здаються протилежними, є різними аспектами вираження однієї ідеї. Здається, що це чудово розуміє сучасна філософія, втілюючи це у понятті «дискурс». За визначенням, дискурс – це сукупність письмових та усних текстів, які відтворюють люди у соціальних практиках своєї повсякденності – економіки, реклами, політиці, мистецтві тощо. Проте дискурс стає самостійною реальністю, що розвивається за певними закономірностями, певним смисловим полем. І у цьому контексті доречно стверджувати, що соціальна, наукова, філософська практики, як практики дискурсивні, породжують дискурси, які фактично є певними конструктами, моделями дійсності. Але ці ж конструкти обов'язково є також і певними інтерпретаціями дійсності. «Суб'єктивність» інтерпретації та «об'єктивність» конструкції попадають в залежність від тих вихідних позицій, які займають учасники дискурсивної практики. Цікавий приклад наводять Л. Дж. Філіпс та М.В. Йоргансен [6, с. 25]. Одна подія припускає різні варіанти інтерпретації, які вже є певною конструкцією дійсності. Так, паводок як підвищення рівня води – це факт матеріального світу. Проте при спробі визначити його значення воно потрапляє в рамки дискурсу, отже, стає інтерпретацією та водночас конструкцією. Багатозначність інтерпретацій означає і варіативність конструкцій як теоретичних описів. Цю подію можна описати у термінах

метерологічного дискурсу (ливень, що призвів до паводку), у термінах дискурсу «парникового ефекту», у термінах політичного дискурсу як результат поганого політичного управління, нездатності подолати негоду, або ж у термінах релігійного дискурсу, як прояв Божої волі та Його гніву.

У цьому контексті можна пригадати міркування Л. Толстого про причину падіння яблука, що наводяться ним у останніх главах «Війни та миру». «Чому падає яблуко?» – питає письменник. І наводить декілька варіантів відповідей: селянин скаже, що воно просто дозріло, і йому прийшов час впасти; людина віруюча скаже, що воно б не впало без дозволу Бога; вчений скаже про біологічні закономірності. Насправді, робить висновок письменник, декілька причин поєдналися в одному місці, в один час, і тому яблуко впало.

Отже, інтерпретація є методологічним еквівалентом конструкції, який допускає більш вільне тлумачення вихідного дослідницького матеріалу, бо як відмічає одна з дослідниць філософії В.О. Смирнова О.Г. Драгаліна-Чорна, відповідальність, до якої привчає робота з формальним апаратом, потребує відповідального, рефлексивного відношення до передумов та меж використання самого формального апарату [2, с. 108]. Пошук онтологічних передумов ідеалізації як творчої діяльності суб'єкту пізнання стає центральною проблемою сучасної філософії, яку по-своєму вирішують ті течії, що націлені на інтерпретацію текстів культури, розуміючи саму культуру у широкому сенсі як текст, та ті, що досліджують аналітичні методи концептуалізації та конструювання об'єктів пізнання.

Інакше кажучи, інтерпретація вже є конструкцією. І як філософські методології вони можуть бути розглянуті як різні аспекти одного і того ж процесу пошуку глибинних теоретичних засад науки та мислення в цілому.

Таким чином, принципи конструкції та інтерпретації можна розглянути як певні інваріанти сучасного соціогуманітарного знання. У межах сучасної соціології ці принципи реалізуються у методологіях контент-аналізу та фокус-груп відповідно. У галузі історичного знання принципи конструкції та інтерпретації проявляються через методологічні дебати про точність і достовірність історичного пізнання та місце історика в ньому. Спроба поєднання принципів конструкції та інтерпретації у понятті «дискурс» є характерною для сучасної філософії. Загалом, принципи конструкції та інтерпретації являють собою різні шляхи досягнення однієї мети – пошуку світоглядних передумов теоретичного соціогуманітарного знання.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается актуальная методологическая проблема современного социогуманитарного знания – соотношение методов интерпретации и конструкции в процессе исследования теоретических основ гуманитарных наук. Делается вывод о комплементарном характере соотношения этих методологий в процессе исследования предпосылок современного социогуманитарного знания.

Ключевые слова: методология, интерпретация, конструкция, знание.

SUMMARY

In the article the actual methodological problem of modern social humanitarian knowledge – methods of interpretation and construction in the process of investigation of theoretical background of humanities has been analyzed. It was concluded about complementary character of those two methodologies in the process of investigation of the base of modern social and humanitarian knowledge.

Key words: methodology, interpretation, construction, knowledge.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бахтияров, К. И. Логика с точки зрения информатики: бестселлер в духе Льюиса Кэрролла (12 этюдов) [Текст] / К.И. Бахтияров. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 128 с.

2. Драгалина-Черная, Е. Г. Логика и онтология в формальной философии В.А. Смирнова [Текст] / Е.Г. Драгалина-Черная // Вопросы философии. – 2009. – № 3. – С. 108-118.
3. Светлов, В. А. История научного метода [Текст]: учеб. пособ. для вузов / В.А. Светлов. – М.: Академический проект; Деловая книга, 2008. – 700 с. – (Gaudeamus).
4. Столярова, О. Е. Реляционная онтология А. Н. Уайтхеда и ее конструктивистская интерпретация [Текст] / О. Е. Столярова // Вопросы философии. – 2008. – № 12. – С. 84-103.
5. Библер, В. С. От наукоучения – к логике культуры: два философских введения в двадцать первый век [Текст] / В.С. Библер. – М.: Изд-во политической литературы, 1991. – 413 с.
6. Филипс, Л. Дж. Дискурс-анализ: теория и метод [Текст] / Л. Дж.Филипс, М.В. Йоргансен; пер. с англ.; научн. ред. А.Киселева. – Х.: Гуманитарный центр, 2004. – 336 с.
7. Шалак, В. И. Контент-анализ. Приложения в области политологии, социологии, культурологии, экономики, рекламы [Текст] / В.И. Шалак. – М.: Омега-Л, 2004. – 272 с.
8. Богомолова, Н. Н. Фокус-группы как метод социально-психологического исследования [Текст]: учеб. пособ. / Н.Н. Богомолова, Т.В. Фоломеева. – М.: Магистр, 1997. – 80 с.
9. Зотов, А. Ф. Современная западная философия: [учеб пособие] / А. Ф. Зотов. – М.: Высш шк., 2001. – 784 с.
10. Лукасевич, Я. О детерминизме [Текст] / Я. Лукасевич; пер. с пол. А.С. Карпенко // Вопросы философии. – 1995. – № 5. – С. 60-71.
11. Левин, А. Ю. О логике математической статистики [Текст] / А.Ю. Левин, В.В. Майоров. – Ярославль: ЯГПИ, 1989. – 44 с.

Надійшла до редакції 01.11.2010 р.

УДК 130.2:316.7

ТОЛЕРАНТНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ФРАГМЕНТОВАНОГО (БАГАТОСКЛАДОВОГО) СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ

С. В. Дрожжина, М. В. Чернишова

Процес розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні ускладнюється тим, що це суспільство є полікультурним, фрагментованим (багатоскладовим), що викликає до життя серйозні конфлікти в політичній, релігійній, мовній, етнонаціональній сферах. Яку роль відіграє толерантність в процесі формування громадянського суспільства і, взагалі, чи можливою є ця розбудова на сучасному етапі?

Метою роботи є висвітлення провідної ролі толерантності в процесі формування громадянського суспільства в фрагментованому (багатоскладовому) суспільстві. Зазначена мета дослідження визначає такі **завдання**: продемонструвати статистичні дані, які засвідчують рівень нетолерантності в Україні, що спричиняє конфліктність у суспільних відношеннях; розробити класифікацію толерантності в фрагментованому (багатоскладовому) суспільстві, враховуючи рівні конфліктів; висвітлити шляхи формування громадянського суспільства в фрагментованому (багатоскладовому) суспільстві через толерантність.

Сучасні українські філософи, політологи, політичні і громадські діячі приділяють велику увагу вивченню проблем толерантності (Н. Беліцер, О. Гудима, В. Євтух, Г. Кисла, І. Котигоренко, О. Кресін, О. Майборода, В. Матвеев, Т. Пилипенко, Л. Пилипович, С. Рудик, Ю. Тищенко, М. Товт, Г. Удовенко та ін.), роблячи акцент на питанні захисту прав національних меншин. Аксіологічний, антропологічний, гносеологічний, онтологічний, праксеологічний аспекти толерантності представлені в працях І. Гасанова, В. Золотухіна, С. Капранова, Н. Круглової, В. Лекторського, М. Мchedлова, Л. Скворцова, ін. Різним видам толерантності, її функціям, формуванню та розвитку присвячені роботи А. Асмолова, С. Братченко, Л. Дробіжева, С. Дрожжиної, Д. Леонтєва, А. Орлова, Б. Хасан, О. Шарової тощо.

Ідея громадянського суспільства розроблялася в працях Арістотеля, Платона, Ф. Гегеля, Т. Гоббса, Ф. Енгельса, І. Канта, Дж. Локка, К. Маркса, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Т. Пейна, М. Драгоманова, М. Міхновського, І. Франка, Т. Шевченка, Б. Кістяківського, ін. Цій проблемі присвячені роботи представників сучасної науки: Дж. Роулза, К. Поппера, Е. Геллнера, Дж. Міллера, Дж. Сороса, ін. Серед українських дослідників хотілося б відмітити В. Головченко, С. Головатого, О. Зайчука, І. Кального, А. Колодія, В. Копейчикова, Т. Ковальчук, Л. Кочубея, В. Кременя, В. Погорілко, П. Рабіновича та ін.

Завданням пропонованої роботи є спроба об'єднати два аспекти дослідження (толерантність, громадянське суспільство) як взаємопов'язані, взаємовпливові феномени суспільного життя.

Сприймаючи положення І. Кального про толерантність як принцип злагоди громадянського суспільства [1], зупинимось на визначенні місця толерантності в формуванні громадянського суспільства. Взагалі тема толерантності у відношеннях між людьми виникла у зв'язку з активно обговорюваною серед громадських організацій проблемою громадянського суспільства в Україні [2]. Фрагментованість суспільства, його полікультурний характер викликає до життя конфліктність, а «толерантність як діяльність є основою успішності комунікації у конфліктному середовищі, сприяючи зняттю соціокультурної напруженості» [3]. Однією з найважливіших ознак громадянського суспільства, яке ми намагаємось побудувати, є ступінь толерантності у взаємовідносинах його членів [4].

Установки у масовій свідомості на зближення із представниками інших етносів, культур, релігійних спрямувань, іншої мови тощо є психологічною передумовою формування відкритої системи демократичного зразку [5; 6; 7].

А чи дійсно українське фрагментоване (багатоскладове), полікультурне суспільство стоїть на порозі загрози конфліктами? Може, події 2004-2009 років спричинені тільки політичними поглядами окремих лідерів, а не глибинними конфліктами, що зачіпають основи суспільства? Н. Паніна (цит. за: [8]) надає результати моніторингового опиту (березень 2005 року), які показують, що в суспільстві зберігається високий рівень психологічної відокремленості населення України від більшості інших національностей. Дослідниця відзначає, що населення України дистанціює себе, перш за все, від тих національностей, які асоціюються в світі з міжнаціональними конфліктами. Взагалі Н. Паніна наводить дані моніторингу у таблиці. Числове значення інтегрального індексу національної дистанційованості (ІНД) за характером відповідей респондентів дозволяє інтерпретувати рівень дистанційованості як формування певного рівня національної толерантності: ідентичність/ толерантність/ відмежування/ ізолюваність/ ксенофобія.

Аналіз матеріалів, що представлені Н. Паніною у таблиці [5], дає можливість зробити такі висновки [8]:

1. Відкритість (толерантність). Середнє значення ІНД менше 4 балів означає той чи інший ступінь відкритості до безпосередніх контактів (сімейних, дружніх, сусідських, виробничих) і може бути розціненим як показник певного рівня

толерантності. У парадигмі соціальної дистанційованості це значення інтерпретується як «свої». За даними таблиці (станом на 2005 рік) це – росіяни і білоруси.

2. Національна відмежованість. Значення ПНД від 4 до 5 балів свідчать про те, що люди в тій чи іншій мірі схильні до національної відмежованості та у відношенні до більшості національностей займають наступну позицію – «нехай собі живуть в Україні, але мені б не хотілося вступати з ними у безпосередні контакти», тобто представники цієї національності сприймаються як „не зовсім свої, але не зовсім і чужі”. За даними таблиці (станом на 2005 рік) це – поляки, словаки, євреї.

3. Національна ізолюваність. Значення ПНД від 5 до 6 балів характеризують орієнтацію на ізолюваність людей, які не бажають бачити представників інших національностей як громадян своєї країни, але не заперечують, щоб вони приїздили до України як гості та як туристи. По відношенню до конкретних національностей це значення може інтерпретуватися як «достатньо чужі» і визначати передумови ксенофобії (скрита ксенофобія). За даними таблиці (станом на 2005 рік) це – азербайджанці, американці, грузини, китайці, кримські татари, молдавани, негри, німці, румуни, турки, угорці, чехи.

4. Ксенофобія. Значення ПНД вище за 6 балів характеризують поширення відкритих ксенофобських настанов. Відкрите небажання взагалі допускати в свою країну представників певної національності, що відображає сприймання представників певної національності як „абсолютно чужих” і є показником відкритої ксенофобії. За даними таблиці (станом на 2005 рік) це – араби, афганці, цигани, чеченці.

Далі Н. Паніна подає динаміку загальної національної толерантності населення України і регіональних особливостей в плані розповсюдження людей з різним рівнем толерантності (нетолерантності).

В цілому, з таблиці 1 [5] видно, що в міжнаціональній свідомості населення всіх регіонів України переважають ізоляціоністські (біля 50%) і прямі ксенофобські (25%) настрої.

Таблиця 1

Рівень загальної національної толерантності населення України:
динаміка та розподіл за регіонами [5]

Рівень національної толерантності	Частка населення із відповідним рівнем толерантності, %						
	1992 Україна	2002 Україна	2005				
			Україна	Схід	Пів- день	Центр	Захід
Відкритість (Толерантність)	35,2	9,9	10,4	13,2	11,4	9,0	8,3
Відмежованість (Нетолерантність)	25,2	16,0	14,8	15,9	12,7	11,2	23,3
Ізоляціонізм (Скрита форма ксенофобії)	33,3	48,1	49,5	50,7	46,1	55,6	42,0
Ксенофобія (Відкрита форма)	6,3	27,0	25,2	20,1	29,9	24,2	26,4

Якщо ж розглядати показники з точки зору рівня толерантності (відкритості), то найбільш відкритим регіоном є Схід України [8], історичні корені заселення та економічного рівня якого традиційно впливали на рівень формування толерантного відношення до представників всіх національностей, що проживають та працюють поруч. Тяжка праця завжди об'єднувала східнорегіональне населення країни.

Якщо розглядати толерантність на макрорівні (соціум, соціальні групи, людські спільноти) та на мікрорівні (індивід, мала соціальна група), то толерантність на

макрорівні – це основоположний принцип мирного співіснування та розвитку в полікультурному суспільстві, яке відрізняється етнічним, мовним, релігійним, ідеологічним (в тому числі, політичним), соціально-економічним плюралізмом.

Н. Победа надає наступну класифікацію толерантності:

- громадянська;
- локально-територіальна;
- етнічна;
- регіональна (європейська);
- транснаціональна.

Щодо представленої класифікації, то враховуючи реалії українського суспільства, можна зауважити наступне [8]:

1. Авторка розділяє локально-територіальну і регіональну толерантності, визнаючи за регіональну толерантність європейську. З цим можна і погодитись, але під поняття «регіон» вчена підводить занадто велику географічну одиницю.

2. Здається не зайвим додати до класифікації Н. Победи ще й такі класифікаційні елементи: політична толерантність, мовна і релігійна. До речі, на виокремленні релігійної толерантності наполягає Ю. Хабермас, адже слово «толерантність» було взятим з латині та французької періоду конфесійного розколу [9].

«Релігійна толерантність, – пише Ю. Хабермас, – як неупереджене ставлення до людей іншої віри сьогодні поширилося до толерантного ставлення взагалі до інакомислячих. У зв'язку з цим релігійне походження толерантності, яка сьогодні розглядається як одна з базових складових частин будь-якої ліберальної політичної культури, має також системне значення, оскільки в ній враховано важливу компоненту «права відмови за переконанням» [9].

Вважаючи умовами високого ступеню толерантності задоволення етнокультурних потреб і забезпечення участі у політичному житті України, можна запропонувати наступну класифікацію видів толерантності [8]:

1) ідеологічна толерантність (її різновидами є партійна, політична толерантність);

2) культурна толерантність (її різновидами є етнічна, національна, расова, мовна, релігійна, статевая толерантність).

Одним із найважливіших завдань українського сучасного соціуму є формування міжетнічної толерантності. Важливість вирішення цього завдання зумовлена, як відмічає В.Мухтерем, наступними факторами [10]:

1) потребою у забезпеченні суспільної стабільності, узгодженні інтересів великої кількості різноманітних в етнічному, культурному, мовному та релігійному відношенні спільнот;

2) збереженням етнічної ідентичності та культурної самобутності в Україні (це відноситься не тільки до етнічних меншин, а й до титульної нації).

До факторів, запропонованих В. Мухтерем, доцільно було б додати ще й міркування, викладені нижче [8]: неоднорідність суспільства виконує багато функцій, однією з яких є стримування соціальної ентропії – попередження соціокультурної однорідності суспільства, встановлення якої означало б втрату різноманітності.

Політично коректне, ввічливе й уважне – толерантне – ставлення до наявного в суспільстві культурного розмаїття є однією з головних засад мультикультуралізму, адже основні фактори, що визначають мультикультурний характер суспільства, такі:

- багата кількість регіонів (регіони як історичні, культурні, географічні, економічні одиниці);
- вклад багатьох культур в культуру держави (мова, економіка, історія, філософія, література, музика, повсякденне життя та ін.);
- глобалізація культури під впливом застосування нових технологій у ЗМІ та телекомунікаціях;

- лінгвістичний та етнокультурний плюралізм; культурні сліди в соціальній психології (стереотипи, забобони).

Оскільки невід'ємною частиною політичного процесу в сучасному неоднорідному суспільстві став постійний перерозподіл функцій між центром і регіонами, ефективна культурна політика повинна бути відкрита для нових форм творчості, входити у світовий культурний обмін і, в той же час, в обов'язковому порядку підтримувати традиційну регіональну культуру. Надавши статусу культурної автономії регіонам, держава полегшує процес виховання толерантності. Люди, які відчувають чужине ставлення до своєї етнічної, мовної, культурної, політичної, релігійної самобутності, які не відчувають ніяких форм дискримінації, навчаються толерантно ставитися до інших.

Людина, котра має відчуття власної гідності, переконаний Декарт, ніколи нікого не зневажає, хоч би була свідком помилок інших, їхніх слабостей, – вона схильна радше вибачити їх, аніж піддавати осуду. Розвиваючи наведену тезу, мислитель зауважує, що людина, котра має власну гідність, не припускає «зверхності», вона «поважає всіх», бо вірить у наявність у них чеснот [11].

Однак, коли ми говоримо про толерантність, ми завжди повинні пам'ятати, що зміст включає в себе свою протилежність. Цю особливість змісту легко проілюструвати через реальну політичну практику. Є реальні межі толерантності: обов'язковість свободи всередині самих меншин і рівності у стосунках між меншинами і більшістю.

Одне з найважливіших завдань громадянського суспільства – забезпечення умов, які сприяють установленню суспільної злагоди.

Але ж у суспільстві часто зіштовхуються інтереси різних прошарків населення. Чи не є ідея суспільної злагоди добрим, проте утопічним сподіванням?

Це питання активно обговорюється у сучасній політичній антропології. Смисловим осередком такого обговорення є, зокрема, співвідношення державної влади та громадянської злагоди. Німецько-американський філософ Г. Аренд акцентує увагу на тій обставині, що влада не зведена до насильства, вона існує тільки там, де будь-яка спільна дія регулюється загальноновизнаним інституційним зв'язком. «Владі над» передують «влада-могутність у, серед» (громадян). Найнадійнішою владною інстанцією є влада-авторитет, яка ґрунтується не на насильстві, а на посередництві. Саме така влада відповідає здатності людини діяти, й до того ж діяти злагоджено, на основі консенсусу [11].

Це стосується як рівня толерантності в державі, в регіоні, так і толерантного ставлення одного регіону до іншого. Мова йде про різні рівні толерантності в унітарній державі, яка має чітке регіональне розмежування.

Звернемось до міркувань С. Дрожиної з цього приводу [8]: в регіоні “А” співіснують десятки етнічних, національних груп, звучать різні мови, панує багатство релігійних конфесій та політичних течій. Ігнорування толерантного ставлення різних суспільних груп за цими ознаками неминуче приведе до конфліктів усередині регіону. Тобто мова йде про регіональний рівень толерантності. Саме на регіональному рівні заклади освіти, громадські організації, регіональні ЗМІ, політичні партії, державні органи можуть вирішувати питання виховання населення в дусі толерантності. Але часто внутрішні регіональні негаразди відходять на задній план, коли мова заходить про загальнорегіональні інтереси: “населення регіону “А” в цілому насторожено (як варіанти: негативно, вороже) ставиться до регіону “Б”. Тут йдеться про необхідність виховання толерантності на більш високому рівні – міжрегіональному.

Отже, коли мова йде про міжрегіональні відносини, то внутрішньорегіональні негаразди толерантного характеру відступають на задній план. Все наведене вище свідчить про те, що в кожну модель включається поняття, яке в самому собі несе заперечення самого себе. Таким чином, ми говоримо про діалектичну природу як самого поняття, так і феномена, яке це поняття відображує [8]. Толерантність як соціо-регулятивний принцип є принципом структурування простору соціальних відносин в умовах конгломеративного існування [3].

Повторимось: особливістю толерантності на макрорівні в Україні є регіональна субкультурність [12], яку слід розглядати як потенціального носія протиріччя всередині самої толерантності (згадаємо закон заперечення заперечення).

А. Круглашов, аналізуючи проблеми толерантності в Чернівецькій області, розкриває і проблеми багатьох регіонів держави, наприклад, Донбасу, Криму. В поліетнічних регіонах склалась особлива модель міжетнічного співжиття. Цьому сприяла, по-перше, відсутність у регіоні панівного етносу, а по-друге, мешканці таких регіонів стали носіями своєрідної регіональної ідентичності [12], сформованої на основі розуміння того, що

- толерантність несумісна з визнанням переваги однієї культури над іншою;
- етнічна толерантність є явищем міжетнічної інтеграції, а не асиміляції;
- толерантність є ознакою моральності, культури народів.

До досліджень Н. Паніної, що були наведені вище, а також щодо міркувань про рівень міжрегіональної толерантності доповнимо ще й наступні. Дослідження Міжнародного центру толерантності демонструє, що інтегральний індекс соціальної дистанції українців щодо інших етнічних груп становив 4,46 (за шкалою від 1 до 7) [Цит.за: 8].

При цьому індекс соціального дистанціювання від росіян складав лише 1,94. У 2005 році 54% українців відзначали свою схожість з росіянами у культурі, традиціях і поглядах, тоді як лише третина вважає, що українці не схожі ні на кого.

Для порівняння: інша найближча національна група, на яку схожі українці, – поляки – набрала 7%, а решта груп перебувала у межах 1% [13, 13].

Інший вигляд має ситуація, коли йдеться про культурний вплив Росії на той чи інший регіон. У 2007 році 15,7% учасників всеукраїнського опитування Центру ім. О.Разумкова заявили про свою культурну і духовну орієнтацію на Росію. Проте у АР Крим цей показник становить 40,6%, у Донецькій області – 36,4%, у Києві – 12,5%, у Львівській області – 1,0% [Цит.за: 8].

В сучасному суспільстві феномен толерантності, що вивчається філософами, психологами, соціологами, політологами, має бути підкріплений нормативно-правовою базою. Законодавство України містить норми щодо захисту громадян від дискримінації за національною чи релігійною ознакою: проголошується недопустимість расизму, антисемітизму; міжнаціональна, міжетнічна, міжконфесійна ворожнеча і ненависть вважаються порушенням прав і свобод людини, посяганням на її честь і гідність. Це складає правову основу толерантності. Однак практика засвідчує, що названі законодавчі норми часто не застосовуються на практиці [14, 14].

Отже, позитивна з правової точки зору основа толерантності зовсім не означає, що її реальний стан знаходиться на високому рівні, хоча згідно із матеріалами Фонду Сороса, які апелюють до Декларації ЮНЕСКО 1995 року, мультикультуралізм і толерантність є близькими гранями одного процесу становлення громадянського суспільства. Таким чином, між правовою основою толерантності та реальним її станом лежить важкий шлях не тільки освітньо-виховної, просвітницько-інформаційної роботи, результатом якої стане розвинуте громадянське суспільство, а й велика законопроектна робота:

- приведення Закону України «Про національні меншини в Україні» у відповідність до стандартів ОБСЄ, Ради Європи і Європейського Союзу;
- розробка законопроекту про зміни до Закону України про мови;
- перегляд Закону про ратифікацію Європейської хартії про регіональні мови та мовні меншини;
- підготовка законопроекту про національно-культурну автономію.

База для такої роботи існує вже декілька десятиріч.

Прикметною світоглядною подією XX сторіччя став «Гуманістичний маніфест І» (1933 рік), який закликав до суттєвої ціннісної переорієнтації людства на засадах здорового глузду, принципів демократії та соціально зорієнтованої економіки. Наступний «Гуманістичний маніфест ІІ» (1973 рік) спрямований на захист прав людини та демокра-

тичних цінностей. Він піддавав осудові тоталітаризм, расизм, релігійні та соціальні антагонізми в усіх їхніх виявах. «Декларація світського гуманізму» 1980 року наголошувала на самостійному (відмінному від релігійного) філософському, моральнісному та громадянському статусові гуманізму. У 1988 році з'явилася «Декларація взаємної залежності», яка доповнила «Загальну декларацію прав людини», прийняту ООН у 1948 році, кодексом взаємних моральних, юридичних та громадянських зобов'язань особистості та суспільства з огляду на глобалізацію людських відносин... «Гуманістичний маніфест 2000. Заклик до нового планетарного гуманізму» фіксує вражаючі вияви прогресу в багатьох сферах життя сучасного людства. Водночас він визнає наявність чималої кількості вельми складних економічних, соціальних та політичних проблем. Пафос «Маніфесту 2000» – в упевненості, що такі проблеми можуть бути розв'язані за допомогою розуму та критичного мислення, волі до компромісу, злагоди й співпраці на ґрунті загальнолюдських моральних норм і культурних цінностей [15].

В Росії для вирішення проблем толерантності і формування толерантної свідомості була прийнята Федеральна цільова програма «Формування установок толерантної свідомості і профілактика екстремізму в російському суспільстві». В її межах передбачено сприяння становленню громадянського суспільства, розвитку правової культури, що являє собою перехрестя інтересів суспільства і, як найменше, інтересів влади, що декларуються. Вирішити ці цілі та завдання дозволить партнерська співпраця у сприянні розвитку соціокультурного діалогу в суспільстві [3]. Подібного документу в Україні явно бракує.

Однак, небезпека в Україні відчувається настільки реально, що держава вимушена втручатися у соціальні процеси. У листі Міністерства освіти і науки України № 1/9-806 від 16.12.2008 року «Про проведення заходів з профілактики поширення ксенофобських і расистських проявів серед дітей, учнівської та студентської молоді» [16] зазначається, що суспільство стурбовано проявами насильства на расовому та етнічному ґрунті, які поширюються у нашому суспільстві останнім часом. Проблема насильства на расовому та етнічному ґрунті, як констатується у листі, набула широкого розмаху.

З 2005 року активізувалася діяльність молодіжних неформальних об'єднань – скінхедів, жертвами нападів яких стають особи неслов'янської зовнішності – вихідці із Африки, Азії, Близького Сходу, Кавказу тощо. Жертвами нападів стають іноземні студенти, біженці та іммігранти, туристи, працівники посольств, бізнесмени. Наприклад, у 2006 році зафіксовано 16 нападів, два з яких закінчилися смертю жертв, а у 2007 році – 90 нападів, у яких загинуло 5 осіб. У 2008 році постраждало 45 іноземців, 8 з яких загинуло.

Найбільш чисельні групи скінхедів були зафіксовані у містах Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Львові, Севастополі, Чернігові та АР Крим. За попередніми даними в Україні нараховується до 1500 осіб віком 14-27 років, що входять до скінхедівських груп. Серед цих осіб 30 раніше притягалися до кримінальної відповідальності та були засуджені. Групи не мають чіткої організаційної структури та нараховують від 20 до 50 осіб.

Викликає занепокоєння той факт, що, починаючи з 2005 року, Українська націонал-трудова партія організовує і регулярно проводить у Харкові та Львові закриті фестивалі неонацистських музичних гуртів з піснями відверто расистського характеру.

Протягом 2007 року у містах Києві та Харкові організація „Патріот України” провела серію маршів зі смолоскипами, використовуючи ксенофобські та расистські гасла. Крім того, не менше 30 веб-сайтів неонацистського та ультранаціоналістичного характеру постійно діють в Інтернет-мережі (Радикальний Український Націоналізм, Сайт справжніх патріотів, Nachtigall, Blood & Honour Ukraine тощо).

У 2005-2007 роках відповідно до ст. 161 кримінального кодексу України було порушено 7 кримінальних справ за напади на іноземців.

Зростання насильства на расовому ґрунті змусило Міністерство закордонних справ України ввести окрему посаду Посла з особливих доручень з питань протидії расизму, ксенофобії та дискримінації. В Службі Безпеки України створено окремий

підрозділ із виявлення та припинення дій, спрямованих на розпалювання расової чи національної ворожнечі.

Міністерство внутрішніх справ України підготувало „План заходів МВС України щодо протидії расизму на період 2009 року”. У містах Києві, Одесі, Львові та Луганську у 2008 році почали діяти спеціальні підрозділи кримінального розшуку для боротьби із насильницькими злочинами расистського характеру.

Ситуація, яка склалася, вимагає від органів законодавчої, виконавчої та судової влади підготувати та ухвалити базовий антидискримінаційний закон, який містив би усі необхідні визначення, перелік ознак, за яким забороняється дискримінація, і механізми захисту від неї, підвищив відповідальність за дискримінаційні дії, запроваджував спеціальний антидискримінаційний орган. Однак прийняттю такого закону має передувати ретельний соціально-філософський аналіз усіх сторін таких явищ, як расизм, націоналізм, ксенофобія тощо [8; 17; 18].

Виходячи із сказаного вище, можна зробити такі висновки:

1. Головним із головних соціальних завдань сучасної України є розбудова громадянського суспільства в умовах полікультурності, фрагментованості, які викликають до життя серйозні конфлікти в політичній, релігійній, мовній, етно-національній сферах. Серйозність рівня конфліктів можна продемонструвати статистичними даними (в міжнаціональній свідомості населення всіх регіонів України переважають ізоляціоністські (біля 50%) і прямі ксенофобські (25%) настрої).

2. Різні рівні конфліктів можна покласти в основу класифікації толерантності в фрагментованому (багатоскладовому) суспільстві [8]: 1) ідеологічна толерантність (її різновидами є партійна, політична толерантність); 2) культурна толерантність (її різновидами є етнічна, національна, расова, мовна, релігійна, статевая толерантність).

3. Особливістю толерантності на макрорівні в Україні є регіональна субкультурність, яку слід розглядати як потенціального носія протиріччя всередині самої толерантності.

4. Між правовою основою толерантності та реальним її станом лежить важкий шлях не тільки освітньо-виховної, просвітницько-інформаційної роботи, результатом якої стане розвинуте громадянське суспільство, а й велика законопроектна робота.

РЕЗЮМЕ

В работе освещается роль толерантности в процессе формирования гражданского общества в фрагментированном (многосоставном) обществе; продемонстрированы статистические данные, которые свидетельствуют об уровне нетолерантности в Украине, что является причиной конфликтности в общественных отношениях; намечены пути формирования гражданского общества в фрагментированном (многосоставном) обществе через толерантность.

Ключевые слова: толерантность, общество, культура, сознание.

SUMMARY

The work deals with the role of tolerance in the course of shaping a civil community in fragmented (multi-compound) society; there have been presented statistical data that demonstrate the level of non-tolerance in Ukraine being the reason of proneness to conflict in public relations; there have been outlined the ways of shaping a civil community in fragmented (multi-compound) society by means of tolerance.

Key words: tolerance, society, culture, consciousness.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кальной, И. Гражданское согласие как предпосылка формирования общества [Электронный ресурс] / И. Кальной // FinePrint Software / FinePrint Software, LLC. – Элек-

- трон. текстовые дан. – [Б. м.], 1995-2009. – Режим доступа: http://www.edportal.org.ua/books/Conference_2005/Kalnoy.pdf. – Загл. с экрана.
2. Лещинский, Е. Толерантность и моральный релятивизм [Электронный ресурс]. – Режим доступа : nashmif.gay.ru/le/moral.html – Загл. с экрана.
 3. Золотухин, В. М. Толерантность как проблема философской антропологии [Текст] : автореф. ... д-ра филос. н. / В. М. Золотухин. – Екатеринбург, 2006.
 4. Малькова, В. Российская пресса и проблемы этнической толерантности и конфликтности [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.mdn.ru...i-problemy...tolerantnosti...konfliktnosti – Загл. с экрана.
 5. Панина, Н. В. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине [Текст] / Н. В. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 26-46.
 6. Панина, Н. В. Как мы относимся к другим национальностям? [Текст] / Н. В. Панина // Укр. обозреватель. – 1992. – № 1. – С. 26-45.
 7. Панина, Н. В. Проблемы национальной толерантности в Украине [Текст] / Н. В. Панина // Укр. вестн. агентства Postfactum – 1993. – № 4. – С. 13-16.
 8. Дрожжина, С. В. Культурна політика сучасної полікультурної України: соціально-філософський та правовий аспекти: монографія [Текст] / С. В. Дрожжина ; Донец. держ. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. – Донецьк : ДонДУЕТ, 2005. – 196 с. – ISBN 966-7634-78-7.
 6. Хабермас, Ю. Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теории [Текст] / Ю. Хабермас // Социол. исслед. – 2006. – № 1 (261). – С.45-53. – ISSN 0132-1625.
 7. Мухтерем, В. Міжетнічна толерантність як феномен полі етнічного українського суспільства [Текст] / В. Мухтерем // Віче. – 2005. – № 4 (156). – С. 62-66.
 8. Філософія: світ людини. Курс лекцій [Текст] : навч. посіб. / В. Табачковський, М. Булатов, Н. Хамітов. – К. : «Либідь», 2004.
 9. Круглашов, А. Щоб поліетнічні регіони приваблювали толерантністю [Текст] / А. Круглашов // Віче. – 2005. – № 4 (157). – С. 54-61.
 10. Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: експерт. доп. [Текст] ; за заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2007. – 256 с. – ISBN 966-554-114-5.
 11. Толерантність у поліетнічному суспільстві: питання теорії і практики [Текст]. – К. : Фонд «Європа ХХІ», 2003. – 156 с.
 12. Табачковський В. Гуманізм та проблема діалогу культур / В. Табачковський / Філософська думка. Український науково-теоретичний часопис. – № 1, 2001. – С. 6-25.
 13. Про проведення заходів з профілактики поширення ксенофобських і расистських проявів серед дітей, учнівської та студентської молоді: лист М-ва освіти і науки України № 1/9-806 від 16.12.2008 р. // Ліга: Закон [Електронний ресурс] / ЛігаБізнесІнформ. – Електрон. дані і прогр. – К.: ІАЦ «Ліга», сор., 2006. – Режим доступу: HTTP сервер. – Систем. вимоги: ПК з процесором Pentium III; 512 Мб ОЗУ; Windows XP; відеокарта; миша. – Назва з екрана.
 14. Кроз, М. В. Социально-психологические и правовые аспекты ксенофобии [Текст] / М. В. Кроз, Н. А. Ратинова. – М., 2005. – 40 с.
 15. Ксенофобія в контексті поліетнічності українського суспільства: результати соціологічних досліджень [Текст] / Д. О. Кобзін [та ін.]. – Х., 2008. – 48 с.

Надійшла до редакції 01.11.2010 р.

УДК 316.477

СОЦІАЛЬНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДОЇ ОСОБИСТОСТІ У ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

О. О. Гладковська

Актуальність проблеми соціального самовизначення молоді в українському суспільстві зумовлена тим, що сучасна молодь є носієм майбутнього. На кожному етапі історичного розвитку специфіка суспільних відносин диктує певну мету і напрями розвитку свідомості молодого покоління. Перехідний період українського суспільства, що пов'язаний зі зміною цінностей, культури, є переломним у соціальному самовизначенні молоді. Сучасне суспільство перебуває на етапі перетворень, радикальних реформ в галузі економіки, політики, в духовно-етичній сфері, що спричиняє зміни самовизначення молоді у соціальній структурі суспільства. Сучасна молода особистість стикається з проблемами самовизначення: здобування освіти, набуття соціального статусу, вибором професії, пошуком роботи тощо. Можливості самовизначення, саморозвитку і самореалізації молоді набувають важливого конструктивно-творчого значення в стратегії подальшого розвитку країни.

Кожне нове покоління, вступаючи у суспільне життя, не лише успадковує соціальні норми, відносини, цінності, але й змінює їх. Тим самим воно робить власний внесок до соціально-поколіннєвої еволюції суспільства. Особливості сучасної ситуації в українському суспільстві характеризуються трансформацією усіх сфер суспільного життя, зниженням ролі традиційних інститутів життєвого самовизначення (сім'я, освіта, виробництво), держави у вихованні і формуванні молодого покоління, модернізацією системи соціальних цінностей. Молодь є найменш інтегрованою в суспільні, економічні, політичні структури, найбільш динамічною, соціально-проблемною і суперечливою, особливо схильною до ситуативних обставин. Її відрізняють внутрішні суперечливі тенденції всього процесу соціального самовизначення і розвитку. З одного боку, – це прагнення якнайповніше реалізувати себе у суспільному житті, з іншого, – втрата соціальних зв'язків, відмова від активної життєвої позиції. Прагнення сформувати і гідно виразити свій особистісний потенціал блокується інфантильністю, пасивністю, соціальною безпорадністю у вирішенні власних проблем. Водночас молодь об'єктивно володіє значним інноваційним потенціалом, є носієм і активною силою суспільних змін. Тому дуже важливо виявити причини суперечливого характеру соціального самовизначення молоді у сучасному українському суспільстві.

Ступінь наукової розробки проблеми.

У дослідженнях особливостей молоді існує певне різноманіття поглядів, уявлень про молодь, характерних рис її суб'єктної діяльності, виділення її універсальних властивостей. Деякі дослідники (наприклад, Ш. Бюллер) пояснювали особливості молоді виходячи з абсолютизації психофізіологічних властивостей [1, с.28]. Такі дослідники як З. Фройд [2], Е. Еріксон [3] абсолютизували біологічні, психологічні чинники у поясненні соціальної поведінки молоді. К. Мангейм [4], С. Айзенштадт [5] як головний, провідний чинник виділяли відсутність закріпленого соціального статусу молоді в суспільстві.

Проблема життєвого і соціального самовизначення особистості та її ідентифікації становила і становить інтерес для багатьох відомих психологів, представників різних наукових шкіл і напрямів (З. Фройд, К. Юнг, Е. Фромм, А. Маслоу, М.Р. Гінзбург та інші).

У сучасній соціально-філософській літературі отримали інтенсивну розробку такі аспекти самовизначення молоді, як вибір молоддю ліній свого життєствердження, співвідношення професійного самовизначення і життєвої перспективи, особливості її формування (Є.І. Головаха [6]); життєві шляхи і орієнтації в процесі включення у суспільне життя (А.А. Матуленіс [7]); співвідношення суб'єктивних і об'єктивних

чинників у життєвому самовизначенні (В.С. Пилипенко [8], О.І. Вишняк [9], О.А. Донченко [10]). У роботах цієї групи авторів акцентується увага на ролі суб'єктивних чинників у процесі життєвого самовизначення молоді, зроблене їх уточнення і конкретизація (життєва перспектива, ціннісні орієнтації, стиль життя, сенс життя, життєва програма).

Проте не зважаючи на численність досліджень, присвячених проблемам молоді, немає комплексного дослідження соціального самовизначення молоді в період переходу українського суспільства до ринкових відносин.

Мета та завдання дослідження.

Метою пропонованої статті є соціально-філософський аналіз самовизначення молоді у перехідний період українського суспільства.

Поставлена мета передбачає постановку і вирішення низки наступних завдань:

- визначити поняття молоді як суб'єкта розвитку суспільства;
- проаналізувати суперечливий характер соціального самовизначення молоді у сучасному українському суспільстві;
- виявити ціннісні пріоритети молоді в сучасній Україні.

Із врахуванням сучасних досягнень соціально-філософської науки молодь може бути визначена як молоде покоління людей, яке залежить від культурно-історичних формацій; молоді люди проходять різні етапи соціального самовизначення, яке відображає процес соціального дозрівання, тобто вміст і спрямованість життєствердження, устремління і риси характеру молодої людини; вікові межі молоді коливаються від 14–16 до 25–35 років (за різними концепціями і визначеннями). У перехідний період українського суспільства важливе розуміння освітньої, професійної, культурної, національної і соціально-політичної неоднорідності молоді, наявності відмінностей у молодіжному середовищі. Поняття «молодь» є конкретно-історичним поняттям, що в різні історичні періоди несе в собі різні сенси.

У соціально-історичних концепціях при визначенні юності, отроцтва і молодості вводиться віковий параметр, але при цьому, науковці виходять з того, що біологічний і соціальний віки не збігаються. У даних концепціях первинним стає соціальний, а не біологічний вік, тобто для визначення підлітків, молоді важливим є не певний віковий період, а конкретно-історичне суспільство (Ж.-Ж. Руссо, Ш. Бюлер, С. Айзенштадт).

З погляду особистісно-діяльнісного підходу молодь реалізує себе за допомогою діяльності, у процесі якої проявляється її природа. Характер суб'єктної діяльності визначає способи входження і взаємодії молоді з суспільством, форму і характер цієї взаємодії, спрямованість у формуванні соціальних зв'язків, їх дієвість (С.П. Іваненков [11]). Багато вчених розділяли ідеї ролей молоді в суспільстві, говорячи про те, що для юності характерний період соціальної ролі, яку особистість переживає між роллю дитини і роллю дорослого. Цієї концепції дотримувалися такі учені як Р. Шельські, Ф. Тенбрук, К. Мангейм.

Технологічний підхід характерний не лише для марксистського напрямку, але також для представників різних шкіл низки західних країн. Прихильники цього напрямку вважають, що в конкретний період свого існування молодь вступає у різні суспільні відносини, які визначаються техніко-економічними показниками розвитку суспільства.

З погляду ціннісного підходу визначається еволюція моральних, релігійних, правових, політичних, філософських та інших норм суспільства, а також уся сфера духовного життя соціуму, в якому зростає і розвивається молодь. Тому ціннісні орієнтації є для суспільства найважливішою цінністю. Тим самим у молоді формуються визначені ментально-ціннісні і поведінкові конструкції.

Основу сутнісної характеристики молоді складає глобалістський підхід як прояв діалектичного підходу, що міститься в основах розуміння суспільства, історії як послідовної зміни поколінь. У руслі такого підходу основна сутність молоді, те, що відрізняє її від інших соціальних утворень і складає основу її буття, детермінується об'єктивними і суб'єктивними чинниками розвитку суспільства і самої молоді. Стрижнем суб'єктивної підстави виділення

молоді у відносно-самостійне соціальне утворення може виступати власна оцінка нею свого місця у суспільстві, відношення до навколишньої дійсності, сприйняття себе як суб'єкта суспільного життя, активний вибір власного соціального положення.

Соціокультурний підхід сходиться до функціоналізму і вивчає молодь як соціальну групу на різних стадіях розвитку (П.О. Сорокін, В.Т. Лісовський [12], І.С. Кон [13]). Так, молодь є «соціокультурним продуктом». По-перше, є значними відмінності у рівні свідомості і соціальних формах поведінки молоді, що належить до різних історичних періодів. По-друге, існують відмінності у світосприйнятті та соціальних формах поведінки молоді, що належить до різних культур.

Отже, молодь – це інтерпретатор культурно-історичних формацій, які безпосереднім чином позначаються на поведінці та стилі життя молодої людини. Головна мета молоді – індивідуальність, тобто створення свого власного «Я» і налаштування під свої інтереси загальнолюдських цінностей. Проте соціальна нестабільність суспільства веде до відокремлення молоді, втрати своєї індивідуальності і, як наслідок цього, відсутності чітких життєвих планів.

Соціальне самовизначення – є передусім процес розвитку і становлення особистості, прояви її сутнісних сил, тобто інтелектуальних і фізичних здібностей, а також її взаємодія з навколишнім світом.

Формування молоді як суб'єкта діяльності, суспільних стосунків передбачає її соціальне самовизначення. Молодь набуває своїх характеристик, формує особистісні якості і реалізує свою сутність у процесі соціального самовизначення з пошуком сенсу життя, вибором життєвого шляху, ідеалів, цінностей, етичних принципів, усвідомлення своїх можливостей, визначенням свого відношення до навколишнього світу.

Ключову роль у самовизначенні молоді виконують чинники самодетермінації, зумовлені внутрішнім світом суб'єкта, його свідомістю і самосвідомістю, на рівні яких проходить розуміння об'єктивної реальності і свого місця в ній. Життєствердження і соціальне самовизначення молоді розгортається у трьох аспектах: мотиваційному, духовно-етичному, просторово-часовому, які у поєднанні створюють простір самовизначення молоді.

У процесі соціального самовизначення молоді формується її соціальне положення (статус і роль) як інтегральна характеристика її життєвого простору, що поєднує в собі об'єктивне і суб'єктивне, соціальне і індивідуальне, зовнішнє і внутрішнє. Соціальне положення (статус, місце і роль як суб'єкта) є результатом тих специфічних суспільних стосунків, у які вступає молода людина в процесі самовизначення, і пов'язаною з цим діяльністю.

Системна трансформація породила в сучасному українському суспільстві ситуацію, що істотно розширила сферу самовизначення, самостійності молодої людини, можливості соціальної ініціативи, свободи (економічних, політичних, філософських переконань, віросповідання). Зростання автономності молоді, зниження ролі органів держави і суспільних інститутів у вихованні, соціальному контролі, соціальному захисту молодого покоління привело до виникнення цілого ряду соціальних посередників у цьому процесі, множинності молодіжних політик і її носіїв. Молоде покоління поставлене в умови стихійного вибору цінностей, цілей, життєвих планів, засобів і способів їх здійснення (які не завжди збігаються з цілями суспільства та його основних прошарків і груп), знизилася соціальний статус, включеність молодого покоління у суспільно-значимі види діяльності (трудова, суспільно-політична). Це супроводжується зростанням асоціальних форм активності молоді (криміналізація, маргіналізація), кризою громадянської ідентичності (руйнування зв'язку між особистістю і суспільством), девальвацією цінностей, духовним вакуумом, зниженням критеріїв етичної поведінки, що в цілому не дозволяє однозначно характеризувати соціальну діяльність і активність сучасної молоді як суб'єктної, тим більше, соціально-конструктивної.

Сучасна молодь знаходиться у стані аномії, відкрито демонструє своє негативне ставлення до поки що несталих норм і моральних цінностей українського суспільства. Молоді українці не сприймають свою країну як реальне актуалізоване майбутнє.

Молодь України проходить своє становлення в умовах руйнування багатьох старих цінностей і формування нових соціальних відносин.

Цінність – це поняття, яке фіксує позитивне або негативне значення якогось об'єкту чи явища, одну із форм суспільних відносин. Цінності особистості утворюють систему її ціннісних орієнтацій – елементів внутрішньої структури особистості, що є для неї особливо значимими. Ці ціннісні орієнтації і складають основу свідомості і діяльності людини.

Поняттям «ціннісні орієнтації» визначають елементи мотиваційної структури особистості, на основі якої вона здійснює вибір мети, мотивів конкретної діяльності з урахуванням особливостей ситуації, яка склалася.

У філософському словнику ціннісні орієнтації трактуються як «елементи внутрішньої (диспозиційної) структури особистості, сформовані і закріплені життєвим досвідом індивіда в ході процесів соціалізації і соціальної адаптації, які відмежовують значуще (істотне для даної людини) від незначущого (неістотного) через (не)ухвалення особистістю певних цінностей, що усвідомлюються як рамка (горизонт) граничних сенсів і основоположних цілей життя, а також визначальні прийнятні засоби їх реалізації» [14, с.798].

Ціннісні орієнтації особистості визначають мотивацію індивідуальної поведінки, складають світогляд людини. Ціннісні орієнтації молоді людини формуються в процесі виховання і навчання. Навчання при цьому має за мету не стільки повідомити, продемонструвати конкретні знання в певній галузі, скільки відтворити історичні та культурні нормативи, що сприяють самореалізації особистості. Через виховання відбувається трансляція ціннісних орієнтацій від старшого покоління до молодого покоління.

Сучасне українське суспільство переживає дуже складний період, коли ідеали, принципи, норми старших поколінь вже «не працюють», а нові ще не склалися. У свідомості молодих людей формується розрахунок на особисту ініціативу й активність (надія на себе, власні сили, на власний будинок, родину).

На формування ціннісних орієнтацій молоді найбільший вплив роблять інститути і системи розподілу життєвих благ, що склалися у суспільстві. Ціннісна структура особистісної свідомості молоді спрямовується більше на індивідуальні цінності: матеріальна забезпеченість, вигода, комфорт, особистий успіх, вища освіта тощо. Освіта необхідна для того, щоб індивідуальне «я» отримало високе звучання, тобто, щоб стати особистістю, індивідуалістом і досягти престижного соціального положення в суспільстві. Пріоритетними також залишаються: дозвілля, дружба, сім'я, духовність, виховання, індивідуалізм. Як провідну цінність сучасної молоді можна виділити прагнення до отримання миттєвих задоволень.

Такі цінності необхідні сучасній молоді у процесі її самовизначення в сучасному українському суспільстві. Ціннісна свідомість молоді в умовах перехідного періоду є найбільш зручним об'єктом маніпуляцій. Більш того, вона вже сама по собі, будучи динамічною і чутливою, проявляється як суперечлива духовна цілісність, деколи непередбачувана.

Висновки.

Таким чином, дослідивши особливості соціального самовизначення молоді в умовах сучасного українського суспільства, ми можемо стверджувати, що соціальна нестабільність, поляризація суспільства, конфліктність суспільних стосунків неминуче призводять до соціальної дезорганізації молоді. Постійно посилюється незадоволення молоді якістю життя, а отже, ця тенденція веде до позиції відчуження молоді людини, до відсутності чітких життєвих планів, до втрати своєї індивідуальності, свого власного «Я».

Соціальне самовизначення української молоді носить суперечливий характер, який виявляється в уседозволеності і соціальній безвідповідальності, як перед самим собою, так і перед суспільством. Принцип процесу соціального самовизначення молоді розкривається в умінні суб'єкта адекватно і швидко реагувати на зміни, що відбуваються в українському суспільстві, – саме цей чинник є показником успішності самовизначення. Соціальне самовизначення молоді – двосторонній процес. З одного боку, процес самовизначення молоді – це засвоєння соціального досвіду попередніх

покоління, тобто вплив середовища на молоду людину; з іншого, – молода людина сама впливає на середовище за допомогою спілкування і своєї діяльності.

Криза цінностей в українському суспільстві, поглибивши закономірну юнацьку кризу ідентичності, викликала кризу життєвого самовизначення молоді як соціальної групи, що виявилася в комплексній невідповідності жити і працювати в нових економічних умовах.

РЕЗЮМЕ

Рассматриваются особенности влияния организации общественной жизни в Украине на процесс социального самоопределения молодежи. Исследуются ценностные приоритеты современной молодой личности. Проблема самоопределения молодежи раскрыта с точки зрения социально-философского подхода.

Ключевые слова: молодежь, социальное самоопределение, системная трансформация, ценностные ориентации и приоритеты.

SUMMARY

The features of influence of organization of public life in Ukraine on the process of the social self-determination of young people have been analyzed. The valued priorities of modern young personality are investigated. The problem of self-determination of young people is exposed from the point of view of socially-philosophical approach.

Key words: young people, social self-determination, system transformation, valued orientations and priorities.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Павловський, В. В. Основи ювенології [Текст] : наук. моног. / В. В. Павловський . – К. : Дакор, КНТ, 2007. – 238 с.
2. Freud, S. Civilization and Its Discontents [Текст] / S.F reud. – N.-Y. : W.W. Norton & Co, 1962. – 109 p.
3. Эриксон, Э. Г. Детство и общество [Текст] / Э. Г. Эриксон; пер. с англ. – 2-е изд., перераб. и дополн. – СПб. : ИТД «Летний сад», 2000. – 416 с.
4. Манхейм, К. Диагноз нашего времени [Текст] / К. Манхейм ; пер. с нем. и англ. – М. : Юрист, 1994 – 700 с.
5. Eisenstadt, S. N. From Generation to Generation [Текст] / S.N. Eisenstadt // Age Groups and Social Structure. – NX : GES, 1956. – 344 p.
6. Головаха, Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи [Текст] / Е. И. Головаха. – К. : Наукова думка, 1998. – 144 с.
7. Матуленис, А. А. Включение молодежи в социальную структуру [Текст] / А. А. Матуленис. – Вильнюс : Минтис, 1983. – 208 с.
8. Пилипенко, В. Є. Людина в ринковому суспільстві: орієнтації, поведінка, культура [Текст] / В. Є. Пилипенко. – К. : ПУ «Фоліант», 2005. – 224 с.
9. Вишняк, А. И. Личность: соотношение трудового потенциала и системы потребностей (социологический анализ) [Текст] / А. И. Вишняк. – К. : Наук. думка, 1986. – 108 с.
10. Донченко, Е. А. Личность: конфликт, гармония [Текст] / Е. А. Донченко, Т. М. Титаренко. – К. : Политиздат Украины, 1987. – 158 с.
11. Иваненков, С. П. Проблема социализации современной молодежи [Текст] / С. П. Иваненков. – Оренбург : Печатный дом «Димур», 1999. – 291 с.
12. Лисовский, В. Т. Духовный мир и ценностные ориентации молодежи России [Текст] : учеб. пособ. / В. Т. Лисовский. – СПб. : СПбГУП, 2000. – 519 с.
13. Кон, И. С. Социология молодежи [Текст] / И. С. Кон // Краткий словарь по социологии ; под общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина ; сост. Э. М. Коржева, Н. Ф. Наумова – М. : Политиздат, 1988. – С. 353-354.
14. Новейший философский словарь [Текст] ; сост. А. А. Грицанов. – Минск : Изд-во В.М. Скаун, 1998. – 896 с.

Надійшла до редакції 01.11.2010 р.

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДО ЖУРНАЛУ «ВІСНИК ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. СЕРІЯ Б. ГУМАНІТАРНІ НАУКИ»

1. Для публікації у Віснику приймаються раніше не опубліковані матеріали.

2. Рукопис подається в двох примірниках (українською, російською або англійською мовою), надрукованих з одного боку аркушу паперу формату А 4 (другий примірник підписується авторами). Обсяг статті не повинен перевищувати 8 сторінок, включаючи таблиці, малюнки, список літератури. Разом із рукописом подається електронний варіант статті на CD-диску в редакторі Word 97-2000 для Windows 98-2003, збереженому у двох форматах *.doc і *.rtf. Назви файлів мають відповідати прізвищу автора, наприклад: ivanenko.doc і ivanenko.rtf. Основний текст статті – шрифт Times New Roman Cyr, розмір кеглю – 12 пт. Якщо використано інший шрифт, необхідно подати його на диску. Міжрядковий інтервал – одинарний, абзацний відступ – 1 см. Поля дзеркальні: верхнє – 20 мм, нижнє – 25 мм, зсередини – 30 мм, зовні – 20 мм. Текст друкується без переносів. Сторінки рукопису нумеруються олівцем на звороті.

3. Рукопис починається з індексу УДК у верхньому лівому кутку (без абзацного відступу, звичайний шрифт). Через рядок друкується назва статті (відцентрована, великими напівжирними літерами). Далі через рядок з вирівнюванням ліворуч без абзацного відступу курсивом подаються ініціали і прізвище автора. Для тих, хто не є співробітниками університету, на наступному рядку з вирівнюванням ліворуч без абзацного відступу курсивом наводиться назва організації, яку представляє автор.

Зразок оформлення початку статті

УДК 81'373.23

АНТРОПОНІМІЧНА ІНВЕКТИВА В КОНФЛІКТНОМУ КОМУНІКАТИВНОМУ АКТІ

Т. Ф. Шумарина, Н. Г. Іванова

Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова

На наступному рядку з абзацу друкується текст **реферату** мовою статті обсягом до 100 слів. З абзацу курсивом подаються ключові слова.

Зразок оформлення реферату

Реферат. У дослідженні словотвірних гнізд (СГ) умовно виділяються два магістральні напрямки (власне структурний і структурно-семантичний). Методика аналізу СГ, запропонована представниками структурної лінгвістики, виявилася занадто обмеженою, оскільки не може відбити всього розмаїття зв'язків слів у гнізді. Можливість прирівнювати СГ до слова дає підстави для виявлення й аналізу лексико-семантичного, частининомовного, морфологічного і власне словотвірного параметрів СГ. Зіставно-типологічний аспект вивчення СГ виокремився відносно недавно в межах однієї з галузей контрастивної лінгвістики – зіставної дериватології. СГ може слугувати одиницею зіставного вивчення як споріднених, так і неспоріднених мов. Зіставно-типологічне вивчення СГ, тобто з'ясування міжмовної еквівалентності цих комплексних одиниць, передбачає взаємне накладання аналізованих СГ за всіма параметрами їхньої структурно-семантичної організації.

Ключові слова: словотвірне гніздо, контрастивна дериватологія, зіставний метод.

Через один рядок після реферату і ключових слів подається основний текст статті (вирівнюється за шириною). Відповідно до Постанови президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 "Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України" (Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1) **наукова стаття має містити такі обов'язкові елементи:** "постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку". Статті, які не відповідають вимогам ВАК України, до друку не приймаються.

Ілюстративний матеріал друкується курсивом.

Варто розмежовувати дефіс «-» і тире «—». Різниця полягає у відсутності і наявності пробілів, а також у їхній довжині. Знак тире «—» набирається шляхом одночасного натискання клавіш Ctrl+Shift+тире.

Ініціали перед прізвищем (наприклад, Р. С. Петренко), а також слова на зразок «т. д.» набираються через невіддільний пробіл шляхом одночасного натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл.

4. Через рядок після основного тексту статті перед списком літератури подаються два резюме з ключовими словами. Одне резюме (SUMMARY) англійською мовою, а друге – російською або українською мовою (за взаємодоповнюючим принципом щодо мови статті).

Зразок оформлення резюме

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению особенностей функционирования имен собственных (логинимов) в составе электронных адресов. Рассматриваются логинимы в рамках модели «антропоним → логиним». Устанавливаются и анализируются особенности логинимов, восходящих к фамилии, имени и отчеству пользователя. Представлены наиболее продуктивные модели их образования.

Ключевые слова: электронный адрес, имя собственное, логиним, антропонимическая формула.

РЕЗЮМЕ

Статтю посвящено вивченню особливостей функціонування власних назв (логінонімів) у складі електронних адрес. Розглядаються логіноніми у межах моделі «антропонім → логінонім». З'ясовуються й аналізуються параметри логінонімів, які пов'язані з прізвищем, ім'ям і по батькові користувача. Подано найбільш продуктивні моделі їхнього творення.

Ключові слова: електронна адреса, власна назва, логінонім, антропонімічна формула.

SUMMARY

The article focuses on the analysis of proper names (loginonyms) functional peculiarities in the structure of e-mail addresses. The loginonyms inside the model «antroponym → loginonym» have been considered. The peculiarities of loginonyms based on three antroponym components have been established and analyzed. The most productive models of mentioned loginonyms have been described.

Key words: e-mail, proper name, loginonym, antroponym formula.

5. Після текстів резюме і ключових слів через один рядок друкується список літератури.

Перелік літературних джерел (СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ – назва набирається великими напівжирними літерами з вирівнюванням ліворуч без двокрапки наприкінці) подається загальним списком наприкінці рукопису в порядку посилань у тексті статті (а не в алфавітному порядку). Посилання у списку літератури на зразок «Там само» неприпустимі. Покликання у тексті публікації оформлюються за допомогою квадратних дужок. Наприклад: [5, с. 23]. Список літератури, який повинен містити не менше, ніж 8 джерел, оформлюється з дотриманням державного стандарту (ДСТУ ГОСТ 7.1:2006) (див. Бюлетень ВАК України. – 2008. – № 3. – С. 9-13).

Зразок оформлення списку літератури

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Капацкий, В. М. Функции имен в русских дискуссиях в Интернете [Текст] / В. М. Капацкий // Труды и материалы II Междунар. конгресса исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность», Москва, 18-21 марта 2004 г. – М. : Изд-во Московского гос. ун-та, 2004. – С. 394.
- Асмус, Н. Г. Лингвистические особенности виртуального коммуникативного пространства [Текст] : дисс. ... к. филол. н. / Нина Геннадиевна Асмус. – Челябинск, 2005. – 265 с.
- Ходоренко, Г. В. Найменування осіб у російськомовній інтернет-комунікації: структурний і семантичний аспекти [Текст] : Автореф. дис. ... к. филол. н. / Г. В. Ходоренко. – Дніпропетровськ, 2006. – 18 с.
- Рослякова, В. Н. Астрономы в поэзии В.С. Высоцкого [Электронный ресурс] / В. Н. Рослякова // Режим доступа : <http://www.mediaplanet.ru/.../Rosliakova 2005 Astro.doc>. – Загол. з екрану.
- Карпенко, Ю. А. Названия звездного неба [Текст] / Ю. А. Карпенко. – М. : Наука, 1981. – 184 с.
- Рут, М. Э. Словарь астрономов в русской поэтической речи [Текст] / М. Э. Рут, Е. В. Ширихина // Словесность и современность : сб. науч. тр. – Ч. 2. – Пермь, 2000. – С. 114-120.

6. В окремому файлі і на окремому аркуші подаються ініціали і прізвище автора, а також назва статті українською, російською і англійською мовами.

Зразок

Луценко М. О. Етимологічні спостереження

Луценко Н. А. Этимологические наблюдения

Lutsenko N. A. The etymological observations

7. Разом із рукописом подається зовнішня рецензія.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Донецький національний університет

Вісник Донецького національного університету

Серія Б. Гуманітарні науки

Науковий журнал

2010 – №1-2

Українською, російською та англійською мовами

Свідомство про державну реєстрацію KB № 14287-3258ПР від 20.06.2008 р.

Друкується за рішенням Вченої Ради Донецького національного університету

Підписано до друку 24.11.2010 р. Формат 60х84¹/₈. Папір офсетний.

Друк RISO. Умовн.-друк. арк. 26,04. Обл.-вид. арк. 41,07. Тираж 300 прим. Замовл. №006

Віддруковано у Центрі інформаційних комп'ютерних технологій Донецького національного університету
83001, Донецьк, вул. Університетська, 24

Свідомство про держреєстрацію: серія ДК №1854 від 24.06.2004 р.